خوتەن شەھىرى

تارىخ ماتېرىياللىرى

جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى خوتەن شەھەرلىك كومىتېتى

خوتەن شەھىرى تارىخ ماتېرىياللىرى

جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى خوتەن شەھەرلىك كومىتېتى

和田市文史资料

和田市政协　编

和田市北京北路1号　邮编:848000

乌鲁木齐市科恒彩印有限公司

乌鲁木齐市北京南路40号　邮编:830011

字数:200千字　开本:大32开　印张:11.375

印数:1-1000册

2011年8月印制

新疆维吾尔自治区内部资料准印证(2011)年第288号

(内部资料、免费交流)

خوتەن شەھىرى

تارىخ ماتېرىياللىرى

پىلانلىغۇچى، باش مۇھەررىر

مۇھەممەتتوختى تۇرسۇن

مۇھەررىر

ئابدۇللا سۇلايمان

خوتەن شەھەرلىك سىياسى مەسلىھەت كېڭىشى تارىخ ماتېرىياللار كومىتېتى

تۇزۇپ باستۇردى 12 . 2010

خوتەن شەھری تارىخ ماتېرىياللىرى

خوتەن شەھەرلىك سىياسىي كېڭەش تۈزدى

خوتەن شەھىرى شىمالىي بېيجىڭ يولى 1 ـ قورو پوچتا نومۇرى: 848000

باسقۇچى: ئۇرۇمچى شەھىرى كېخىڭ رەڭلىك مەتبەئەچىلىك چەكلىك شىركىتى

ئۇرۇمچى شەھىرى جەنۇبىي بېيجىڭ يولى 40 ـ نومۇر پوچتا نومۇرى: 830011

خەت سانى: 200 مىڭ فورماتى: چوڭ 32 باسما تاۋىقى: 11.375

سانى: 1000 ـــ 1

ش ئۇ ئا ر ئىچكى ماتېرىياللارنى بېسىش ئىجازەتنامىسى (2011) يىلى 288 ـ نومۇر

(ھەقسىز ئالماشتۇرۇلىدۇ)

خوتەن ۋىلايەتلىك پارتكومنىڭ ھەيئىتى، شەھەرلىك پارتكومنىڭ شۇجىسى
جاڭ رۇيۇڭنىڭ بېغىشلىمىسى

保持小康特色 促进经济发展

2008.12.26

تارىخىي ماتېرىياللارنىڭ ئالاھىدىلىكىنى ساقلاپ،
ئىقتىسادىي تەرەققىياتنى ئىلگىرى سۈرەيلى!

—— جاڭ رۇيۇڭ

خوتەن شەھرىنىڭ باشلىقى ئادىل نۇرمەممەتنىڭ بېغىشلىمىسى

تارىخنى ئۆرنىڭ قىلىپ ، سىلسىلە تەرتىپلىقلىقنى كۆچەيتىپ ، شەھرىمىزنىڭ ئىقتىسادى ، ئىجتىمائىي ھەر ساھە ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن تۆھپىلەرنى جەمئىيەت بويىچە قىلىش ئۈچۈن ئالاھىدە ھەمدەت قىلايلى !

ئادىل نۇرمەممەت

2009 - يىلى 1 - ئاينىڭ 1 - كۈنى

خوتەن شەھەرلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ رەئىسى مۇھەممەدتوختى تۇرسۇنتوختىنىڭ بېغىشلىمىسى

«مارخىي ماتېرىياللار» ئۇيغۇرلارنىڭ
بارلىق ئەۋلادلىرى ئۈچۈن قىممەتلىك
بايلىقتۇر. ئۇنىڭدا ماتېرىياللىق قىممىتى
ۋە ساقلانغان قىممىتى زور. ئۇنى ئوقۇرمەن
ئۇيغۇرلار ئىچىدە قىلىدۇرۇشنى ئۈمىد
قىلىمەن.

مۇھەممەدتوختى تۇرسۇنتوختى
٢٠٠٥-يىل ١-ئاينىڭ ١-كۈنى

بۇگۇنكى خوتەن شەھرى

خوتەن يېڭىشەھەر سېپىلى

(فىنلاندىيەلىك مانىپرھىم 1905 - يىلى خوتەندە تارتقان)

ھېيت خۇشاللىقىغا چۆمگەن ئۇيغۇر ئاياللىرى

(فىنلاندىيەلىك مانىپرھىم 1905 - يىلى خوتەندە تارتقان)

2002 - يىلى خوتەن شەھىرىدە «مەشرەپ» ئۆتكۈزۈلدى

خوتەن شەھەرلىك سىياسىي كېڭەش پائالىيەتلىرىدىن

خوتەن شەھەرلىك سىياسىي كېڭەش پائالىيەتلىرىدىن

خوتەن شەھەرلىك سىياسىي كېڭەش پائالىيەتلىرىدىن

خوتەن شەھەرلىك سىياسىي كېڭەش پائالىيەتلىرىدىن

كىرىش سۆز

يەرلىك تارىخىي ماتېرىياللارنى توپلاپ نەشر قىلىش، ھەر دەرىجىلىك سىياسى كېڭەشلەر خىزمىتىدە مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. ھەمدە، سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنىڭ مۇھىم تەركىبى قىسمى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. تارىخىي ماتېرىياللار خىزمىتى ياش ئەۋلادلارنى تەربىيەلەش، ۋەتەن بىرلىكىنى مۇستەھكەملەپ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىش، جەمئىيەتتىكى ھەر ساھە زاتلارنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ، ئۇلارنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك قىزغىنلىقىنى ئۇرغۇتۇپ، يېڭى دەۋردىكى ۋەتەنپەرۋەرلىك بىرلىك سىپىنى راۋاجلاندۇرۇشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

خوتەن شەھىرى مەملىكىتىمىزنىڭ غەربىي شىمالىغا جايلاشقان، ئۇزۇن تارىخقا ئىگە قەدىمكى شەھەر بولۇپ، ئاساسەن ئۇيغۇرلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان ، خوتەن شەھىرىنىڭ ھازىرقى زامان تارىخىنى بىلىدىغانلار كۆپ ئەمەس. شۇنداقتىمۇ بىر قىسىم ۋەتەنپەرۋەر زاتلار ، زىيالىلار، مەشھۇر شەخسلەر تارىخىي ماتېرىياللارنى توپلىشىمىزغا يېقىندىن ياردەم قىلغان ئىدى. بۇ ماتېرىياللار 20 ـ ئەسىرنىڭ 80 ـ يىللار ئاخىرىدا ئورگىنىمىزنىڭ تەۋسىيەسى بىلەن يازدۇرۇلغان، رەتلەنگەن بولۇپ، ماقالە ئاپتورلىرىنىڭ بىر قىسمى ئارقا ـ ئارقىدىن ئالەمدىن ئۆتتى. ۋاقتىنىڭ ئۇزۇرۇشىغا ئەگىشىپ، بۇ ماتېرىياللار ئاشۇ مەرھۇملاردىن بىزگە قالغان تەۋرۈك سۆپىتىدە تېخىمۇ قىممەتلىك بولماقتا.

خوتەن شەھىرىمىزنىڭ تارىخىي ماتېرىياللىرىنى رەتلەش،

تۇرۇش خىلمۇخىل گەرچە كىشىنىڭ باشلانغان بولسىمۇ، شەھەرلىك پارتكومنىڭ غەمخورلۇقى ۋە مۇناسىۋەتلىك تارماقلارنىڭ قوللىشى، ماسلىشىشى ئارقىسىدا «خوتەن شەھىرى تارىخ ماتېرىياللىرى»نىڭ بىرىنچى توپلىمى نەشر قىلىندى. بۇ توپلامغا 12 پارچە ماقالە كىرگۈزۈلدى. بۇنىڭدىن كېيىن 2-، 3- توپلاملىرى داۋاملىق نەشر قىلىنىدۇ.

تارىخ ماتېرىياللارنى توپلاش، تەھرىرلەش جەريانىدا شەھەرلىك سىياسىي كېڭەش تارىخ ماتېرىياللارنى توپلاپ نەشر قىلىش ھەيئىتى كۆپ قېتىم كېڭەيتىلگەن يىغىن چاقىرىپ، ھەرقايسى تەرەپلەرنىڭ پىكرىنى ئېلىش، ئىنچىكىلىك بىلەن تاللاشتۇرۇلۇش ئۇسۇلى بويىچە، تارىخ چىنلىقىغا ھۆرمەت قىلىش، ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەش، ماقالىنىڭ ئەسلى مەزمۇنىنى ساقلاپ قېلىشنى چىقىش قىلدۇق.

خوتەن شەھىرى قەدىمدىن تارتىپ خوتەن ۋىلايىتىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت مەركىزى بولۇپ كەلگەن. بەزى ئەھۋاللار مۇرەككەپ، ئۇنىڭ ئۈستىگە تەجرىبىمىز كەمچىل، ماتېرىياللارنى نەشر قىلىشتا كەمچىللىكلەردىن خالى بولالمايمىز. ھەر دەرىجىلىك رەھبەرلەر، مۇتەخەسسىس - ئالىملار ۋە ئۇقۇمۇشلۇق زاتلارنىڭ تەنقىد، تۈزىتىش بېرىشلىرىنى ئۈمىد قىلىمىز.

جوڭگۇ خەلق سىياسى مەسلىھەت كېڭىشى خوتەن شەھەرلىك كومىتېتى تارىخىي ماتېرىياللارنى توپلاش ھەيئىتى.

2010 - يىلى 2-ئاينىڭ 24-كۈنى

مۇندەرىجە

خوتەن شەھرىنىڭ يېقىنقى زامان تارىخىدىن ئەسلىمە 1

..... ئابدۇلھەمىت يۈسۈپ دامولللا ھاجىم، ئابدۇقادىر

.....مۇھەممەدى، ئاباباكرى تۇرسۇن (ژاڭ شىڭزى)، دۆلەت بېگىم

خوتەننىڭ يېقىنقى زامان تارىخىدىن يازمىلار 62

.....مەمتىمىن توختى

كونا جۇڭگودا چەت ئەللىكلەرنىڭ خوتەندىكى بىر قىسىم

زوراۋانلىقلىرى 62

خوتەننىڭ يېقىنقى زامان تارىخى توغرىسىدا بىلىدىغانلىرىم 70

«ھەزرىتى سۇلتان مازىرى» 92

شوتاڭدىكى غەۋغا 94

خوتەندە پەيدا بولغان بىر قىسىم يېڭى شەيئىلەر..... 99

ئىلىم ـ مەرىپەت ئۇرۇقىنى چاچقۇچى ئەمەت ھاجىم 112

خوتەنلىكلەرنىڭ ئەنئەنىۋى تېرىقچىلىق ئادەتلىرى 123

.....ئابدۇللا سۇلايمان

خوتەن شەھرىدىكى بىر قىسىم قەدىمكى يادىكارلىقلار 158

.....ئابدۇقادىر مۇھەممەدى

خوتەننىڭ 1884-يىلىدىن جۇڭخۇا مىنگوغىچە بولغان ئىجتىمائىي ئەھۋالى 166

.....ئابدۇلھەمىت يۈسۈپ دامولللا ھاجىم

خوتەن قەغىزى ھۈنەر-سەنئىتى 178

.....مەمتىمىن قۇربان، مۇھەممەتئىمىن سابىر
خوتەن يېقىنقى زامان شەھەر سىپىلىنىڭ سىلىنىشى ھەم ۋەيران بولۇشى 190
..... رەجەپ يۈسۈپ
نادىر بەدئىي ئەسەرلىرى ـــ خوتەن زىلچىسى 218
..... مۇھەممەتئىمىن سابىر
ئازاتلىقتىن ئىلگىرىكى خوتەننىڭ سودا-سانائىتى ھەققىدە 229
.....مۇھەممەتئابدۇللا بەگ ھاجى
خوتەننىڭ يېقىنقى زامانىدىكى سودا-تىجارەت ئەھۋالى 235
.....مۇھەممەت ھېيىت ھاجىم
خوتەننىڭ يېقىنقى زامان سەنئەت ئەھۋالىدىن بىلىدىغانلىرىم 246
.....نادىرخان ھاجى ئابدۇۋەلى
ماخۇسەن خوتەنده 259
.....مەمتىمىن توختى، ئابدۇقادىر مۇھەممىدى
.....دۆلەت بېگىم، ئاباباكرى تۇرسۇن (ۋاڭ شىڭزى)
بىزنىڭ پەخرىمىز 288
.....ئاۋۇدۇن ئالىم
ئەدەب ئابدۇۋۇپىلى يۈسۈپ دامۇللا ۋە ئۇنىڭ ئىجادىي پائالىيىتى توغرىسىدا 303
.....ھۇشۇر ئەمەت
يۇرۇڭقاش سودا بازىرىنىڭ ئۆتمۈشى 318
.....ئابدۇۋايىت توختى، ئابدۇقادىر ئابدۇۋايىت
خوتەنده ئەڭ 337
..... ھۇشۇر ئەمەت

ئابدۇلھەمىت يۈسۈپ دامۇللا ھاجىم، ئابدۇقادىر مۇھەممەدى
ئابابەكرى تۇرسۇن (ژاڭ شىگزى)، دۆلەت بېگىم

خوتەن شەھىرىنىڭ يېقىنقى زامان تارىخىدىن ئەسلىمە

خوتەن شەھىرىنىڭ تەرەققىياتى

«خوتەن» دېگەن نامنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدە ھەر خىل رىۋايەتلەر بار. بەزىلەر: خوتەن دېگەن نام «ئۇدۇن» دېگەن سۆزنىڭ بۇزۇلمىسى بولۇشى مۇمكىن. چۈنكى، قەدىمكى زامانىدا خوتەن ۋىلايىتىنىڭ شەرقىدە « ئۇدۇن خانلىقى » دېگەن بىر خانلىق قۇرۇلغان. بۇ نام (560 يىل داۋام قىلغان ئۇدۇن خانلىقى ۋاقتىدا خەنزۇتىلىدا خوتەن شەھىرىنى سېچىڭ، خوتەن خانىنى ۋايجرا 〈尉迟〉 دەپ ئاتاپ كەلگەن) شۇنىڭدىن قەپقالغان، دېيىشىمە، بەزىلەر: خوتەن «يوتقان» دېگەن سۆزنىڭ ئۆزگەرتىلمىسى، چۈنكى ھازىرقى خوتەن شەھىرىنىڭ قەدىمكى ئورنى يوتقان كەنتىدىن يۆتكىلىپ كەلگەن، دەيدۇ. يەنە بەزىلەر: خوتەن دېگەن سۆز « قوتان » (چارۋا سولايدىغان ئورۇن) نىڭ ئۆزگەرتىلمىسى، چۈنكى، قەدىمكى خەلقلەر چارۋىلىرىنى مۇشۇ يەرگە يىغىپ باققانىكەن، دەيدۇ. بۇ ئۇچ خىل تارىخىي قاراشنىڭ مەلۇم ئاساسلىرى بار. تارىخىي مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، 7- ، 8-ئەسىر ئارىلىقىدا خوتەن ۋىلايىتىنىڭ يېڭى ئاۋات بولغان كېرىيە ۋە نىيە تەرەپلىرىدە « ئۇدۇن خانلىقى » دېگەن بىر خانلىقنىڭ قۇرۇلغانلىقى

راست. بۇ دۆلەتنىڭ مەركىزى كېرىيە بولۇپ، ئىلچى، قاراقاش، لوپ تەرەپلەرمۇ شۇنىڭغا قاراشلىق ئىدى. ئۇدۇن دۆلتى يوقالغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئۇدۇن دېگەن نامى « خوتەن » گە ئۆزگىرىپ قالغان دېگەن سۆز قەدىمكى تارىخىي خاتىرىلەردىمۇ قەيت قىلىنغان. « يوتقان » ياكى « ئوتقان » دېگەن سۆزنىڭ قەدىمكى خوتەن شەھىرى ئىكەنلىكى ھەققىدە چەت ئەل تارىخلىرىدىمۇ مەلۇمات بار. ھازىرقى يوتقان خارابىسى بۇنىڭغا گۇۋاھلىق قىلىدۇ.

خوتەننىڭ ئەسلى نامىنىڭ « قوتان » ئىكەنلىكى ۋە « قوتان » دېگەن سۆزنىڭ چاڕۋا ماكانى دېگەن مەنىدە ئىكەنلىكىنىڭ تۇغرىلىقى ھازىرقى تارىخىي ماتېرىياللارغا ئۇيغۇن كېلىدۇ. قەدىمقى زامان دۇنيا تارىخىنىڭ ئىسپاتلاپ بېرىشىچە، يەر شارى پەيدا بولغاندىن بېرى ھاۋا كېلىماتىنىڭ ئۆزگىرىپ تۇرۇشى ۋە تەبىئەت ھادىسلىرىنىڭ توختاۋسىز يۈز بېرىپ تۇرۇشى نەتىجىسىدە، يەر شارىنىڭ تەبىئىي جۇغراپىيەسىمۇ ئۆزگىرىپ تۇرغان. چۆللەرنىڭ شەھەرلەرگە، شەھەرلەرنىڭ چۆللەرگە ئايلىنىپ تۇرۇشى تەبىئەت دۇنياسىنىڭ بىر قانۇنىيىتى بولۇپ، بۇ قانۇنىيەتتىن بىزنىڭ ۋەتىنىمىزمۇ خالىي بولالمىغان. مەسىلەن، مىلادىيەدىن بەش، ئون مىڭ يىل بۇرۇن ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ شەرقىي- جەنۇبىي قىسمىدىكى ھازىر تارىم ۋادىسى دەپ ئاتالغان جاي ناھايىتى ئاۋات، دەريا ۋە كۆللەر كۆپ، تەبىئى بايلىقى مول، ئۇنىڭ ئوراپ تۇرغان كوئېنلۇن تاغلىرىنىڭ ھەمىسى مۇز تاغلار بولۇپ، ئېقىن سۇلار سىراپ جاي ئىدى. تارىم ۋادىسىنىڭ شەرقىي قىسمى ــ كېرىيە، نىيە، چىرا، خوتەنلەرمۇ شۇنداق ئاۋات ئىدى. تارىم ۋادىسىنىڭ ئاھالىسى ئاساسەن چارۋىچىلىق ۋە دېھقانچىلىق بىلەن ھايات كەچۈرەتتى. بولۇپمۇ، تارىم ۋادىسى چاڕۋا دۇنياسى ۋە پايانسىز يايلاق، ئۆسۈملۈكلەر دۇنياسى ئىدى.

ملادىيەدىن 2 ـ ، 3 ـ ئەسىر بۇرۇن بۇ تەرەپلەردە توپا ۋە قۇم بالاسى يۇز بېرىپ كوئېنلۇننىڭ مۇز تاغلىرى ئېرىپ تۇغەپ، پۈتكۈل تارىم ۋادىسى قۇم بالاسى ئاستىدا قالغاندا، ئۇ يەردىن قېچىپ چىققان خەلقلەر دۇنيانىڭ ھەر تەرەپلىرىگە تارقاپ كەتكەن. بىر بۆلۈك چارۋىچىلار مىليونلىغان چارۋىلىرىنى ھەيدەپ كېرىيە، نىيە، چەرچەن، چاقىلىق، ۋە خوتەن تەرەپكە يۆتكىلىپ كەتكەنلىكى ئىشەنچلىك تارىخىي كىتابلاردا مەنزۇرلۇر. يەنە شۇ ۋاقىتتا چارۋىچىلار چارۋىلارنىڭ كۆپرەكىنى خوتەن، بۇيا، پىشە يايلاقلىرىدا باققان ۋە خوتەن، قاراقاش دەريا بويلىرىدا ئولتۇراقلىشىپ، بوز يەر ئۆزلەشتۈرگەن. ئۇلار شۇ مەزگىللەردە بۇ تەرەپنى «قوتان» دەپ ئاتاشقان. ئۇنىڭ خوتەن دېگەن نامغا ئۆزگىرىپ قالغانلىقى ئەمەلىيەتكە بىر ئاز ئۇيغۇن كېلىدۇ. ئۇلار، ئىككى دەريانىڭ ئوتتۇرىسىدا بىر كىچىك ئارال بولغاچقا، بۇنى «ئارالچە» دەپ ئاتىغان. كېيىنرەك بۇ «ئارالچە» دېگەن سۆز « ئىلچى » دېگەن سۆزگە ئايلىنىپ قالغان، ئىلچىنىڭ كۈن چىقىش تەرىپىنى ــ كۈن ئەتىگەنىدە يورۇتۇپ چىقىدىغانلىقى ئۈچۈن « يورۇقچاش » دەپ ئاتىغان. يەنە بىر دەريا غەربتە بولۇپ، قۇياش شۇ تەرەپتە پاتىدۇ ــ قىرغاق قارىيىدۇ دەپ قاراپ، ئۇ دەريانى « قاراقاش » دەپ ئاتىغان. مۇشۇ ئىككى دەريانىڭ ئوتتۇرىسى ئىلچى شەھرى بولۇپ، كېيىنكى ۋاقىتلاردا ئىلچى دېگەن سۆزمۇ تاشلىنىپ، خوتەن شەھرى دەپ ئاتالغان.

خوتەن شەھرىنىڭ ئەسلىدىكى ئورنى (بۈنگدىن تەخمىنەن مىڭ يىل بۇرۇن) ھازىرقى بورزان كەنتىدىكى يوتقان دېگەن جاي بولۇپ، يوتقان شەھرى كۆچلۈك خان قالماق تەرىپىدىن 12 ـ ئەسىردە ۋەيران قىلىنغاندىن كېيىن ئۇ يەردىكى خەلقلەر ھازىرقى ئىلچى دەريا سى بويىغا كۆچۈپ كېلىپ، شۇ يەرنى مەھەللە قىلىپ ئولتۇرغان. بۇ مەھەللىلەر كېيىن

شەھەرگە تەرەققىي قىلغان. بۇنىڭ ئورنى ھازىرقى سۇ دەرۋازىسى، گۈجان دەرۋازىسى ۋە ھېيتكا دەرۋازىسىنىڭ ئارىلىقىدا بولۇپ، ئىلچى دەريا سىنىڭ غەربىگە توغرا كېلەتتى.

دېمەك ھازىرقى خوتەن شەھرىنىڭ بىنا بولۇشى يۇقىرىدا ئېيتقاندەك تارىخي ۋەقەلەر، جۈغراپىيەلىك ئۆزگىرىش، سىياسىي ۋە ئىجتىمائىي ۋەقەلەرنىڭ تەدرىجىي سۈركىلىشى نەتىجىسىدە ۋۇجۇدقا كەلگەن. تارىخي خاتىرىلەر ۋە ئارخېئولوگىيەلىك ماتېرىياللاردىن قارىغاندا، قەدىمكى تارىم ۋادىسىدا ياشىغان مىللەتلەر ساكلار، تۇرالار، ئوغۇزلار (توققۇز ئوغۇز)، ھونلار بولۇپ قەدىمكى خوتەن خەلقىمۇ مۇشۇ مىللەتلەردىن تەركىب تاپقانلىقى مەلۇم. «تارىخي ئومۇمي»، «مۇقەددىمە ئىبنى خەلدۇن»، «تارىخنامە»، «خەنناما»، «بۇزقىر پادىشاھلىقى» قاتارلىق قەدىمكى تارىخي ۋەقەلەر بايان قىلىنغان كىتابلاردىمۇ بۇ توغرۇلۇق مەلۇماتلار بار. يۇقىرىقى مىللەتلەردىن تەركىب تاپقان خوتەن خەلقىمۇ قەدىمكى تۈركى قەۋملەر نەسلىگە مەنسۇپ بولغاچقا، ھازىر مۇشۇ تىل سىستېمىسىدا سۆزلەۋاتىدۇ. مەھمۇد كاشقەرىي «تۈركى تىللار دىۋانى» دا: «خوتەن تىلى ھىندى تىلىنى ئاساس قىلغان مەخسۇس تىل ئىدى»، دەيدۇ. بۇمۇ تارىخي ئەھمىيەتكە ئۈيغۇن. چۈنكى، قەدىمكى خوتەن خانلىقىنىڭ ئاساسىي خەلقىئارالىق يولى نىيە، چەرچەن ئارقىلىق تىبەتكە قاتنايدىغان چوڭ يول ۋە دۇڭخۇاڭ ئارقىلىق ئىچكىرى ئۆلكىلەرگە، مۇڭغۇلىيەگە قاتنايدىغان چوڭ يولىدىن ئىبارەت ئىدى. بۇ يول ئارقىلىق خوتەنگە، ھىندىستانىنىڭ تەسىرى ھەتتاكى، ئىران، يۇنان تەسىرىنىڭ ئۆتكەنلىكى مەلۇم. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا خەنزۇ مەدەنىيىتى، زاڭزۇ ۋە موڭغۇل مەدەنىيىتىمۇ خوتەن خانلىقىغا خېلى كەڭ تارقالغان. قەدىمكى زامانىدا شەرق ئەللىرىنىڭ قەدىمكى تۈرمۇشلىرىدا

ھۆكۈم سۈرگەن شامانىزىم دىنىي خوتەن خەلقىدىمۇ كەڭ شەكىلدە مەۋجۇت ئىدى. بۇ دىن قەدىمكى زامانىدىكى ئىپتىدائىي قەۋملارنىڭ تەبىئەت دۇنياسىغا بولغان خۇراپىي كۆز قارىشىنى ئاساس قىلغان دىن بولۇپ، بۇ دىنغا ئېتىقاد قىلغانلار كۈن، ئوت، سۇ ۋە تۈپراققا چوقۇنغان. شۇنىڭدەك تەبىئەتتىكى جىسملار، كاتتا تاغلار، چوڭ دەرەخلەر، چوڭ دەريالارنىمۇ خۇدانىڭ ئۈلۈغلىرى ، بۈلاردا روھلار، جىن-شەيتانلار ماكان تۇتىدۇ، ئادەملەرنىڭ بەخت- سائادىتىنى شۇلار بەلگىلەيدۇ، ئادەملەرگە كېسەل ۋە باشقا ئاقىۋەتلەرنىمۇ جىنلار سالىدۇ، دەپ قارىغان. ھازىرقى پېرە ئوينىتىش، بوي-كېپەك سېلىش، تۇغ-ئەلەم تىكلەش قاتارلىق ئادەتلەر ئۈيغۇرلاردا شامانىزىمدىن قالغان خۇراپىي ئادەتلەردۇر. دېمەك، 7 ـ 8 ـ ئەسىرگىچە ئۈيغۇرلاردا شامانىزىم دىنىي ھۆكۈم سۈرۈپ كەلگەن. بۇ چاغلاردا شامان (قامان) ناملىق شېيخلار ۋە قەبىلە ئاقساقاللىرى مەھەللىلەر ۋە شەھەرلەرنى باشقۇراتتى. بولۇپمۇ خوتەن خەلقىدە ئاقساقاللىق تۈزۈمى كەڭ ئىدى. ھەر خىل تەبىقە باشلىقلىرى «ئاقساقال» دەپ ئاتىلاتتى. قەدىمكى تۈركلەرنىڭ ئەپسانىلىرىنى سۆزلەيدىغان « دەدە قورقۇت» دېگەن كىتابتا، ئۇغۇزنىڭ « كۆك بۆرە» ۋە «قىزىل تۇلكە» لەرگىمۇ مەئبۇت دەپ ئېتىقاد قىلغانلىقى، قارا، قىزىل، سېرىق، ئاق رەڭلەردىكى مەخلۇقلاردىمۇ بىر خىل روھىي خاسىيەت بار دەپ ئېتىقاد قىلىدىغانلىقىمۇ سۆزلىنىدۇ. شامانىزىم موڭغۇللاردا ۋە باشقا تۈركى مىللەتلەردە ھۆكۈم سۈرگەن ۋاقىتدا، شامانىزىم تەلىماتى بويىچە ئادەم ئۆلتۈرۈش، قان تۆكۈش، ھايۋانلارنى بوغۇزلاپ قۇربانلىق قىلىش، تىرىك مەخلۇقلارنى يوقىتىپ نام قازىنىش ئۇلۇغ ساۋابلىق ئىش دەپ چۈشەندۈرۈلگەن. بۇ دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان مىللەتلەر داۋاملىق سوقۇش-ماجىرا قىلىشىپ تۇرغان، ئىران تەرەپتىن داخىل بولغان مانىزىم دىنىي

بۇنىڭ ئەكسىچە بولۇپ چىقىدۇ. مانىزىم ئېتىقادى بولۇپمۇ تىرىك مەخلۇقنى ئۆلتۈرۈش، قان تۆكۈش، قىرغىنچىلىق قىلىش گۇناھ، ياۋاش بولۇش، سوقۇش- جېدەل قىلماسلىق ساۋاب دەپ چۈشەندۈرۈلگەنلىكى ئۈچۈن، خوتەندىمۇ مانىزىم ھۆكۈم سۈرگەندە تىنچلىق يۈز بەرگەندى. كېيىن ھىندىستان ئارقىلىق خوتەنگە بۇددا دىنى تارقالدى. بۇددا دىنىنىڭ بەزى قاراشلىرى مانى دىنىگە ئوخشاپ كېتىدۇ. بۇددا دىنىي خوتەنده كەڭ تارقالغان بولۇپ، خوتەنلىك ھەر بىر كوچا- رەستىلىرى، بۇلۇڭ- پۈشقاقلىرىدا چوڭ- چوڭ بۇتخانىلار قۇرۇلغانىدى. ھازىرقى كۇنده خوتەن ۋىلايىتىنىڭ ھەر قايسى ناھىيە، رايونلىرىدىن تېپىلمۇاتقان ۋە يەر ئاستىدىن چىقىۋاتقان گەچ، سېغىز، ياغاچ، تاشتىن ياسالغان بۇت- ھەيكەللەر خوتەن شەھىرىدە بۇتپەرەستلىكنىڭ ناھايىتى ئۇزۇن زامانلارغىچە ھۆكۈم سۈرگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

9- ئەسىرنىڭ باش يېرىمى (840-يىللىرى) دا تاشقى مۇڭغۇلىيەدىكى قارا بالغاسۇن ، ئورخۇن ۋە يەنسەي ۋادىسىدىن كۆچۈپ كەلگەن ناھايىتى كۆپ ساندىكى ئۇيغۇرلار شىنجاڭنىڭ قۇمۇل، تۇرپان، ئاقسۇ، كۇچا، خوتەن ۋە قەشقەرلەرگە يەرلەشكەن. شۇ چاغدا تارىم ۋادىسىدا ئۇيغۇرلاردىن باشقا ھون، تۈرك، تىبەت ۋە ھىندى، ئىران تىلىدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەرمۇ بولۇپ، ئۇلار ئىسلامىيەتتىن كېيىن ھەممىسى قوشۇلۇپ ئۇيغۇرلىشىپ كەتكەنلىكى مەلۇم. 10-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى قەشقەردىكى قاراخانىيلار ئارقىلىق خوتەنگە ئىسلام دىنىي كىرگەندىن كېيىن، خوتەن خەلقىي ئۇزۇن مۇددەت قارشىلىق كۆرسەتكەن (خوتەنلىكلەرنىڭ جاھىل دەپ ئاتىلىشى شۇنىڭدىن) بولسىمۇ، ئاخىرى بۇتپەرەستلىكنى تاشلاپ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشقا مەجبۇر بولغان. خوتەن خەلقى ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن ئۇلارنىڭ ئۆرپ-

ئادەت، تۇرمۇش، ئىجتىمائىي تۈزۈم، تىل- مەدەنىيەت ۋە قىياپەتلىرىدىمۇ زور ئۆزگىرىشلەر بارلىققا كەلدى. شەھەر- رايونلارنىڭ ئاۋات جايلىرىغا ياسالغان بۇتخانىلار بۇزۇپ تاشلىنىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا مەسچىت، مەكتەپلەر، جامە- خانىقالار قۇرۇلدى. قەشقەر، بۇخارا، سەمەرقەنت ئارقىلىق خوتەنگە ئەرەب، پارىس ۋە ئىسلام مەدەنىيەتلىرى كۆپلەپ كىرىشكە، ئىلىم- مەرىپەت ئوموميلىشىشقا قاراپ يۈزلەندى. چوڭ زىيالىيلار، ئۆلىمالار بارلىققا كەلدى. تەرەپ- تەرەپلەردە ئىلىم- مائارىپ راۋاجلىنىپ، خوتەن مەرىپەت گۈلزارىغا ئايلانغان بىر مەزگىلدە (مىلادى 1210- يىللاردا)، كىدانلاردىن بولغان كۈچلۈك خان (يەللەت ھەيشى) قەشقەر ۋە خوتەنگە بېسىپ كىرىپ، بۇ ئاۋات شەھەرنى ۋەيران قىلغاندى ھەمدە خوتەننىڭ مەشھۇر ئۆلىمالىرى، مۇسۇلمانلىرىنى قىرغىن قىلغاندى. «روزىتوساپا» ناملىق كىتابتا: «كۈچلۈك خان خوتەن شەھىرىدىكى داڭلىق ئۆلىما ئەللامەئەلاھىدىن خوتەنى دېگەن زاتنى 3000 شاگىرتى بىلەن (ھازىرقى بورزان يېزىسى يوتقان كەنتىدە) ئۆلتۈرگەن ۋە كىتابلارنى كۆيدۈرگەن» دەپ يازىدۇ. شۇنىڭ بىلەن گۇللەنگەن يوتقان شەھىرى (ياكى خوتەن شەھىرى) ۋەيران بولغان. كېيىن كۈچلۈك خان چىڭگىزخان تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلۈپ ئومۇمىي خەلقە دىنى ئېتىقاد ئەركىنلىكى ئېلان قىلغاندىن كېيىن، خوتەن خەلقى يەنە ئىسلام دىنىي تۈزۈمىنى قايتا بەرپا قىلىپ، خوتەن شەھىرىنى ئاۋات قىلغان. چوڭ جامە، مەسچىت، مەدرىسە-مەكتەپ قۇرۇپ، سارايلارنى تەسىس قىلغان. بولۇپمۇ بۇ ئىشلار بۇرۇنقى قاراخانىيلار دەۋرىدە ۋە سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدە كۆپ راۋاج تاپقان.

خوتەن ۋىلايىتى زېمىنى كەڭ، تۇرمۇشى پاراۋان، تەبىئىي بايلىقى مول ، ئادەملىرى سادا ۋە مېھماندوست، ئىلىم-مەرىپەت، ھۈنەر -

سەنئەتكە ئامراق بولغانلىقى ئۈچۈن تەرەپ-تەرەپتىن ھەر خىل سەۋەبلەر بىلەن ئېقىپ كەلگەن ئادەملەر، دىنىي ئۆلىمالار، ئىشانلار، خەلىپىلەر، غوجا، سەئىد، ئىمام قاتارلىق ناملار بىلەن ئورۇنلاشقانلار كۆپ بولغان. بۇلارنىڭ ئىچىدە قىزىل كۆز، مەككار، ھەر خىل دىنىي مەزھەپتىكى كىشىلەر، شىئەلەر، راپىزلارمۇ كۆپ بولۇپ، ئۇلار خوتەن ۋىلايىتىدە ھەر خىل راست، يالغان مازار- ماشايىخلارنى پەيدا قىلىپ خەلقنى ئالداپ جان باققانلىقى سىرتىدا، ئۇلارنىڭ شىللىسىگە مىنىپ روھىي جەھەتتىن ئۆزىگە ئەسىر قىلغان ياكى تالىپ، مۇرت، سوپى قىلغان. بۇلارنىڭ نوپۇزى تىكلەنگەنسىرى ھاكىمىيەت ئورنىنى تالىشىشقا ئۇرۇنغان. بۇنىڭغا كېينكى زامان تارىخدا مىساللار كۆپ تېپىلىدۇ.

خوتەن شەھىرىنىڭ 20- ئەسىرنىڭ 60- يىللىرىغىچە بولغان 100 يىللىق تارىخىنى بايان قىلماقچى بولغىنىمىزدا، 1850- يىللاردىكى خوتەن نەزەردە تۇتۇلىدۇ. بۇ مەزگىل شىنجاڭدا جاھانگىر خان غوجىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاياقلاشقان، جوڭگۇدا ئەپيون ئۇرۇشى ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، شىنجاڭدا گۇاڭشۇينىڭ مەنچىڭ ھاكىمىيىتى قايتا تىكلەنگەن ۋاقتى بولۇپ، خوتەن شەھىرىمۇ مەنچىڭلار تەرىپىدىن باشقۇرۇلاتتى. خوتەننىڭ ھازىرقى سۇ دەرۋازىسى ۋە ئەسكەر مازارنىڭ ئورنىدا مەنچىڭ ئەمەلدارلىرىنىڭ يامۇللىرى ۋە چېرىكلەر تۇراتتى. مەنچىڭ ئەمەلدارلىرىدىن تاۋ دارىن ۋە كۈڭ دارىن دېگەنلەر ئامبال، شەنتۇڭ ۋە تۇڭلۇڭ (ئەسكەر باشلىقى) دېگەن ئۇنۋانلار بىلەن ھۆكۈمرانلىق قىلاتتى، «دىڭزى» (پەيچۇسو) نامىدا بىر ساقچى ئىدارىسى تۇراتتى، بۇ ئەمەلدارلار خەنزۇچە گەپ بىلمىدىغان ئۇيغۇر بەگلەر، پاششەپلەر، يايى- دوغلارغا يۆلىنىپ ھۆكۈمرانلىق قىلاتتى. مەنچىڭ ھاكىمىيىتى ئەمەلدارلىرى بېشىغا قارا موزا (پوسما شەكىلدە) كىيىپ، ئارقىسىغا بىر مېتر ئۇزۇنلۇقتا بىر تال ئۆرۈم

چاچ قويۇتتى، ئۇزۇن چېكى بار ئىزمىلىق چاپان كىيىپ ئۇستىگە قارا جۇيازا، پۇتىغا قارا خەي كىيەتتى. ئۇلارنىڭ ئۇيغۇر خىزمەتچىلىرىدىن بولغان بەگلەر ۋە دوغلار ھەم شۇنداق كىينىپ مانجۇچە جابدۇناتتى. ئۇلارمۇ ئۇزۇن چاچ قويۇتتى. چوڭ بەگلەرنى كابەگ، سەنبەنتۇ، شەنگەن دەپ ئاتايتتى. كىچىكرەك مۇلازىمەتچىلەر يايى، دوغا دەپ ئاتىلاتتى. سۇ دەرۋازىسىنىڭ شەرقىي تەرىپىدىن ھېيتكاغىچە بولغان ئارىلىقتا كىچىك دۇكاندار-تىجارەتچى خەنزۇلار، گوروكەش، ئەپيۇنكەش خەنزۇلار ۋە خۇيزۇلارنىڭ ئۆيلىرى بار ئىدى (ماچىن ئاخۇن ئىسىملىك مەشھۇر بىر خۇيزۇنىڭ ئەۋلادى ھازىرغىچە شۇ يەردە تۇرىدۇ). ھېيتكانىڭ ئارقىسى ۋە ئىلچى دەريا‌سى بويىدا ناھايىتى چوڭ بۇتخانىسى بار ئىدى. يەرلىك خەلقىلەر، ئىشىچى- ھۇنەرۋەن، قول- سانائەتچىلەر، ناۋاي- باققاللار،كەمبەغەل ئائىلىلەر شەھەر ئىچىدە تۇراتتى. بازار- رەستىلەرنىڭ ئۇستى يىپىقلىق ئىدى. چوڭراق بايلار ۋە يۇقىرى تەبىقىلەر كۆپىنچە شەھەرنىڭ سىرتىدا تۇرۇشاتتى. بۇ ۋاقىتدا خوتەن شەھىرىنىڭ كۆلىمى كىچىك بولۇپ، ئورنى ھازىرقى گۈلباغنىڭ ئاستى ۋە ئىلچى دەريا‌سىنىڭ قىرغىقىغچە تۇتۇشاتتى. چوڭ رەستە ۋە ئاۋات جايلار ھېيتكا دەرۋازىسى، گۈجان دەرۋازىسىنىڭ ئارىلىقى ئىدى. بۇ ۋاقىتتا خوتەن شەھىرى ناھايىتى قالاق، كەمبەغەل، كىچىك بىر شەھەر بولۇپ، ئۇششاق تىجارەتچى ۋە قول- سانائەتچىلەر تۇرلۇك كەسىپ بىلەن شۇغۇللىناتتى. تىجارەت ئىشلىرىنىڭ ئاساسىي مەھسۇلاتى خام، چەكمەن، شايى، بەقەسەم ۋە گىلەم، يىپەكلەردىن ئىبارەت ئىدى. ئىچكى ئۆلكىلەردىن خوتەن قىرى يولى ۋە چەرچەن- دۇڭخۇاڭ يولى ئارقىلىق خەنزۇ تىجارەتچىلەر، جاڭگۈيدىلەرمۇ كېلىپ تۇراتتى. بۇلار ئاساسەن گۆرۇشكەشلىك قىلاتتى. بۇلاردىن خوتەن شەھىرىگە ئورۇنلىشىپ يەرلىك خەلقنىڭ ئۆرپ- ئادەتلىرىگە سىڭىپ

كەتكەنلەرمۇ ۋە ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغانلارمۇ بار. مەسىلەن: ئۇلاردىن تۇرسۇنبەگ، ئابدۇللاخۇن تۇماقچى، ئارىپ ھاجىنىڭ ئانىسى قاتارلىقلار شۇ چاغدا مۇسۇلمان بولغان مەشھۇر ئادەملەر. ئۇلارنىڭ بالا- ۋاقىلىرى ھازىرمۇ بار. شۇنىڭدەك ھىندىستان ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىن كەلگەن ھىندى سودىگەرلەر، كابۇللىقلار، ئەنجانلىقلار كېلىپ خېلى چوڭ دۇكانلارنى ئېچىپ تىجارەت قىلاتتى. ئۇلار كۆپرەك ئورۇنلاشقان جايلارنى كابۇل كوچىسى، ئەنجان كوچىسى دەپ ئاتايتتى (بۇ كوچىلار ھازىرغا قەدەر ئۆز نامىنى ساقلاپ كەلمەكتە). خوتەن شەھەر ئەتراپىدىكى يېزىلار ناھايىتى گۈزەل ۋە كەڭ بولۇپ، ئاساسەن دېھقانچىلىق، باغۋەنچىلىك بىلەن ئاۋات ئىدى. 1859- يىلى، قاراقاشتا قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ خوتەنگە بېسىپ كەلگەن ھەبىبۇللا ھاجى (ھەزرەت ھاجىم ياكى ھاجى پاشا) خوتەن شەھىرىدىكى مانجۇلارنى يوقىتىپ، «ئىسلام ھۆكۈمىتى» قۇرغاندىن كېيىنكى ئۈچ يىرىم يىللىق ھاكىمىيەت جەريانىدا، خوتەن شەھىرىنىڭ قىياپىتى خېلى ئۆزگەردى. ئايرىم ھۆكۈمەت ئىمارەتلىرى ، سېپىل ۋە مۇنارلارنى سوقتۇردى. كونا بۇتخانىلارنى چىقىپ ئورنىغا مەسچىت- جامەلەرنى بىنا قىلدى (بۇ جامە ھازىرقى جامە ئەمەس). ھازىرقى گۈجان دەرۋازىسىدا «قەلەندەرخانە» دەپ بىر ئىدارە قۇرۇپ، ئاجىز تۇل خوتۇن، يېتىم ئوغۇللارنى شۇ يەرگە يىغىپ ئوشرە- زاكات بىلەن باقتى. «قەلەندەرخانە» دېگەن نام ھازىرمۇ بار. شۇ ۋاقىتىدىكى خوتەن شەھىرىگە چوڭ بىر سېپىل سوقتۇرۇپ، ئۇنىڭغا گۈجان دەرۋازىسى، ھېيتكا دەرۋازىسى، قىزىق دەرۋازىسى، سۇ دەرۋازىسى دەپ چوڭ دەرۋازىلارنى ئورناتتى. سېپىل ۋە دەرۋازىلار ئاللىقاچان يىقىلىپ يوقالغان بولسىمۇ، ئەمما بۇ تۆت دەرۋازىنىڭ نامى ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلمەكتە، شۇنداقلا ھازىرقى كونا شەھەرنىڭ چوڭراق رەستىلىرىمۇ شۇ نام بىلەن ئاتىلىپ

كەلمەكتە. 1862- يىلى ياقۇپبەگ خوتەنگە بېسىپ كىرىپ ھەزرەت ھاجىم ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرغاندىن كېيىن ، خوتەن شەھىرىنىڭ قىياپىتىنى يەنە ئۆزگەرتتى. بولۇپمۇ ئۇنىڭ خوتەنگە قويغان ۋالىيسى نىياز ھىكىم بەگ خەلققە زۇلۇم قىلىش ئارقىلىق خوتەن شەھەر ئەتراپىدىكى مازار ۋە جامەلەرنى قايتا بىنا قىلدۇردى. ئۇنىڭ مەشھۇرراقلىرى: ئالتۇن مازار، خوجاكالان مازار، ھەزرىتى سۇلتان مازار، كونا شەھەردىكى چوڭ جامە، قۇرغان (ھەربىي گازارمە، ئىدارە) لارنى ناھايىتى چوڭ، ھەيۋەتلىك قىلىپ ياساپ چىقتى. بۇلارنىڭ بەزىلىرى ھازىرمۇ مەۋجۇت. خوتەن شەھەر ئىچىدە تۆت چوڭ كۆل كولاتتى، بۇ كۆللەردىن ھازىر بىرسى مەۋجۇت.

ئالتۇن مازار: قەدىمكى مۇسۇلمان ھۆكۈمرانلار (قاراخانىيلار) دەۋرىدە ئۆلگەن پادىشاھلارنىڭ قەبرىستانلىقى بولۇپ، بۇنى نىياز ھىكىم بەگ ياساتقان. بۇنىڭ ئىچىدە 12 پادىشاھ، 21 شاھزادە، يەتتە نەپەر پادىشا ئاياللىرى، خانىش ۋە ئاغىچىلارنىڭ قەبرىلىرى بار ئىدى.

ھەزرىتى سۇلتان مازار: سەئىدىيە خانلىرىدىن سۇلتانى قىدىرخاننىڭ قەبرىسى ئىدى.

خوجاكالان مازار: خوجا-پادىشاھلاردىن ئىسھاق غوجام ۋە ئەھلى تەرىقەتچىلەردىن مەۋلانە شەمسىددىن غوجامنىڭ خەلىپىسى شارى غوجام ۋە خوجاكالانلارنىڭ قەبرىسى ئىدى.

ئەسكەر مازار: ياقۇپبەگ ھەزرىتى ھاجىمنى يوقاتقاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئۇرۇق- تۇغقانلىرىدىن 40 نەپەر كىشىنى قۇدۇققا تاشلاپ كۆمگەن جاي بولۇپ، ئۇنى ئەسكەر مازار دەپ ئاتايدۇ.

1865- يىلىدىن 1885- يىلغىچە، پۈتۈن شىنجاڭدا داۋام قىلغان ياقۇپبەگ ھاكىمىيىتى مانجۇ ئەمەلدارلىرىدىن زوزۇڭتاڭنىڭ ئەسكىرىي كۈچى بىلەن تار- مار قىلىنىپ، خوتەن شەھرىگە ئۇرۇمچىدىكى مانجۇ

ئەمەلدارلىرى تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن چىك دارىن ۋە كۈك دارىنلار ئەمەلدارلار بولۇپ كەلگەندىن كېيىن، خوتەن شەھىرىدە بىر مەزگىل تىنچلىق ۋە ئارامچىلىق ئورنىتىلغاندى. كېيىن شىنجاڭغا مانجۇ خانلىرى تەرىپىدىن چىقىرىلغان ياك زىكشىننىك خوتەنگە ئۆتكەن ئەمەلدارلىرىدىن ما دارىن، تەن دوتەي دېگەنلەر كەلگەن. بۇلار كېلىپ خەلق ئۈستىدىكى پارچە- پۇرات ئالۋاك- ياساقلارنى تۈگىتىپ، خوتەن خەلقىگە تىجارەت، سانائەت، دىنىي ئېتىقاد، قاتناش ئەركىنلىكىنى ئېلان قىلغان.

ياك زىكشىننىك شىنجاڭدا داۋام قىلغان 17 يىللىق ھاكىمىيىتى، جىن شۇرىننىك بەش يىللىق ھاكىمىيىتى جەريانىدا، خەلقلەر سىياسىي جەھەتتىن بىر مەزگىل تىنچلىق كۈرۈپ، ئىقتىسادىي جەھەتتىن تۈرمۇش سەۋىيىسى ياخشىلانغان بولسىمۇ، لېكىن ياك زىكشىك ئۆزىنىك ئاخىرقى دەۋرلىرىدە خەلق ئۈستىدىكى زۇلۇم- ئىستىبدادىنى دەھشەتلىك كۈچەيتتى. ئىقتىسادىي جەھەتتىن قاتتىق ئەزدى. يەرلىك يۇقىرى تەبىقىلەر بىلەن ماسلىشىپ، ئۇلارنىك خەلقنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشىغا يول قويدى ۋە بەلكى ياردەملەشتى. خەلقە دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى، قاتناش ئەركىنلىكى، مەھكىمە- شەرىئەت قاتارلىق دىنىي ھوقۇق- ئىمتىيازلارنى كەڭتاشا بېرىشتەك ھىلىگەر سىياسەت قوللاندى. ئىقتىسادىي جەھەتتىن دەھشەتلىك ئېزىپ، خەلقە تۇيغۇزماي ئۇلارنىك قان- يىلىكىنى شوردى. مەسىلەن: ھەر بىر ۋىلايەتكە مەخسۇس پۇل چىقىرىپ، بۇ ۋىلايەتنىك پۇلىنى ئۇ ۋىلايەتتە ئۆتمەيدىغان قىلىپ قويدى. ھەر تەرەپكە قاتنايدىغانلار بۇ پۇلنى ئالدى بىلەن ياك زىكشىكنىك بانكىسىغا تاپشۇرۇپ، مەلۇم پىرسەنت تۆلەپ پۇل ئالماشتۇرىدىغان بولدى. گۇاڭشۇينىك 10- يىلى، يەنى 1884- يىلى شىنجاك رەسمىي يوسۇندا

ئۆلكە بولۇپ، مەركەزنىڭ تەۋەلىكىگە داخىل بولدى. شۇنىڭدىن تارتىپ 65 يىلغا قەدەر شىنجاڭدىكى ھەربىي، مەمۇرىي ئەمەلدارلارنىڭ ئالمىشىشى بىلەن خوتەنمۇ ئامبال، دارىن ۋە دوتەي دەيدىغان ئەمەلدارلار ئالمىشىپ تۇردى. ھەر بىر قېتىم ئەمەلدار ئالماشقاندا خەلقنىڭ پۇل مالليرىنى، ئالتۇن، كۈمۈشلىرىنى قاپسىپ كېتىش مانجۇ ئەمەلدارلىرىنىڭ ئادىتىگە ئايلانغان ئىدى. يۇەن داخۇا، يىڭ زىڭشىڭ، جىن شۇرىن، لىۇجىڭتاڭ، يى گۇڭتاڭ، شۇنخۇ، رۇيىڭچى قاتارلىق ئەمەلدارلار خوتەن، قەشقەردە بۇرۇن ئامبال بولسىمۇ، كېيىن دوتەيلەرنى ئەۋەتىپ تۇردى. ھەر قايسى جايلاردىكى خەلقلەر بۇ ئەمەلدارلارنىڭ زۇلۇمغاقارشى چوڭ-كىچىك قوزغىلاڭلارنى كۆتۈرۈپ تۇرسىمۇ، ئۇلار گاھى ھەربىي كۈچ، گاھى ھىلە- مىكىرلەر بىلەن بېسىقتۇردى. بۇ مەزگىل ئىچىدە خوتەن شەھىرىدە خېلى چوڭ ئىجتىمائىي ۋە سىياسىي ۋەقەلەر بولۇپ ئۆتتى. مەسىلەن: چىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ ئەيىبۇن سوقۇشىدىن يېڭىلىپ ئەنگلىيە، فرانسىيە قاتارلىق بىر نەچچە جاھانگىر دۆلەتلەر بىلەن تۈزۈپ چىققان تەڭ ھوقۇقسىزلىق شەرتنامىسىگە ئاساسەن، شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى ۋىلايەت ۋە شەھەرلىرىگە، جۈملىدىن خوتەن شەھىرىگمۇ ئەنجان، تاشكەنت، سەمەرقەنت، بۇخارا، ھىندىستان، كابۇل تەرەپلەردىن ئەنگلىيە ۋە چاروسىيە مۇھاجىرلىرى تىجارەتچى، سایاھەتچى ۋە باشقا كەسىپلەر نامىدا كۆپلەپ كىرىپ، خوتەن شەھىرىنىڭ ئەڭ گۈزەل، ھاۋالىق جايلىرىغا ئۆيۈ- ئىمارەتلەرنى سېلىپ، زاۋۇت- كارخانىلارنى قۇرۇپ، خەلقنى ئېغىر ھالدا ئېكسپىلاتاتسىيە قىلدى. ئىختىيارى ھالدا ئۆيى، يەرلەرنى سېتىۋېلىپ دېھقانلارنى ئەزدى. مەشۇت، يۇڭ، شايى، زىلچا- گىلەم، قوي تېرىسى قاتارلىق خام ئەشيالارنى ئەرزان باھادا سېتىۋېلىپ چەت ئەللەگە تارتىپ كەتتى. بۇ ۋاقىتدا مۇھاجىرلارنى ئەنجانلىق ۋە كابوللۇق دەپ ئاتايتتى.

ئۇلار ئۆي- قورۇلرىنىڭ دەرۋازىسىغا ئەنگلىيە ۋە چاروسىينىڭ بايراقلىرىنى قاداپ جۇڭگو قانۇنىغا بوي سۇنماي، جۇڭگو گىراژدانلىرىدىن ئارتۇقراق ھوقۇققا ئىگە بولۇۋېلىپ، خەلقنىڭ شاللىسىگە ئېغىر يۈك بولغان ئىدى. خەلقنىڭ سۇ باشقۇرۇش، زىرائەت ئىگىدارچىلىقىغمۇ خالىغانچە ئارىلىشىپ، ئۇلارنىڭ يەرلىك ھوقۇقلىرىنى ئاياغ- ئاستى قىلدى. ئۇ چاغلاردا بۇ چەت ئەللىك مۇھاجىرلار شەھەر ئىچىدىمۇ ھەر خىل تىجارەت ئورۇنلىرى، چوڭ دۇكانلار ۋە سودا پىرمىلىرىنى قۇرۇپ، يەرلىكلەردىن دەللاللارنى يالاپ، خەلقنىڭ پۇتۇن تىجارەت ئىشلىرىنى مونوپۇل قىلىۋالغانىدى. مەسىلەن: چاروسىيەدىن كەلگەن خۇدا بەردى ئەرمىنى، غوپۇرجان ھاجى، باباجان باي، كەلكۇن باي، ئەھمەتجان ھاجى، سادىقجان ھاجى قاتارلىقلار؛ ھىندىستاندىن كەلگەن نالىۋاي، خان سايىپخان، مىيان سايىپخان دېگەن ھىندىلار خوتەننىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا ئۆزى خالىغانچە زاۋۇت- فابرىكىلارنى قۇرۇپ، خەلقەرگە ئەرزان ھەق بېرىپ ئىشلىتىپ باي بولغانىدى. بۇلار ئاساسەن مانجۇ ھاكىمىيىتىنىڭ بىيۇكرات ئەمەلدارلىرىغا يۆلىنىپ، ئۇلارنىڭ ھىمايە قىلىشى ئاستىدا ئەركىن ھەرىكەت قىلىشاتتى، شۇنىڭ بىلەن، بىر مەزگىل خوتەن شەھىرى چەت ئەللىكلەرنىڭ ئارامگاھىغا ئايلىنىپ قالىدى. نەتىجىدە يەرلىك خەلق ئىچىدە ئېغىر كەمبەغەلچىلىك يۈز بەردى. ئۇنىڭ ئۇستىگە يەنە بىر ئېغىر كۈچ ـــــ دىنىي نىقاب ئاستىغا كىرىۋالغان فېئودال روھانىلار، ساختا ئۇلىمالار، ئىشان، خەلىپىلەر خوتەننىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا ناھايىتى كۆپ پەيدا بولۇپ، خەلقنىڭ ئازلا قالغان ئىقتىسادىنى بۇلارمۇ شوراپ تۇراتتى. بەگ، بوجاق، گۆرۈكەش ئەمەلدارلارنىڭ پاربخولىقمۇ يەنە بىر زۇلۇم ئىدى. بۇنداق زۇلۇمغا چىدىمىغان خەلق ئاممىسى ئىستېخىيەلىك ھالەتتە تەرەپ- تەرەپتە

ماجىرالارنى چىقىرىپ تۇراتتى. بۇنداق شارائىت كەلگۈسىدە شىنجاڭ بويىچە يامرىغان بىر ئومۇمىي قوزغىلاڭنىڭ كۆتۈرۈلۈشىگە شەرت ھازىرلىدى. يەنە مۇشۇ چاغدا ئوتتۇرا ئاسىيا مۇسۇلمانلىرى ئارىسىدا دىن ۋە مەدەنىيەت نامى بىلەن ئوتتۇرىغا چىققان جەدىتچىلىم مائارىپى شىنجاڭغىمۇ ئېقىپ كىرىپ، خوتەنگىچە يېتىپ كەلدى. مەسىلەن: 1924-يىلى قەشقەر ئاتۇشلۇق ئابدىقادىر داموللامنىڭ تەشەببۇسى بىلەن شىنجاڭدىكى مۇسۇلمانلار مائارىپىنى يېڭىلاش، دىنىي- ئىجتىمائىي ئىشلاردا ئىسلاھات ئېلىپ بېرىپ، يېڭى زامان تەرەققىياتىغا ماسلاشتۇرۇش ئېلىپ بېرىلدى. خەلقنى ئاقارتىش دېگەن نام بىلەن تۇركىيەدىن بىر نەچچە نەپەر مۇئەللىم، ئەپەندىلەرنى شىنجاڭغا تەكلىپ قىلىپ ئەكەلدى. بۇلار: ئەھمەت كامال، ئىسمايىل ھەققىي، قاسىم ئەپەندى، ئەھمەت ئەپەندى قاتارلىق 11 نەپەر كىشىدىن ئىبارەت بولۇپ، خەلقىمىزنىڭ ئابدۇقادىر داموللىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن ئاتۇشتىكى ئىكىساقتا دەسلەپكى زامانىۋى مەكتەپ قۇرۇلدى. بۇنىڭغا ھەر قايسى جايلاردىن تاللانغان ئوقۇغۇچىلار قوبۇل قىلىنىپ ئۇلارغا تارىخ، جۇغراپىيە، ھېساب، خەنزۇ تىلى، روس تىلى قاتارلىق پەنلەرنى ئۆگىتىشىنىڭ سىرتىدا تەنتەربىيە، گىمناستىكىمۇ ئۆگىتىلدى. شۇ ۋاقىتدا خوتەنگە مەزكۇر ئەپەندىلەردىن قاسىم ئەپەندى ۋە ئەھمەت ئەپەندىلەر كېلىپ ئالتۇنداً بىر زامانىۋى مەكتەپ ئېچىپ، يۇقىرىقى دەرسلىكلەر ئۆتۈلۈشكە باشلىدى. بۇ مەكتەپتە خوتەن شەھرىنىڭ مەشھۇر زىيالىيلىرىدىن مەمتىمىن بۇغرا، ئابدۇكېرىم ھاجى، نىزامىدىن ئەپەندى، ھاجى قاتارلىق كىشىلەر ئوقۇدى. بۇ مەكتەپلەر بىر يىل داۋام قىلماي تۇرۇپ، يەرلىك ئەمەلدارلار ۋە مۇتەئەسسىپ روھانىلارنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرىدى ۋە مانجۇ ھاكىمىيىتىنىڭ بۇيرۇقى بىلەن تارقىتىۋېتىلدى. بۇ ئەپەندىلەرمۇ كەلگەن جايىغا قايتىپ كېتىشتى.

لېكىن، بۇ مەكتەپنىڭ تەسىرى بىر نەچچە كىشىلەرنىڭ ساۋاتلىق بولۇشىغا ۋە زامانىۋى ئېلىمىز پەنلەردىن ۋاقىپ بولۇشىغا، جەمئىيەتنىڭ تارقىلىشىغا سەۋەب بولدى. ئەمما، شۇ ۋاقىتتا خوتەن شەھىرى ئىچىدىنمۇ بىر قىسىم ياشلار چەت ئەللەرگە ئوقۇشقا چىقىپ كەتكەن ئىدى، ئۇلار ھىندىستان، تۈركىيە، مىسىر قاتارلىق جايلاردا ئوقۇپ قايتىپ كەلگەندىن كېيىن خوتەنگە كېلىپ بىر مەزگىل ئۆز ئالدىغا مەكتەپ، مەدرىسىلەرنى ئېچىپ دىنىي ۋە پەننى مەلۇماتلاردىن تەلىم قىلدى. مەسىلەن: ئۇلاردىن شۇ ۋاقىتتا قايتىپ كەلگەنلەردىن ھەسەن ئاخۇن مەۋلۇۋى، ئابدۇللا مەۋلىۋى، مەتنىياز مەۋلۇۋى، ھاپىز مەۋلۇۋى، ئابدىخېۋىر ھاجى قاتارلىق مەۋلۇۋلەر؛ ئەبەيدۇللا ئەپەندى، يۈسۈپ ئەپەندى، ئىدرىس ئەپەندى، خانى ئەپەندى قاتارلىق مىسىر، تۈركىيەلەردە ئوقۇپ كەلگەن ئەپەندىلەر خوتەنىدە بىر مەزگىل مائارىپ ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللاندى. ئۇنىڭدىن باشقا چارروسىيەدىن كەلگەن ئۆزبېكلەر، ھىندىستاندىن كەلگەن ئابغانلار بولۇپ، خوتەن شەھەر ئىچىدە 200 ئۆيلۈكتەك ئادەم بار ئىدى. بۇلارنىڭ كۆپىنچىسى كېيىن جۇڭگو پۇقراسى بولۇپ ئۇيغۇرلىشىپ كەتتى. بۇلارنىڭ ئەۋلادى ھازىرغا قەدەر خوتەن شەھىردە بار. شۇ ۋاقىتتا خوتەنىدە ئەنگلىيە پۇقرالىرى ھېسابلانغان 200 گە يېقىن ئېنگلىز بار ئىدى. ئۇلارنىڭ مەشھۇرراقلىرى: شاپسەنخان، ئابدىراخمانخان، نۇرخان، ئاتاخان، مەمەت ئىبراھىم ئاقساقال، سەيدى ئەخمەتخان قاتارلىق كىشىلەر بولۇپ، ھازىر خوتەن شەھىردە قالمىشى ئېگىز، كۆپىنچىسى تېۋىپ ۋە دوختۇر بولۇۋالغان كىشىلەر شۇلارنىڭ ئەۋلادى. شۇ ۋاقىتتا خوتەن شەھىردىكى ئېنگلىز پۇقرالىرىنى باشقۇرۇش ئۈچۈن بەدىردىن خان ئاقساقال ئىسىملىك بىر كىشى خوتەنده ئەنگلىيەنىڭ قەشقەردىكى كونسۇل دەپىنى بولۇپ تۇرغان. ھىندىلاردىن نالىۋاي، راتامباي، گۇلداچى، ئەنسىراج

دېگەن ھندى سودىگەرلىرىمۇ بار ئىدى. بۇلارنىڭ شەھەر ئىچىدە بىر نەچچە يەردە دۇكانلىرى بار بولۇپ، بۇلار يەرلىك سودىگەرلەر بىلەن توختام تۈزۈپ، خوتەننىڭ يەرلىك ھاللىرىنى، ئاق يۇڭدا ئەتكەن جايناماز، يىپەك، ئۇچەي ۋە باشقا خام ئەشيالارنى سېتىۋېلىپ چەت ئەلگە ماڭدۇراتتى. چەت ئەلدىن كۆپىنچە دارىۋال ئەكىلىپ ساتاتتى. خوتەن شەھىرىدىكى بۇ چەت ئەللىك مۇھاجىرلار خوتەن ئەتراپىدىكى گۈجان، تامباغ، نەزەرباغ، شورۇاغ قاتارلىق جايلاردا يەر- زېمىنلارنى سېتىۋېلىپ، باغۇ- ئىمارەتلەرنى قۇرۇپ ئولتۇراقلىشىپ قالغان. ئەگەر، بۇ چەت ئەل مۇھاجىرلىرى جىنايەت ئۆتكۈزسە ئۇنى يەرلىك ھۆكۈمەتلەر ھەل قىلالمايتتى. پەقەت ئەنگلىيە كونسۇلى تەرەپتىن ھەل قىلىناتتى.

1924- يىلىدىن 1930- يىلىغىچە خوتەنگە گېرمانىيە، ۋېنگرىيە، ئەنگلىيە قاتارلىق دۆلەتلەردىن بولۇپ بىر بۆلەك ئارخېئولوگىيە ئالىملىرى كېلىپ خوتەننىڭ ئاسارە- ئەتىقلىرى ۋە تارىخىي يادىكارلىقلىرىنى تەكشۈرۈش ئۈچۈن لوپ، كېرىيە، چىرا، تەكلىماكان چۆللىرىگىچە بېرىپ ناھايىتى نۇرغۇن ئاسارە- ئەتىقە ۋە مەدەنىي يادىكارلىقلارنى ئېلىپ كەتكەن. ئۇ چاغدىكى يەرلىك ھۆكۈمەت ئۇلارغا يېقىندىن يار- يۆلەكتە بولغان. بۇ چەت ئەللىك ئېكسپېدىتسىيەچىلەرنىڭ مەشھۇرراقى ئەنگلىيەلىك ئاۋرېل ستەيىن دېگەن كىشى بولۇپ، بۇنى يەرلىك خەلقىلەر «ئىشتان سايىپ» دەيتتى.

خوتەن خەلقىنىڭ ئەسلىي يەرلىك تىلى، قەدىمكى مىللىي ئۆرپ ئادەتلىرىگە يۇقىرىقىدەك چەت ئەللىكلەرنىڭ تەسىرى خېلى زور بولغان. خوتەن خەلقىدە قەدىمكى شامان دىنىي، مانى دىنىي، نەستورى، بۇددا دىنىي ۋە باشقا دىنىي ئۆرپ- ئادەتلىرىدىن قالغان ئۆرپ- ئادەتلەر ، ئۆلۈم- يېتىم، توي- تۆكۈن، زىياپەت، مەشرەپ ۋە باشقا ئويۇن-

تاماشىلارنىڭ ئالاھىدە ئالامەتلىرىنىڭ بەزىسى ھازىرغىچە قەدەر ساقلىنىپ كەلمەكتە.

خوتەن شەھىرىنىڭ 1885- يىلىدىن 1924- يىلغىچە بولغان ئارىلىقتىكى سىياسىي، ئىجتىمائىي، پەن- مەدەنىيەت، مائارىپ ساھەلىرىدە خېلى چوڭ ئۆزگىرىشلەر بولغان. مەسىلەن: ياڭ زىڭشىڭنىڭ ھېلىگەرلىك سىياستى ئاستىدا خەلقنىڭ قانۇنىي ھوقۇقى ۋە ئىجتىمائىي مەسىللىرى پۈتۈنلەي مەھكىمە شەرئىيگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەن. جەمئىيەتتىكى ئىجتىمائىي تۈزۈم، مەدەنىي- مائارىپ ئىشلىرى ۋە قانۇن، دەۋا ئىشلىرى پۈتۈنلەي مەھكىمە شەرئىي تەرىپىدىن باشقۇرۇلۇپ، شەھەر باشقۇرۇش، قانۇن ئىشلىرى مەھكىمە شەرئىي تەرىپىدىن ئىجرا قىلىناتتى. ناھايىتى ئاز ساندىكى ھەق تەلەپ دەۋالىرى ۋە يەرلىك ماجىرالار يېزا ئەمەلدارلىرى، بەگ- بوجاقلار تەرىپىدىن بىر تەرەپ قىلىناتتى. پەقەتلا قاتتىلىق ئەنزىسىنى ئامبال ئۆزى بىر تەرەپ قىلاتتى. مەھكىمە شەرئىي ئالاھىدە بىر يەرلىك ھۆكۈمەت ئورنىدا بولۇپ، ئۇنىڭ ھۆكۈم چىقىرىش ھوقۇقى كەڭ ئىدى. مەھكىمە شەرئىنىڭ تۈزۈمى: ھەر بىر ناھىيەدە بىردىن چوڭ قازى بولۇپ، دىنىي ھوقۇق، دىنىي ئىشلار، ۋەخپە، ئەۋقاپ مەسىللىرى، مۇددەرسلەر، ئىمامىلار، مەسچىت، خانىقالار قازى تەرەپتىن باشقۇرۇلاتتى. قازىنىڭ ئاستىدا ئەلەم بولۇپ، دىنىي مەسىلىلەر، ئىجتىمائىي مەسىللەرگە ھۆكۈم چىقىراتتى. ئۇنىڭ ئاستىدا مۇپتى بولۇپ، شەرئىيەت قانۇنىغا ئاساسەن پەتىۋا، ھۆكۈمنامە يارىتاتتى. ئۇنىڭدىن كېيىن قازى رەئىس بولۇپ، ئۇ ئاھالىنىڭ دەۋا- دەستۇر ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلىپ، ھازىرقى بازار باشقۇرۇشنىڭ رولىنى ئۆتەيتتى. ئۇنىڭ قول ئاستىدا بىر نەچچە نەپەر مۇھتەسىپ ۋە شەيخۇلئىسلاملار بولۇپ، ئۇلار ئاھالىنىڭ دىنىي- ئېتىقاد ئىشلىرىنى ۋە

شەرئىيەت ئەھكاملىرىغا مۇۋاپىق ئىش قىلغان- قىلمىغانلىقىنى تەكشۈرەتتى ۋە خەلقنىڭ ئەرز- داتلىرىنى قوبۇل قىلاتتى. يۇقىرىقى دىنىي ئەمەلدارلار ھەپتىدە بىر قېتىم مەھكىمە شەرئىيگە يىغىلىپ دىنىي، ئىجتىمائىي ماجىرالارنى ھەل قىلاتتى، موھتسىپ ۋە شەيخۇلئىسلاملارنىڭ سانى خېلى كۆپ بولۇپ، بازار كۈنلىرى سەپ بولۇپ دەررىلىرىنى كۆتۈرۈپ خەلقىقە دىنىي تەشۋىق ، ئەمر- مەرۇپ، نەھى- مۇنكەر قىلاتتى. يەنى يامان ئىشلاردىن توسۇش، ياخشى ئىشلارنى قىلىشقا تەشۋىق ئېلىپ بارااتتى، يول-رەستىلەردە يۈزى ئوچۇق ئاياللارنى كۆرسە تەزە بىلەن ئۇرغانىنىڭ سىرتىدا، كۇشۇكلارغا سېلىپ چوڭ رەستىلەرگە ئېسىپ قويااتتى. پاھىشۋازلىق قىلغان ئەر- ئاياللارنى تاپسا يۈزىگە قارا سۈرتۈپ، ئېشەككە تەتۈر مىندۈرۈپ بىر نەچچە كۈنگىچە شەھەر رەستىلىرىدە سازايى قىلاتتى. ھەر بىر رەستىگە بارغاندا تەزە بىلەن ئۇرۇپ تۇراتتى. ئوغرىلىق قىلغان، قىمار ئوينىغان، نەشە چەككەن، ھاراق ئىچكەنلەرنى تاپسا ئۇلارنىمۇ تەزىلەيتتى. رەستىلەردىكى ھاراق- تاماكا، نەشىنە دۇكانلىرىنى ۋەيران قىلاتتى. مۇھتسىپ، شەيخۇلئىسلاملار بازار ئىچىدىكى كىچىك تىجارەتچىلەر، ناۋاي- قاسساپلارنىڭ كەسىپلىرىنىمۇ تەكشۈرۈپ تۇراتتى. ئۆلچەمگە خىلاپلىق قىلغانلارنى جازالايتتى. كۆپچىلىك ماكىدىغان رەستىلەر، كىچىك كوچىلارغا ئۆي سېلىۋالغان ياكى ئارىلاشتۇرۇپ قويغانلارنى قاتتىق جازالايتتى. دېمەك مەھكىمە شەرئىي شۇ چاغلاردىكى يەرلىك ھۆكۈمەتلەرنىڭ بىرسى ئىدى. شەھەر — ناھىيە ۋە يېزىلارىدىمۇ مەھكىمە شەرئىي تەرىپىدىن قۇيۇلغان نايىپ قازى (ئورۇنباسار قازى) ، نايىپ ئەلەملەر تۇراتتى. ئۇلارمۇ خەلقنىڭ يۇقىرىقىدەك دىنىي، ئىجتىمائىي تۇرمۇش كەسىپلىرىنى باشقۇراتتى، ئۇنىڭدىن باشقا دىنىي ساھەدىكىلەردىن دىنىي، مائارىپ ئىشلىرىغا مەسئۇل بولغان مۇددەرس، مۆتىۋەللى، مۇئەللىم

قاتارلىقلارمۇ ھەر مەھەللىدە بىردىن بولاتتى. ھىندىستاندا ئوقۇپ كەلگەن موللىلارنى مەۋلۇدى، تۈركىيە ۋە مىسىردا ئوقۇپ كەلگەنلەرنى ئەپەندىم، قەشقەر ۋە بۇخارادا ئوقۇپ كەلگەنلەرنى دامۇللام، خەلپىتىم دەپ ئاتايتتى. ئۇلارنىڭ تۇرمۇش تەمىناتى پەقەت ۋەخپە يەرلەر تەرىپىدىن قامدىلاتتى. شۇ ۋاقىتتا يېتىشىپ چىققان مەشھۇر دىنىي ئالىم، ئۆلىمالاردىن خوتەن خەلقى ھازىرغا قەدەر ئۇنۇتمىغان يولداش ئاخۇنلۇقۇم، ئىسكەندەر ئاخۇنلۇقۇم، تۇردى غوجا ئاخۇنلۇقۇم، ئىبراھىم قازى قاتارلىق كىشىلەر بولۇپ، بۇلار پۈتۈن خوتەن ۋىلايىتى بويىچە ئىسلام دىنىي تەلىماتىنى ئومۇملاشتۇرۇشتا كۆرسەتكەن تۆھپىلىرى، بىلىم ئىقتىدارلىرى ۋە خىزمەت پائالىيەتلىرى بىلەن شۆھرەت قازانغان. ھازىر خوتەن شەھىرىدە بار بولغان ناھايىتى كۆپ ساندىكى دىنىي ئۆلىمالار شۇلارنىڭ تالىپلىرىدۇر. شۇ مەزگىللەردە خوتەن شەھىرىدە مەشھۇر بولغان ئەھلى تەرىقەت، ئىشان ۋە خەلىپىلەردىن ئىشان مەنسۇرخان ھاجىم، ئىشان مەمەت سىدىق ھاجىم، مەمەت كېرىم ھاجىم، خۇدۇمبەردى غوجام، ئاتچۇيدىن نۇرمەھەممەت ئاخۇنلۇقۇم ھاجىم، دۇرۇت ئەيسىراجىم ۋە ئۇنىڭ ئوغۇللىرى، ئەھلى- ئەۋلادى قاتارلىقلارغا ناھايىتى نۇرغۇن كىشىلەر سوپى ئىدى، ئۇلارنىڭ مەسچىت- خانىقالىرىدا ھەر ھەپتە ھەلقە- سۆھبەتلەر بولۇپ تۇراتتى، موللا، دىنىي ئۆلىما ۋە قارىلارنىڭ ئوقۇتۇپ يېتىشتۈرگەن تالىپ ۋە قارىلىرى جەمئىيەتتە بىر ھەسسە بولسا، ئىشانلارنىڭ سوپىلىرى ئۇنىڭدىن بىر نەچچە ھەسسە كۆپ ئىدى. ئەزەلدىن تارتىپ دىنىي ئۆلىمالار بىلەن ئىشان گۇرۇھلار ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ۋە كېلىشمەسلىك مەۋجۇت بولۇپ، گايى چاغدا پەسىيپ قالاتتى.بۇ ئىككى گورۇھنىڭ زىددىيىتىدىن ئۆز ۋاقتىدىكى ھۆكۈمران سىنىپلار ناھايىتى كۆپ پايدىلانغان.

خوتەن شەھىرىنىڭ شۇ ۋاقتىدىكى دىنىي پائالىيەتلىرىنى كۆزدىن

كەچۈرگەن ۋە خەلقنىڭ ئىسلام دىنىغا بولغان ئىتىقادىنى چۇشەنگەن چەت ئەللىك مۇھاجىرلار، خەلقە ياخشى كۆرۈنۈش ۋە ئۇلارنىڭ ئاردىسىغا سىڭىپ، ئوبدانراق پايدا-مەنپەئەت ئېلىش ئۈچۈن، شەھەرنىڭ كونا مەسچىت ۋە مەدرىس-مەكتەپلىرىنى يېڭىلاپ بەرگەن ياكى يېڭىباشتىن رېمونت قىلىپ، ئۇلارغا مۇنارلارنى بېكىتىپ ئۆزى باشلاپ ناماز ئوقۇشقا كىرىشكەن. مەسىلەن: ئەرمىنىستاندىن كەلگەن خۇدا بەردى ئەرمىنى ئەسلىي خىرىستىئان دىندا بولۇپ، كېيىن ئۆزىنىڭ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغانلىقىنى ئېلان قىلىپ، بېشىدىن سەللە ئاجراتماي يۈرگەن. شەھەر ئىچىدە گۈلباغ، گۈجان دەرۋازىسىنى ۋە چايخانا مەكتەپنىڭ ئالدىدىكى كونا مەسچىتلەرنى يېڭىباشتىن سېلىپ بەرگەن. ئۇنىڭغا ئەگىشىپ ھىندىستاندىن كەلگەن ھىندىلاردىن نالۇاي، راتامباي دېگەنلەرمۇ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان. گۆرۈكەش خەنزۇلاردىن بىر نەچچەيلەن ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىپ كۆپىنچىسى ئابدۇللا، مەمەتئىمىن دېگەن ئىسىملارنى قويۇۋالغان. شۇ مەزگىللەردە خوتەن خەلقىنىڭ تۇرمۇش ئادىتى دېھقانچىلىق، باغۋەنچىلىك بولۇپ، باغۋەنچىلىككە بولغان ھەۋەسكارلىقى نەتىجىسىدە ھەر بىر ئادەمنىڭ كىچىك باغلىرى بولاتتى. يۇقىرى تەبىقىدىكى بايلار شەھەر ئەتراپىدىكى جايلاردا ناھايىتى چوڭ باغلارنى ياساتقان. مەسىلەن: ھازىرقى گۈلۈڭاغ، ناۋاغ، تامباغ، شامالباغ، نەزەرباغ قاتارلىقلار. ئۇ ۋاقىتتا ھازىرقى خوتەن شەھىرىدىكى گۈلۈڭاغنىڭ ئۇستى ئوڭ تەرىپى مۇلۇك يەر، سول تەرىپى ئالتۇن مازار، خانلىق مەدرىسە، خوجاكالان مازارلىرىنىڭ تېرىلغۇ ۋەخپىسى ئىدى. 1880- يىلى ئۇرۇمچىدىكى مەنچىڭ باش ئەمەلدارى لىيۇ جىنتاڭنىڭ بۇيرۇقى بىلەن ھازىرقى يېڭىشەھەردىكى سېپىلنى سالدۇرغان. سېپىلنىڭ ئىچىگە پۈتۈنلەي ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرى، ياموۇل، ئەسكەرخانا، ئاشلىق ساقلىرى جايلاشقان

ۆە بەزى چوڭ خەنزۇ گۆرۈكەشلەرمۇ مۇشۇ يەردە ئىدى، بۇ سېپىل 15 يىلدا پۈتكەن. سېپىلنىڭ تۆت دەرۋازىسى بولۇپ، يەركەن دەرۋازىسى، كېرىيە دەرۋازىسى، قاراقاش دەرۋازىسى، توساللا دەرۋازىسى دەپ ئاتىلاتتى، سېپىلنىڭ يەركەن دەرۋازىسىدىن تارتىپ گۈلئاغقىچە بولغان ئارىلىقتىكى يەرلەرگە شۇ چاغدا ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرى بولۇۋالغان ئۇيغۇر بەگلەردىن روزى بەگ ھاجى، يۈسۈپبەگ ھاجى، موللىبەگ، باۋۇدۇنبەگ، تۇرسۇنبەگ قاتارلىقلار ئوردا ۆە سارايلارنى سالغان. ئۇنىڭدا ئەگىشىپ بەزى لۇكچەك، قىمارۋاز، شوپاڭچىلار ۆە بەزى خەنزۇ جاڭگۈيدىلەر شۇ ئارىلىقلارغا قاتارلاپ ئۆي سېلىۋالغان. بۇ يەرلەر ئەسلىي يۇقىرىدا ئېيتقاندەك ۆەخپە بولسىمۇ، ئۆي سېلىۋالغانلارنىڭ كۆپىنچىسى ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرى، بەگلەر، گۆرۈكەشلەر ۆە لۇكچەك مۇشتۇمزورلار بولغاچقا، پۇخرالار ئۇلارغا زادىلا گەپ قىلالمىغان. شۇ ۋاقتىدا سېپىل ئىچىدە بىلەن قوشۇلۇپ گۈلئاغقىچە بولغان ئارىلىقنى ئۇيغۇرلار «بېڭىشەھەر»، خەنزۇلار «خەنچىڭ» (خەنزۇ شەھرى) دەيتتى. گۈلۋاغنىڭ ئاستىنى ئۇيغۇرلار «كونا شەھەر»، خەنزۇلار «خۇيچىڭ» دەپ ئاتايتتى. ئۇ چاغلاردا كونا شەھەردە «دىڭزى» دەيدىغان ئىككى ئورۇن بولۇپ، بۇ ھازىرقى پەيچۇسونىڭ رولىنى ئۆتەيتتى. پەيچۇسونىڭ قارمىقىدا پاششاپ، دورغا دەيدىغانلاردىن بىر نەچچىسى بولۇپ، ئۇلار شەھەرنىڭ كېچىلىكىنى مۇھاپىزەت قىلاتتى ھەم ئوغرىلارنى باشقۇراتتى. ئۇ چاغدا بېڭىشەھەردە بىر چوڭ تۇرمە بولۇپ، بۇنىڭغا خوتەن ۋىلايىتىنىڭ ھەممە جايلىرىدىن كەلگەن جىنايەتچىلەر قامىلاتتى. بۇ جىنايەتچىلەرگە ھۆكۈمەت ئاش- نان بەرمەيتتى. بۇلارنىڭ بوينىغا 80 جىڭ ئېغىرلىقتىكى تۆمۇر تاقاقنى ئېسىپ قويىاتتى. بەزىلەرنىڭ پۇتىغا تۆمۇر توپ باغلاپ قويىاتتى. بۇلار ئەنە شۇلارنى يۇدۇپ ۆە غولدۇرلۇتۇپ سۆرەپ نان

تىلەيتتى. ئۇ چاغدا ھۆكۈمەتكە ئەرز-داد قىلغۇچىلارمۇ بوينىغا شال ۋە بوردىلارنى كېيىپ، ئامبال ياموللىقى ئالدىغا ھازىر بولاتتى. ئامبالار دەۋا سورىغان چاغدا ئۆز ئالدىغا كەلگەن ئادەملەرنىڭ باش كېيىمىنى ئېلىۋېتىپ، يالاڭباشتاق قىلىپ قويىاتتى ھەم سوراق جەريانىدا تەن جازاسى بېرەتتى. ئەگەر دەۋاگەرلەر مەسلىسىنى شەرىئەت بويىچە ھەل قىلىشنى تەلەپ قىلسا، مەھكىمە شەرئىيگە تونۇشتۇرۇپ بېرەتتى. شۇ ۋاقىتتىكى مەنچىلىڭ ئەمەلدارلىرىدىن چىگىدارىن دېگەن ئامبالنىڭ ئادالەتپەرۋەرلىكى ھەققىدە خەلق ئاغزىدا نۇرغۇن داستانلار بار. بۇ چىلڭ دارىن ئوغرى، قىمارۋاز، ئىجتىمائىي جىنايەتچىلەرنى ئېغىر جازالاپ، يۇرت ئىچىنى تىنچلاندۇرغان. بۇ ئامبال خەلق ئىچىدىكى دىنىي مۇتەۋەللەرگە ھۇرمەت قىلغانلىقى، مەھكىمە- شەرئىينى ھىمايە قىلغانلىقى، ھەتتاكى ئۆزى يىراق يېزىلارغا مەسچىت سالغانلىقى بىلەن مەشھور بولغان. چىڭ دارىن شۇ چاغدا ئىككى مەسچىت سالغان ۋە سەيشەنبە بازاردا بىر ئورمانزارلىق بىنا قىلغان، بۇ ئامبال خوتەن شەھىرىنىڭ ئىچى ۋە سىرتىدا بولۇپ يەتتە مەسچىت، يەتتە بۇتخانا سالدۇرغان. ھېيتكا مەسچىتىنى سالدۇرغان. ئۇنىڭدىن باشقا ھازىرقى ھېيتكا دەرۋازىسىنىڭ ئالدىغا چوڭ ئىككى بۇتخانا سالدۇرغان. ئۇ چاغدا خوتەن شەھىرىدە مۇتلەق كۆپ سانىدىكى ئاھالە ئۇيغۇرلار، ئاز سانىدا خەنزۇلار بولغاچقا، ھۆكۈمەتنىڭ ئەسكەر، ساقچىلىرى كۆپۈنچە ئۇيغۇر، مەمۇرىي ئەمەلدارلىرىمۇ ئۇيغۇرلاردىن ئىدى. لېكىن، ئۇ ۋاقىتتا ئۇيغۇرلارنى «ئۇيغۇر» دەپ ھېچكىم ئاتىلمىغان. ئۇيغۇرلارنىڭ ھەممىسىنى «مۇسۇلمان» دەپ ئاتايتتى، خەنزۇلار «چەنتۇ» دەپ ئاتايتتى. خەنزۇ دېگەن گەپنى ئاتىلمىغان. شۇ ۋاقىتتا شەھەرنىڭ ئاساسىي تىجارىتى قول ھۇنەرۋەنچىلىك ۋە جاتكۇيدىلەرنىڭ گۆرۈكەشلىگى بولۇپ، تەرەققىي

قىلغان تىجارىتى دورا پۇرۇشلۇق ۋە دورا دوكانلىرىدىن ئىبارەت ئىدى. خوتەن تۇپرىقىدىن چىقىدىغان يەرلىك دورا ئەشيالىرى خوتەن شەھىرىگە يىغىلىپ چەت ئەللىكلەرگە سېتىلاتتى. (چەت ئەللىدىنمۇ تەختىبەنىدانە دېگەن دورىلارنى ئەكىلىپ ساتاتتى). بۇ دورا ئەشيالىرى كۆپىۈنچە خوتەندىن شىنجاڭنىڭ باشقا جايلىرىغا تارقىلاتتى، ھەتتا ئىچكىرى ئۆلكىلەرگىمۇ كېتەتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن خوتەندە مىللىي تىبابەتچىلىك ۋە دورىگەرلىك بىر مەزگىل تەرەققىي قىلغان، خېلى مەشھۇر تېۋىپلار يېتىشىپ چىققان، مەسىلەن: ھېكىمشا ئاخۇن، مەمەتنىياز ھاجى، دولەتيار ھاجى، ئوسمانبەگ، ئەخمەت توختى ھاجى، ئەخمەتھاجى دېگەنلەر چەت ئەللىكلەرگىمۇ تونۇلغان چوڭ ھۆكۈما-تېۋىپلار ئىدى. ئۇلارنىڭ ئەھلى ئەۋلادى ۋە يېتىشتۇرگەن شاگىرتلىرى شىنجاڭدىكى ھەر قايسى مىللىي شىپاخانىلاردا ئاساسلىق خىزمەت قىلماقتا.

ئۇ ۋاقىتتا خوتەندە خانلىق مەدرىس، سۇخەن مەدرىس، ئەنجان مەدرىسى، چاسۇ مەدرىس، گۈلۇاغ مەدرىس ناملىق چوڭ مەدرىسىلەر بولۇپ، بۇلاردا كۆپىۈنچە ئەرەبچە، پارىسچە تىللاردا دەرس ئۆتىلەتتى. ئۇيغۇر ئالىملىرىنىڭ كىتابلىرىمۇ ئەرەب، پارىس تىلىدا يېزىلاتتى. ھىندىستان، ئەرەبىستان، مىسىر، تۈركىيە تەرەپلەردە نەشىر قىلىنغان ئەرەبچە، پارىسچە ۋە تۈركىيە تىللىرىدىكى كىتابلار خوتەنگە كۆپلەپ كېلىپ تۇراتتى. ھازىر بۇنداق كىتابلاردىن نەچچە يۈز مىڭى ساقلىنىپ كەلمەكتە. ھازىر خوتەن شەھىرىدە مۇتلەق كۆپ ساندىكى دىنىي ساھەسىدىكى زاتلار ئەرەبچە، پارىسچە تىللارنى بىلىدۇ. شۇنىڭدەك شۇ دەۋرلەردە خوتەندە يېتىشىپ چىققان مەشھۇر شائىرلاردىن يۈرۈڭقاشلىق مۇساھاجىم، شېئىرىيەتتە داڭقى چىققان موللا نىياز شائىر قاتارلىقلار، ناتىقلاردىن داۋۇت موللام (بۇخارادا ئوقۇپ كەلگەن)، تاجىك موللام،

سۇلايمان ھاجىم، ھاشىم قارى، مەمەتنور ھاجىلار بولۇپ، ئۇلار ھەر ھەپتە شەھەرنىڭ ئەڭ ئاۋات جايلىرىدا ۋەز ئېيتاتتى ھەم بۇرۇنقى ئىمامىلار، پەيغەمبەرلەر، پەھلىۋانلار، غازاتچىلارنىڭ ھېكايە-داستانلىرىنى سۆزلەپ، خەلقنىڭ ئەدەبىياتقا بولغان قىزىقىشىغا مەدەت بېرەتتى. بۇلارنىڭ بىر نەچچە ئونلىغان شاگىرتلىرى بار ئىدى. داڭلىق سازەندىلەردىن ھاشىم ھاجى، ماموتخان، توختى ھاجى، تۇرسۇننىياز ئاخۇن تەمبۇرچى قاتارلىق يەرلىك سازەندىلەر بار ئىدى.

1911- يىلى خوتەن ۋىلايىتى بويىچە يېيىلغان ئاغرىق- سىلاق ئاپىتى سەككىز يىلغىچە داۋام قىلغان چوڭ ھادىسە بولۇپ، پۈتۈن دۇنياغا ئاڭلانغان، بۇنىڭ باشلىنىشى : كېرىيە بوغاز لەنگەردىن بىر تاغلىق ئادەمنىڭ كېسەل يۇققان بىر داۋغاننى ئەكىلىپ سېتىشى بىلەن باشلانغان. دەسلەپتە بوغاز لەنگەردىن باشلىنىپ كېرىيەگە تارالغان. بۇ ئاغرىق — سىلاقتا كېرىيە ناھىيەسىدىن 50 مىڭدىن ئارتۇق ئادەم ئۆلگەن. ئۇ يەردىن چىرا، لوپ ناھىيەلىرىگە، ئۇنىڭدىن كېيىن خوتەن شەھىرىگە يېتىپ كەلگەن. خوتەن ناھىيەسىدىنمۇ 60 مىڭ ئادەمنىڭ ئۆلگەنلىكى شۇ چاغدا زىكىر قىلىنغان. ناھايىتى نۇرغۇن ئۆيلەر ئىگىسىز مال-دۇنيالىرى بىلەن قالغان. نۇرغۇن ئادەملەر قېچىپ باشقا يۇرتلارغا چىقىپ كەتكەن، بۇ كېسەل بىر ئائىلىدە بىر ئادەمگە يۇقسا 24 سائەت ئىچىدە بىر ئائىلىلىك ئادەمنىڭ ھەممىسگە يۇققان (ئادەم كېسەل يۇققان ھامانلا قىزىپ جۇغۇلدايدىكەن، ئۇندىن كېيىن جۆيلىيدىكەن، ئۆپكىدىن قارامتۇل قان كېلىدىكەن - دە، شۇئان ئۆلۈپ كېتىدىكەن. بەزىلەرنىڭ قولتۇقىغا، بوينىغا «تاۋۇن» ئىسمىلىك، چوڭلۇقى ئالمىدەك بىر دانە قىزىل ئۆسمە چۇشىدىكەن، بۇ كېسەلنى ئادەتتە «ۋابا» ياكى «چوما» دەپ ئاتايدۇ). شۇ ۋاقىتتا بۇ كېسەللەردىن قۇتۇلۇپ ساقايغانلارمۇ بولغان، ئۇلارغا

كۆپىنچە تاۋۇز سۈيى، ئالما، بىيە قاتارلىق مېۋىلەر داۋا بولىدىكەن. ئۇ چاغلاردا ئۇيغۇر تېۋىپلىرىنىڭ رولى خېلى كۆرۈلگەن. بۇ ۋەقە شۇ زاماندا ياۋروپاغىچە ئاڭلانغاندا، ياۋروپادىكى ئەنگلىيە، فرانسىيە، گېرمانىيە، روسىيە قاتارلىق جايلاردىن بىر پىروپىلاكتىكا ئەترىتى (ئالدىنى ئېلىش ئەترىتى) قەشقەرگىچە كەلگەن بولسىمۇ، خوتەنگە كېلىشتىن قورقۇپ قايتىپ كەتكەن. بۇ ئاغرىق-سىلاق ۋەقەسى ھازىر خوتەندىكى ئۇيغۇر خەلقى ئىچىدە تارىخ بەلگىسى بولۇپ كۆرسىتىلىدۇ.

1920- يىللىرى ئەتراپىدا خوتەن كونىشەھەر سۇ دەرۋازىسىدىكى ئەنجان ساريېغا ئوت تۇتۇشۇپ كېتىپ، ئۇنى ئۆچۈرەلمەي ئون كۈن كۆيگەن، خوتەن كونى شەھەر پۈتۈنلەي كۆيۈپ تۈگىگەن. قېرى-چۆرى، ئۇششاق بالىلاردىن 60 دىن ئارتۇق ئادەم ئۆلگەن. بىر نەچچە يۈز ئائىلە ۋەيرانچىلىققا ئۇچرىغان. بۇمۇ خوتەن شەھىرىنىڭ تارىخىي پاجىئە ۋەقەسىگە كىرىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە ھەر يىلى يۇرۇقچاش دەرياسىنىڭ سۈيى ئىلچى دەرياسىغا قوشۇلۇپ كېتىپ، خوتەن شەھىرىنىڭ سۇ دەرۋازىسى ۋە گۈجان دەرۋازىلىرىنى سۇ ئاپىتى بېسىپ، خەلقنىڭ ئۆي- ۋاقى، تېرىم يەرلىرىگە زىيان كەلتۈرۈپ تۇراتتى. خەلق ئۈستىدىن يۇقىرىقدەك سىياسىي، ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي، تەبىئىي بالايى- قازالار داۋاملىق بېسىپ تۇرغانلىقى ئۈچۈن، خەلقلەر بۇ زۇلۇملارنىڭ كۆپىنچىسىنى شۇ ۋاقتىدىكى ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ ۋە قارا ھۆكۈمەتنىڭ ئادالەتسىزلىكىدىن كۆرۈپ، ئۇنىڭغا قارشى تۇرۇپ تەرەپتىن نارازىلىق ئالامەتلىرى چىقىپ تۇراتتى.

1880- يىلى، خوتەنگە ئىچكىرى تەرەپتىن بىر تۈركۈم خەنزۇ ياشلار پەيدا بولۇپ كەلدى. بۇلارنىڭ كۆپىنچىسى 25، 30 ياش، 40 ياش ئەتراپىدىكى ئادەملەر بولۇپ بېشىغا چاچ قويغان، نوچى كېيىنگەن، ياش،

چاققان يىگىتلەر ئىدى، كىچىك قوراللىرى بار ئىدى، بىلىگە خەنجەر ئېسىۋالغان. كۆپ ۋاقىتلاردا بېشىغا قارا رەختەك بىر نەرسىنى يۆگىۋالغانلىقى ئۈچۈن بۇلارنى خەلقلەر «قارا سەپەچ» دەپ ئاتىغان. بۇ ئادەملەر خوتەندە ھۆكۈمەت ئادەملىرىگە (ئەمەلدارلىرىگە) ئارىلاشماي خەلققە ئارىلىشىپ يۈرگەن. خەلق بۇلارنى دەسلەپتە «بىزنى زۇلۇمدىن ئازاد قىلغىلى خان ئەۋەتكەن ئادەملەر ئىكەن» دەپ ھمايە قىلغان بولسىمۇ، ئەمما بۇلار كېيىنچە خەلق ئويلىغاندەك چىقماي لۇكچەك، قىمارۋازلىقنى ئەۋج ئالدۇرغان يامان ئادەملەر بولۇپ چىقتى. شۇنىڭ بىلەن خەلق بۇلارنى يامان كۆرۈپ قالدى. ئەمەلىيەتتە بۇلار 20- ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئىچكىرى ئۆلكىلەردە مەنچىڭ خانلىقىغا قارشى قۇرۇلغان بىر خىل دىنىي تەشكىلات بولۇپ، مەنچىڭ خانلىقىدىن زۇلۇم كۆرگەن ئىشچى- دېھقانلار ئارىسىدىن چىققان سەركەردانلارنىڭ بىرلەشمە ھەرىكىتىدىن ئىبارەت ئىدى. بۇ تەشكىلاتنىڭ رەسمى نامى «گېلاۋخۇي» بولۇپ، ئۇلارنىڭ بىر قىسمى 1885- يىلى زوزۇڭتاڭنىڭ شىنجاڭغا چىققان ئەسكەرلىرىگە ئەگىشىپ شىنجاڭغا چىقىۋالغاندىن كېيىن، ئۆز ئالدىغا ئايرىم بىر گۇرۇھ بولۇۋېلىپ گاھى ھۆكۈمەتنىڭ زۇلۇمغا قارشى ھەرىكەت قىلغاندەك كۆرۈنەتتى گاھى ۋاقىتلاردا چەت ئەلدىن جۇڭگوغا كېلىپ پەۋقۇلئاددە ئىمتىيازغا ئىگە بولۇۋالغان چەت ئەللىكلەرگە، بولۇپمۇ ئەنگلىيە، چارروسىيە مۇھاجىرلىرىغا قارشى تۇراتتى. گاھىدا دېھقان خەلقلەرگە ۋە سودا- سانائەتچى، تىجارەتچىلەرگە پاراكەندىچىلىك سېلىپ خەلقنى بۇلاپ- تالايتتى. خەلق بەش- ئالتە يىل بۇلارنىڭ زۇلمىنى تارتتى. ئەمما، بۇ قارا سەپەچلەر خوتەن خەلقى ئۈچۈن بىر خىزمەتمۇ قىلىپ ئۆتتى. ئۇ بولسا، 1912- يىلى چىرا ناھىيەسىدە ئولتۇراقلىشىپ ئالغان چارروسىيەلىك سودىگەرلەر دېھقانلارنى بوزەك ئېتىپ يەر، سۇلىرىنى

ئىگىلەپ ئالغان ۋاقىتلاردا، قارا سەپچىلەر ئۇ يەردىكى چەت ئەللىك هارامزادىلەرنىڭ ئۆيلىرىنى قورشىۋېلىپ، يامانلىرىنى ئۆلتۈرۈپ، دېھقانلارنى بىر مۇددەت ئۇلارنىڭ ئازاۋىدىن قۇتۇلدۇردى. شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى ۋىلايەت، ناھىيىلىرىگە تارقالغان قارا سەپچىلەر تەشكىلاتىنى، ياڭ زىڭشىڭ خۇيزۇلارنى ئۇلارغا قارشى قۇترىتىپ- قوزغاپ، خۇيزۇ قوشۇنىنىڭ ياردىمى بىلەن بېيسقتۇردى. 1924- يىلى جۇڭخۇا مىنگونىڭ قۇرۇلغانلىقىنى خوتەندە ئېلان قىلىپ، ئەمەلدارلارنىڭ كونا نامىلىرىنىڭ يەڭگۈشلەنگەنلىكى ئۈقتۇرۇلدى. ئەمەل نامىلىرىمۇ جاڭ جۇڭ، شىنجىنجاڭ (ۋالىي)، شەنجاڭ (ئامبال) دېگەن نامىلارغا ئۆزگەردى. خوتەننىڭ سىپىل ئىچىگە ياڭ تۇڭلۇڭ ياكى ھاجى تۇڭلۇڭ ئىسىملىك بىر خۇيزۇ ھەربىي باشلىق كېلىپ ئورۇنلاشتى، ئەمەلدارلار ۋە بەزى ئەمەل نامىلىرى ئۆزگەرگەن بولسىمۇ، زۇلۇم ئاۋالقىدەكلا كېتىۋەردى. سۇن جۇڭسەننىڭ رەسمىنى ئىداره- جەمئىيەتلەرگە چاپلىدى، مەكتەپلەردە سەنمىنجۇيى تەلىماتى ئېلىپ بېرىلدى. شۇنىڭدەك بەزى بىر يېڭىلىقلارمۇ ئېلان قىلىندى. مەسىلەن: يەكشەنبىنى دەم ئېلىش كۈنى قىلىش، ئاياللار يۈزىنى ئېچىۋېتىپ يۈرۈش، جۇمە، ھېيت-بايراملارنىمۇ يەكشەنبە كۈنى قىلىش، ئۇيغۇرلارنىڭ باللىرىنى خەنزۇچە شۆتاڭ (مەكتەپ) دا يىغىپ ئوقۇتۇش قاتارلىق ئىشلارنى مەجبۇرىي ئىجرا قىلىشقا ئۇرۇندى، بۇ ئىش خەلق ئاممىسىنىڭ يەنە بىر قېتىم غەزىبىنى قوزغىدى. بۇ ھەرىكەتكە قارشى تۇرغانلارنى قاتتىق بېسىقتۇردى، مەسىلەن: تۇختى ئاخۇن دامۇللامنى قامىدى. مەشھۇر ئۆلىمالاردىن مىزەخمەت ئەپەندىمنىڭ ئوغلى ئاتاۋۇللاخونىنى نەق مەيدانغا ئېلىپ چىقىپ ئاتتى. تۇختى ئاخۇن دامۇللامنى تۆمۇر قەپەزگە سېلىپ ئىچكىرىگە ماڭغۇزدى. شۇ مەزگىلدىكى جىددىيلەشكەن ۋەزىيەتكە قاراپ خوتەندىكى ئەمەلدارلار ئۇرۇمچى،

قەشقەرگە تېلېگرامما يوللاپ ئەسكىرىي كۈچ تەلەپ قىلدى.

1933- يىلى 2- ئايدا قاراقاش ناھىيەسىدە يۈز بەرگەن «ئىسلامچىلار قوزغىلىڭى» نىڭ خوتەن شەھىرىگە بېسىپ كىرىشىگە ۋە خوتەندىكى ھەربىي تەلەر توغرىسىدا

1933- يىلى خوتەندە يۈز بەرگەن «ئىسلام قوزغىلىڭى» دېگەن ۋەقە بىر يېرىم داۋام قىلغان تارىخىي ھادىسە بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ ئەھمىيلىرى ئىشغالىيىتى ۋە تەسىرى پۈتۈن خوتەن ۋىلايىتىنى قاپلىغانلىقى سەرتىدا يەركەن، يېڭىسار، قەشقەرگىچە يېتىپ بارغان. بۇ ۋەقەنىڭ ئۆتمۈش جەريانى ۋە ئىجتىمائىي ھەنزىرىسى ھازىر خوتەن شەھىرىدە ياشاۋاتقان يېشى 60 تىن ئاشقان بارلىق كىشىلەرنىڭ ئەس- خاتىرىسىدە تېخى بار. قوزغىلاڭنىڭ تەپسىلىي جەريانى بىلەن تونۇشۇش، ئۇنى كەلتۈرۈپ چىقارغان سىياسىي، ئىجتىمائىي ۋە دىنىي شارائىت، شۇنداقلا باشقا ئىچكى، تاشقى سەۋەبلەردىن ۋاقىپ بولۇش، شەھىرىمىز خوتەنىنىڭ تارىخىي سەرگۈزەشتىلىرى ۋە ئۇنىڭ قالدۇرغان تەسىرىنى، چۈشىنىش ئۈچۈن مۇھىم بولغان شەرتلەرنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. بۇ ۋەقەنىڭ كۆتۈلمىگەندە يۈز بېرىشى ۋە بىر نەچچە كۈن ياكى بىر ھەپتە ئىچىدىلا پۈتۈن ۋىلايەت بويىچە كېڭىيىپ كېتىشى، بولۇپمۇ ئۇنىڭغا دېھقانلار ئاممىسى ۋە شەھەر- يېزا ئاھالىسىنىڭ كالتەك كۆتۈرۈپ كەڭ كۆلەمدە قاتنىشىپ كېتىشى قاتارلىق ئەھۋاللاردىن قارىغاندا، بۇ ۋەقە ھەرگىز تەسادىپىي ئوتتۇرىغا چىققان سىياسىي ھادىسە ئەمەس ئىدى. پەقەت بىر نەچچە نەپەر شەخسنىڭ تەشەببۇسى بىلەن ئوتتۇرىغا چىققان ۋەقە، ياكى مەلۇم نوپۇزلۇق شەخسلەرنىڭ دىنىي تەسىرىدىن ۋە ياكى خەلقنىڭ دىنىي

ھېسياتى بىلەنلا قوزغالغان ۋەقە بولماستىن، بەلكى شۇ دەۋرىنىڭ ئۆزىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ئۆتكۈر زىددىيەتلەر ھەم خىلى ئۇزۇن مۇددەتتىن بېرى جەمئىيەتتە داۋام قىلىپ كەلگەن سىياسىي، ئىجتىمائىي زۇلۇم ۋە ئىستىبداتنىڭ ھەددىدن ئېشىپ كېتىشى قاتارلىق ئامىللارمۇ بار ئىدى.

بۇنىڭ بەزىسى يۇقىرىدا سۆزلەندى، تەپسىلىي ئەھۋال تۆۋەندىكىچە:

1885- يىلى دۆلىتىمىز جۇڭگونىڭ غەربىي رايونى دەپ ئاتىلىپ كەلگەن خوتەن،قەشقەر، يەركەن، ئاقسۇ، كۇچا، كورلا، قارا شەھەر، ئۈرۈمچى، قۇمۇل قاتارلىق بىر نەچچە ۋىلايەتلەردە 14 يىل داۋام قىلغان ياقۇپبەگ ھاكىمىيىتى مەنچىڭ خانلىقىنىڭ ھەربىي ئەمەلدارى زو زۇڭتاڭ تەرىپىدىن ئاغدۇرۇلۇپ، يېڭىباشتىن شىنجاڭ بولۇپ ۋەتەن قوينىغا قوشۇلغان بولسىمۇ، ئەمما شىنجاڭ خەلقى يەنە 40 يىلدىن ئارتۇق داۋام قىلغان مەنچىڭ ھۆكۈمرانلىرى ۋە ئۇنىڭ يەرلىك قول چوماقلىرى بولغان ۋاڭ، گۇك، ئامبال، دارىنلار ۋە بەگ، دوغلىرىنىڭ شۇنىڭدەك فىئوداللارنىڭ، چەت ئەللىك ھايانكەشىلەرنىڭ دەھشەتلىك زۇلۇمىدىن قۇتۇلالمىدى. شۇڭخەي ئىنقىلابىنىڭ ئالدى- كەينىدە تەۋرەپ قالغان مەنچىڭ ھاكىمىيىتىنىڭ شىنجاڭدىكى قالدۇق ھۆكۈمرانلىرى يۈەن داخۇ، ياك زىڭشىك، جىڭ شۇرىن دېگەنلەر تېخىمۇ غالجىرلىشىپ، شىنجاڭ خەلقىنى سىياسىي، ئىقتىسادىي جەھەتتىن ۋەھشىيانە ئەزدى، مىللىي كەمسىتىش، مىللەتلەر ئارىسىدىكى باراۋەرسىزلىك، ھوقۇقسىزلىق ھەددىدىن ئېشىپ كەتتى. ئۇيغۇرلار «چەنتۇ»، «سىڭكۇ»، «شۇك نۇ » دەپ ھاقارەتلەندى، قىرغىز، قازاقلار «تۇفي» دەپ ئاتالدى. ئۇلارنىڭ دىنىي ۋە مىللىي ھوقۇق، ئىمتىيازلىرى يەر بىلەن يەكسەن قىلىندى. ھەر قايسى ۋىلايەت، ناھىيەلەردىكى مەنچىڭ ئەمەلدارلىرىنىڭ پاراخورلۇقى، دۇنيا پەرەس نەپسى بارغانسېرى يوغۇناپ، پۈتۈن خيالى ئالتۇن- كۈمۈش

دۇنيا توپلاپ، تېزراق ئۆز ئائىلىلىرىگە قايتىۋېلىش بولدى. ئامبال، دارىنلارنىڭمۇ كۈندۈلۈك مەشغۇلاتى ئەپيۇن تارتىش، ئەيش- ئىشرەت، كەيپى- ساپا بولۇپ، خەلقنىڭ، جەمئىيەتنىڭ ئەھۋالىدىن خەۋەرسىز، بىخاراماں يېتىش بولدى. يۇرت ئىشلىرىنى ۋاڭ، گۇڭ، بەگ، دوغلارغا تاپشۇرۇپ قويۇپ كارى بولمىدى. ھۆكۈمەت ئورۇنلىرىنىڭ كۈندىن كۈنگە چىرىكلىشىپ، ھەربىي كۈچ- قۇۋۋەتنىڭ ئاجىزلىشىپ كېتىشى؛ پارىخورلۇق، جازانىخورلۇق، گۆرۈكەشلىك، قىمارۋازلىق، ئوغرىلىق، بۇلاڭچىلىق ئىشلىرىنىڭ كۆپىيىپ كېتىشى؛ زۇلۇمغا، ناھەقچىلىققا نارازى بولغانلارنىڭ ۋەھشىلەرچە بىسقتۇرۇلۇشى؛ دىن، مىللىي ئۆرپ- ئادەتلەرنى كەمسىتىش، مەسخىرە قىلىش، بىر تەرەپتىن ھاشار- مەدىكار، ئەسكەر ئېلىش، باج-خىراجەت، ئالۋاڭ- ياساق ئېلىش، تاياق- توقماقلارنىڭ بارغانسېرى ئەۋج ئېلىپ كېتىشى خەلقنى تۇرمۇش ۋە ئىنسانى ھايات جەھەتتە چىدىغۇسىز بىر ئەھۋالغا يەتكۈزۈپ قويىدۇ. زۇلۇمغا چىدىمىغان خەلق ھەر قايسى تەرەپلەردىن ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرىغا قارشى جىدەل- ماجىرا چىقىرىش، ئوت قويۇش، ئادەم ئۆلتۈرۈش ھادىسىلىرىنى پەيدا قىلغىلى تۇردى. يەنە بىر تەرەپتىن خەلق ئارىسىدا «بېجىنىدىكى خان ئاغدۇرۇلۇپتۇ، ئۇنىڭ ئورنىغا قارا سەپەچىلەر چىقىپتۇ، قۇمۇل بۇزۇلۇپتۇ، ئىلىدا سوقۇش بارمىش» دېگەنگە ئوخشاش مىش- مىش گەپلەر خەلق ئارىسىدا قىسمەن تەسىرلەرنى پەيدا قىلىپ قويىدى. يەرلىك ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرى جىددىلىشىپ ئەسكەر تۇتۇش ۋە ھەربىي ھالەت ئېلان قىلىش، چېرىك ۋە ساقچىلىرىنى كۆپەيتىپ خەلقنى كونترول قىلىش، بولۇپمۇ دىنىي ساھەدىكى مۇللا- ئاخۇنلاردىن گۇمانلىنىپ ئۇلارنى چىڭ تۇتۇش قاتارلىق ۋاستىلارنى قوللانغانلىقى ئۈچۈن، خەلق بىلەن ھۆكۈمەت ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت تېخىمۇ

كەسكىنلەشتى. دىنىي ساھەدىكىلەر ئېغىر خەۋپ ئىچىدە قالغانلىقىنى ھېس قىلدى. خوتەن ۋىلايىتى ۋەزىيىتىنىڭ جىددىيلىشىپ كەتكەنلىكىنى ھەممە ئادەم سېزىپ، يېقىندا بىر ئىش پارتلايدىغانىدەك ئالامەتلەرنى كۆرۈپ قالدى. جەمئىيەتتىكى مۇناسىۋەتلەرنىڭ ۋەزىيەتنى ئوبدانراق سەزگەن ۋە چۈشەنگەنلەر شۇ ۋاقىتتىكى دىنىي زىيالىيلاردىن قاراقاش ناھىيەسىدە تۇرۇشلۇق مەمتىمىن داموللا ۋە ئۇنىڭ بىر تۇغقان ئىنىلىرى ئابدۇللا، نۇر ئەھمەت مەخسۇم دېگەن كىشىلەر بولۇپ، ئۇلار شەھەر كۆرگەن، مەملىكەتنىڭ ئىچكى- تاشقى ۋەزىيىتىدىن خەۋەر تېپىپ تۇرىدىغان ۋە خەلق ھېسسىياتىنىڭ قانداق دەرىجىدە تۇرۇۋاتقانلىقىنىمۇ ئوبدان بايقىغان ئادەملەر ئىدى. بۇلار خەلقنىڭ ھۆكۈمەتكە بولغان نارازىلىق كەيپىياتىدىن پايدىلىنىپ، ئۇلارنىڭ پارچە- پۇرات جەدەل- ماجىرالىرىنى بىر نۇقتىغا توپلاپ، ھەممە قوزغالغان كۈچنى بايراق ئەتراپىغا ئۇيۇشتۇرۇپ، قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشنىڭ پۈرسىتى كېلىپ قالغانلىقىنى بايقايدۇ. جۈڭگو مەركىزىي ھۆكۈمىتىنىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى سوقۇش باشلىغانلىقى سەۋەبىدىن شىنجاڭغا كۈچ چىقىرالمايدىغانلىقىنى، ئۇرۇمچى ھۆكۈمىتىنىڭ قومۇللۇقلار بىلەن جىددىي سوقۇشتا بولۇپ جەنۇبىي شىنجاڭ تەرەپكە قاراشقا ئامالى يوقلۇقىنى، خوتەن ھۆكۈمەت ئورۇنلىرىنىڭ كۆچىنىڭ ئاجىزلىقى، ئىقتىسادىي جەھەتتە تۆت نەپەر يەرلىك بايغا تەڭ كېلەلمەيدىغانلىقى، قوراللىق ئەسكەرلەر مىڭغا يەتمەيدىغانلىقى قاتارلىق ياخشى شارائىتنى كۆرۈپ، پۇرسەتنى غېنىمەت بىلىپ، خەلقنىڭ شۇ ۋاقىتتىكى دىنىي ھېسسىياتىدىن پايدىلىنىپ ئىسلام بايرىقى ئاستىدا قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ چىقتى. زۇلۇمغا چىدىيالمىغان خەلق ئاممىسى، بولۇپمۇ دېھقانلار پالتا، كەتمەن، ئارا، گۈرجەكلىرىنى كۆتۈرۈپ قوزغىلاڭغا ئاكتىپ قاتنىشىدۇ. نەتىجىدە بۇ قوزغىلاڭ ئاسانلا

ۋۇجۇدقا چىقىدۇ. چىرىكلەشكەن خوتەن ھۆكۈمىتى شۇنىڭ بىلەن بىراقلا ئاغدۇرۇلۇپ چۈشىدۇ. بۇ ۋەقەنى قىسقىچە قىلىپ تۆۋەندىكىچە خۇلاسىلاش مۇمكىن:

1933- يىل 2- ئاينىڭ 10- كۈنى، قاراقاش ناھىيەسىدە كۆتۈرۈلگەن «ئىسلامچىلار قوزغىلىڭى» بىر ھەپتىدىن كېيىن خوتەنگە بېسىپ كىرىپ، بىرىنچى قېتىملىق توقۇنۇشتا «چۈغلۇق ئاتام» دېگەن جايدا سوقۇش قىلىپ، ھۆكۈمەت كۈچلىرىنى مەغلۇپ قىلىپ سېپىلنى قورشۇۋالغاندى. شۇ مەزگىلدە، خوتەن ۋىلايىتىنىڭ باشقا ناھىيىلىرىدىمۇ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلۈپ، يەرلىك ھۆكۈمەت ئورۇنلىرىنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، خوتەنگە كېلىپ خوتەن قوزغىلاڭچىلىرىغا قوشۇلغان. قوزغىلاڭچىلار بىرلىشىپ سېپىل ئىچىگە ئورۇنلاشقان ھۆكۈمەت كۈچلىرى بىلەن بىر ئاي داۋام قىلغان جەڭ-ماجىرالاردىن كېيىن، ھۆكۈمەتنىڭ مەمۇرىي ۋە ھەربىي ئەمەلدارلىرى قۇرال تاپشۇرۇپ، ئىمان ئېيتىپ، مۇسۇلمان بولۇپ قوزغىلاڭچىلارغا تەسلىم بولغان. قوزغىلاڭچىلار سېپىل ئىچىنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، قاراقاش قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ باشلىقى مەمتىمىن دامۇللا باش قوماندانلىققا سايلىنىپ، كونا لەڭزىنى «دارىل ئاساكى» دەپ ئات قويۇپ، شۇ يەرگە «ئىمىر ھەزرەت» دېگەن نام قويۇپ، قاراقاشلىق مەمەت نىياز ئەلەم پۈتۈن ۋىلايەتنىڭ ۋالىيلىكىگە تەينىلىنىپ،«مىلىك ھەزرەت» دېگەن نام بىلەن ئورۇنلاشقان. قاراقاش، گۇما، كېرىيە، چىرىيە ناھىيىلىرىگە قوزغىلاڭچىلاردىن ھاكىم، ئىمىرالار تەينىلەنگەن. مەسىلەن: كېرىيە ناھىيەسىدىن قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن ئابدۇغوپۇر ھاجى، سوپى بەگلەر؛ چىرا ناھىيەسىدىن قۇربان نىياز ھاجى، ئابدۇقادىر دامۇللا؛ لوپ ناھىيەسىدىن مەمەتسىدىق ھاجى، ئابدۇقادىر ھاجىلەر بىر يۈرۈش ئەسكەر باشلىقى، ئىمىر بولۇپ تەينىلەنگەن. قاراقاشتىن غولام قادىرخان ھاجى

ئىشان، كېرىيە ناھيەسىدىن ئەيسا خەلىپەم ئىشان، خوتەن ناھيەسىدىن مەسۇمخان غوجا ئىشانلار ئۆزلىرىنىڭ 1000 دىن ئارتۇق سۈپلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ كېلىپ ئىسلامچىلارغا قوشۇلغان ۋە سۈپلىرىنى ئەسكەر قىلىپ ئۆزلىرى ئىمىر بولغان. ئىسلام قوزغىلاڭچىلىرى خوتەن ۋىلايىتىنى ئىشغال قىلىپ بولغاندىن كېيىن ئابدۇللا مەخسۇم، نۇرى ئەخمەت مەخسۇم، سابىت ھاجى دامۇللا (قاراقاشلىق) ۋە سوبىتوللا مەۋلۇتى باشچىلىقىدا قەشقەر تەرەپكە يۈرۈش قىلىپ، يەكەن، يېڭىسارلارنى ئىشغال قىلىپ قەشقەرگە بېسىپ كىرگەندە، تۆمۈر سىجاڭنىڭ ئادەملىرى بىلەن توقۇنۇشۇپ قالغان. ئابدۇللا مەخسۇم (شا مەنسۇر) ، نۇرى ئەخمەت مەخسۇم (ئىمىر سايىپ)، سابىت دامۇللا ھاجىلارنى تۆمۈر سىجاڭ تۇتۇۋېلىپ، خوتەن قوزغىلاڭچىلىرىنى پاراكەندە قىلىپ، خوتەننى ئىگىلەش ئۈچۈن ھاپىز لۇيجاڭ، توختى تۇەنجاڭ دېگەنلەرنى بىر بۆلۈك ئەسكەرلەر بىلەن خوتەنگە ماڭدۇرغان. بۇلار خوتەنگە كېلىپ زاۋۇغا چۈشكەندە، خوتەنىدىن ئىمىر ھەزرەت چىقىپ ئۇلارنى مەغلۇپ قىلىپ چېكىندۈرگەن. كېيىن خوتەن ئەسكەرلىرى توختى تۇەنجاڭلارنى قوغلاپ سۈرۈپ- توقاي قىلىپ يەكەنگىچە يېتىپ بارغان، تۆمۈر سىجاڭ قەشقەردە ماتۇەنجاڭ تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن شا مەنسۇر، ئىمىر سايىپلارمۇ نەزەربەنتلىكتىن قۇتۇلۇپ يەكەنگە قايتىپ كەلگەن. خوتەن قوزغىلاڭچىلىرى يەنە كۈچلىنىپ ئىككىنچى قېتىم قەشقەرگىچە بارغان بولسىمۇ، خۇجنىياز ھاجى قوغلاپ كەلگەن ماجۇڭيىڭنىڭ ئادەملىرى بىلەن توقۇشۇپ قېلىپ شا مەنسۇر، ئىمىر سايىپلار يېڭىساردا ماجۇڭيىڭ ئەسكەرلىرى تەرەپتىن ئۆلتۈرۈلگەن، كېيىن ماجۇڭيىڭلار خوتەنگە بېسىپ كەلگەن.

ئىمىر ھەزرەت ماجۇڭيىڭ قوشۇنلىرىغا قارشى زاۋا، پوپۇنا،

لاگىرۇ قاتارلىق جايلاردا ئۇرۇش قىلىپ ئاخىرى يېڭىلىپ، 1935- يىلى 8- ئايدا ئۆزىنىڭ ئائىلە - تەۋەلىرى ۋە بىر بۆلۈك ئادەملىرى بىلەن ھىندىستانغا قاچقان. شۇنىڭ بىلەن ماجۇڭيىڭ قىسمىلىرى خوتەنگە بېسىپ كىرىپ، خوتەننىڭ باشقا ناھىيىلىرىنمۇ ئىشغال قىلىپ، ئۇچ يىرىم يىلغا قەدەر خوتەندە ھۆكۈمرانلىق قىلغان ۋە خەلققە دەھشەتلىك زۇلۇملارنى سالغان. ئىمىر ھەزرەت شۇ قاچقانچە ئافغانىستان، ھىندىستانلاردا يۈرۈپ، ئۇ يەردىن گومىنداڭنىڭ مەركىزىي چۇڭچىڭغا كېلىپ، گومىنداڭ ۋەكىلىنى بولغان.

ماخۇسەن خوتەندە

1932- يىلى، چىڭخەي ۋە سۇجۇ تەرەپتىن خوجىنىياز ھاجى باشچىلىقىدىكى قوموڭل قوزغىلىڭغا يارەدەم بېرىش ئۈچۈن چىققان ماجۇڭيىڭ، ئۇرۇمچىدە شېڭ شىسەي تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنىپ قوشۇنلىرى بىلەن جەنۇبىي شىنجاڭ تەرەپكە سۈرگۈلۈپ كېلىپ، خوجىنىياز ھاجى قوشۇنى ۋە خوتەن قوشۇنلىرىنى قەشقەر ۋە يېڭىسارىدا مەغلۇپ قىلىدۇ. كېيىن ماجۇڭيىڭ قەشقەردە قىلىپ، سىڭلىسىنىڭ ئېرى ما خۇسەننى پۈتۈن ئەسكەرلىرىگە باش قوماندان (شجاڭ) قىلىپ خوتەن تەرەپكە يۈرۈش قىلىدۇ. بۇ ۋاقىتتا خوتەندە مەمتىمىن ھەزرەت باشچىلىقىدىكى ئىسلام ھاكىمىيىتى تۇراتتى، بۇلار يەنى ماخۇسەنلەر مەمتىمىن ھەزرەتنىڭ شاھەنسۇر ۋە ئىمىر سايىپ دېگەن ئىككى بىر تۇغقىنىنى يېڭىسارىدا ئۆلتۈرگەندىن كېيىن، ناھايىتى تېزلىك بىلەن خوتەنگە يېتىپ كېلىدۇ، ماخۇسەننىڭ مالۇيجاڭ، ئەرلۇيجاڭ دېگەن ئىككى لۇي باشلىقى زاۋدا خوتەن ئەسكەرلىرىگە بىر كېچىدىلا ھۇجۇم قىلىپ، يەتتە يۈزدىن ئارتۇق

ئادەمنى ئۆلتۈرىدۇ. مەمتىمىن ھەزرەت ئۆزىنىڭ قالدۇق ئەسكەرلىرى بىلەن قېچىپ لاڭرۇ، پوپۇنا دېگەن جايلارغىچە قوغلاپ بارغان ماخۇسەن ئەسكەرلىرى بىلەن بىر مەزگىل ئۇرۇشۇپ مەغلۇپ بولۇپ، ئاخىرى بالا-چاقىسى ۋە بىر بۆلۈك ئادەملىرى بىلەن دۇۋا يولى ئارقىلىق، سانجۇغا چېقىپ ھىندىستانغا قاچىدۇ. شۇنىڭ بىلەن خوتەن ۋىلايىتى پۈتۈنلەي ما خۇسەنىنىڭ قولىغا چۈشىدۇ.

1934- يىلى 8- ئاي مەزگىلىدە، خوتەنىدە ما خۇسەن ھۆكۈمرانلىقى ئورنىتىلدى. ما خۇسەنىنىڭ شۇ چاغدىكى ئەسكەر باشلىقى مالۇيجاڭ، ئەرلۇيجاڭ دېگەنلەر8- ئاينىڭ 23- كۈنى خوتەن شەھىرىگە كىرگەندە، خوتەن شەھىرىنىڭ ۋالىيسى بولغان مىلىك ھەزرەت ۋە ئەلەم، مۇپتىلار خوتەن شەھىرىنىڭ بىر بۆلۈك دىنىي ئادەملىرى بىلەن قوشۇلۇپ ئالدىغا چىقىپ قارشى ئالىدۇ.

ما خۇسەنىنىڭ ۋاقتىدا (1934- يىل 8- ئاينىڭ 23- كۈنىدىن 1937- يىل 9- ئاينىڭ 9- كۈنگىچە) خوتەن رايونى ما خۇسەنىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا بولۇپ، شۇ چاغدا قاغىلىق، گۇما، قاراقاش، خوتەن، لوپ، چىرا، كېرىيە، نىيە، چەرچەن قاتارلىق توققۇز ناھىيە خوتەنگە قارايتتى (نىيە ئۇ چاغدا ناھىيە ئەمەس ئىدى). ما خۇسەنىنىڭ خوتۇنى ماجۇڭيىڭنىڭ سىڭلىسى بولغانلىقتىن، ئۇنىڭ ئىشەنچىسىگە ۋە قوللىشىغا ئىگە ئىدى. ما خۇسەن خوتەنگە كېلىپ ئۇزۇن ئۆتمەيلا كەينى-كەينىدىن يەتتە لۇي ئەسكىرى كېلىدۇ. ئۇ ئۆز ھاكىمىيىتىنى خوتەندە ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن قاغىلىقتىن چەرچەنگىچە ئۆز ئەسكىرىي قىسمىنى تۇرغۇزغان، خەلقنىڭ ئۈستىدىكى ئالۋاڭ-سەيسىنى تېخىمۇ كۈچەيتكەن. ماخۇسەن خوتەن رايونىدا سەككىز ھەربىي باشقارما قۇرۇپ، ئۇنىڭ مەسئۇللىقىغا ئىشەنچىسىك، يېقىن-يورۇق كىشىلىرىنى قويىدى. خوتەنىنىڭ

سابىق ۋالىيسى مىلك ھەزرەتنى خوتەن ۋىلايىتىگە شىنجىڭ (ئۇمۇمىي ۋالىي) قىلىپ قويدى. لېكىن، ئۇنىڭ ئەمەلىي ھوقۇقى يوق ئىدى. مەمتىمىن ھەزرەتنىڭ خوتەندە قالغان تۇغقانلىرىدىن ئابدۇكېرەم ھاجىنى تۇتۇپ ئۆلتۈرمەكچى بولغان خەنزۇلار (يېڭى مۇسۇلمانلار) ئۇنىڭ گۇناھىنى تىلمۇالدى، شۇنىڭ بىلەن ئۇ كىشىنى ئۆلتۈرمەي قايتۇرۇپ كەلدى. كېيىن بۇ ئادەم تۇرمىدىن قېچىپ قۇتۇلدى.

ماخۇسەنىڭ خوتەندىكى سەككىز باشقارمىسى تۆۋەندىكىچە:

1. ھەربىي لاۋازىمەت باشقارمىسى
2. ھەربىي ئەسلىھە باشقارمىسى
3. ھەربىي قانۇن باشقارمىسى
4. مەھرەملەر باشقارمىسى
5. سىياسىي تەلىم-تەربىيە باشقارمىسى
6. ھەربىي ئات- ئۇلاغ باشقارمىسى
7. ھەربىي دوختۇرلۇق باشقارمىسى
8. مەسلىھەتچىلەر باشقارمىسى

ماخۇسەن ئۆز ھاكىمىيىتىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن ھەربىي تۈزۈمنى ناھايىتى چىڭ تۇتقان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن يەرلىك ھاكىمىيەتنى چىڭ تۇتقان. بۇنىڭ ئەسكىرىي قىسمى ئىچىدە پىيادە قىسىم، توپچىلار قىسمى، ملىتقلىق قىسىم، ئاتلىق قىسىم، قىلىچ- نەيزە قىسىم قاتارلىق مۇنتىزم بىر قانچە تۈر بويىچە ھەربىي قىسمى بولغان. شۇنداقلا خوتەن شەھىردە ئۆزى بىلەن بىللە ئاساسلىق قىسمنى تۇرغۇزغان. قاغىلىق، گۇما، قاراقاش، لۇپ ھەم كېرىيەدە بىر لۇيدىن ئىككى لۇيگىچە ئەسكەر تۇرغۇزغان. شۇ چاغدا بىر لۇي ئىككى تۈەن، ئىككى باتالىيون،

ئالتە لىيەندىن تەشكىل تاپقان بولۇپ، بىر لىيەندە ئىشچى-خىزمەتچىلىرى بىلەن 150 ئەسكىرى بار ئىدى. بىر لۇيدە 1200 دەك ئەسكەر بولۇپ، ما خۇسەننىڭ خوتەن رايونىدا جەمئىي 13 مىڭدىن ئارتۇق ئەسكىرى بار ئىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە ئەسكەر تۇتۇش تۈزۈمى ئىنتايىن چىڭ بولۇپ، بۇمۇ خوتەن خەلقىغە بىر بالايى- ئاپەت بولدى. ما خۇسەن ئوغلى بار بولغانلىكى ئائىلىدىن ئوغلىنى زورمۇ- زور ئەسكەرلىككە تۇتۇپ كەتكەن، بەرمىگەنلەرنى ئۇرغان، ئاسقان، بۇلاپ-تالاپ ئۆلتۈرگەن. بۇ ھەقتە مۇنداق بىر ۋەقە بولۇپ ئۆتكەن: قاراقاش ناھىيەسىنىڭ زاۋا دېگەن يېزىدىكى جالالدىن خان غوجىنىڭ ئوغلى 20 ياشلىق ئەبەيدۇللاخان زاۋىنىڭ چەش دېگەن يېزىدە ماخۇسەننىڭ چارلاش ئەسكەرلىرىگە ئۇچراپ قالغان. ئۇنى تۇتۇۋېلىپ قورقتىپ ملتىق چىنگەندە، 15 چاقىرىم ئالتۇن بەرسەم، ئۆلتۈرمەسكىلەر دەپ يالۋۇردۇ. ما خۇسەن ئەسكەرلىرى ماقۇل بولۇپ، خوتەن سېپىل ئىچىگە ئەكىرىپ قاماپ قويدۇ. ئۇنى قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن دادىسى جالالدىن خان خوجا تۇغقانلىرىنىڭ يارىدەمى بىلەن 14 چاقىرىم ئالتۇننى تۆلەپ بەرگەن بولسىمۇ، ما خۇسەن ئالتۇننى تاپشۇرۇپ ئېلىپ بولۇپلا بۇ بالىنى ئېتىپ تاشلايدۇ.

ماخۇسەننىڭ ھەربىي ئىنتىزامى ناھايىتى چىڭ بولۇپ، ئەسكەرلەرنى ئۇرۇش، ئاچ قويۇش، قاچقانلارنى ئېتىش قاتارلىق ئىشلار كۆپ ئىدى، بۇنداق تۈزۈمگە چىدىمغان ئۇيغۇر ئەسكەرلەردىن بىر بۆلۈكى كېچىسى قوزغىلىپ ئۆزىنىڭ لەنجاڭ، پەيجاڭلىرىدىن بىر نەچچىسىنى ئۆخلاۋاتقاندا چېپىپ تاشلىغان. شۇڭا، ماخۇسەن ئۇيغۇر ئەسكەرلەردىن مىڭغا يېقىن ئادەمنى بىر كېچىدىلا ئۆلتۈرۈۋەتكەن. 1936- يىلى ما خۇسەننىڭ 20 نەپەر ئەسكىرى قېچىپ تاغ تەرەپكە ماڭغاندا، ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن ئادەم

چىقىپ تۇتۇپ كەلگەن. ئۇلاردىن ئىككىسى قاراڭغۇ تاغقا قېچىپ قۇتۇلغان، تۇتۇلغانلارنى دەھشەتلىك ئۆلتۈرگەن. ما خۇسەننىڭ خوتەنده ھۆكۈمرانلىق قىلغان ۋاقتى ئومۇمەن ئۇچ يىرىم يىلغا قەدەر بولۇپ، بۇنىڭ خوتەن خەلقىدىن ئۆلتۈرگەن جەمئىي ئادەمى شۇ چاغدىكىلەرنىڭ خاتىرىسىگە قارىغاندا زاۋدا 1800، خوتەنده ئۆلتۈرگىنى ئىككى مىڭدىن ئارتۇق، تەۋەككۈل، قاراڭغۇ تاغدا ئۆلتۈرگىنى ئىككى يۈزدىن ئارتۇق ئىكەن.

ماخۇسەن يەرلىك ئەمەلدارلارنى —— ھاكىم، ۋالىي، رايون باشلىقلىرىنى شۇ چاغدىكى قارا قورساق بەگلەردىن قويۇپ، شۇلارنىڭ ياردەمى بىلەن خەلقنى ئەسكەرلىككە تۇتۇش، كۆچە- كۈندۈز ئالۋاڭ ياساق يىغىش ئىشلىرىنى قىلغان. ھەر 100 ھو يەرگە بىر چوقا بېشى، 100 ئائىلىگە بىر يۈز بېشى، ئون يۈز بېشىغا بىر دوغا بەگ، 1000 ئائىلە بېشىغا بىر چوڭ بەگ قويغان. بۇ ئەمەلدارلار ئۆزىنىڭ قول ئاستىدىكى پۇقرالاردىن بىرەر يېرىمنى ئۆلتۈرۈۋەتسىمۇ سورىمايتتى.بۇ يەرلىك ئەمەلدارلار شۇ ۋاقىتتا خەلقتىن يىغىۋالغان ئالتۇن- كۈمۈش پارىلار بىلەن باي بولۇپ كەتكەن. ھەر كۈنى بەگ ۋە دوغا بەگلەرنىڭ قورۇلىرىدا غەلۋە- غۇغا، دادو- پەريادلار تۇگىمەيتتى. ئەسكەرلىككە يىغىۋالغان بالىلارنىڭ ئاتا- ئانىلىرى يىغا زارە قىلىشىۋاتقان، ئالۋان-سەيسە بېرەلمىگەنلەرنى ئېسىپ كالتەكلەپ ئۇرۇپ تۇرغان. ناسرەڭ چاپان بىلەن دەزمال شەپكە كەيگەن ئەسكەرلەر ئادەملەرنى دۈم ياتقۇزۇپ، كالتەكلەر بىلەن ئۇرۇپ تۇراتتى. مۇنداق پاجىئەلىك مەنزىرىنى ئېيتىپ تۈگەتكىلى بولمايدۇ. ما خۇسەن ئۆز ئالدىغا ياغ تىزا، قەغەز تىزىلارنى كۆپلەپ ياساپ چىقىپ، خەلقلەرنىڭ مال- مۈلكىنى مانا شۇنداق ساختا پۇللارغا تېگىشۋالاتتى. ما خۇسەن خوتەن ۋىلايىتىنىڭ ھەر قايسى ناھىيىلىرىدىن

بولۇپ 13 مىڭدىن ئارتۇق ئەسكەر تۇتقان، ئۇلار يېمەك- ئىچمەك، ئۇلاغلىرىنىڭ ھەممىسىنى خەلقتىن ئالاتتى. ما خۇسەن ئۆزى مۇسۇلمانلىق دەۋاسى قىلاتتى. ھەر ھەپتىدە جامەگە جۇمە ئوقۇغىلى باراتتى. ئابدۇنەبى قاراجىمنى ئۆزىگە مەخسۇس ئىمام قىلىۋالغان. بۇنىڭ ئاساسەن خەلقتىن يىغىۋالىدىغىنى ئاشلىق، خام، چەكمەن، ئوت- پىچان، گۇرۇچ، ئارپا، ئات- كالىلاردىن ئىبارەت ئىدى.

خوتەن شەھىرىنىڭ قول ھۇنەرۋەنلىرىدىن سەييۇك، تۆمۇرچى، جابدۇغىچى قاتارلىقلارنى جىق يىغىپ، ئۇلارنى ھەقسىز ئىشلىتىپ چوڭ مەدرىس-خانىقالارنى كارخانە قىلىۋالغان. ما خۇسەننىڭ ئالۋاڭ- سەيسىلىرىنىڭ تۇرمىنى ئېيتىپ تۇگەتكىلى بولمايدۇ. خەلقلەردىن تەرەپ- تەرەپلەرگە، يەنى كۇچا، قەشقەر ۋە باشقا ياقلارغا ئۆي- ۋاقىنى تاشلاپ قېچىپ كەتكەنلەرمۇ ئاز ئەمەس. تاغ، چارۋىچىلىق رايونلىرىدىمۇ ئۇنىڭ زۇلۇمى ھەددىدىن ئېشىپ كەتكەن. ئۇنىڭ زۇلۇمىغا چىدىمىغان تاغ خەلقى قاراتۇغۇ تاغنى ئىستىھكام قىلىپ، قاراتۇغۇ تاغ ئەتراپىدىكى كۆۋرۈكنى ئېلىۋېتىپ، ئۇنىڭدىن ئالاقىنى ئۈزۈپ مۇستەقىللىق ئېلان قىلغان. خەلق ئاقتۇرسۇن موللا دېگەن كىشىنىڭ باشچىلىقىدا قاراتۇغۇ تاغنى بىر يىلغا قەدەر ما خۇسەننىڭ زۇلۇمىدىن ساقلاپ قالغان بولسىمۇ، لېكىن ما خۇسەن يەرلىك ئەمەلدارلارنى ئىشقا سېلىپ، قاراتۇغۇ تاغلىقلارنى سۇلھى قىلىشقا دەۋەت قىلغان. ئەگەر ئۇلار تەسلىم بولسا ئارىلاشمايمىز، دەپ ئېلان قىلىپ، ئۇلارغا ۋەكىل ئەۋەتمەي دېگەن تەشۋىقنى تارقاتقان. بۇ ئىشقا كۆپرەك ئارىلاشقان خوتەننىڭ مۆتىۋەر كىشىلىرىدىن ئېلىخان ئىشان، خلىل ئاخۇن ھاجى، مەمەت روزى ئاخۇن ھاجى، قۇربانىنياز ھاجى گۆش، لوپتىن مەمتىلاجى چوقۇر بولۇپ 20 كىشىدىن ئارتۇق بىر ۋەكىلەر ئۆمكىنى قاراتۇغۇ تاغقا ماڭدۇرىدۇ. بۇلارنى ئاشكارا

ماڭدۇرغانلىڭ سىرتىدا، ما خۇسەن لوپ ناھىيەسىدە تۇرۇشلۇق ئەرلۇيجاڭ ئىسمىلىك بىر ئەسكەر باشلىقىنى ئىككى يۈز نەپەر قوراللىق ئەسكەرلىرى بىلەن ناھايىتى مەخپى ھالدا ۋەكىللەرنىڭ ئارقىسىدىن ئەۋەتتىدۇ. ۋەكىللەر پىيشىغا يېتىپ بارغاندىن كېيىن قاراڭغۇ تاغلىقلارغا ئادەم ئەۋەتىپ: «بىز سۇلھى ئۈچۈن كەلدۇق، بىزگە يول بېرىڭلار، بىز قاراڭغۇ تاغقا چىقىپ سىلەر بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزمەكچى، مەسىلىنى تىنچلىق بىلەن ھەل قىلماقچى» دەپ خەۋەر قىلىدۇ. قاراڭغۇ تاغلىقلار ساددا، ئاقكۆڭۈل ئادەملەر بولغاچقا، ئۇلارنىڭ گېپىگە ئىشىنىپ بۇرۇنقى كۈلا كۆۋرۈكنى ئۆز جايىغا سېلىپ قويىدۇ. قاراڭغۇ تاغلىقلار: «خوتەندىن كەلگەن ۋەكىللەرنىڭ ئېيتىشىچە، ماخۇسەن بىزگە قاراڭغۇ تاغنى بېرىدىكەن، تىنچ-ئامان ياشايدىكەنمىز» دېيىشىپ غەپلەتتە تۇرغاندا، ما خۇسەن ئەسكەرلىرى تۇيۇقسىزدىن بېسىپ كېلىپ نامماز بامداتقا مەسچىتكە توپلاشقان خەلقلەردىن 180 نەپەر ئادەمنى نەق مەيدانىدا قىلىچ بىلەن چېپىپ ئۆلتۈرىدۇ. ئۇلارنىڭ باشلىقلىرىدىن ئاقتۇرسۇن موللا، مەمەتنىياز ئاقچەك، ئىدرىس ھاجى قاتارلىق 13 ئادەمنى تىرىك قولغا چۈشۈرىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن، قاراڭغۇ تاغ ئىچىدىكى خەلقنىڭ ئائىلىلىرىگە بېرىپ بۇلاڭچىلىق قىلغان، خەلقنى قىستاپ ئالتۇن- كۈمۈش تاپشۇر، دەپ ئۇلارنىڭ كۆز ئالدىدا ئۇششاق بالىلىرىنى ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈشتەك ۋەھشىيلىكلەرنى قىلغان. شۇ چاغدا ما خۇسەن ئەسكەرلىرىنىڭ قاراڭغۇ تاغدىن بۇلاپ كەلگەن چارۋىچىلىرى 16500 قوي، 3500 قوتاز، 680 ئات، 1500 ئېشەك قاتارلىقلارنى ھەيدەپ ئېلىپ كەتكەن. خەلقنىڭ قولىدىن تارتىۋالغان ئالتۇن 500 سەر، ئاق تەڭگە، كۈمۈش ئون مىڭ سەر بولغان. بۇ پاجىئە قاراڭغۇ تاغدا 20 كۈندىن ئارتۇق داۋام قىلغان. تۇتۇپ كەلگەن 13 ئادەمنى خوتەندە ھەيدانغا ئېلىپ چىقىپ ئاتقان. غوجا ھامۇت دېگەن

ئادەمنى قاراڭغۇ تاغقا بەگلىككە بەلگىلەپ قويغان.

تەۋەككۇل خەلقىنىڭ ماخۇسەن ھاكىمىيىتىگە قارشى ئېلىپ بارغان ھەرىكىتى:

1935- يىلى 6- ئايلاردا ما خۇسەنىنىڭ خوتەن ناھىيە تەۋەككۇلدا توققۇز نەپەر، ئىسلامئاۋاتتا يەتتە نەپەر ئەسكىرى بولۇپ، بۇلار يۇرۇشقاش دەرياسى ئايرىپ تۇرغان تەۋەككۇل بىلەن ئىسلامئاۋاتتا ما خۇسەنىنىڭ تۇرلۇك ئالۋاڭ، سەيسىلىرىنى ئېلىشتىن سىرت، تەۋەككۇل ئارقىلىق ئاقسۇ، كۇچا ۋە شىمالىي شىنجاڭغا باردىغان ھەم ئۇ يەردىن كېلىدىغانلارنى تۇتۇش، بۇلاش ئىشلىرىنى قىلاتتى، يەنە ئۇ تەرەپلەردىن كېلىدىغان ھۇجۇمنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن مۇداپىيەدە تۇراتتى. ئۇلار پۇقرالارغا ئالۋاڭ قويۇپ دەن ئاشلىقى (بىردەن ئون چارەك)، ئوتۇن، ساھان، پىچان قاتارلىق ھەر خىل سېلىقلارنى ۋاقتىدا بەرمىگەنلەرنى بىر كۈندىن ئۈچ كۈنگىچە ئېسىپ قويۇپ، ئۇرۇپ يېرىم جان قىلىۋەتكەن. ئۇنىڭدىن سىرت ما خۇسەنىنىڭ ئۇ يەردىكى شىرىكلىرى ئىنسانىيەت قېلىپىدىن چىقىپ، ھايۋان قېلىپىغا كىرىپ، پۇقرالارنىڭ خوتۇن، بالا-چاقىلىرىغە زورلۇق-زومبۇلۇق ئىشلىتىپ ئۆيىدىن ھەيدەپ كەتكەن. ھەسلەن: تەۋەككۇلدىكى ئازنا بازارلىق سادىر ئاخۇنۇمنىڭ قىزى ئايشخان، سەۋىردىن ئاخۇنۇمنىڭ قىزى سوپىخانلارنى تۇتۇپ كېتىپ، تۆت كۈن ساقلاپ ھەيدىۋەتكەن، مۇشۇنداق ئەھۋال ئاستىدا ھېلىقى ئاياللار ئېغىر زەخمىلىنىپ، كېسەلگە مۇپتىلا بولۇپ ئاخىرى ئۆلۈپ كەتكەن. ئۇنىڭدىن باشقا تاجىخان دېگەن ئايالنى تۇتۇپ كېتىپ، سوپۇرخان راۋاپ دېگەنىنىڭ ئۆيىدە ئالتە ئاي ساقلىغان، يەنە سەلىمخان دېگەن ئايالنىمۇ تۇتۇپ كەتكەن. يۇقىرىقىدەك زوراۋانلىقلارنى كۆرگەن تەۋەككۇل خەلقى چىداپ تۇرالماي، «ماخۇسەنلەر قاغىلىقىنىڭ بۇ تەرىپىدىلا

بارمىش، بۇلار ھۆكۈمەتمۇ ئەمەس ئوخشايدۇ. قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ يوقىتىۋەتسەك بۇلارنىڭ زۇلۇمىدىن قۇتۇلغىلى بولغىدەك»، دېگەن پىكىرنىڭ كېلىشكەن. بۇ چاغدا، قاراقاش ناھىيەسىدىن ئەخمەت سەردار دېگەن كىشىمۇ ماخۇسەننىڭ زۇلۇمىغا چىداپ بولالمايلا تەۋەككۈلنىڭ ئۆزىگە قېچىپ بېرىپ تەۋەككۈلنىڭ دەرتمەنلىرىدىن ئېلى ھاجى، مەمەت چاناق، ساۋۇر بوۋا قاتارلىق ئادەملەر بىلەن ئۇچرۇشۇپ، بۇلار باشچىلىقىدا جەمئىي 80 نەچچە ئادەم قوزغىلىپ چىقىدۇ. بۇلار ئىچىدىن ئەخمەت سەردار دېگەن كىشى «ئىمىن ھەزرىتىم»، شاكىر كۆك دېگەن كىشى «شا ھەنسۇر» بولۇپ ئازنا كېچىسى ما خۇسەننىڭ ئازنا بازىردا تۇرۇشلۇق ئەسكەرلىرىگە تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلار ئىچىدىن خەي فۇگۇەن، ما فۇگۇەن قاتارلىق ئەڭ جاللات ئەسكەرلىرىنى تايىاق بىلەن ئۇرۇپ ئۆلتۈرگەن، قالغان ئەسكەرلىرى قېچىپ كەتكەن. بۇ قوزغىلاڭچىلار ئازنا بازىردىكى ما خۇسەن ئەسكەرلىرىنىڭ بازىسىدا يېرىم كۈن تۇرۇپ، ئاندىن خوتەندىكى ماخۇسەن ئەسكەرلىرىنىڭ ئاقۇتىنى بىلىش ئۈچۈن خوتەن تەرەپكە يولغا چىققان. ئوتتۇرا لەنگەرگە يېتىپ چىققاندا، ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن 1000 غا يېقىن دېھقان ئەگىشىپ چىققان. شۇ ئارىلىقتا ئىسلامئاۋاتتا تۇرۇشلۇق ما خۇسەننىڭ ئەسكەرلىرى ئىچىدىن لۇفۇگۇەن ئاتقا مىنىپ تېزدىن خوتەنگە چىقىپ ئاخۇن لۇيجاڭغا: «تەۋەككۈلدا ئوغرى پەيدا بولدى» دەپ مەلۇم قىلغان. لۇيجاڭ تەۋەككۈل تەرەپكە خوجىنىياز ھاجى ئادەم باشلاپ چىقىپتۇ، دەپ ئەر لۇيجاڭنى ئەسكەرلىرى بىلەن تەۋەككۈلغا ماڭدۇرغان. خوتەندىن يولغا چىقىپ باش لەنگەر (ھازىرقى تارشىلىق لەنگەر) دېگەن يەرگە يېتىپ بارغاندا، تەۋەككۈل تەرەپتىن چىققان قوزغىلاڭچىلار بىلەن ئۇچرۇشۇپ قالغان ئەرلۇيجاڭنىڭ ئەسكەرلىرى ئۇلارغا قارىتىپ ئوق چىقارغان. قوزغىلاڭچىلارنىڭ قولىدا

ملتىق بولمىغانلىقى ئۈچۈن ئۇلارغا تەڭ كېلەلمەي ئاقسۇ، كۇچا تەرەپلەرگە قېچىپ كەتكەن. بەزىلىرى يولدا ئۆلگەن، بەزىلىرى كېيىن قايتىپ كەلگەن. قوزغىلاڭچىلار تارقاپ كەتكەندىن كېيىن، ما خۇسەننىڭ 1000- 1200 گە قەدەر ئاتلىق ئەسكىرى كېچىسى تەۋەككۈلغا بېتىپ بېرىپ، شۇ كېچىدە كەنت- كەنتلەرگە تارقىلىپ يۇرت ئىچىدە ئانچە- مۇنچە نامى چىققان ئادەملەرنى تېپىپ كېلىپ ئۇلارنى ئېسىپ ئۇرغان. ئۇلار ئېغىر زۇلۇمغا چىدىمايى قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئۇرۇق- تۇغقانلىرىنى «ئوغرى» دەپ كۆرسىتىپ بەرگەن. شۇ چاغدا تەۋەككۈلغا تارى بەگ دېگەن ئادەم بەگ بولۇپ، ئۇ قانداق ئادەمنى كۆرسىتىپ بەرسە شۇ ئادەملەرنى «ئوغرى» دەپ چېپىپ ئۆلتۈرگەن، ما خۇسەننىڭ ئەسكەرلىرى يېتىپ بېرىپ ئىككى كۈندىن كېيىن، تۇتۇلغان ئادەملەردىن 35 كىشىنى ئېلىپ چىقىپ ئازنا بازارنىڭ شەرقىدىكى شورلۇقتا كاتەك كولاپ قىلىچ بىلەن چېپىپ ئۆلتۈردى. ئەتىسى يەنە ئادەم ئىزدەپ ھوك دېگەن يەرگە چىقىپ ئىمىن ھاجىمنىڭ ئۆيىگە بېسىپ كىرىپ، بىر خوجۇن ئاق تەڭگىسىنى بۇلاپ ئېلىپ ماڭغاندا قارشىلىق قىلغانلىقتىن، ئىمىن ھاجىمنى يەكشەنبە بازارغا ئېلىپ بېرىپ، قىلىچ بىلەن چېپىپ ئۆلتۈردى. 34 ئادەم ئىچىدىن مەتتوختى قۇش دېگەن ئادەم چېپىلغان يەردە ئۆلمەي قېلىپ، كېيىن قوپۇپ قېچىپ كەتكەن. ھازىر بۇ كىشى ھايات بار. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە 20 دىن ئارتۇق ئادەمنى چېپىپ ئۆلتۈرگەن. ما خۇسەن ئەسكەرلىرى تەۋەككۈلدا جەمئىي يەتتە كۈن تۇرۇپ، ئۇچرىغان كىشىلەرنى ئۆلتۈرۈپ، دەھشەتلىك قىرغىنچىلىق قىلدى. قورقۇپ كەتكەن ئۇششاق باللار ۋە بەزى كىشىلەر چۆل- باياۋانلارغا كېتىپ ئاچلىق، ئۇسسۇزلۇق دەردىدىن ئۆلۈپ كەتتى. ئالدىغا ئۇچرىغان ئادەملەردىن 36 نەپەرنى تۇتۇپ ئوقرەكتىن تېشىپ سىم ئۆتكۈزۈپ، بىر- بىرىگە چېتىپ

خوتەنگە ئېلىپ چىقىپ بەزىلەرنىڭ كۆزىنى ئويدى، بەزىلىرىنى چېپىپ ئۆلتۈرۈۋەتتى.

ما خۇسەن ھۆكۈمىتىنىڭ گۈمران بولۇشى

1936- يىلى شېڭ شىسەي خوتەندىكى ما خۇسەننى قولغا چۈشۈرۈش ئۈچۈن ئۇنىڭ بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈش شەرتى ئاستىدا، گۈما- قاغىلىقتىن تارتىپ چەرچەن- چاقىلىققىچە ما خۇسەن باشقۇرۇش توغرىسىدا ئۇنىڭغا ئارقىمۇ- ئارقا ئالاقە ئەۋەتىدۇ. ما خۇسەن بۇنى دەسلەپتە رەت قىلغان بولسىمۇ، لېكىن سوۋېتتە تۇرۇشلۇق ما خۇسەننىڭ چوڭ باشلىقى ماجۇڭيىڭنىڭ ۋە ماخۇسەننى شېڭ شىسەينىڭ چاقىرىقىغا قوشۇلۇش ئۈچۈن ئەۋەتكەن ئادەملىرىنىڭ مەجبۇرلىشى بىلەن شېڭ شىسەينىڭ تەكلىپىگە مەجبۇرىي ماقۇل بولدى. شۇ ۋاقىتتا شېڭ شىسەي لىيۇ فاملىلىك بىر خەنزۇنى خوتەنگە شىنجىڭ (ۋالىي) قىلىپ بەلگىلەپ ئەۋەتىدۇ. ما خۇسەن بۇنى قارشى ئېلىپ ئەسلىدىكى شىنجىڭ مەمەتنىياز ئەلەمنى (مىلك ھەزرەت) ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ مەزكۇرنى تىكلەيدۇ. بۇ ۋەقەدىن بىر مەزگىل ئۆتكەندىن كېيىن، قەشقەردىكى ماھمۇت سىجاڭنىڭ قوماندانى ئابدۇنىياز سىلىڭدىن ماخۇسەنگە خەت كېلىدۇ. خەتنىڭ مەزمۇنى: «ھازىر ماھمۇت سىجاڭ پۈتۈن ئەسكەرلىرىنى ماڭا قويۇپ ھىندىستانغا چىقىپ كەتتى. ھازىر قولۇمدا ئون مىڭدىن ئارتۇق مۇنتىزم قوراللىق ئەسكەر بار. شېڭ شىسەيگە ھازىر سوۋېت ياردەم قىلمايدىغان بولدى. چۈنكى سوۋېتنىڭ شىنجاڭ خەلقىنىڭ ئىچكى ئىنقىلابىغا ئارىلىشىپ شېڭ شىسەيگە ھەربىي ياردەم قىلغانلىقىنى خەلقئارا دۆلەتلەر ئەيىپلىدى. سوۋېت ياردەم كۆچىنى قايتۇرۇپ كەتتى، ھازىر

شېڭ شىسەينىڭ بىزگە تاقابىل تۇرغىدەك كۈچى يوق. شۇنىڭ ئۈچۈن سەن دەرھال بىز بىلەن بىرلىشىپ پۈتۈن ئەسكەرلىرىڭ بىلەن قەشقەرگە يېتىپ كەلسەڭ، بىز بىرلىكتە شېڭ شىسەينىڭ بارلىق كۈچلىرىنى جەنۇبىي شىنجاڭدىن چېكىندۈرەلەيمىز» دېگەندىن ئىبارەت ئىدى. ما خۇسەن بۇنىڭغا قوشۇلۇپ دەرھال ھەربىكەتكە كېلىپ ئاساسىي ئەسكىرىي كۈچىنى، بولۇپمۇ خوتەندىن تۇتۇۋالغان ئون مىڭدىن ئارتۇق ئۇيغۇر پىيادە ئەسكەرلىرىنى قەشقەرگە ماڭدۇرىدۇ ۋە ئۆزىنىڭ تاللانغان قوراللىق ئەسكەرلىرىنمۇ ماڭدۇرىدۇ. شۇ ۋاقىتتا سوۋېت ئىتتىپاقىدىن قېچىپ چىققان باسمىچىلار باشلىقى يۈزەيلىخان مەخسۇم ھىندىستان ئارقىلىق خوتەنگە كېلىپ، ما خۇسەن ئەسكەرلىرىگە سەنموجاڭ بولۇپ قەشقەرگە بىللە ماڭىدۇ. ما خۇسەننىڭ ئاتلىق قىسىملىرى قەشقەرگە يېتىپ بارغاندىن كېيىن، شېڭ شىسەينىڭ قالدۇق كۈچلىرىنى قوغلاپ ئاقسۇ ۋە كۇچاغىچە بارىدۇ، بۇ چاغدا ما خۇسەن ئۆزىمۇ قەشقەرگە بارىدۇ. شۇ چاغدا ئۇشتۇمتۇت نۇرغۇنلىغان ئايروپىلان ۋە تانكىلار ئۈرۈمچى تەرەپتىن پەيدا بولۇپ ماخۇسەن ۋە ئابدۇنىيازنىڭ كۈچاغىچە بارغان ئەسكەرلىرىنى چېكىندۈرۈپ، سۈرۈپ ـ توقاي قىلىپ قەشقەرگە يېتىپ كېلىدۇ، ما خۇسەن قەشقەردىن چىكىنىپ بىر بۆلۈك ئەسكەرلىرى بىلەن قاغىلىققا قايتىپ ئۇ يەردىن خوتەنگىمۇ كېلەلمەي، بالا- چاقىسىنى ئېلىپ ھىندىستانغا قاچىدۇ. مىلىك ھەزرەت ئۇنىڭ ئارقىسىدىن قاچىدۇ. ما خۇسەننىڭ ئۇيغۇر پىيادە قىسىملىرى ۋە ئاتلىق ئەسكەرلىرى قىزىل دېگەن جايدىكى تۆزلەڭلىكتە شېڭ شىسەيگە ياردەمگە كەلگەن رۇس ئەسكەرلىرى ۋە ئايروپىلانلىرىنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپ تار- مار قىلىنىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ما خۇسەننىڭ ئاساسىي كۈچى يىمىرىلىدۇ، ئۇنىڭدىن كېيىن شېڭ شىسەينىڭ ئايروپىلانلىرى ۋە روس قىسىملىرى خوتەنگە بېسىپ كىرىپ، ما

خۇسەنئاك قالدۇق قىسىملىرىنى ئۇچرىغان يەردە ئېتىپ تۇگىتىدۇ. ئەك ئاخىرقى قىسمى ئاخۇن لۇيجاك باشچىلىقىدا دۇخۇاك يولى بىلەن چىكخەيگە قايتىپ كېتىدۇ.

1937- يىلى 9- ئايدا خوتەن ۋىلايىتى پۈتۈنلەي شېك شىسەينىك قارمىقىغا ئۆتىدۇ. شېك شىسەيگە سوۋېتتىن يارەدەمگە كەلگەن قىرغىز پولكى بىلەن مەۋلانوپ باشچىلىقىدىكى بىر بۆلۈك رۇس ئەسكەرلەر بىرلىكتە، خوتەن كونا شەھەرنى (ھازىرقى ئاشلىق ئىدارىسىنى) ھەربىي رايون قىلىپ ئورۇنلاشتى ۋە دەرھال خوتەن گۇڭئەنجۇي، چېگرا بەنسچۇنى ئىگىلىدى، ئاندىن قىرغىز پولكىغا «بەنجادۇي» دېگەن ئاتىنى قويۇپ، خوتەننىك چېگرا رايونلىرىغا باردى ۋە پۈتۈن چېگرا رايونلارنى باشقۇردى. شېك شىسەي تەرەپتىن پەن بەينىيەن ئىسىملىك (پەن سلىك) بىر ھەربىي باشلىق ئەسكەرلەر بىلەن سېپىل ئىچىگە ئورۇنلاشتى. ئەمما بۇلار مەۋلانوپنىك ئىشىغا زادىلا ئارىلىشالمايتتى، شۇ ۋاقىتلاردا خوتەن گۇڭئەنجۇيگە سوۋېتتىن كەلگەن ئېلىزادە ئىسىملىك بىر تاجىك باشلىق بولۇپ كەلدى.

1938- يىلى 4- ئايدىن باشلاپ قولغا ئېلىش ۋە كەك كۆلەمدە تۇتقۇن قىلىش باشلاندى، بىرىنچى قېتىم ئىسلام ۋاقتىدا خىزمەتكە قاتناشقانلارنى قولغا ئالدى. خوتەندىن مەمەتشېرىپ مۇپتى ئاخۇنۇم، ئەمەت ئاخۇن داموللام، ئەبەيدۇللا ھاجىم، يۇسۇپبەگ ھاجىم، ئابدۇخالىق ھاجىم قاتارلىق كىشىلەرنى ۋە باشقا ناھىيەلەردىنمۇ ئاتاقلىق بولغان دىنىي زاتلارنى قولغا ئالدى، ئۇنىڭدىن كېيىن بايلارنى قولغا ئالدى. خوتەندىن ما خۇسەن ۋاقتىدا خىزمەت قىلغانلاردىن قاسىم بەگ پاتاك، يۇسۇپبەگ شاما، بورزان نىياز ھاجىم، ئابدىكېرىم ھاجىم؛ بايلاردىن موللاخۇن باي، ئابلاجان قارىي ، غوپۇرجان ھاجىم، قادىراخۇن باي، قاراقاشلىق ساقى

ئاخۇن باي قاتارلىقلارنى قولغا ئالدى. بۇلارنىڭ ھەممىسىنى مەۋلانۇپ ئالاھىدە مەخسۇس تۈرمىلەرنى ياساپ دەھشەتلىك قىيىن- قىستاقلار بىلەن ئۆلتۈردى ۋە كۆپىنچىسىنى كېچىسى ماشىنا بىلەن توشۇپ، زاۋا داۋزا قۇمغا ئاپىرىپ سىم بىلەن بۇغۇپ ئۆلتۈردى. قولغا ئېلىنغانلارنىڭ پۈتۈن مال- مۈلكى، ئۆيى- ۋاقىلىرى مۇسادىرە قىلىندى. ھەتتا چەتتە ئوقۇپ كەلگەن زىيالىيلار ۋە شۇ يىلى ھەرەمدىن كەلگەن ھاجىلارنىمۇ قولغا ئالدى. مەسىلەن: قاسىم ئەپەندىم، ئابدېغنى دوختۇر، بارات دوختۇر، ئابلىكىم ھاجى دوختۇر، سىدىقجان قاتارلىقلارنى سىياسىي مەھبۇس قىلىپ سىرلىق تۈرمىلاردا يوقاتتى. ئۇنىڭدىن كېيىن خوتەن ۋىلايەتلىك گۇڭئەنجۇي ۋە باۋۇيجۇيلەردە ئىشىپىيونلۇق تورىنى كەڭ دائىرىدە قانات يايدۇرۇپ، خەلق ئاممىسىنىڭ ئۇستىدىن قاتتىق كونترول قىلدى. شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتىنىڭ ئارقىسىدىن بىر ئېغىز- يېرىم ئېغىز گەپ قىلىپ سالغانلار كېچىسى تۇيۇقسىز يوق بولۇپ تۇراتتى. ئۇشتۇمتوت قولغا ئېلىنغانلار ھەر كۈنى، ھەر كېچىسى بولۇپ تۇرغاچقا خەلقلەر خاتىرجەم تۇرالمايتتى. ھەممە ئادەمنى ۋەھىمە باسقان، يۈرەكلىك گەپ- سۆز قىلىشالمايدىغان، ئاتا- بالىغا، بالا- ئاتىغا ئىشىنەلمىگەن. دىنىي ساھە ۋە سودا - سانائەت ساھەسىدە ناھايىتى كۆپلىگەن ئادەملەرنى تەھدىت ۋە قورقۇتۇشلار بىلەن ئىشىپىيونلۇققا ئىشلەتكەن. يالغان، راست ئىنكاسلارنى سۈرۈشتە قىلماستىنلا شۇ كىشىلەرنىڭ سۆزىگە قاراپلا قولغا ئالاتتى، جاسۇسلارغا قويۇلغان مەخپىي ئىسىملار ۋە سىرلىق بەلگىلىمىلەرمۇ بار ئىدى.

شېڭ شىسەي ھاكىمىيىتى خوتەنگە ئورۇنلاشقاندىن كېيىن، سوۋېت ئىتتىپاقىدىن قېچىپ كېلىپ خوتەندە يەرلەشكەن ئۆزبېكلەرنى مەۋلانۇپ ئارقىلىق تۇتۇپ يوقاتتى. ھىندىستاندىن كەلگەن ئېنگلىز مۇھاجىرلىرى ۋە

ئۇنىڭ خوتەندە تۇرۇشلۇق كونسۇل دەپىنلىرىنى ھەيدەپ چىقاردى. خەلقنىڭ ھىندىستان، ئافغانستان ۋە ئىچكىرى ئۆلكىلەر بىلەن بولغان ئالاقىسىنى ئۈزدى. سودا- تىجارەت ئىشلىرى پەقەت سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ خوتەندىكى تىجارەت دەپىنىسى «سوۋسىنتۇرۇگ» بىلەن بولدى. خوتەندىكى بارلىق سودا- تىجارەتچى سودىگەرلەر «سوۋسىنتۇرۇگ» بىلەن دوگۇارلىشىپ يېپەك، يۇڭ، ئەلتىرە قاتارلىقلارنى شۇلار ئارقىلىق مالغا ئالماشتۇراتتى، سوۋسىنتۇرۇگنىڭ باش ئىدارىسى خوتەندىكى «دۇڭشۇاڭ كەنتۇرخانا» ئىدى. ئۇنىڭ تارماق شۆبىلىرى باشقا ناھىيەلەردە تۇراتتى. شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتى خوتەندە ئورۇنلاشقاندىن كېيىن، ئۇنىڭ دەسلەپتە ياخشى ئىشلىرىمۇ بولدى: بولۇپمۇ مائارىپ ئىشلىرىغا ناھايىتى ئەھمىيەت بەردى، ناھىيەلەردە ئۇيغۇر ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرىنى قۇرۇپ، زامانىۋى مەكتەپلەر ئېچىپ مائارىپنى ئومۇملاشتۇرۇش، خەلقنى ساۋاتلىق قىلىش ئىشلىرىغا كۆپ ئەھمىيەت بەردى. بارلىق يېزا- قىشلاقلاردا مەكتەپلەر قۇرۇلدى، مۇئەللىملەر بەلگىلەندى، مۇئەللىملەر ۋە مائارىپ ساھەسىدىكىلەرنىڭ ھۆرمىتىنى ئاشۇردى. كىتاب، گېزىت- ژۇرناللارنى كەڭتاشا نەشر قىلدۇردى. شۇنىڭ بىلەن بىر قاتاردا ئەدەبىي- سەنئەت، مۇزىكا ئىشلىرىنىمۇ راۋاجلاندۇردى. بىر مەزگىل مائارىپ ساھەسىدە گۈللىنىش بولسىمۇ، كېيىن شېڭ شىسەي بۇ سىياسەتنى ئۆزگەرتىپ تەرەققىي قىلمۇاتقان مائارىپ ئىشلىرىنى چېكىندۇردى، مۇئەللىملەرنىڭ مائاشىنى قىستى. باشقا جايلاردا ئوقۇپ كەلگەنلەرنى قامىدى. شۇ ۋاقىتىدا خوتەندە مۇئەللىملىك قىلمۇاتقان ۋە گېزىتخانىلاردا ئىشلەۋاتقان ھاجى ياقۇپ، جاپپار ئەمەت، سەدىردىن قاتارلىق زىيالىيلارنى قولغا ئالدى. شېڭ شىسەينىڭ بۇ تىرورلۇق سىياستى خوتەندە بىر نەچچە يىلغا قەدەر داۋام قىلدى.

1944-يىلى، شېڭ شسەي شىنجاڭدىكى سياسىي ھەرىكەتلىرى جەھەتتە مەغلۇبىيەتكە ئۇچراپ شىنجاڭدىن چېكىنگەندىن كېيىن، ياكى گومىنداڭ قوينىغا ئۆزىنى ئېتىپ چۈچىغا قايتقاندىن كېيىن ، گومىنداڭ مەركىزىي ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن شىنجاڭغا ۋۇ جىڭشىن باشلىق بولۇپ چىقتى. خوتەنگە خادۇڭباڭ ۋالىي بولۇپ كەلدى.

11 بېتمىدىن كېيىنكى خوتەندىكى سايلام ۋەقەسى

1946- يىل 1- ئاينىڭ 2- كۈنى، ئۇرۇمچىدە ئۇچ ۋىلايەت ۋاقتىلىق ھۆكۈمىتى ۋەكىللىرى بىلەن گومىنداڭ مەركىزىي ھۆكۈمىتى ئوتتۇرىسىدا 11 ماددىلىق تىنچلىق بېتىم ئىمزالانغاندىن كېيىن، 11 بېتىمنىڭ 1- ماددىسىدىكى: «ھۆكۈمەت شىنجاڭ خەلقىغە ئۇلارنىڭ ئۆزى ئىشەنگەن يەرلىك خەلقتىن مەمۇرىي خادىملارنى سايلاش ھوقۇقى بېرىدۇ» دېگەن ماددىنىڭ ئەمەلگە ئاشۇرۇلۇشى ئۈچۈن، شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى ۋىلايەتلىرىگە ئۇرۇمچىدىن سايلام ھەيئىتىنى ماڭدۇرىدۇ. شۇ قاتاردا خوتەنگە مەمتىمىن ھەزرەت باشچىلىقىدىكى سايلام ھەيئىتى 1946- يىلى 11- ئايدا يېتىپ كېلىدۇ (ئىمىن ھەزرەت ئۆز ۋاقتىدا شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت تەمىرات نازارىتىنىڭ نازىرى ئىكەن). بۇ سايلام ھەيئىتىنىڭ تەركىبىدە ئۇچ ۋىلايەت تەرەپتىن ئىمىن مەخسۇم، سودا- سانائەتچىلەر ۋەكىلى قاسىمجان دېگەن كىشىلەر بار ئىدى. ئىمىن ھەزرەتنىڭ خوتەندىكى كونا نوپۇزى ۋە ئىجتىمائىي تەسىرى كەڭ بولغانلىقى ئۈچۈن ئۇنى قارشى ئېلىش بەك داغدۇغىلىق بولدى. خوتەن، قاراقاش، لوپ ۋە باشقا ناھىيىلەردىن نۇرغۇن ئادەملەر (دىنىي ساھەلەر، دېھقانلار، سودىگەرلەر، مۇئەللىملەر) قاراقاش ۋە زاۋغىچە ئالدىغا بېرىپ قارشى

ئالدى. ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرىمۇ قارشى ئېلىشقا قاتناشتى. ئىمىن ھەزرەت شۇنىڭدىن 14 يىل بۇرۇن خوتەندىكى «ئىسلام قوزغىلاڭچىلىرى»نىڭ باشلىقى بولۇپ نام قازانغانلىقى ئۈچۈن، ھەممە ئادەم كۆپ داغدۇغا بىلەن ئالدىغا چىقىپ كۆرۈشتى. لېكىن ئىمىن ھەزرەتنىڭ تاشقى قىياپىتى ۋە خۇي پەيلى بۇلارغا باشقىچە كۆرۈنۈپ قالدى. ئىمىن ھەزرەت بۇرۇن نۇقۇل دىنىي ساھەدىكى ئادەم بولۇپ، بىر نەچچەيىل مەدرىسىدە دىن دەرسى ئۆتۈپ، نۇرغۇن ئادەملەرنى موللا قىلىپ چىقارغان، داۋاملىق بېشىدىن دەستارى چۈشمەيدىغان، تون- ھەسە كىيىپ يۈرىدىغان قارا ساقال ئادەم ئىدى. ھەممە ئادەم «دامولللام» دەيتتى. بۇ نۆۋەت ئالدىغا چىققان دىنىي ساھەلەردىكىلەر بولمىسۇن، خەلق ئاممىسى بولمىسۇن، كونا بەگلەر، ھۇئەللىملەر خىزىر كېلىدىغاندەك قىزغىن ھېسسىيات بىلەن كۆرۈشۈشكە ئىنتىلگەن ئىدى. ئەمما بۇ قېتىم ئىمىن ھەزرەت بېشىغا چاچ قويغان، كافكازچە تۇماق، كاستيۇم- بۇرۇلكا كەيگەن، ساقال- بۇرتىنى قىرغان، ئېغىزىدىن تاماكا چۈشمەيدىغان غەلىتە ئادەم بولۇپ كۆرۈندى. دىندار خوتەنلىكلەر بۇ ئادەمنىڭ بۇ قىياپىتىدىن «دەھرى (دىنسىز) بولغان ئوخشايدۇ» دەپ گۇمانلىنىشقا باشلىدى. ئۇنىڭ دىنىي روھانى نوپۇزىغا چوقۇنىدىغان گۇرۇھلارمۇ بىر ئاز يالتايدى. ئىمىن ھەزرەت دىنىي ساھەدىكىلەر بىلەن ئانچە خوشى بولمىغانلىقى، كونا يەرلىك ئەمەلدارلار، بەگلەرگە قارشى تۇرۇپ، ياش زىيالىيلار، مۇئەللىملەر تەرەپتىكىلەرنى قوللاپ-قۇۋۋەتلەپ پۈتۈن سايلام، تەشۋىقات ئىشلىرىنى شۇلارغا قاراتقانلىقى ئۈچۈن دىنىي مۇتەئەسسىپلەر، بولۇپمۇ يەرلىك بەگلەر ئۇنىڭ سايلام خىزمىتىگە قاتتىق قارشى چىقتى. ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا ۋە 11 ماددىلىق بېتىمنىڭ ئەمەلگە ئاشۇرۇلۇشىنى ياقتۇرمىغان يەرلىك دائىرىلەر، بولۇپمۇ ھەربىيلەر سايلامغا بۇزغۇنچىلىق ۋە

توسقۇنلۇق قىلىش ئۈچۈن بانا تاپالمايۋاتقان ئىدى. مۇشۇ پەيتتە يۇقىرىقى مۇتەئەسسىپ دىنىي ساھەلەردىن ئەخمەت توختى ئەلەم ۋە ئۇنىڭ قول چۈماقلىرى، بەگلىرىدىن قازى بەگ، ئىمىن بەگ، ھىدايەت بەگ، زىكىرۇللا بەگ، تارىكا بەگ دېگەنلەر بىرلىشىپ خادۇڭباڭ ۋە ھەربىيلەرگە: «ئىمىن تىڭجاڭ بىر مۇنچە ئەپەندىلەر بىلەن بىرلىشىپ سايلام نىقابى ئاستىدا ‹شەرقىي تۈركىستان ھۆكۈمىتى› قۇرماقچى» دېگەن سۆزلەرنى پەيدا قىلىپ، ئۇلارنى تېخىمۇ بەك چۈچۈتتى. نەتىجىدە ھەربىيلەر، ساقچى دائىرىلىرى بۇ ئىشقا ئارىلىشىپ ناھىيەلەردە سايلامغا قارشى تۇرۇش، ھەربىيلەر ۋە ساقچىلار بىرلىكتە ھەربىي ھالەتتە تۇرۇش، ئۇنىڭ ئاكتىپ ئادەملىرىنى تۇتۇش توغرۇلۇق ئالاھىدە كۈچ ئاجرىتىپ ناھىيەدىكى سايلامنى ئېلىپ بارغىلى قويمىدى. خوتەندىكى ھەربىي دائىرىلەردىن 38- پولكنىڭ تۇنجىكى ۋاڭ تۇنجاڭ يەكەندىكى شاڭ سجاڭغا: «خوتەن ۋەزىيىتى جىددىي بولۇپ قالدى. ئۇچ ۋىلايەت سايلامچىلىرى خوتەنده قوزغىلاڭ چىقىرىپ ‹شەرقىي تۈركىستان› قۇرماقچى بولىۋاتىدۇ»، دەپ تېلېگراممىما يوللىدى. يەكەندىن لۇزىخۇي دېگەن بىر ھەربىي باشلىق كېلىپ، پۈتۈن ھەربىيلەرنى جىددىي ھالەتكە تەييار تۇرۇڭلار، دەپ سايلام يىغىنلىرىنى قوراللىق كۈچلەر بىلەن قامال قىلىۋالدى. سايلام ھەيئەتلىرىدىن بىر قانچە كىشنى -- يەنى مەمتىمىن توختى، ئابدۇخالىق ساقى، ئىمىن ئىسلاملارنى قولغا ئېلىپ قېنىدى. ئىمىن ھەزرەت ئۇرۇنلاشقان ۋالىي مەھكىمىسىنىمۇ گومىنداڭ ھەربىي قوشۇنلىرى قورشىۋالدى. ئىمىن ھەزرەت باشلىق سايلام ھەيئىتىنى تۇتۇش پىلانىنى تۈزۈپ ئەمەلگە ئاشۇرۇش پەيتىدە، قەشقەردىن سەيپىدىن ئەزىزى، يەكەندىن بۇرھان شەھىدىلەر كېلىپ گومىنداڭ ئەمەلدارلىرى ۋە ھەربىيلەر بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزۈپ ئابدۇخالىق ساقىنى

قۇتقۇزۇپ، ۋەزىيەتنى شۇ پېتى قويۇپ كەتتى. ئۇلار قايتىپ كەتكەندىن كېيىن گومىنداڭ ئەمەلدارلىرى، ساقچىلار، ھەربىي دائىرىلەر تېخىمۇ قۇتراپ، ناھىيە- ناھىيەلەردە سايلام خىزمىتىگە قاتناشقان ئادەملەرنى، بولۇپمۇ زىيالىلارنى تاپقان يەردە ئۇرۇپ- سوقۇپ، قامىاپ قىلمىغان زىيانكەشلىكلىرى قالمىدى. «ئىمىن ھەزرەت كومموئونىست بوپتۇ، دىنسىزلىقنىڭ يولىنى توتۇپتۇ، خوتۇنى ئامىنخان ھاجىنىڭ يۇزىنى ئاچتى. بۇلار ئۇچ ۋىلايەت كومموئونىستلىرى بىلەن بىرلىشىپ يۇرتنى بۇزماقچى، دىن، شەرىئەتنى بۇزماقچى، دىنسىز ئەپەندىلەرنى يېتىغا تارتتى، مۇللا ئولىمالارنى، بەگزادىلەرنى چەتكە قاقتى» دەپ تەشۋىقات تارقىتىپ، «ئىمىننىڭ سايلىمغا قوشۇلمايمىز» دەپ يۇرۇشتى. دەل شۇ پەيتتە بۇ ئەھۋالنى ئۇرۇمچىگە مەلۇم قىلىش ئۈچۈن مەمەت ئېلى دامۇللام، يۇسۇپ سەئىدىلەر ماڭدى. نەتىجىدە ئۇرۇمچىدىن ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت رەئىسى جاڭ جۈجۇڭ، مۇئاۋىن رەئىس ئەخمەتجان قاسىمى، رەھىمجان سابىر ھاجىلار خوتەننىڭ سايلام مەسىلىسىنى ئېنىقلاش ئۈچۈن 1947- يىلى 4- ئاينىڭ 12- كۈنى خوتەنگە يېتىپ كەلدى. ئۇلار بىلەن ئەيسا، مەسئۇت، جالالىدىن بەگ (خەنزۇچە ئىسمى ۋاڭ زىشىڭ بولۇپ، بۇرۇن تۇركىيەدە ئۇقۇغان ۋە شۇ چاغدا خەلق ئىشلار نازارىتىنىڭ نازىرى ئىدى) لەر بىللە كەلدى. بۇلار ۋالىي مەھكىمىسىگە ئورۇنلاشقاندىن كېيىن، پۈتۈن شەھەر ئاھالىسى قوزغىلىپ ۋالىي مەھكىمىسىنىڭ ئالدىغا توپلىشىپ، گومىنداڭ ئەمەلدارلىرىنىڭ ئۇستىدىن شكايەت قىلىشقا باشلايدۇ ھەم 11 بېتمەنلىك تولۇق ئىجرا قىلىنىشى ۋە سايلامنىڭ دېموكراتىيە ئۇسۇلى بىلەن ئېلىپ بېرىلىشنى، شۇنداقلا 11 بېتمەنلىك، سايلامنىڭ ئىجرا قىلىنىشىغا توسقۇنلۇق قىلغان ئەمەلدار، بەگلەرنى جازالاشنى تەلەپ قىلىدۇ، شەھەر ئىچى ۋە يېزىلاردىن خەلق تۇركۈم- تۇركۈملەپ كېلىپ ئەخمەتجان قاسىمى،

رەھىمجان سابىر ھاجى قاتارلىق كىشىلەر بىلەن كۆرۈشۈپ، ئەھۋال ئېيتىشقا باشلىغانلىقىنى كۆرگەن گومىنداڭچىلار، خادۇكباڭ، ئەخمەت توختى ئەلەم، قازى بەگ، ئىمىن بەگ، خاتىم ھاجى، ئوبۇلقاسىم بەگ قاتارلىقلار دەرھال 38- تۈەن (سېپىل ئىچىدىكى) ھەربىي رايونغا بېرىپ ئەھۋالنى مەلۇم قىلىدۇ. نەتىجىدە گومىنداڭ ھەربىلىرى دەرھال توپ- زەمبىرەكلىرىنى كۆتۈرۈپ، سېپىلنىڭ دەرۋازىسىنى تاقاپ شەھەر تەرەپكە، خەلققە قارىتىپ تىكلەپ قويىدۇ. ھەربىي ھالەت ئېلان قىلىپ يېزىلاردىن، باشقا ناھىيەلەردىن خوتەنگە ئادەم كىرىشىنى توسايدۇ. ئۇرۇمچىدىن كەلگەن مېھمانلارنى قوغدايمىز دەپ گومىنداڭ ئەمەلدارلىرى، ھەربىيلىرى بىر تەرەپ بولۇپ، خەلق ئاممىسىغا تەھدىت سېلىشقا باشلىدى. كونا شەھەر ئاھالىسى ۋە خەلق ئاممىسى ئەخمەتجان قاسىمى بىلەن كۆرۈشۈپ دەردى- ئەھۋالنى سۆزلەپ تۇرغاندا، گومىنداڭ ئەمەلدارلىرى، ھەربىيلىرى ۋالىي مەھكىمىسى بىلەن ناھىيەلىك ھۆكۈمەتتىن سېپىل دەرۋازىسىغچە بىر تۇتاش پۇقراچە كىيىم بىلەن تۇردى. ئەخمەت توختى ئەلەم، روزى مەمەت، تۇرسۇننىياز ھاجى، قازى بەگ، ئوبۇلقاسىم بەگ، زىكىرۇللا بەگ، ھىدايەت بەگلەر بېشىغا سەللە ئوراپ، بىر مۇنچە لۇكچەكلەرنى ئارقىسىغا سېلىپ، ۋالىي مەھكىمىسىنىڭ ئالدىغا كېلىپ: «كوممۇنىستلارغا قارشى تۇرايلى، ئىمىن ھەزرەتكە قارشى تۇرايلى » دەپ شۇئار توۋلىغاندا، كۆپچىلىك خەلق ئۇلارغا بىر يولى ھۇجۇم قىلدى. ئەخمەت توختى ئەلەم، خاتىپ ھاجىنىڭ سەللىلىرىنى تارتىۋېلىپ، ئەمەلدارلارنى قوغلاپ سېپىل دەرۋازىسىغچە سۈرۈپ بارغاندىن كېيىن، دەرھال ھەربىلەر چىقىپ قورال تەڭلەپ، بېسىپ كەلگەن خەلقنى چىكىندۈردى. ئەخمەتجان قاسىمى، رەھىمجان سابىر ھاجىلەر كونا شەھەرگە كىرىپ خەلق ئاممىسى بىلەن بىۋاستە كۆرۈشۈپ،

بەزى ئائىلىلەرنى زىيارەت قىلىپ، ئۇلارغا ئىلھام ۋە تەسەللى بەردى. جاڭ جۈجۇڭ شۇ كۈنى گومىنداڭ ئەمەلدارلىرى بىلەن بىرلىكتە ئەخمەت توختى ئەلەمنىڭ ئۆيىگە بېرىپ، شۇ يەردە مەجلىس ئاچتى. سايلام مەسلىسىنىڭ كۆپچىلىك پىكرىگە ئاساسەن بىر تەرەپ قىلىدىغانلىقىنى، ئەتىسى چوڭ راۋاقتا يېغىن ئېچىپ كۆپچىلىك ئاممىنىڭ پىكرىنى ئالىدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ. گومىنداڭ ئەمەلدارلىرى بۇ پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ، يۇرۇشقاش دەرياسىغا ئىشلىگىلى چىققان 3000 دىن ئارتۇق ھاشارچىلارنى يېغىپ كېلىپ، ئۇلارغا بىردىن كالتەك كۆتەرتىپ: «ئىمىن تىنجاڭنىڭ سايلىمىنى سايلام قىلمايمىز، كوممۇنىستلارغا يول قويمايمىز» دەپ شۇئار توۋلاپ، نامايىش قىلىپ راۋاقتا- يېغىن مەيدانىغا چىقىدۇ. يولدا ئۇچرىغان زىيالىلارنى ئۇرۇپ يىقىتىپ ماڭىدۇ. جۈملىدىن موھەددىن ھاجىم، ئابلىز خۇيجاڭ قاتارلىق مۇنەۋۋەر كىشىلەرنى قاتتىق ئۇرۇپ زەخمىلەندۈرىدۇ. 30 مىڭغا يېقىن ئادەم راۋاقتا - يېغىن مەيدانىغا كېلىپ تۇرۇشقاندىن كېيىن، جاڭ جىجۇڭ سۆز قىلىپ: «سايلام مەسلىسىنى كۆپچىلىكنىڭ ئاۋاز بېرىشى بىلەن ھەل قىلىدىغانلىقىنى» ئېيتتى. ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ باشلىقى مەسئۇت ئەپەندى يېغىنغا رىياسەتچىلىك قىلىپ: «ئاۋۋال بۇ قېتىمقى ئىمىن ھەزرەت باشچىلىقىدا ئېلىپ بېرىلغان سايلامنى توغرا دېگۈچىلەر قول كۆتۈرۈڭلار» دېگەندىن كېيىن ھەممە ئادەم بىراقلا قول كۆتۈردى. يېزىدىن كەلگەن خەلق ۋە مەجبۇرىي يېغىپ كەلگەن كالتەك كۆتۈرۈپ چىققانلارمۇ قول كۆتۈردى. «قوشۇلمايمىز دېگۈچىلەر قول كۆتۈرۈڭلار» دېگەندە ئەخمەت توختى ئەلەم باشچىلىقىدىكى بىر نەچچە نەپەر ئادەملا قول كۆتەردى. شۇنىڭ بىلەن ئىشنىڭ ماھىيىتى ئاشكارىلاندى. گومىنداڭ ھەيۋىسى يەرگە ئۇرۇلدى. جاڭ جۈجۇڭ ۋە ئەخمەتجان قاسىملارمۇ خوتەننىڭ ۋەزىيىتىنى

شۇنداق جەددىي بىر ھالەتتە قالدۇرۇپ قويۇپ، ئۇرۇمچىگە قايتىپ كەتتى. بۇلار قايتىپ كەتكەندىن كېيىن خوتەنلىكى گومىنداڭ ئەمەلدارلىرى تېخىمۇ غالجىرلىشىپ، مۇئەللىملەر، زىيالىيلار ئۇستىدىن زۇلۇم، بېسىمنى تېخىمۇ كۈچەيتتى. بەزىلەرنى ئىشتىن بوشاتتى، بەزىلىرىنى ئۇرۇمچىگە ھەيدىدى. كېرىيە، چىرا، لوپ، خوتەن، قاراقاش، گۇما قاتارلىق ناھىيەلەرگە ئۆز قولچۇماقلىرىدىن ھاكىم بېكىتتى. مەسىلەن: خوتەنگە روزى مەممەت بەگنى ، لوپقا ۋاڭ جاۋجى دېگەن بىر خەنزۇنى، چىرىغا چوڭ ئاخۇننى، كېرىيەگە ئىسمايىلخاننى، قاراقاشقا مەتقۇربان پازىلنى ئورۇنلاشتۇردى. ناھىيەلىك گۇڭئەنجۇيلەرگىمۇ ئەڭ ئۈچىغا چىققان جاللاتلاردىن مىزەخمەت بەگ، نى شاۋىن، زىكىروللا بەگ قاتارلىقلارنى بېكىتتى. گومىنداڭ ھەربىيلىرى بۇلارغا بىۋاستە قوماندانلىق قىلىپ تۇراتتى. خوتەننىڭ پۈتۈن ناھىيەلىرىدە مۇئەللىم، زىيالىيلارغا زىيانكەشلىك قىلىنىپ تۇرغانلىقتىن، ئۇلار ھەر تەرەپكە قېچىشقا باشلىدى. 11 بېتىمنى ئىجرا قىلىش تەرەپدارلىرى دەپ گۇمان قىلغان دىنىي ساھەلەر، سودىگەرلەر ساھەسى ۋە يۇرتنىڭ دېمۇكراتچىل كىشىلىرىنىمۇ نازارەت ئاستىغا ئالدى، بەزىلىرىنى قولغا ئېلىشقا سەۋەب تاپالمايى تۇرغاندا، ئۇرۇمچىدىن ئۇقتۇرۇش كەلدى دەپلا بىر كېچە ئىچىدە خوتەن ناھىيەسى ۋە باشقا ناھىيەلەردىن بولۇپ 200 دىن ئارتۇق ئادەمنى قولغا ئالدى. قولغا ئېلىش جەريانىدا قارشىلىق كۆرسەتتى دېگەن باھانە بىلەن خوتەندە مۇزىكىچىلىقتا شۆھرەت قازانغان ھوشۇر ئەيسا دېگەن زىيالىنى نەق مەيداندا ئېتىپ تاشلىدى. بۇ قولغا ئېلىنغانلارنى گومىنداڭنىڭ سىپىل ئىچىدىكى گازارمىلىرىغا ئۆتكۈزۈپ بەردى. بۇلارنىڭ ئىچىدە موللا-ئولىمالاردىن، مۇئەللىملەردىن ۋە مۆتىۋەر كىشىلەردىن بار ئىدى. مەسىلەن: خوتەندىن ھوشۇر نىياز مۇپتى ئاخۇنۇم، مەمەتسالى مۇپتى،

هاجىم، سادىر ئەلەم ئاخۇنۇم، موھەممەد ھاجىم، مەمەت روزى ئاخۇن هاجىم، قۇربانىنياز ھاجىم قاراقاشتىن مەمەت نىياز مەۋلىۋى، روزى مەمەت دامواللام، سابىر هاجى، هوشۇر ئىمام قاتارلىقلاردىن باشقا مەمتىمن توختى، رەجەپ يۈسۈپ، ئىمىن تۇرسۇن، مەمتىلى رەجەپ، مىجىت مۇسا قاتارلىق مۇئەللىملەرمۇ بار ئىدى. بۇلارنى قولغا ئالغاندىن كېيىن سوتلاش ئۇچۇن ھەربىي ۋە مەمۇرىي ئەمەلدارلاردىن بىر سوت ھەيئىتى تەشكىللەپ، سوراق قىلىشقا باشلىدى. بۇ سوت ھەيئىتى خادۇڭباڭ، ھىدايەت بەگ، ئوبۇلقاسىم بەگ، ئەخمەت توختى ئەلەم، زىكىرۇللا بەگ، ۋاڭ جاۋجۇي، نەن شوسەن، لۇگۇاڭرىن قاتارلىق 21 كىشىدىن تەركىب تاپقان بولۇپ، سوراق بەك دەھشەتلىك ئېلىپ بېرىلدى. مەھبوسلارنى تۇركۇملەرگە بۆلۈپ، تەھدىتلەر سېلىپ، بىرىدىن- بىرىدىن سوراقخانىغا ئېلىپ بېرىپ سوراق قىلىدۇ. سوراقنىڭ مەزمۇنى: «بىزگە قارشى ئىمىن بىلەن قۇرغان تەشكىلاتىڭنى سۆزلە، نەچچە ئادەم بىلەن تەشكىل قۇردۇڭ، قورالنى قەيەردىن تاپماقچى بولدۇڭ» دېگەندەك سوئاللار ئىدى. بۇ سوراققا ئىقرار قىلمىغانلار دەرھال ياغاچ ئاتقا مىندۈرۈلەتتى ياكى گاڭزىغا بېسىلاتتى ۋە ياكى بېشىنى تۆۋەن قىلىپ پۇتىدىن ئېسىپ قويىاتتى. كالتەك بىلەن ئۇراتتى. ئازابقا چىدىمىغانلار، «ۋاي تەشكىلاتىمىز بار، بىزگە سوۋېت ئىتتىپاقى قورال بەرمەكچى بولغان» دېگەندەك يالغان سۆزلەرگە مەجبۇرىي ئىقرار بولاتتى، ئۇلارنى قول قويدۇرۇپ يەكەندىكى باش ھەربىي سوتقا يوللايتتى. ئۇ يەردىن يەنە سوراقچىلار كېلىپ سوت قىلىپ، ئازاپلاش ئىشلىرى تۆت ئايغا قەدەر داۋام قىلدى. گومىنداڭچىلار پۇتۇن خوتەن خەلقى نامىدىن ئۇرۇمچىدىكى سۇڭ زۇڭ سىلىڭغا يالغان شكايەتنامە يازدۇرۇپ ئەۋەتتى. مەزمۇنى: «خوتەندە قولغا ئېلىنغان مەھبۇسلارغا ئۆلۈم جازاسى بېرىپ بېسىقتۇرۇپ بەرمىسە، خوتەن

تىنجىمايدۇ، بىز رازى بولمايمىز» دېگەندىن ئىبارەت ئىدى.

شۇ يىلى 11- ئايدا ئۇرۇمچىدىكى ھەربىيلەردىن خوتەنلىكى ئىسيان ئەنزىسىنى تەكشۈرىمىز دەپ بىر ھەيئەت كەلدى. بۇلار خوتەندە 20 كۈن تۇرۇش جەريانىدا پۈتۈن ئىشلارنىڭ يالغانلىقى ئاشكارە بولۇپ قالدى. ھەممىسى ئۇرۇپ- سوقۇش، مەجبۇرىي ئىقرار قىلدۇرۇش بىلەن توقۇپ چىققان توقۇمدىن ئىبارەت بولۇپ، بۇنىڭغا ھېچقانداق ماددىي پاكىت بولمىغاچقا، مەھبۇسلاردىن تۆۋەنامە ئېلىپ قويۇپ بەردى. ئەمما بۇ ئەمەلدارلارغا ھېچقانداق گۇناھ ئارتمىدى. بەلكى ئۆز ۋەزىپىسىنى قىلمۇبرىشكە ئىجازەت قىلدى. بۇلار تېخمۇ كۆرەڭلەپ ئىنتىقام ئېلىۋالدۇق، دەپ زۇلۇم- ستەم، ئەيىشى- ئىشرەت، كەيپى ساپا بىلەن شۇغۇللانغان مەزگىلدە، 1949- يىلى 9- ئاينىڭ 28- كۈنى ئازادلىق خەۋىرى كېلىپ قالدى.

ئامىنخان ھاجىنىڭ خوتەنگە كېلىشى

ئامىنخان ھاجى ئەسلى خوتەن شەھەر ئىچىلىك بولۇپ، مەمتىمن ھەزرەتنىڭ ئايالى. بۇ ئايال 1935- يىلى 8- ئايدا، مەمتىمن ھەزرەت پوپۇنىدىكى سوقۇشتا ماجۇڭيىڭ قىسمىلىرىدىن يېڭىلىپ ھىندىستانغا قاچقاندا بىللە قاچقان. 1942- يىلى مەمتىمن ھەزرەت ھىندىستاندىن جۇڭگوغا كەلگەندە بىللە كېلىپ، گومىنداڭ مەركىزىي چۈڭچىڭدا تۇرغان. 1945- يىلى 4- ئايدا خوتەنگە بىر نۆۋەت كېلىپ خوتەندىكى ئانسى ۋە تۇغقانلىرى بىلەن كۆرۈشكەن. بىر يىل تۇرۇپ گومىنداڭنىڭ خوتەندىكى ئەمەلدارلىرى ۋە بەگلەر، باي، پومپىشچىكلار بىلەن ئويۇن- تاماشا، نەغمە- مەشرەپ قىلىپ قايتقان. ئۇ «ئۆيۈمگە ئوغرى

كىردى» دەپ يالغاندىن ئوغرىلىق ئەنزىسىنى ياساپ چىقىپ، يالغاندىن زىيان تارتقان بولۇپ خەلقەردىن ئىنئانە توپلاپ قاقتى. سوقتى قىلىپ قاپتىقان. ئامىنخان ھاجى 1949- يىلى 6- ئايدا يەنە بىر قېتىم كەلگەن. بۇ قېتىم كەلگەندە گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ گۇڭچەندىڭ تەرەپتىن يېڭىلىۋاتقانلىقىنى ۋە ئۆزىنىڭ ئانىسى، تۇغقانلىرىنى ئېلىپ چەتكە قېچىش تەييارلىقىنى قىلىش ئۈچۈن كەلگەنلىكىنى ئېيتقان. باشقىلارغىمۇ چەتكە قېچىشنى تەرغىپ قىلغان ھەمدە پاسپورت ئېلىپ بېرىمەن دەپ خەلقتىن نۇرغۇن ئالتۇن- كۈمۈش ۋە پۇل يىغقاندىن تاشقىرى، خوتەندىن بىر نەچچە يۈز پارچە گىلەم، يىپەك رەخت قاتارلىقلارنى ئېلىپ قايتقان(بۇ قېتىم خوتەندە ئىككى ئايدەك تۇرغان). 1949- يىلى 9- ئايدا يەنە بىر كېلىپ ئۈچ كۈن تۇرۇپ، ئانىسى ۋە ئۇرۇق- تۇغقانلىرىدىن بىر نەچچە كىشىنى ئېلىپ قايتقان، بۇ نۆۋەت كەلگەندە بىر نەچچە ئادەملەرگە پاسپورت ئالغاچ كەلگەن بولۇپ، ئۇنى ئىگىسىگە بەرگەن. خوتەندىن چىقىپ قاغىلىقتا كۈتۈپ تۇرغان مەمتىمن ھەزرەت، ئەيسالار بىلەن چەتكە قاچقان. شۇ قاچقانچە تۇركىيەگە بېرىپ 1966- يىلى ئەنقەردە ئۆلگەن.

ئازادلىق ھارپىسىدىكى خوتەن

1949- يىلى جۇڭگو كومپارتىيەسىنىڭ رەھبەرلىكىدە خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ شىنجاڭغا يېقىنلاپ كەلگەنلىك خەۋەرلىرىنىڭ خوتەنگە يېتىپ كېلىشى، خوتەندىكى گومىنداڭچىلاردا خەۋىلىك كەيپىيات پەيدا قىلدى. بەزىلەر قېچىشقا ئۇرۇندى ھەم قاچتى. ئامىنخان ھاجىنىڭ 3- قېتىم خوتەنگە ناھايىتى جىددىيلىك بىلەن كېلىشى، مەمتىمن ھەزرەت،

ئەيسالارنىڭ بىلىلە ھىندىستانغا قېچىشى گومىنداڭنىڭ ھۆكۈمەت دائىرلىرى ۋە ئەمەلدارلىرى ئىچىدە ئالاقزادىلىك پەيدا قىلىپ قويدى، بۇرۇن ئىمىن ھەزرەتنى كوممۇنىست تەرەپدارى دەپ ئويلىغانلار ھەيران قالدى. خوتەندىكى گومىنداڭچىلار يەنە مەغلۇبىيىتىگە تەن بەرمەي شەھەر-رەستىلەرگە پوتەي سېلىپ، ساقچى ھەربىي كۈچلىرىنى كۈچەيتىشكە ئۇرۇندى. «گۇڭچەنداڭ يېقىنلىشىپتۇ، پات ئارىدا خوتەنگە كېلىدىكەن، خوتەن ئازاد بولغىدەك» دېگەن گەپ- سۆزلەرنى قىلغانلارنى تۇتۇپ قامىدى. قازى بەگ، ئىمىن بەگ قاتارلىق گومىنداڭچىلار چەتكە قاچقان بولسىمۇ، چېگرىدىن ئۆتەلمەي قايتىپ كەلدى. ئەخمەت توختى ئەلەمەلەر ئۆتۈپ كەتتى. 1949- يىلى 9- ئاينىڭ 26- كۈنى شىنجاڭنىڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولغانلىق خەۋىرى يېتىپ كەلگەندىن كېيىن، خوتەندىكى ۋالىي روزى مەمەت بەگ، مۇئاۋىن ۋالىي ۋاڭ جاۋجۇيلەر دەرھال ھەربىكەت يۆنىلىشىنى ئۆزگەرتىپ، گۇڭچەنداڭ تەرەپدارى بولۇشىدى. قاراقاشتىن مەمەت قۇربان پازىل «گۇڭچەنداڭنى قارشى ئالىمىز» دەپ شۇئار تۇۋلاپ چىقتى. خوتەندە بۇرۇنراق قۇرۇلغان ئىلغارلار جەمئىيىتىدىكىلەردىن ئابلىمىت موللايوپ، جاپپار ئەمەتلەر باشچىلىقىدا قۇرۇلغان «پەن مۇزاكىرە قىلىش جەمئىيىتى» ۋە ئۇنىڭ ئەزالىرى شىنجاڭنىڭ رەسمى ئازاد بولغانلىقى ۋە ئازادلىق ئارمىيەنىڭ كېرىيە يولى بىلەن شەھەرگە يېقىنلىشىپ چىقىۋاتقانلىقىنى تەشۋىق قىلغانلىقى ئۈچۈن، گومىنداڭچىلار بۇلارنى بىر كېچىدىلا تۇتۇپ ئۆلتۈرۈشكە پىلان قىلغان، لېكىن ئۇلار ئاڭلاپ قېلىپ باشقا يەرگە يۆتكىلىپ كەتكەن. ئاخىرى ۋاڭ جاۋجى، خادۇڭباڭ، نەنشوسەن، تۇرسۇن نىياز ھاجى، قازى بەگ، ئىمىن بەگلەر تەسلىم بولماي چارە قالمىغانلىقىنى سىزىپ، «گۇڭچەنداڭنى قارشى ئالىمىز» دەپ تەييارلىق كۆرۈش ۋە ئالدىغا ئادەم، تەمىنات

ماڭدۇرۇش دېگەن نىقاب ئاستىدا ھەربىرى تىلىنىشكە باشلىدى. گومىنداڭ ھەربىيلىرىمۇ قۇتراپ، نېمە قىلىشنى بىلمەي بىر تەرەپتىن خەلقنى بۇلاپ-تالاپ قېچىش ياكى تەسلىم بولۇش خىيالىدا بىئارام بولماقتا ئىدى، كېرىيە ئارقىلىق تىبەت يولى بىلەن قېچىشنىڭمۇ تەييارلىقىنى قىلىپ باقتى.

1949- يىلى 12- ئاينىڭ 21- كۈنى خەلق ئازادلىق ئارمىيەسى خوتەنگە يېتىپ كېلىش بىلەن، خوتەنىدىكى ئىشچى- دېھقانلار، زىيالىيلار قارشى ئېلىشقا چىقتى. ياشلار جەمئىيىتىدىن ئابلىمىت موللايۇپ، جاپپار ئەمەتلەر باشچىلىقىدا نامايىش ئۆتكۈزۈپ ئارمىيەنى قارشى ئالدى. شۇ كۈندىن باشلاپ ئۇلۇغ كومپارتىيەنىڭ رەھبەرلىكىدە خوتەن ئاسمىنىدا بەش يۈلتۇزلۇق قىزىل بايراق جەۋلان قىلىپ، خوتەن خەلقى تارىختىن بېرى تەشنا بولۇپ كەلگەن ھۆر ئازاد زامانىغا ئېرىشتى.

(«شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى»40- شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 98- يىل 3- ئاي 1- نەشرىدىن ئېلىندى)

مەمتىمىن توختى

خوتەن يېقىنقى زامان تارىخىدىن يازمىلار

كونا جوڭگۇدا چەت ئەللىكلەرنىڭ خوتەندىكى بىر قىسىم زوراۋانلىقلىرى

ئازاتلىقتىن بۇيان خوتەندە چەتئەل پۇقرالىرىنىڭ ئولتۇراقلىشىشى ناھايىتى ئاز بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ ئېكسپۇلاتاتسىيەسى بەك ئېغىر ئىدى. ئۇلار ئۆزلىرىنى ئېنگلىز (ئەنگلىيە) پۇقراسى دەپ ئاتىۋالغان ھىندىستانلىق، پاكىستانلىق ۋە ئافغانىستانلىقلار ئىدى. ئۇنىڭدىن باشقا روسىيەدىن كەلگەن بىر قىسىم ئۆزبېكلەرمۇ بار ئىدى. ھىندىستانلىقلاردىن خوتەندە ئاران يەتتە ئائىلىلىك بار بولۇپ، بۇلاردىن گاداي باي (ھىندى ئاخۇنى) دېگىنى قاراقاش ناھىيە بازىرىدا ئولتۇراقلاشقاندىن باشقا، قالغان ئالتە ئائىلىلىكنىڭ ھەممىسى خوتەن شەھرىدە ئۆي ـ ماكانلىق بولۇپ ئولتۇراقلاشقاندى (ئۇلار: موللىباي، تالىباي، تارىباي، راتامباي، راكسىيم باي، نالۇچەمبايلاردىن ئىبارەت). ئۇنىڭدىن باشقا ھىندىستانلىقلار ھەر يىلى سودا ـ سېتىق ئۈچۈن خوتەنگە كېلىپ ـ كېتىپ تۇراتتى. بەزىلىرى سايامەت نامى بىلەن كېلىپ تارىخىي ۋە مەدەنىي يادىكارلىقلارنى ئوغرىلاپ ياكى ئالداپ ئېلىپ كېتەتتى.

ئافغانىستانلىقلار (كابوللۇقلار) خوتەنده 10چه ئائىله بولۇپ، ئۇلار خوتەن شەھرىنىڭ قىزىق دەرۋازىسىدىكى «كابول كوچىسى»غا مەركەزلىشىپ ئولتۇراقلاشقان. ئۇلارنىڭ نوپۇسى كېينكى مەزگىلده كۆپىيىپ 200گه يەتكەن.

ئۆزبېكلەر روسىيەنىڭ ئۆزبېكستان، قازاقستان، قىرغىزستان قاتارلىق جايلىرىنىڭ بۇخارا، تاشكەنت، ئەنجان، سەمەرقەنت، نامەنگەن، قوقان، مەرغىلان، ئوش، قاراقىر، ئالمۇتا قاتارلىق شەھەرلىرىدىن سودا - سېتىق ئىشلىرى بىلەن كېلىپ، خوتەنىنىڭ ھەممە يەرلىرىگە تارقىلىپ ئولتۇراقلاشقان بولۇپ، قىزىق دەرۋازىدىكى ئەنجان كوچىسىدا بىر قەدەر توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان. ئۆزبېكلەر باشقا چەت ئەللىكلەردىن كۆپ سانىنى تەشكىل قىلسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ پەۋقۇلئاددە ئىمتىيازلىق بولۇۋېلىش ئەھۋالى ئانچە ئېغىر ئەمەس ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلار يەرلىك خەلق بىلەن ئۆزئارا نىكاھلىنىپ، ئۆزئارا چىقىشىپ، ئۆزئارا سودا - سېتىق قىلىشاتتى ھەمدە ئۆي - ماكان، يەر - زېمىن سېتىۋېلىپ ياكى ئىجارىگە ئېلىپ تېرىقچىلىق قىلاتتى. يەنە ئۇلار شەھەر ئەتراپىدىن يەر - زېمىن سېتىۋېلىپ، مەخسۇس قەبرىستانلىق بەرپا قىلىپ، ئۇنىڭغا «ھۇساپىر زارەتلىق» دەپ نام بەردى (ھازىرقى ۋىلايەتلىك دوختۇرخانىنىڭ شەرق تەرىپىدە). بۇ قەبرىستانلىققا ئەسلى ئۆزبېكلەرنىلا دەپنە قىلغان بولسىمۇ، لېكىن جوڭگۇ پۇقرالىرى بىلەن نىكاھلىنىپ تۇغقانلىق قۇيۇقلاشقاندىن كېيىن يەرلىك خەلقلەرنىڭ جەسەتلىرىنىمۇ دەپنە قىلىدىغان بولدى. بۇگۈنكى كۈندە بۇ قەبرىستانلىق خوتەن شەھىرىدىكى ئاساسلىق

قەبرىستانلىق بولۇپ قالدى. ئۇنىڭدىن باشقا غوپۇرجان ھاجىم، ئابلاجان ھاجىم قاتارلىق ئۆزبېكلەر خوتەن شەھرىدە ئىككى مەدرىس، يەتتە مەسچىتنى ناھايىتى كۆركەم قىلىپ ياساتقان. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار خەلقنىڭ ھمايىسىگە ئىگە بولغان.

خوتەندە ئولتۇراقلاشقان چەتئەل پۇقرالرى ئىچىدە روسىيە پۇقرالرى بىلەن ئەنگلىيە پۇقرالرىنىڭ قەشقەر كونسۇلخانىسىغا ۋاكالىتەن ئىش باشقۇرىدىغان ئەمەلدارى بار ئىدى. ئۇنى «ئاقساقال» دەپ ئاتايتتى. يەنە شۇنداقلا خوتەندىكى 20نەچچە ئائىلىلىك ئەنگلىيە پۇقرالرىنىڭ دىپلوماتىك ئىشلىرىنى ۋاكالىتەن بىجىرىدىغان «خانسايىپنىڭ ساربىيى» دەپ ئاتايدىغان بىر ئورگىنى بار ئىدى. ئۇنىڭ ئورنى ھازىرقى چايخانا مەكتەپنىڭ ئورنىدا بولۇپ، بۇ ساراينىڭ مەسئۇلى ئافغانىستانلىق بەدىيدىن خان (ئېھتىمال بەدىردىن خان بولسا كېرەك) دىگەن كىشى ئىدى. بۇ ساراي ياۋروپاچە نوسخىدا ياسالغان بولۇپ، ناھايىتى كۆركەم ئىدى. ساراينىڭ ئارقا تەرىپىدە «چاھارباغ» دەپ ئاتالغان كاتتا بىر باغ بولۇپ، ئۇ باغ بۇك ـ باراقسان، كۇن چۇشمەيدىغان ھاۋالىق ھەم كۆركەم ئىدى. بۇ باغنىڭ يېرىمى ھازىرمۇ بار.

بەدىيدىن خان تۆت ئوغلى بىلەن مۇشۇ قورودا تۇراتتى. بىرىنچى ئوغلى پەيزىمەتخان دىنىي كەسىپ بىلەن شۇغۇللىناتتى. ئىككىنچى ئوغلى جامالخان دادىسىنىڭ خىزمىتىگە يارەملىشىپ ئەنگلىيە پۇقرالرىنى باشقۇراتتى. ئۇچىنچى ئوغلى كامالخان چاھارباغدا ئىچىملىك، چېكىملىك بىلەن كەيىپ ـ ساپا قىلاتتى. تۆتىنچى ئوغلى جالدۇڭ خان سىرتلاردا كەيىپ ـ ساپا بىلەن شۇغۇللىناتتى.

ئەنگلىيە پۇقرالرىنىڭ سانى خوتەندە بەك ئاز بولسىمۇ، لېكىن

كونا جەمئىيەتتە ئۆز پۇقرالىرىمىز بەھرىمەن بولالمايدىغان ھوقۇق - مەنپەئەتلەردىن ئەركىن بەھرىمەن بولاتتى. ئۇلارنىڭ قانۇنسىز ھەركەتلىرىگىمۇ رۇخسەت قىلىناتتى. ئۇلار قايسى دۆلەت ۋە قايسى مىللەتتىن بولىشىدىن قەتئىينەزەر، خوتەندە خالىغانچە ھەركەت قىلىشقا، يەر - زېمىن سېتىۋېلىشقا، نىكاھلىنىش ۋە يېپەكچىلىك كارخانىلىرىنى قۇرۇش، باشقۇرۇشقا ئەركىن ئىدى. جۈملىدىن خوتەننىڭ يېپەك، تېرە، ئۇچەي، يۇڭ قاتارلىق خام ئەشيالىرىنى خالىغانچە ئۆز مەملىكىتىگە ئېلىپ كېتەلەيتتى ھەمدە لوپ ناھىيەسىنىڭ ھاڭگىيا يېزىسى ۋە تەكلىماكانغا بېرىپ مەدەنىي يادىكارلىقلارنى قېزىش، سېتىۋېلىش بىلەن شۇغۇللىنىپ ئۆز مەملىكىتىگە ئېلىپ چىقىپ كېتىشكە يول قويۇلاتتى. ئۇلارنىڭ بۇ ھەركەتلىرى ھېچقانداق چەكلىمىگە ئۇچرىمايتتى. ئۇلارنىڭ چېگرىدىن ئېلىپ كىرگەن ۋە ئېلىپ كەتكەن مالىرى ئۇچۇن ھەمدە خوتەندە قىلغان تىجارىتى، سېتىۋالغان يەر - زېمىن، ئۆي مۇلۇكلىرى، چارۋا مالىرى ئۇچۇن ناھايىتى تۆۋەن مىقداردا ئاز قىسىم دۆلەت بېجى تاپشۇرغاندىن باشقا، تاپاۋەت بېجى قاتارلىق يەرلىك باجلارنى تۆلىمەيتتى. دېھقانچىلىقنىڭ ئەڭ ئالدىراش ۋاقىتلىرىدا، سۇ قىس چاغلاردا نۆۋەت كۈتمەيلا خالىغانچە سۇ ئىشلىتەتتى. ئۇلار جىنايەت سادىر قىلسا، قانۇن ئالدىدا جاۋاپكار بولمايتتى. ئەگەر جوڭگو پۇقرالىرى ئۇلارغا دەخلى يەتكۈزسە قاتتىق جازالىناتتى. مەسىلەن: راتامباي دېگەن ھىندىنىڭ ئىككى ئىنىسى بولۇپ، چوڭى 20 ياشتا، كىچىكى ئون نەچچە ياشلاردا ئىدى. ئۇلارنىڭ ئۆيى ئەخمەت بەگ شجاڭ دېگەن كىشىنىڭ قوروسىغا يېقىن بولۇپ، 1931- يىلى باھار پەسلىنىڭ مەلۇم بىر كۈنى ئەخمەت بەگنىڭ ئۆيىدە يوقلىقىدىن پايدىلىنىپ، راتامباي ھىندىنىڭ چوڭ ئىنىسى مەزكۇر ئەخمەت بەگنىڭ ئۆيىگە كىرىپ خوتۇنى گۈلسۇمخانغا تاجاۋۇز قىلىپ،

ئۇنىڭ نومۇسىغا تېگىشكە ئورۇنغاندا، ئايال قارشىلىق كۆرسىتىپ قاتتىق ۋارقىرايدۇ. ئايالنىڭ ۋارقىرىغان ئاۋازىنى ئاڭلىغان مەھەللە جامائەتلىرىدىن مەمتىمىن مەخسۇم، قادىر ئاخۇن قاتارلىق ئون نەچچە كىشى ئۆيگە بېسىپ كىرىپ ئۇ ھىندىنى ئۇرماقچى بولغاندا، ئۇ قېچىپ چىقىپ ئۆز ئۆيىدە دورا ئىچىپ ئۆلۈۋالىدۇ. ھىندىلار بۇ ۋەقەگە قاتتىق نارازى بولۇپ، قەشقەردىكى ئەنگلىيە كونسۇلىغا ئەرز قىلىپ، كونسۇلنى خوتەنگە ئەكەلدۈرىدۇ. كونسۇل خوتەنگە كېلىپ ھۆكۈمەت ئەمەلدارىنى قىستاپ، مەمتىمىن مەخسۇم قاتارلىق 13كىشىنى قامىتىپ قويىدۇ. لېكىن ئون كىشىدىن جەرىمانە ئېلىپ قويۇپ بېرىدۇ. كېيىن مەمتىمىن مەخسۇم، قادىر ئاخۇن، روزى ئاخۇن مۇئەززىن قاتارلىق ئۇچ كىشىگە مۇددەتسىز قامىاق جازاسى بېرىدۇ. بۇلار 1933- يىلدىكى ئىسلام قوزغىلىڭىدا تۇرمىدىن ئازاد قىلىندى.

يوقىرىقى ۋەقە يۈز بەرگەن يىللاردا مەن 11ياشلاردا بولۇپ (1931- يىلى) ئاتا - ئانام مەزكۇر روزى ئاخۇن مۇئەززىنىدىن ھال سوراش ئۈچۈن ئىككى دانە چوڭ چىنە تاۋاقنا ئاش بىلەن ئىككى قاچىدا ئۇرۇك قاچىلاپ تۇرسۇن ئاخۇن خارەت، توختى ئاخۇن گۆمەن دىگەن ئىككى ئادەمگە كۆتۈرگۈزۈپ، مېنى بىرگە قوشۇپ ئامبال يامۇلنىڭ تۇرمىسىگە چىقاردى. بىر تاۋاق ئاش بىلەن ئۇرۇكنى تۇرمە باشلىقىغا تارتۇق قىلدۇق، ئاندىن ئۇ كارۋاتتا ياتقان پېتىچە تۇرۇپ، بىر سەقىم ئاچقۇچنى ئېلىپ بىزنىڭ تاختا شوتا بىلەن چۇشىدىغان زىنداننىڭ باشلاپ كىردى. يەر ئاستىدىكى بۇ زىندانىنىڭ ئون نەچچە ئېغىز ئۆيلىرى بولۇپ، ئىسسىق ۋە سېسىق زەي پۇرىقى كىشىنى سەسكەندۈرەتتى. روزى ئاخۇن مۇئەززىن بىلەن بىللە «جا تەڭگە ياسىدى» دېگەن جىنايەت بىلەن قامالغان باري ئاخۇن قارغۇ دىگەن كىشى بىر كامىردا ئىكەن. ئېسىمدە

قېلىشىچە روزى ئاخۇن مۇئەززىنلىك: «مەن ئەسلىدە بۇ ئىشقا ئارىلاشمىغانتىم. ناھەق قامىلىپ قالدىم. مېنى بالدۇرراق قويۇپ بېرىدۇ دەپ ئويلاپتىمەن، ئەگەر پۇلۇم بولغان بولسا جەريمانە تۆلەپ چىقىپ كەتكەن بولاتتىم» دەپ، كۆز يېشى قىلغىنى ھازىرمۇ كۆز ئالدىمدىن كەتمەيدۇ.

ئەنگلىيە پۇقرالىرى يەنە زەھەرلىك چېكىملىكلەرنى سېتىپ ياشلارنى زەھەرلەش، 25%يوقىرى ئۆسۈم بىلەن قەرز پۇل تارقىتىپ جازانىخورلۇق قىلىش (بۇنداق پۇل تۆت ئايدا ئۆسۈمى بىلەن دەسمايىسى تەڭ بولۇپ قالىدۇ) بىلەن كەمبەغەل دېھقانلارنى قەرزگە بوغۇپ، ئۇلارنىڭ يەر-زىمىن، ھەتتا سۆيۈملۈك پەرزەنتلىرىدىن مەھرۇم قالدۇرۇش قاتارلىق زىيانكەشلىكلەرنى قىلاتتى. مەسىلەن: خانسايىپنىڭ چاھارباغ دېگەن ئوردىسىدا نەشە، ئەپيۇن چېكىدىغان، قىمار ئوينىتىپ ھاراق ئىچىدىغان مەيخانا بار بولۇپ نۇرغۇن ياشلارنىڭ زەھەرلىگەن، يەنە جەمئىيەت ئەھۋالىدىن ماتېرىيال توپلايتتى.

جازانىخورلۇقنىڭ دېھقانلارغا كەلتۈرگەن بالايى- ئاپىتى ئىنتايىن يامان ئىدى. مەسىلەن: راتامباي دېگەن ھىندى خوتەن ناھىيەسىنىڭ بۇزاق يېزا ئازنە بازاردىن بىر دېھقانغا 50سەر كۆمۈش پۇل قەرز بەرگەن بولۇپ، قەرزنىڭ ئۆسۈمى ئەسلى ئانا پۇلىدىن كۆپ بولۇپ كەتكەچكە، ئىككى يىلغىچە بۇ قەرزنى تۆلەپ بولالمىغان. نەتىجىدە بۇ دېھقاننىڭ بىر قىزىنى قەرزگە ھېسابلاپ مەجبۇرىي ئېلىۋالغان. بۇ قىزنى ئۇ ھىندى خانسايىپنىڭ نەۋرىسى غۇلامخانغا خوتۇنلۇققا سېتىپ بەرگەن. غۇلامخان بۇ قىزنى 1938- يىلى ئافغانىستانغا ئېلىپ كەتكەن.

يەنە بىر مىسال: تارىباي دېگەن ھىندى قاراقاشلىق بىر دېھقانغا قەرز پۇل بېرىپ، ئۇ دېھقانمۇ قەرزنى تۆلەپ بولالمىغاچقا، بىر قىزىنى

قەرزگە ھېسابلاپ مەجبۇرىي تارتىۋالغان. بۇ قېتىمقى مەزكۇر ھىندى ئۆزىگە خوتۇن قىلغان. ئۇ ئايال بۇ ھىنددىن ئۈچ بالا تۇققان، كېيىن بۇ ئايال بىلەن بالىلارنى ئېلىپ 1938- يىلى ھىندىستانغا كەتكەن. شۇنداق قىلىپ بۇ ئاياللار ئۆز ۋەتىنىدىن، ئاتا- ئانىسىدىن مەڭگۈ ئايرىلغان. يەنە بىر ئېچىنىشلىق ئەھۋال شۇكى، مەزكۇر تارىباي ھىندىنىڭ ھېلىقى ئايالى ئىككىنچى بالىسىنى تۇغۇپ ئۈچ ياشقا كىرگەندە(بۇ بالا ئوغۇل) خوتەندە ئۆلۈپ كەتكەن. بۇ بالىنىڭ جەسىتىنى ھىندى ئۆز ئادىتى بويىچە كۆيدۈرمەكچى بولغان. ئايال قاتتىق نارازى بولۇپ كۆيدۈرۈشكە ئۇنىمىغاندا، ھەممە ھىندىلار يىغىلىپ: «بىز ھىندىلارنىڭ جەسىتىنى يەر قويۇل قىلمايدۇ، ئەگەر ئىشەنمىسىڭىز كۆمۈپ باقايلى» دەپ سانداۋقا سېلىپ، ئۆي خىزمەتچىسى نىياز ئاكامغا كۆتۈرگۈزۈپ، شەھەرنىڭ جەنۇبىي تەرەپتىكى تاماغ يېزىسىنىڭ دوڭقاق شاتۇت دېگەن يېرىدىكى قەبرىستانلىققا كۆمۈپ قويغان. لېكىن ھېيلە ئىشلىتىپ، كېچىدە چىقىپ ساندۇقنى ئېچىپ، جەسەتنى سىرتقا ئېلىپ قويغان. ئەتىسى ئايالنى باشلاپ چىقىپ: «مانا كۆرۈڭ، جەسەتنى يەر قويۇل قىلماپتۇ» دەپ ھىندىلارنىڭ دىنىي ئەقىدىسى بويىچە ئىشەندۈرۈپ، قايىل قىلىپ ئۆز ئادىتىچە كۆيدۈرۈۋەتكەن. ئۇ ئايال يىغا- زارە قىلىپ، ئىلاجسىز تەسەللى تاپقان.

ئەنگلىيە پۇقرالىرىنىڭ يەنە بىر ئالاھىدە ئىمتىيازى، جۇڭگۇ پۇقرالىرىنى خالىغانچە ئۆز پۇقرالىقىغا قوبۇل قىلالايتتى. مەسىلەن: خوتەننىڭ يەرلىك سودىگەرلىرىدىن ئىمىن ھاجىم تەنزىچى، ئىمىن ئاخۇن داكىچى، ئابلاجان قاتارلىق بىر نەچچە كىشىلەرنى ئەنگلىيە پۇقرالىقىغا

قوبۇل قىلىپ، ئۇلارنى 1938- يىلى ئۆز مەملىكىتىگە ئېلىپ كەتكەن. بۇلاردىن ئابلاجان بىر نەچچە يىل ئۆتكەندە «مەن ئەزەلدىن جوڭگۇ پۇقراسى ئىدىم، مەن ئالداندىم، مەن چەت ئەلگە پۇقرا بولمايمەن» دەپ خوتەنگە قايتىپ كېلىپ، ئۆز پۇقرالىقىنى ئەسلىگە كەلتۈردى. ئەنگلىيە پۇقرالىرىنىڭ پەۋقۇلئاددە ھوقۇقلۇق ئىكەنلىكىنىڭ يەنە بىر گەۋدىلىك ئالاھىدىلىكى شۇكى: ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئالاھىدە ھوقۇقلۇق كىشىلەر ئىكەنلىكىنىڭ بەلگىسى قىلىپ، تاشقى كىيىمىنىڭ سول بېلىكىگە ئەنگلىيەنىڭ دۆلەت بەلگىسىنى تاقىۋالاتتى ھەمدە ئۆز ھويلىسىنىڭ دەرۋازىسى ئۈستىگە ئەنگلىيەنىڭ دۆلەت بايرىقىنى چىقىرىپ قويىاتتى. بۇنداق ئەنگلىيە يەڭ بەلگىسىنى تاقىغان ئادەملەر قەيەرگە بارسا ۋە قانداق جىنايەت ئۆتكۈزسە، ھېچقانداق دەخلى- تەرۈزگە ئۇچرىمايتتى. ھەتتا جوڭگۇ پۇقرالىرى جىنايەت ئۆتكۈزۈپ ۋە ياكى قاتىللىق قىلىپ ئادەم ئۆلتۈرۈپ، مەزكۇر ئەنگلىيە بايرىقى ئېسىلغان قورۇغا كىرىۋالسا، ئۇنى مەيلى ھۆكۈمەت خادىمى بولسۇن ياكى شەخس بولسۇن، ھېچكىم بۇ ھويلىدىن جىنايەتچىنى تۇتۇپ ئېلىپ چىقىشقا جۈرئەت قىلالالمايتتى.

مەسىلەن: ئۆتەڭ باغدىكى مۇزدوز ئابدۇغېنى ئاخۇن ئوغلى ھۈسېين ئاخۇنلار مەتئۆمەر دىگەننى ئۇرغاندىن كېيىن، ئۇلار نوپۇزلۇق ئادەم بولغاچقا ئابدۇغېنى ئۇنىڭ قىساس تەلەپ قىلىشىدىن قورقۇپ، ئافغان مىرسايىپخانىنىڭ ئۆيىگە پانا تىلەپ قىلىپ كىرىۋېلىپ، 20نەچچە كۈندىن كېيىن سىرتقا چىقىپ كېيىن يەنە تۇرالمايى چەت ۋىلايەتلەرگە قېچىپ كەتكەن.

دەمەك، ئەنگلىيە پۇقرالىرى ئەنە شۇنداق پەۋقۇلئاددە ھوقۇقلۇق بولغانلىقى ئۈچۈن، بەزى ئىرادىسى ئاجىز ئادەملەر ئۈلارغا ئالدىنىپ جوڭگو پۇقرالىقىدىن ۋاز كېچىپ، ئەنگلىيە پۇقراسى بولۇشنى ئىختىيار قىلغان.

ئەنگلىيە پۇقرالىرىنىڭ خوتەندىكى زوراۋانلىقىغا 1937- يىلى 10- ئايدىن باشلاپ، خوتەندە شەك شىسەي ھاكىمىيىتى تىكلەنگەندىن كېيىن تەلتۈكۈس خاتىمە بېرىلدى.

خوتەننىڭ يېقىنقى زامان مائارىپى توغرىسىدا بىلىدىغانلىرىم

خوتەن تارىختىن بۇيان دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، قول ھۈنەرۋەنچىلىك جەھەتلەردە تەرەققى قىلىپلا قالماي مىللىي مەدەنىيەت، ھۈنەر- سەنئەت، تىبابەتچىلىك جەھەتلەردىمۇ تەڭ تەرەققى قىلغان جاي. بولۇپمۇ، قەدىمىي يىپەك يولى ئارقىلىق ئېچىكىرى ئۆلكىلەر ۋە چەت ئەللەر بىلەن باردى- كەلدى قىلىپ، قۇيۇق مۇناسىۋەت باغلاپ، سودا يوللىرىنى ئېچىش ئارقىلىق مادىدى ۋە مەنىۋى مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش ئاساسىدا ھەر جەھەتتىن يۈكسۈلۈپ گۈللەنگەن. لېكىن، يېقىنقى زامان تارىخىغا قارايدىغان بولساق، ھەر قايسى ئىستىبدات ھاكىمىيەتلەر ۋە يەرلىك فېئودال مۇتەئەسسىپلەرنىڭ ھەرخىل ئۇسۇللار بىلەن خەلقنى دەھشەتلىك ئېكسپولاتاتسىيە قىلىشى ۋە توسقۇنلىقى تۈپەيلىدىن ئىلىم- پەن، مەدەنىيەت، مائارىپ، ئەدەبىيات سەنئەتتە قالاق ھالەتتە قالغان.

1913- يىلدىن 1915- يىلغىچە تۈركىيەلىك ئىسمايىل ھەقىقى دېگەن

كىشى، خوتەن ئالتۇن مازاردىكى مەدرىسته قۇربان ھاجىم قايماق دىگەن سودىگەرنىڭ ياردىمى بىلەن ئىككى سىنىپلىق بىر پەننىي مەكتەپ ئېچىپ، شەھەر ئىچىدىكى بېيىكلىقلارنى قوللايدىغان ياشلاردىن 66نەپەر ئوقۇغۇچىنى قوبۇل قىلىپ ئوقۇتقان. بۇ مەكتەپنى ئەينى زامانداكى خوتەننىڭ دىنىي مەھكىمە باشلىقى سۇلايمان ئەلەم: «بۇ مەكتەپ دىنغا قارشى پىتنە- پاسات پەيدا قىلىدىغان جەدىتلار مەكتىپىدۇر، بۇ مەكتەپ كېيىنچە تەرەققى قىلىپ ھۆكۈمەتنى ئاغدۇرۇشقا ھەركەت قىلىدۇ» دەپ، خوتەننىڭ ھاكىمى شېيىي ئامبالغا (1912- يىلدىن 1916- يىلغىچە ھاكىم بولغان) دوكلات قىلىپ مەكتەپنى تارقىتىۋەتكەن ۋە ئوقۇتقۇچى ئىسمايىل ھەقىقنى قوغلۇەتكەن. ئۇلار خۇراپىلىقنى تەشۋىق قىلىپ، خەلقنى نادانلىقتا قالدۇرۇش ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ ھىيلە- مىكىرلىرنى ئىشقا سىلىپ، جان بېقىشنى كۆزدە تۇتۇپ «خەت يېزىش گۇناھ» دەيىتتى. دىنىي مەكتەپتە ئوقۇغانلارغا خەت يېزىشنى ئۆگەتمەيىتتى. ياكى ئۆگىنىپ خەت يازغانلارنى كۆرسە ئۇلارنىڭ قولىغا قاتتىق ئۇراتتى. يوقىرىقىدەك خۇراپى كۆزقاراش ۋە ئادەتلەرگە خوتەندە ئەڭ دەسلەپ مەرىپەتپەرۋەر ئەھمەت ھاجىم خاتىمە بەرگەن ئىدى. ئەھمەت ھاجىم 1920- يىلى قۇربان ھاجىم قايماقنىڭ ياردىمى بىلەن غوجامكۆلبېشىدا بىر دىنىي مەكتەپ ئاچقان بولۇپ، چوڭ بىر ھويلىنى ئوتتۇرىدىن توسۇپ ئىككىگە بۆلۈپ بىر تەرەپتە ئوغۇل بالىلارنى، بىر تەرەپتە قىز بالىلارنى ئوقۇتقان. بۇ مەكتەپ دىنىي دەرس ئۆتۈش بىلەن ئەرەب يېزىقىدا ئۇيغۇرچە خەت يېزىشنى ئۆگىتىپ، خوتەندە تۇنجى قېتىم خەت يېزىپ ساۋات چىقىرىشنى يولغا قويغان. لېكىن، ئەخمەت توختى ئەلەم باشچىلىقىدىكى مۇتەئەسسىپلەر «خەت يېزىش گۇناھ» دەپ ئەھمەت ھاجىمغا بېسىم ئىشلەتكەن بولسىمۇ، ئەھمەت ھاجىم ئۇلار بىلەن قاتتىق تىركىشىپ ئوقۇتۇشنى داۋاملاشتۇرغان. 1933- يىللىرىدىن كېيىن ماخوسەن،

شۈك شىسەي ھاكىمىيىتى ئوقۇپ ساۋاتلىق بولۇشقا يول قويغاچقا، يېڭى مەزمۇندىكى پەننىي مەكتەپلەر ئېچىلدى. مەن ئەنە شۇ پۇرسەت بىلەن ساۋاتلىق بولغانلارنىڭ بىرسىدۇرمەن. 1938- يىلىدىن باشلاپ، خوتەنىدە ئېچىلغان 1- ، 2- قارار دارىلمۇئەللىمىندە ئوقۇغانلارنىڭ كۆپ قىسمى ئەنە شۇنداقلاردۇر. قىسقىسى، خوتەندە 1938- يىلىدىن بۇرۇن (1935- يىلى ماخوسەن ئاچقان ئىككى سىنىپلىق خەنزۇچە مەكتەپتىن باشقا) ئوقۇش، ئوقۇتۇش ئورۇنلىرىنىڭ ھەممىسى دىنىي مەكتەپ ۋە مەدرىسەلەر بولۇپ، ئۇيغۇر تىل يېزىقىدا بىرمۇ پەننى مەكتەپ يوق ئىدى. مەدەنىيەت جەھەتتە گېپىمىز- ژورنال، كىنو- تېياتىر دېگەنلەردىن ئېچىشقا تېخىمۇ ئورۇن يوق ئىدى.

1933- يىلىدىن بۇرۇن مەنچىڭ ھاكىمىيىتىنىڭ ئاخىرقى قالدۇقلىرى ھۆكۈم سۈرگەن بولۇپ، ئۇ زامانىدىكى ھۆكۈمەت ئاپپاراتى ۋە تەشكىلىي ئورۇنلار: دوتەي يامۇلى (ۋالى مەھكىمە)، ئامبال يامۇلى (ناھىيىلىك ھۆكۈمەت)، تۆڭلۈك يامۇلى (ھەربى گازارما -- باتالىيون دەرىجىلىك)، باجخانا، پوچتىخانىدىن ئىبارەت ھۆكۈمەت ئورۇنلىرى ۋە ئىككى سىنىپلىق بىر شۆتاك (خەنزۇچە ساۋات چىقىرىش مەكتىپى)دىن باشقا ئىدارە جەمئىيەت ۋە مەدەنىيەت ئورۇنلىرى يوق ئىدى. بولۇپمۇ ماخوسەن خوتەنگە بېسىپ كەلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئاتلىق 12 مىڭ ئەسكىرى، سەككىز مىڭ پىيادە ئەسكىرى ۋە ئالۋان-سەيسە ئۇچۇن كارخانىغا يىغۋالغان 10مىڭدىن ئارتۇق تۇرلۇك ھۇنەرۋەنلەر بولۇپ جەمئى 30 مىڭدىن ئارتۇق ئادەم ۋە ئاتلارنى بېقىش ئۈچۇن سالغان ئاشلىق، ئالتۇندىن تارتىپ كەپتەر تۇخۇمى، ھەتتا پىتقىچە بولغان 40 نەچچە تۇرلۇك سېلىق ۋە خەلق ئۈستىگە يۈكلەنگەن كۇندۇلۇك ۋەزىپە خوتەن خەلقىنى باش كۆتۈرەلمەس قىلىۋەتكەن ئىدى (ماخوسەن ھەربى ئاتلىرىنى

داۋالاپ سەمرىتىش ئۈچۈن يۇرتقا پىت ئالۇاڭ قويغان ۋە ئۇنى سەرلەپ، مىسقاللاپ، جىڭلاپ ئالغان). ماخوسەن زەرگەردىن تارتىپ قەغەزچىگە قەدەر بارلىق ھۈنەرۋەنلەرنى يىغۇېلىپ، ئۇلارنى يىل بويى سىرتقا چىقارماي ھەقسىز ئىشقا سالاتتى. ئۇلاردىن تۇرلۈك باھانە-سەۋەپلەر بىلەن قۇسۇر تېپىپ قاتتىق ئۇرۇپ، ھەتتا تەتۇر ئېسىپ قىيناپ ئۆلتۈرۈپتەتتى. ئۇ 14ياشتىن يوقىرى ئوغۇل بالىلارنى ئەسكەرلىككە تۇتۇپ كەتكەچكە قېرىلار يەر تېرىسا، ئاياللار ھەم تېرىلغۇ قىلىپ ھەم چارۋا بېقىپ، ئوتۇن-ساماں ۋە ئاشلىق توشۇپ قەددىنى رۇسلىيالمىغان ئىدى. شۇ سەۋەپتىن بەزىلىرى ئۆيۈ- ماكانلىرىنى تاشلاپ تىلەمچىلىك قىلسا، يەنە بەزىلىرى چەت يۇرتلارغا قېچىپ كەتكەن ئىدى. خەلقنىڭ يەيدىغانغا ئاش-نېنى بولمىغاندىكىن كېپەك، كۈنجۈرە قاتارلىقلارنى يىگەن. ھەتتا ماخوسەن قوشۇنلىرى «پىشمىغان نانكەن» دەپ تاشلۇەتكەن نانلارنى زاپىخوزلار يىغىپ تاغارغا سولاپ سىرتقا ئاچىقىپ خەلقلەرگە ساتقان ئىدى. بىزمۇ ئەنە شۇنداق نانىدىن ئېلىپ يېگەن. ئومۇمەن قىلغاندا خەلق ماغدۇرسىزلىنىپ ھالىدىن كەتكەن ۋە تەسۈرلەپ تۇگەتكۈسىز زۇلۇم-كۈلپەت ئىچىدە قالغان ئىدى.

1937- يىلى 10- ئاينىڭ باشلىرىدا، شىڭ شىسەي قوشۇنلىرى ماخوسەن قوشۇنلىرىنى بېسىقتۇرۇپ خوتەن رايۇنىنى ئىشغال قىلغانىدىن كېيىن، شۇ يىلنىڭ ئاخىرىغىچە تازىلاش ئېلىپ بېرىپ ئۆز ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملىدى. 1938- يىلدىن باشلاپ تۇرلۈك ئىدارە- جەمئىيەتلەرنى پەيدىنپەي تەسىس قىلىپ، تەشكىلىي ئاپپاراتلارنى قۇرۇپ ئىش باشلۇەتتى.

شىڭ شىسەينىڭ ماخوسەن قوشۇنلىرىنى تازىلاشقا قاتناشقان ئەسكەرلىرى ئاساسەن سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كەلگەن روس، قىرغىز ئاتلىق

ئەسكەرلەر ۋە تانكا قوشۇنلىرى بولۇپ، 1937- يىلىنىڭ ئاخىرىدا ۋەزىپىسىنى ئورۇنلاپ بولۇپ قايتىپ كەتتى. مەۋلانوف باشچىلىقىدىكى بىر پولك قىرغىز ئەسكەر ھازىرقى شەھەرلىك ئاشلىق ئىدارىسى ئورنىدىكى خۇدا بەردى ئەرمىنىنىڭ قوروسىغا ئورۇنلاشتى. ئۇرۇمچىدىن كەلگەن تۇەنجاڭ سەيزىدا باشچىلىقىدىكى دۇڭبىلىك ئەسكەرلەر سېپىل ئىچىدە، يەنى ھازىرقى ھەربىي رايۇن ئورنىدىكى قوروغا ئورۇنلاشتى. بۇرۇن شىڭ شىسەي تەرىپىدىن سۆھبەت ۋەكىلى بولۇپ كەلگەن جىڭ تېپەييۇەن (ئالاھىدە ئەۋەتىلگەن خادىم) ھازىرقى ئىقتىسادىي كومىتىت (كونا ۋالىي مەھكىمىسى ئورنىدا) ئورنىدا ۋاقىتلىق مۇۋەققەت ۋالىي بولدى. كېيىن ئۇنىڭ ئورنىغا ئابلاجان قارى ۋالىي بولۇپ ئاران 11كۈن ھوقۇق تۇتالدى. ئۇ قولغا ئېلىنغاندىن كېيىن، لى فاملىلىك بىرسى ۋاقىتلىق ۋالىي بولدى. 1938- يىلى 3- ئايدا سىلكىيۇەن فەن بۇنەن (ئەسلى ئىسمى فەن تۇڭ) قوشۇمچە ۋالىي بولۇپ خىزمەت باشلىۋەتتى.

شەنجاڭلار: دەسلەپتە يۆ فاملىلىك بىرسى شەنجاڭ بولدى. ئۇنىڭدىن كېيىن ياقۇپ ئامبال، ئۇنىڭدىن كېيىن غۇلام قادىرخان ھاجىم شەنجاڭ بولدى. ئۇلار بىر- بىرلەپ قولغا ئېلىنغاندىن كېيىن، ئەسئەت تاھىرۇپ (تاتار) شەنجاڭ بولۇپ ھازىرقى كونا ۋىلايەتلىك پارتكوم خىزمەت بىناسى ئورنىدا ئىشقا كىرىشتى.

شىڭ شىسەي ئۆز ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن ھىيلىگەرلىك قىلىپ، ئۆز قىياپىتىنى يوشۇرغان ھالدا ئۇستىلىق بىلەن «ئالتە بۇيۇك سىياسەت»نى دەستەك قىلىپ، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن دوست بولۇش، كومپارتىيە بىلەن ئىتتىپاق بولۇشنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئۇ، جوڭگۇ كوممۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ پىكىرلىرىگە قۇلاق سېلىپ، شىنجاڭنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن بەزى خىزمەتلەرنى ئىشلەشكە مەجبۇر بولغان

بولسمۇ، لېكىن، كېيىن ئۆزىنىڭ ھەقىقىي ئەپتى- بەشرەسىنى ئاشكارىلاپ، ئىككى قولىنى شىنجاڭدىكى 120مىڭدىن ئارتۇق ھەرمىللەت خەلقىنىڭ ئىسسىق قېنى بىلەن بۇيىدى.

1938- يىلىنىڭ بېشىدا، ئەڭ ئالدى بىلەن خوتەن ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى خىزمەت بىناسىنىڭ ئورنىدىكى سىدىق ھاجىمنىڭ قوروسىدا ۋىلايەتلىك جېڭساجۇي (ساقچى ئىدارىسى) قۇرۇلدى. ھازىرقى ھاۋارايى ئىدارىسىنىڭ ئورنىدا بىيەنۇۋچۇ (چىگرا خىزمەت باشقارمىسى) قۇرۇلدى. بۇنىڭ باشلىقى تاشكەنتتە ئوقۇغان ئابدۇراخمان ھىدايوف ئىدى. بۇ ئىدارىلار بەكمۇ قورقۇنچلۇق، سىرلىق ئىدى. بىيەنۇۋچۇ مەخسۇس جاسۇس تەربىيەلەپ چەت مەملىكەتلەرگە ئەۋەتىپ ماتېرىيال ئىگەللەيدىغان ئورۇن بولۇپ، خوتەندىن نەچچە ئونلىغان ئادەملەرنى چەتكە مەخپى چىقارغان. ئۇلاردىن ئابدۇقادىر مۇھەممەت (50- يىللاردىن كېيىن ۋىلايەتلىك گۇڭئەنچۇغا مۇئاۋىن چۇجاڭ بولغان)، ھاجى توختى، تۇردى رۇزى قاتارلىق تۆت-بەش كىشى ساق- سالامەت قايتىپ كەلگەن بولسمۇ، كۆپچىلىگى چەت ئەلدە تۇتۇلۇپ قولغا ئېلىنىپ تۈگەشكەن. مەسىلەن: 1941- يىلىنىڭ بېشىدا قاراقاش ئۇيغۇر ئويۇشمىسىدىكى ئات باققۇچى ھىدايەت ئاخۇن بىلەن ئاشلىق ئامبار كاتىپولى مىرزا ئەخمەت ھاجى دىگەن كىشىلەر بىر كېچىدە غايىپ بولۇپ 1943- يىلى پەيدا بولغانىدا، ئېيتىپ بېرىشچە ئۇلارنى بىيەنۇۋچۇغا مەخپى تۇتۇپ كەلگەن. مىرزا ئەخمەت ھاجى چەت ئەلگە چىقىدىغان 30دىن ئارتۇق ئادەمگە چەتئەل تىلى ئۆگەتكەن. ھىدايەت ئاخۇن بولسا بۇرۇن ئات ھەيدەپ ھىندىستانغا كۆپ بارغاچقا يول بىلىدىغانلىقى ئۈچۈن، ھىندىستان تەرەپكە بارىدىغانلارغا چىگرادىن مەخپى ئۆتىدىغان يوللار بىلەن يول باشلىغان ئىكەن. يوقىرىدىكى ئىككى ئورۇندىن باشقا يەنە بىر خەتەرلىك ئورۇن

—— مەۋلانوف تۇەنجاڭ باشچىلىقىدىكى بىيەنچادۇي بولۇپ، جىڭسىاجۇي بىلەن بىيەنچادۇيدىن ئىبارەت بۇ ئىككى ئورۇن خوتەن ۋىلايىتى بويىچە مىڭلىغان خەلقنىڭ جېنىغا زامىن بولغان دەھشەتلىك قانخورلار ماكانى ئىدى. بۇ ئورۇنلار كىشىلەرنى دائىم كېچىدە مەخپى تۇتۇپ كېتەتتى ۋە ئۇلارنىڭ بىرسىمۇ تىرىك چىقمايىتتى. ئۇلارنى ۋەھشىيانە قىينىاپ ئۆلتۈرۈپ، ئۆلۈگىنى كۆرسەتمەي يوق قىلىۋېتەتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن خەلق مەۋلانوف تۇەنجاڭ ۋە ساقچىنىڭ سوراقچىلىرىدىن ئېزىز كوجاڭ، ئىلىزادە، ئەيىۋۇڭ كوجاڭ قاتارلىقلارنى جان ئالغۇچى ئەزرائىلدەك كۆرەتتى. ئۇلار بازار، كوچا-رەستىلەرگە چىقسا ئولتۇرغانلار ئورنىدىن تۇرۇپ، دوكانچىلار سۇپىدىن چۈشۈپ تازىم قىلىشىپ تۇراتتى. ئەگەر ئۇلارغا تۇنۇشلۇق بىرەرسى تازىم قىلمىغان بولسا، ئۇ ئادەم شۇ كېچىسى يوقاپ كېتەتتى. ئۆلگەنلەرنىڭ جەسىدى ئائىلىسىگە بىرىلمەيىتتى. ئۇلارنىڭ بەزىلىرىنىڭ مال- مۈلۈكلىرى مۇسادىرە قىلىنىپ ئائىلىسى ۋەيران بولاتتى. 1946- يىلى 11- ئايدا، 11ماددىلىق بېتىمگە ئاساسەن ئومۇمىي سايلام ئۆتكۈزۈش ھەرىكىتى جەريانىدا، ئوبۇلقاسىم بەگ قاتارلىق يەتتە كىشىدىن تەركىپ تاپقان «مۇسادىرە قىلىنغان مۈلۈكلەرنى ئېنىقلاش گۇرۇپپىسى» تەشكىل قىلىندى. ئېنىقلاشتىن قارىغاندا، شىڭ دەۋرىدە تۇرمىگە تاشلىنىپ مال- مۈلكى مۇسادىرە قىلىنغان بايلاردىن ۋە دىنىي زاتلاردىن يۈسۈپ بەگ ھاجىم، غوپۇرجان ھاجىم، قۇناجىم قايماق، توختاخۇن باي، ئابلاجان قارى، مىزىكېرىم ھاجى، مەتئابلا ھاجى، تۇرسۇننىياز ھاجى (ئاتچى)، ئىسمايىل ھاجى توڭكاي، قادىر ھاجى، كېرىم بەگ پورپا، مەمەت شېرىپ مۇپتى، ئەمەت مۇپتى، ئىسراپىل دامۇللا، مەڭسۇر دامۇللا (بۇكشى ئۇرۇمچى تۇرمىسىدىن تىرىك چىقىپ، كېيىن ئۆلۈپ كەتكەن)، ئابدۇراخمان خەلىپە ھاجى، ئابدۇلمجىتخان ھاجى، پايانداى بەگ، شائىر

مەتتۇردى قاسىم قاتارلىقلار بولۇپ 360گە يېتىدۇ. ئېنىقلانغان مۇلۇكلەرنى بىر تەرەپ قىلىپ بولغىچە ئۈچ ۋىلايەت بىلەن گومىنداڭ ئوتتۇرىسىدىكى 11 ماددىلىق تىنچلىق بېتىم بۇزۇلغان بولۇپ، ئېنىقلانغان ماتېرىياللار ئوبۇلقاسىم بەگنىڭ قولىدا ساقلىنىپ قالغان.

مەدەنىي- مائارىپ تەرەققىياتى توغرىسىدا

خوتەننىڭ مەدەنىي- مائارىپى ئازاتلىقتىن بۇرۇن ئىككى خىل تۈزۈمدىكى ئىككى خىل سىياسەت ۋە ئىككى خىل ۋەزىيەت ئاستىدا ئۆسۈپ يېتىلگەن بولۇپ، كونكرت ئەھۋاللار تۆۋەندىكىچە:

خوتەنگە 1938- يىلى 3- ئايدىن باشلاپ، بىر بۆلۈك جوڭگو كومموئىنستىك پارتىيەسىنىڭ ئەزالىرى كېلىپ، ۋىلايىتىمىزنىڭ ھەربىي، مەمۇرىي تارماقلىرىدا مۇھىم خىزمەت ۋەزىپىلىرىنى ئۈستىگە ئالغان بولۇپ، 1943- يىلى 3- ئايغىچە جان پىدالىق بىلەن كۈرەش قىلىپ ئىشلىدى. ئۇلار ۋىلايىتىمىزنىڭ ھەر- ساھە ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، قىسقىغىنە بەش يىل ئىچىدە خوتەننىڭ قىياپىتىنى ھەرجەھەتتىن يېڭىلىدى. ئۇلار: ھەربى رايۇن سىلىگىيۇەنى قوشۇمچە ۋالى فەن بونەن (فەن تۇڭ)، مائارىپ مۇپەتتىشى ماجاۋسۇڭ (ماروۋي)، «خوتەن گېزىتى» باش تەھرىرى گۇڭزۇجۇ (ماجۇ)، ۋىلايەتلىك مالىيە ئىدارىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى، كېيىن قاراقاش ناھىيەسىگە شەنجاڭ بولغان چىڭ جىشۇي (چىڭ گۇاڭجۇ) ۋە ئۇنىڭ ئايالى ۋاڭ شۇجىن، گوجى يۈەن (گوشەننەن)، تەن گۇي بىياۋ (تەن جىڭرۇڭ)، شۇي نىڭلەن (شۇي فەندىڭ)، خۇاڭ رۇڭچىڭ (بۇ ئىسىملىكلەر «پارتىيە تۈرمۇشى» ژورنىلى 1986- يىلى 1- سان 56- بەتتە كۆرسىتىلگەن) قاتارلىق يولداشلار بولۇپ، بۇلاردىن ماجاۋسۇڭ 60- يىللاردا خوتەنگە مۇئاۋىن ۋالي بولغان ئىدى. چىڭ جىشۇي بولسا ئازاتلىقتىن كېيىن شىنجاڭ قاتناش نازارىتىگە

نازىر بولۇپ، 1956- يىلى كېسەل سەۋەبى بىلەن ئۆلۈپ كەتكەن.

يوقىرىدا ئېيتىپ ئۆتۈلگەندەك 1938- يىلدىن بۇرۇن خوتەن پەن-مەدەنىيەت جەھەتتە بەكمۇ ئارقىدا قالغان جاي ئىدى. فەن بونەن قاتارلىق كومپارتىيە ئەزالىرى خوتەنگە كەلگەندىن كېيىن ئالدى بىلەن مەدەنىي-ماتارىپ ئىشلىرىنى تەرەققى قىلدۇرۇش ئۈچۈن قول سېلىپ ئىش باشلاپ، ھەرمىللەت مەدەنىي- ماتارىپىنى ئالغا سۈرۈش ئويۇشمىلىرىنى تەشكىل قىلىپ، ئويۇشما قارمىقىدا باشلانغۇچ پەننىي مەكتەپلەرنى ئېچىپ ئوقۇش يېشىدىكى ياش- ئۆسمۈرلەرنى مەكتەپكە يىغىپ، كۈنىگە ئالتە سائەت، بەش يىللىق ئوقۇش تۈزۈمىنى يولغا قويىدى. جۈملىدىن «ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئويۇشمىسى» (تۆۋەندە قىسقارتىپ 〈ئۇيغۇر ئويۇشما〉 دېيىلىدۇ)، خەنزۇ ئويۇشمىسى، خۇيزۇ ئويۇشمىسى قاتارلىقلارنى تەشكىل قىلدى. دەسلەپتە خەنزۇ ئويۇشما رەئىسى كاخۇا دوك بولۇپ. ئورنى خەلق بانكىسىنىڭ شەرق تەرىپىدىكى بىنادا ئىدى. خۇيزۇ ئويۇشما رەئىسى مافوتو بولۇپ، ئورنى ئىلچى مېھمانخانىسىنىڭ غەربىدىكى ئابلاجان ھاجىم قوروسىدا ئىدى. ئۇيغۇر ئويۇشمىسىنىڭ دەسلەپكى ئورنى چوڭ جامەنىڭ جەنۇبىدىكى كوچا — دوللۇق بايىنىڭ ساريىدا بولۇپ، كېيىن ۋىلايەتلىك سۇ ئىشلىرى ئىدارىسىنىڭ ئورنىدىكى قوروغا كۆچكەن، ئۇنىڭدىن كېيىن ئىلچى مېھمانخانىسىنىڭ ئورنىدىكى يېڭى بىناغا كۆچكەن. ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر ئويۇشمىسىنىڭ تۇنجى رەئىسى ھوشۇر نىياز مۇپتى ئاخۇنۇم، مۇئاۋىن رەئىسى ياقۇپجان (ئۆزبېك) بولغان. ئۇنىڭدىن كېيىنكى رەئىسى ئەمەت ھاجىم، مۇئاۋىن رەئىسى ئابدۇراخمان قادىر بولغان. ئۇنىڭدىن كېيىنكى ئازاتلىققا قەدەر بولغان رەئىسى تۇرسۇننىياز ھاجى گۆش، مۇئاۋىن رەئىسى قۇربانجان ئابدۇۋۇپلى، ئۇيغۇر ئويۇشمىسىنىڭ ھەرقايسى ناھىيەلەردە تارماق ئويۇشمىلىرى قۇرۇلغان

بولۇپ، خوتەندىلا ناھىيەلىك ئويۇشما قۇرۇلمىغان. ناھىيەنىڭ مەدەنىيـ ماتارىپ ئىشلىرىنى ۋىلايەتلىك ئويۇشما بىجىرەتتى. ئۇيغۇر ئويۇشمىسىنىڭ تەشكىلى ئاپپاراتلىرى: كاتىبات بۆلۈم، تەشكىلات بۆلۈم، تەشۋىقات بۆلۈم، مەدەنىيەت بۆلۈم، مالىيە بۆلۈملىرىدىن ئىبارەت بولۇپ دەسلەپكى مەسئۇللىرى: كاتىبات بۆلۈمگە نىزامىدىن ئەپەندى، تەشكىلات بۆلۈمگە ياقۇپجان، مەدەنىيەت بۆلۈمگە مەمتىمىن ھېلىموف، تەشۋىقات بۆلۈمگە ئوسمان نىياز ھاجى، ئۇنىڭ بۆلۈمچىسى سانايىنەپسىگە ئوبۇلقاسىم ئابىت، مالىيە بۆلۈمگە خالىق ئاخۇن، ئۇنىڭ تارمىقىدىكى ئاۋقاپ بۆلۈمچىسىگە ئەمەت ھاجىم قاتارلىقلار بۆلۈم باشلىقى بولغان. باش بوغالتىرى خالىق ئاخۇن ئىدى. ئۇيغۇر ئويۇشما ئازاتلىقتىن كېيىن «رەھلىق دېموكراتىيە ئىتتىپاقى» غا ئۆزگەرتىلىپ 1953- يىلىدىن كېيىن ئەمەلدىن قالغان.

ئۇيغۇر ئويۇشمىسىنىڭ ئىقتىسادىي كىرىم مەنبەئى ھەم چىقىم قىلىش ئوبيېكتى

ئۇيغۇر ئويۇشمىسىنىڭ كىرىم مەنبەئى ئاساسەن ئىسلام دىنىنىڭ بەلگۈلىمىسىگە ئاساسەن، دېھقانلارنىڭ يەردىن ئالغان مەھسۇلاتىنىڭ ئوندىن بىرىنى ئۆشرە ئېلىش، چارۋا- ماللارنىڭ 40 تىن بىرىنى زاكات ئېلىش، تىجارەتچىلەرنىڭ سەرمايە ۋە پايدىسىنىڭ 40 تىن بىرىنى زاكات ئېلىش، بۇنى قائىدە بويىچە يىلدا بىر قېتىم تەشكىللىك ۋە تەرتىپلىك يىغۇۋېلىش ھەمدە ۋەخپە يەرلەر، ۋەخپە دوكان، دەڭ- ساراي، تۇغمەن، كارخانا، يايلاق- باغ قاتارلىقلارنىڭ ئىجارە ھەققىنى يىغۇۋېلىش، قۇربانلىق ماللارنىڭ تېرە- ئۇچەيلىرىنى يىغۇۋېلىپ كىرىم قىلىش قاتارلىق يوللار بىلەن مەبلەغ توپلاشتىن ئىبارەت ئىدى. يۇقىرىقى مەنبەلەردىن كىرىم بولغان ئىقتىساد بىلەن مەكتەپ سېلىش، كىنو- تىياتىرخانا سېلىش ۋە ئۇلارنى رېمۇنت قىلىش، ئوقۇتقۇچىلار، خىزمەتچى خادىملار ۋە

سەنئەتچىلەرنىڭ ئىش ھەققىنى بېرىش، دەرسلىك قوللانما نەشر قىلىش ۋە سېتىۋېلىش، نامراتلارنىڭ تۇرمۇش پاراۋانلىقى ئۈچۈن سەرپ قىلىش، داربلئاجىز تەسىس قىلىپ تەربىيەلىمەكچى بولغان نامراتلار، يېتىملار، ئىگە- چاقسىز يوق، قېرى، ئاجىز، مېيىپ كىشىلەرنىڭ ئوقۇش، داۋالىنىش ئىشلىرى ئۈچۈن ئىشلىتىپ، ئوقۇش يېشىدىكى يېتىم بالىلارنىڭ دەپتەر- قەلەملىرىدىن تارتىپ يوتقان- كۆرپىلىرىگىچە كېتىدىغان چىقىمنىڭ ھەممىسىگە سەرپ قىلىناتتى. ئۇنىڭدىن باشقا گېزىت- ژورنال چىقىرىش قاتارلىق ھەرخىل مەدەنىي مەشغۇلاتلارغا چىقىم قىلىناتتى.

خوتەندە باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىشى ۋە تەرەققىي قىلىشى

1938- يىلى 3- ئايدا ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر ئويۇشما قۇرۇلغانىدىن كېيىن 6- ئايدا ئاتا- بوۋىسىدىن تارتىپ دىنىي مەكتەپ ئېچىپ ئۆتكەن، ئاتاغلىق دىنىي مەكتەپ ئوقۇتقۇچىسى ئەمەت ھاجىم غوجامكۆل مەكتەپتە ئۆزى ئوقۇتىۋاتقان 200دىن ئارتۇق قىز- ئوغۇل ئوقۇغۇچىلارغا ۋە ئۇلارنىڭ ئاتا- ئانىلىرىغا خىزمەت ئىشلەپ- چۈشەنچە بېرىپ، ھەم بۇ ئوقۇغۇچىلارنى ئۆچتىن سەپ قىلىپ ئۆز قىزغىنلىقى بىلەن ئېلىپ كېلىپ، ئۇيغۇر ئويۇشمىسىغا ئۆتكۈزۈپ بەردى. بۇ يەردە شۇنىمۇ ئەسلەپ ئۆتىشىمىز لازىمكى، ئەمەت ھاجىمنىڭ ئاتىسى زىكرۇللاخۇنۇم، ئۇنىڭ ئاتىسى ئىسمايىل ئاخۇنۇم، ئۇنىڭ ئاتىسى موللا يولداش ئاخۇنۇم، ئۇنىڭ ئاتىسى موللا قۇندۇز ئاخۇنۇملاردىن تارتىپ ھەممىسى دىنىي باشلانغۇچ مەكتەپتە ئوقۇتۇش بىلەن -- ئەمەت ھاجىمنىڭ ئاتىسى زىكرۇللاخۇنۇم ئاقناشتا، ئۇنىڭ چوڭ ئىنىسى سەيدۇللا ھاجىم كۇچادا، ئۇنىڭ كىچىگى ئابدۇۋۇيلى ئاخۇنۇم ئۇرۇمچىدە دىنىي مەكتەپ ئوقۇتۇشى بىلەن شۇغۇللانغان. ئۇلارنىڭ پەرزەنتلىرىدىن ئابلىز سەيدۇللا قاتارلىق ئون نەچچە كىشىنىڭ ھەممىسى ئوقۇتقۇچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان. ئومۇمەن بۇ

بىر ئەۋلات كىشىلەرنىڭ ھەممىسى مائارىپچىلاردۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن خوتەن خەلقى ئەمەت ھاجىمنى خوتەن ئۇيغۇر مەدەنىيـ مائارىپى ئۈچۈن تۇنجى ئاساس يارىتىپ، ئۇرۇغ سالغۇچى زات دەپ مەدھىيەلەيدۇ.

ئەمەت ھاجىم ئۇيغۇر ئويۇشمىسىغا ئۆتكۈزۈپ بەرگەن ئوقۇغۇچىلارنىڭ پۈتۈن تەمناتى، ئوقۇش ماتېرىياللىرى ۋە ياتاق ئورۇنلاشتۇرۇشلىرىغا قەدەر ئۇيغۇر ئويۇشما مەسئۇل بولۇپ ئۆز ئۈستىگە ئالدى. پەنىنى مەكتەپ خوتەنده تۇنجى قېتىم قۇرۇلغاچقا، كۆپ ساندىكى كىشىلەر، بولۇپمۇ ھاللىق كىشىلەر بۇ مەكتەپنىڭ ئاقۇتتىدىن گۇمانلىنىپ ۋاقتىنچە قاراپ بېقىش پوزىتسىيەسىنى تۇتتى. كەمبەغەللەرنىڭ بالىلىرى ئانچە ئىككىلەنمەيلا ئوقۇشقا كىردى. قوبۇل قىلىنغان 300دىن ئارتۇق ئوقۇغۇچىنى ئوغۇللار مەكتەپ ۋە قىزلار مەكتەپكە ئايرىپ ئوقۇتۇشقا باشلىدى. شۇ چاغلاردا ئۇيغۇر ئويۇشما تەرىپىدىن قۇرۇلغان دارىلتام مەكتەپتىكى ئوغۇللارنى ئوغۇللار مەكتەپكە، قىزلارنى قىزلار مەكتەپكە قوشۇپ سىنىپلارغا بۆلۈپ ئوقۇتتى. ئوغۇللار مەكتەپنىڭ ئورنى دەسلەپتە غوجامكۆل مەھەللىسىدىكى مىلك ھەزرەتنىڭ مەدرىسىدە بولغان. 1940ـ يىلى 6ـ ئايدا ھازىرقى چايخانا مەكتەپكە يۆتكەلگەن. قىزلار مەكتەپنىڭ ئورنى ھازىرقى ئىلچى مېھمانخانىسىنىڭ غەربىدىكى ئابلاجان ھاجىمنىڭ مەدرىسىدە بولغان. ئوغۇللار باشلانغۇچ مەكتىپىنىڭ مەكتەپ مۇدىرى دەسلەپتە ئوسمان نىياز ھاجى بولغان. ئوقۇتقۇچىلىرىدىن ھۈسەيىن ئەپەندى، ئابدۇرېھىم لېتىپ، ئابدۇقادىر ئەپەندى، ئىسھاق نۇرى، سەيدىۋاققاس نۇرى قاتارلىقلار بار ئىدى. چايخانا مەكتەپكە كۆچكەندىن كېيىن بولسا ئاباباكرى تۇرسۇن مەكتەپ مۇدىرى بولدى. مەن (مەمتىمىن توختى) ئىلمى مۇدىر بولغان. ئوقۇتقۇچىلاردىن ئابدۇۋېلى قۇربان، نادىرخان، يۈسۈپ رەخمەت، ئانايەت ماخمۇت، ئوسمان توختى،

مەتتۇرسۇن يۈسۈپ قاتارلىقلار كۆپەيگەن. ئوغۇللار مەكتەپ چايخانا مەكتەپكە يۆتكەلگەندىن كېيىن ئۇنىڭ ئورنىغا قىزلار مەكتەپ يۆتكۈلۈپ كەلدى، قىزلار مەكتەپ مۇدىرلىقىنى تۇنجى قېتىم ھاجى خانىم ئۇستىگە ئالدى. ئوقۇتقۇچىلاردىن زەيتۇنە خانىم قاتارلىقلار بار ئىدى. قىزلار مەكتەپ ئىككىنچى قېتىم يېڭىشىدىن جامەگە (ھازىرقى ۋىلايەتلىك تاشقى سودا ئىدارىسىنىڭ ئورنى) يۆتكەلدى. ئازاتلىقتىن كېيىن، ۋىلايەتلىك پوچتىخانىدىكى يېڭى بىناغا يۆتكۈلۈپ كەلگەن. ئۇنىڭدىن كېيىن ھازىرقى 2- باشلانغۇچ مەكتەپ ئورنىغا كۆچكەن. ئۇنىڭدىن باشقا 1935- يىلى ماخوسەن ھازىرقى خوتەن ناھىيەلىك 2- ئوتتۇرا مەكتەپ ئورنىدىكى كونا بۇتخانىدا بەش يىللىق تۇزۇمدىكى ئىككى سىنىپلىق خەنزۇچە مەكتەپ تەسىس قىلغان. بۇ مەكتەپتە خەنزۇ، خۇيزۇ، ئۇيغۇرلاردىن ئىبارەت 80گە يېقىن ئوغۇل ئوقۇغۇچى ئوقۇيىتتى. 1937- يىلى بۇ مەكتەپنى شەك شىسەي ئۆتكۈزۈۋالغان. 1940- يىلى بۇ مەكتەپنىڭ ئۇيغۇر ئوقۇغۇچىلىرىنى چايخانا مەكتەپكە ئەكىلىپ بەرگەن. خەنزۇ ئوقۇغۇچىلىرى خەنزۇ 1- باشلانغۇچ مەكتەپ بولۇپ قۇرۇلغان. بۇ 1- باشلانغۇچ مەكتەپ ھازىرغىچە يەنە شۇ نام بىلەن داۋاملاشماقتا.

ئۇيغۇر باشلانغۇچ مەكتەپلىرىنىڭ تەرەققىياتى

خوتەن ناھىيەسىدە 1939- يىلغا قەدەر يەنى 1- قارارداردىلمۇئەللىمننى پۈتتۈرۈپ، ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنى يېتىشىپ چىققانغا قەدەر باشلانغۇچ مەكتەپ سانى ئۇچ بولۇپ، ئۇنىڭ بىرسى شىيەنلى مەكتەپ (ھۆكۈمەت قارمىقىدىكى مەكتەپ) ئىدى. ئومۇمەن بۇ ئۇچ مەكتەپتە 19سىنىپ 33ئوقۇتقۇچى، 730دىن ئارتۇق ئوقۇغۇچى بار ئىدى. 1943- يىلغا كەلگەندە، 1- قارارداردىن 5- قارارغىچە ئېچىلغان دارىلمۇئەللىمن مەكتىپىدە 16سىنىپتا 640 ئوقۇغۇچى تەربىيەلىنىپ چىقىپ،

مائارىپ تايانچ كۈچىنى بەرپا قىلدى. بۇنىڭ ئىچىدە ئىككى سىنىپ قىزلار بولۇپ 90گە يېقىن ئوقۇغۇچى ئوقۇش پۈتتۈردى. خوتەن ناھىيەسىگە 120گە يېقىن ئوقۇتقۇچىنى تەقسىم قىلدى، قالغانلىرى يەنە ھەرقايسى جايلارغا تەقسىم قىلىندى. بۇنىڭ سىرتىدا ئۈرۈمچى دارىلمۇئەللىمىنى پۈتتۈرگەن بىر تۈرلۈك ئوقۇتقۇچىلار خوتەنگە تەقسىم بولۇپ كەلدى. يەنە بىرىنچى قارارداىن ئۈچىنچى قارارغىچە ئېچىلغان مۇزاكىرە كۈرسىغا باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ يوقىرى سىنىپلىرىدىن بىر بۆلۈك ئوقۇغۇچىلارنى تاللاپ قاتناشتۇردى. ئۇلار ئوقۇش پۈتتۈرگەندىن كېيىن ئوقۇتقۇچىلىققا بەلگۈلەندى. شۇنىڭ بىلەن ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنى خېلى زورىيىپ مەكتەپ سانىمۇ كۆپەيىشكە باشلىدى. 1943- يىلىغا كەلگەندە ناھىيە بويىچە مەكتەپ 60گە يەتتى. بۇنىڭ ئىچىدە شىيەنلى مەكتەپ سەككىز بولۇپ ئۇمۇمى سىنىپ 150گە، ئوقۇتقۇچى 186گە، ئوقۇغۇچى سانى 4955گە يەتتى. لېكىن، يەنىلا ئوقۇتقۇچى كەمچىل بولۇپ، بەزى مەكتەپلەردە بىر ئوقۇتقۇچى ئىككى سىنىپنى باشقۇرۇپ دەرس ئۆتەتتى. ئۇ چاغلاردا جەمئىيەتتە ئوقۇتقۇچىلار ئەڭ ھۆرمەتلىك كىشىلەر دەپ سانىلاتتى. بولۇپمۇ يېزىلاردا تېخىمۇ شۇنداق ئىدى، يېزا كادىرلىرى بىرەر يېغىن ئاچسا ئوقۇتقۇچىلارنى تەكلىپ قىلىپ يىغىنغا قاتناشتۇراتتى ۋە ئۇلارنى سۆزگە تەكلىپ قىلاتتى. يۇرت-مەھەللىنىڭ ھەرقانداق چوڭ ئىشلىرى ھەتتا، توي- تۆكۈن، مەرىكىلىرىنىڭ ئاساسلىق ئەزىز مېھمانلىرى يەنىلا ئوقۇتقۇچىلار ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئوقۇغۇچىلار مەكتەپلەرگە ئۆزلۈكىدىن يىغىلىپ سىنىپلار توشۇپ كېتەتتى. يېزا- كەنتلەردىكى مەكتەپلەرنى خەلق ئۆزى ياغاچ ماتېرىياللىرىنى ۋە باشقا ئەمگەك كۈچلىرىنى چىقىرىپ بەس-بەستە سالاتتى. سىنىپنىڭ دوسكا، جوزا، ئورۇندۇقلىرىنى ياسىغاندىن سىرت ئوقۇتقۇچىلار ئۈچۈن ياتاق سېلىپ بەرگەن. قىش كۈنلىرى ئوتۇن بىلەن

تەمىنلىگەن. بۇ خىل ئەھۋاللار باشقا ناھىيىلەردىمۇ بولغان ئىدى.

1943- يىلى شىنجاڭدا، جۈملىدىن خوتەندە گومىنداڭ پىرقىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، مەكتەپلەردە ماركسىزىم نەزەريىسى ئاساس قىلىنغان مەزمۇندىكى دەرسلىكلەر ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، «سەنمىنجۇيى» مەزمۇن قىلىنغان دەرسلىكلەرگە ئۆزگەرتىلدى ھەمدە شۇ يىلنىڭ 7- ، 8- ئايلىرىدا، يەنى كانىكول ۋاقتىدا ۋىلايەت بويىچە ئوقۇتقۇچىلارنى يېغىپ دارىلمۇئەللىمىندە ئىككى ئايلىق كۇرس ئاچتى. بۇ كۇرستا ۋىلايەتلىك مائارىپ ئىدارىسىنىڭ باشلىقى لۇزىفاڭ ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئىدىيىسىنى «سەنمىنجۇيى» بىلەن قوراللاندۇرۇپ، كومموۇنىستىك پارتىيەنىڭ تەسىرىنى تازىلاش توغرىسىدا نۇتۇق سۆزلىدى. شۇنىڭدىن كېيىن مەكتەپلەر پۈتۈنلەي پالەچ ھالەتكە چۈشۈپ قالدى. پەن- مەدەنىيەت مائارىپ ئىشلىرى تەدرىجى ئارقىغا چېكىنىشكە باشلاپ، مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇ- ئوقۇتۇش سۈپىتى تۆۋەنلەپ، مەكتەپكە كېلىدىغان ئوقۇغۇچى سانى كۈندىن- كۈنگە ئازلاپ كەتتى.

1943- يىلىدىن كېيىن يېزىلاردىكى مەكتەپلەر خاراپلىشىپ ئوقۇغۇچىلار كەلمەيدىغان بولۇپ كەتتى. ئوقۇتقۇچىلار ھەر كۈنى ئائىلىمۇ- ئائىلە يۈرۈپ ئوقۇغۇچى يىغدىغان، شۇنچە تەربىيە قىلسىمۇ ئاتا- ئانىلار بالىلىرىنى مەكتەپكە بەرمەيدىغان ھالەت شەكىللىنىپ، بىر سىنىپتا بىر نەچچىدىن ئوقۇغۇچى كېلىدىغان بولۇپ قالدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە مال باھاسى كۈنسايىن ئۆرلەپ تۇرغانلىقتىن مۇئاش، ئىش ھەققى بىلەن تۇرمۇشنى قامداش قىيىن بولۇپ قالغانلىقتىن، تۇرمۇشىنى دەپ ئىشلەيدىغان ئەھۋال ئومۇملىشىپ كەتتى. ھەتتا دارىلمۇئەللىمىن مەكتىپىنىڭ ئوقۇغۇچىلىرىمۇ مەكتەپتىن قېچىپ، ئوقۇشتىن ۋاز كېچىدىغان بولۇپ قالدى.

مۇزاكىرە كۇرسى توغرىسىدا

1938- يىلى 7- ، 8- ئايلاردا يازلىق تەتىل ۋاقتىدىن پايدىلىنىپ، ئوقۇتقۇچىلارنىڭ بىلىم سەۋىيەسىنى ئۆستۈرۈش ئۈچۈن ۋىلايەتتە تۇنجى قېتىم ئوقۇتقۇچىلار مۇزاكىرە كۇرسى ئېچىلدى. ئورنى كونا شەھەر چوڭ ھېيتكاھ مەسچىتىنىڭ بېغىدا بولدى. 2- قارارلىق كۇرس 1940- يىلى چايخانا مەكتەپتە ئېچىلدى. ئۇنىڭدىن كېيىنكىلىرى ئازاتلىققا قەدەر ۋىلايەتلىك دارىلمۇئەللىمىن مەكتىپى بىناسىدا ئېچىلدى. بۇ بىر نەچچە قارارلىق كۇرستا ئۆتۈلگەن دەرسلەر ئاساسەن ئوقۇتۇش مىتودى توغرىسىدا بولۇپ، ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ساپاسىنى ئۆستۈرۈشتە پايدىسى چوڭ بولغان. بۇ كۇرستا تەربىيەلىنىپ چىققانلاردىن ھازىرغا قەدەر ئوقۇتقۇچىلىق قىلمۇاتقانلار بار. بۇ مۇزاكىرە كۇرسى ئازاتلىقتىن كېيىن، ۋىلايەتلىك ئوقۇتقۇچىلار بىلىم ئاشۇرۇش ئىنستىتوتى قۇرۇلغاندىن كېيىن توختۇتۇلدى.

ۋىلايەتلىك دارىلمۇئەللىمىن مەكتىپىنىڭ تەرەققىياتى

خوتەندە باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ مەيدانغا كېلىشى بىلەن ئوقۇتقۇچىلارغا بولغان ئېھتىياج جىددىيلەشتى. شۇنىڭ ئۈچۈن 1938- يىلنىڭ ئاخىرى 1- قارار دارىلمۇئەللىمىن سىنىپى ئېچىلىپ، يەتتە ناھىيەدىن 80ئوقۇغۇچى (ئەر) قوبۇل قىلىنغان ۋە ھازىرقى ۋىلايەتلىك سۇ ئىدارىسىنىڭ كەينى تەرىپىدىكى بوۋاجان باي قوروسىدا ئىككى سىنىپقا بۆلۈپ 1939- يىلى 8- ئايغىچە ئوقۇتۇلدى. بۇ ئوقۇغۇچىلارنىڭ كۆپ قىسمى خوتەن ناھىيەسىدىن بولۇپ ئاساسەن، ئەمەت ھاجىمنىڭ غوجامكۆلبېشى باشلانغۇچ مەكتىپىدە ئوقۇپ ساۋاتلىق بولغان ۋە 5- ، 6- سىنىپ سەۋىيىسىدىكى زىيالىيلار ئىدى. ئۇنىڭدىن باشقا قاغىلىق، كېرىيە قاتارلىق جايلاردىن كەلگەنلەرمۇ ئاز ئەمەس ئىدى (2- ، 3- قارارىدىمۇ

شۇنداق ئىدى). مەكتەپ مۇدىرلىقىنى ۋىلايەتلىك مائارىپ ئىدارىسىنىڭ باشلىقى سۈي جاۋتەي ئۆتىگەن ھەم دەرس بەرگەن. ئوقۇتقۇچىلىرى: تاشكەنت دارىلمۇئەللىمىنى پۈتتۈرۈپ كەلگەنلەردىن ئابدۇراخمان ھىدايوف، ياسىنوپ ۋە ئۇرۇمچى دارىلمۇئەللىمىنى پۈتتۈرۈپ كەلگەنلەردىن مۇسا تۇردى، ھەسەن تۇردى ھەمدە سىنئىيۇەن فەن بونەن، مائارىپ مۇپەتتىشى ماجاۋسۇڭ قاتارلىقلار بولۇپ، ھەممىسى ئۆز نۆۋىتىدە دەرس ئۆتكەن ئىدى. تەرجىمان ئېلىياس ئىدى. ئوقۇغۇچىلاردىن ھازىر خوتەنده ھايات بارلار: ئابدۇخالىق نۇرى، ئابدۇمەجىت ئەپەندى، ساۋۇت توختى قاتارلىقلار.

2- قارار دارىلمۇئەللىمىن 1939- يىلى 9- ئايدىن 1940- يىلى 8- ئايغا قەدەر بىر يىللىق بولۇپ، يەنە ئىككى سىنىپ 80نەپەر ئەر ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىنغان. ئۇرنى: ھازىرقى ناھىيەلىك 2- ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ ئورنىدىكى قەدىمكى بۇتخانىنىڭ بىناسىدا بولغان (بۇ يەردىكى خەنزۇ باشلانغۇچ مەكتەپنى يېڭىشەھەر جامەگە يۆتكىگەن). مەكتەپ مۇدىرلىقىنى ۋىلايەتلىك مائارىپ ئىدارىسىنىڭ 2- قېتىملىق باشلىقى جاڭ جۇيجاڭ ئۆتىگەن. ئوقۇتقۇچىلىرى: تاشكەنتته ئوقۇغانلاردىن ئابدۇغۇپۇر، ئابدۇراخمان ھىدايوف. ئۇرۇمچى دارىلمۇئەللىمىنى پۈتتۈرگەنلەردىن: ئابدۇراخمان قادىر، ياسىن روزى ھاجى، مۇسا تۇردى، ھەسەن تۇردىلار ئىدى. فەن سىنئىيۇەن سىياسى پەلسەپەدىن دەرس بەرگەن. تەرجىمانلار: ئىلياس، جاڭ فەن يىلار ئىدى. ئوقۇلغان دەرسلەر: سىياسى پەلسەپە، دۇنيا تارىخى، سىياسەت، بوتانىكا، زۇئولوگىيە، دۇنيا جۇغراپىيەسى، ماتېماتىكا، گىرامماتىكا قاتارلىقلار ئىدى. (1- 2- 3- قارارنىڭ دەرسلىرى ئوخشاش) بۇ ئوقۇغۇچىلاردىن ھازىر خوتەنده ھايات بارلىرى: مەن (مەمتىمىن توختى)، نادىرخان، ئابابەكرى تۇرسۇن، مەمتىمىن نىياز، يۇسۇپ رەھمەت،

ئابدۇللا قادىر قاتارلىقلار. 1- ، 2- قارار ئوقۇغۇچىلىرىغا مەكتەپتىن ئۇچ ۋاق تاماق بېرىلگەندىن سىرت، ئالىي دەرىجىلىك سارجىدا كىيىم بەرگەن. ھەمدە ھەر ئايدا 6يۈەندىن 10يۈەنگە قەدەر تۇرمۇش پۇلى بەرگەن.

3- قارار 1940- يىلى 9- ئايدىن 1941- يىلى 8- ئايغا قەدەر بولۇپ، يەنە بىر يىللىق ئىككى سىنىپ 80ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىنغان. بۇ ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئىچىدە 12قىز ئوقۇغۇچى بار ئىدى. ئورنى ۋىلايەتلىك دارىلمۇئەللىمنده بولۇپ، بۇ مەكتەپ بىناسىنىڭ بىرىنچى تۇركۈمى 1940- يىلى يازدا پۈتكەن. شۇنىڭدىن تارتىپ ھازىرغا قەدەر دارىلمۇئەللىمنىڭ ئوقۇغۇچىلىرى مۇشۇ بىنادا ئوقۇغان. مەكتەپ مۇدىرى جاڭ جۇيجاڭ، تەرجىمانى ئىلياس ئىدى. ئوقۇتقۇچىلار سەدىردىن، ئابلا باقى، ئىبراھىم ئېلى، نۇرى رۇزى، ھەسەن تۇردى، گۈلسۇم خانىم (تاتار) قاتارلىقلار ئىدى. ئوقۇغۇچىلاردىن ھازىر خوتەنده بارلىرى: نۇرمەت قۇربان، رۇزىمەمەت تۇردى، ئابدۇراخمان سايىت، سۇلايمان ئىسلام، مەتنۇرى سىدىق، يۈلتۇزخان(ئۆزبېك)، پاتەمخان ئەمەت، رابىيە غوپۇر، ھاۋا مەمتېلى، مۇنەۋەرخان(ئۆزبېك) قاتارلىقلار.

4- قارار 1941- يىلى 9- ئايدىن، 1942- يىلى 8- ئايغا قەدەر بىر يىللىق بەش سىنىپ (بىر سىنىپ قىزلار) 200ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىنغان. مەكتەپ مۇدىرى جاڭ جۇيجاڭ، تەرجىمان ئىلياس بولغان. ئوقۇتقۇچىلىرى: سەدىردىن، ئابلا باقى، ھەسەن تۇردى، ئىبراھىم ئېلى، ئابدۇراخمان ئانار يۇز، ياقۇپ بەگ، گۈلسۇم خانىم، يۈلتۇز خانىملار ئىدى. ئابابەكرى تۇرسۇن تەنتەربىيە ئوقۇتقۇچىسى ئىدى. بۇ ئوقۇغۇچىلاردىن خوتەنده ھايات بارلىرى: ئابلىمىت قادىر ھاجى، رۇزى ئەيسا، ئەخمەتتوختى نىياز، ئىمىن توختى، تۇرسۇننىياز يۇسۇپ، ئابلا ھېيىت، رۇزى يۇسۇپ، ئابدۇللا ئىسمايىل، جاپپار ئەمەت، رابىيە

ئىسمايىل، سانخان (تۇخان)، ھەببە ھەسەن، بۇنىياز قۇربان قاتارلىقلار. ئۇنىڭدىن باشقا، ئۆلۈپ كەتكەن ھاۋا ساقى (سەنەم رولنىي ئېلىپ داڭ چىقارغان)، ھەببە ئىمىن (سابىق ۋالىي نۇزىيۇپنىڭ ئايالى)، ئەتتەر خانىم، بېلىقزخانلارمۇ بار ئىدى. چەت ئەلگە چىقىپ كەتكەنلەردىن ئۆزبېك ئىبادەت قوچقار، راشخان، مۇقەددەسخان، پەيزىنساخانلار بار. بۇ نۆۋەتلىك قارارىدا بىر سىنىپتىكى 20نەپەر ئوقۇغۇچى مۇزىكا كۇرسىدا تەربىيەلەندى. ئۇستازلىرى نادىرخان، دىمىن ئىمىن، ھوشۇر ئەيسا قاتارلىقلار ئىدى.

5- قارار 1942- يىلى 9- ئايدىن 1943- يىلى 8- ئايغا قەدەر بىر يىللىق بولۇپ، يەنە بەش سىنىپ (بىر سىنىپ قىزلار) 200ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىندى. لېكىن 1943- يىلى 1- ئايدا گومىنداڭ پىرقىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئوقۇغۇچىلارغا بىر مەزگىل سەنمنجۇيى تەربىيەسى بەردى ۋە شۇ يىلى 3- ئايدا ئوقۇشنى توختۇتۇپ مەكتەپنى تاقىۋەتتى. ئوقۇغۇچىلارنى بولسا ئۇلارنىڭ ئەھۋالىغا قاراپ بىر بۆلۈكنى تاللاپ ئوقۇتقۇچىلىققا، بىر بۆلۈكنى مەمۇرىي خىزمەتلەرگە بەلگۈلەپ، بىر بۆلۈكنى قالدۇرۇەتتى. مەكتەپ مۇدىرى لوزىفاڭ، ئىلمى مۇدىرى خۇا خوڭرىن، تەرجىمانى ئىلياس ئىدى. ئوقۇتقۇچىلار: ياقۇپ بەكرى، ئابدۇراخمان ئانار يۇز، ھەسەن تۇردى، سەدىردىن، ئابلا باقى، ئىبراھىم ئېلى، نۇرى رۇزى، ئېزىز ئىمىن، ئابدۇرازاق، گۇلسۇم خانىم، يۇلتۇز خانىملار ئىدى. ئوقۇغۇچىلاردىن ھازىر ھايات بارلار: ئابدۇۋېلى ئىسمايىل، ئوبۇلقاسىم غوجى، مەتقاسىم روزى ھاجى، ھۆرنىسا تۇرسۇن، ھەۋزىنىياز قۇربان قاتارلىقلار.

5- قارارىدىن باشلاپ دەرسلىكلەرنىڭ مەزمۇنى ئۆزگىرىپ دۇنيا تارىخى ئورنىدا جۇڭگو تارىخى، دۇنيا جۇغراپىيەسى ئورنىدا جۇڭگو

جۇغراپىيەسى، سىياسى- پەلسەپە ئورنىغا سەنمنجۇيى ئۆتىدىغان بولۇپ قالغان.

6- قارار دارىلمۇئەللىمىن 1943- يىلى 9- ئايدىن 1944- يىلى 8- ئايغىچە بىر يىللىق 5سىنىپ (بىر سىنىپ قىزلار) 200 ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىنغان. مەكتەپ مۇدىرى لوزىنفاك، ئىلمى مۇدىرى خۇاخۇگرىن، تەرجىمانى يەنىلا ئىلياس بولغان. ئوقۇتقۇچىلار: ئابدۇراخمان ئانار يۈز، ئابلا باقى، ئىبراھىم ئېلى، ياقۇپ بەكرى، ھەسەن تۇردى، ئابدۇراززاق، ئېزىز ئىمىن، نۇرى رۇزى، مەتتۇرسۇن رۇزى، گۈلسۇم خانىملار ئىدى.

ھازىر ھايات بارلىرى: مەسۇم نۇرى، تۇردى رۇزى، ھوشۇر تۇردى، ئاتاۋۇللا ھاپىز، مەتقاسىم ئىمىن، مۇھەممەت پازىل، ناسىر جالالىدىن، ھۆرنسا خانىم قاتارلىقلار.

1944- يىلى ۋىلايەتلىك مائارىپ ئىدارىسى ئەمەلدىن قالدى. مەدەنىي- مائارىپ خىزمىتى قورچاق ۋالىي مەھكىمە مائارىپ باشقارمىسىنىڭ بىۋاستە باشقۇرۇشىدا بولدى. شۇنىڭ بىلەن مەدەنىي- مائارىپ خىزمىتى ئارقىغا چېكىنىپ ئوقۇش، ئوقۇتۇش ئىشلىرى پالەچ ھالەتكە چۈشۈپ قالدى. لۇزىنفاك بولسا خوتەن ناھىيەسىگە ھاكىم ھەم شەنداڭبۇنىڭ باشلىقى (1944- 1948) قاتارلىق ۋەزىپىگە تەينىلىنىپ كەتتى. مائارىپ ئىدارىسى تاقالغاندىن كېيىن 1944- يىلدىن باشلاپ بىر يىللىق قىسقا مۇددەتلىك دارىلمۇئەللىمىن ئۈچ يىللىق «جىيەنيى سىنىپ» گە ئۆزگەرتىلدى.

ئۈچ يىللىق جىيەنيى دارىلمۇئەللىمىن

1944- يىلى 9- ئايدىن باشلاپ ئۈچ يىللىق جىيەنيى سىنىپ (ئاددى دارىلمۇئەللىمىن) ئېچىلدى. دەسلەپكى يىلى ئۈچ سىنىپ 120ئوقۇغۇچى (بىر سىنىپ قىزلار) قوبۇل قىلىندى. 1945- يىلى ئۇلارنىڭ

ھەممىسىنى بىرلەشتۈرۈپ بىر سىنىپ قىلىپ ئوقۇتتى. مەكتەپ مۇدىرى گولاۋچىك، ئىلمى مۇدىر خۇا خۇڭرېن ئىدى. ئىلياس تەرجىمانلىق قىلدى. 1946- يىلدىن 1949- يىلغىچە ھەر يىلى بىر سىنىپ ئوقۇش پۈتتۈرۈپ، ئورنىغا يېڭىدىن بىر سىنىپ قوبۇل قىلىپ تۇردى. 1944- يىلى قوبۇل قىلىنغان ئۇچ سىنىپنىڭ بىر سىنىپىنى يەنى -- 40ئوقۇغۇچىنى خىزمەت ئېھتىياجى بىلەن 1946- يىلى بىر يىل بۇرۇن خىزمەتكە چىقاردى. شۇنىڭدىن كېيىن مۇشۇ تەرتىپ بويىچە تەكرارلىنىشقا باشلىدى. ئومۇمەن جىيەنيى سىنىپ 1950- يىلى 6- ئايغا قەدەر ئالتە سىنىپ 240نەپەر ئوقۇتقۇچى تەربىيەلەپ بەردى.

1944- يىلىدىن باشلاپ جىيەنيى سىنىپنىگە مەكتەپ مۇدىرى بولغانلار: تۇنجى قېتىم گولاۋچىك، ئۇنىڭدىن كېيىن ئىمىن ئىسلام، ئۇندىن كېيىن يۇەنگو، ئۇنىڭدىن كېيىن پەخىردىن، ئۇنىڭدىن كېيىن 1950- يىلى نەسرىددىن سىدىق، ئۇنىڭدىن كېيىن ئەسمەتۇللا، ئۇنىڭدىن كېيىن ئابدۇرېھىم سۇلتان، ئۇنىڭدىن كېيىن ئىمىننىياز تۆمۇر قاتارلىقلار.

ئوقۇتقۇچىلار: ھوشۇر نىياز، نۇرۇم، داۋۇت ھەسەن، ئابلا باقى، ئىبراھىم ئىلى، ياقۇپ بەكرى، سەددىردىن، ئابدۇرازاق، سەيدىۋاققاس، ھەسەن تۇردى، بالەن شىك، شۇي جەنشىك، گولسۇم خانىم، ھاۋا خانىم قاتارلىقلار. ئۇنىڭدىن باشقا بەزى زىيالىلارنى سىرتتىن تەكلىپ قىلىپ قوشۇمچە دەرس ئۆتۈشكە ئورۇنلاشتۇرغان. مەسىلەن: ئەيسا ياسىن، مەن(مەمتىمىن توختى) قاتارلىقلار 1948- ، 1949- يىللىرى دەرس ئۆتكەن.

جىيەنيى سىنىپنى ئوقۇپ ئوقۇش پۈتتۈرگەنلەردىن ھازىر خوتەندە بارلىرى ھىدايەت تۇردى، كېبىرجان، دۇخەيتىك، (مەتقۇربان توختى) روزىمەمەت توختى، رەجەپ قۇربان، ئابابەكرى ئىمىن، ئەخمەت تۇردى،

ئەمەر ئابدۇللا، ئىسلام تۇردى، رەجەپ تۇرسۇن، تۇرسۇننىياز ھوشۇر قاتارلىقلار.

1944- يىلى ۋىلايەتلىك مائارىپ ئىدارىسى ئەمەلدىن قالغاندىن كېيىن، ماركسىزىم- لېنىنىزىم نەزەريىە ئاساس قىلىدىغان مەدەنىي- مائارىپنىڭ ئىشىگى تاقالدى. بىر يىللىق دارىلمۇئەللىمىن، ئۇچ يىللىق جىيەنىيى سىفىنگە ئۆزگەرتىلگەن بولسىمۇ، بۇ بىر شەكىللا بولۇپ قېلىپ مائارىپ ئىشلىرى زور دەرىجىدە ئارقىغا چېكىنىپ كەتتى. ئۆتۈلگەن دەرسلەرنىڭ ساپاسى يوق، ئوقۇغۇچىلارنىڭ تۇرمۇشى ناچار بولغاچقا مەكتەپتىن قاچىدىغان بولۇپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن بەزى ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ساپاسى تۆۋەن، دەرس بېرىش لاياقتى يوق چىقتى. مەسىلەن: بىر يىللىق دارىلمۇئەللىمىندە ئوقۇغان نۇرغۇن ئوقۇغۇچىلار جىيەنىيى سىفىنگە ئوقۇتقۇچى بولدى. لېكىن جىيەنىيى سىفىندە ئۇچ يىل ئوقۇغانلار تاللاشقا دۇچار بولدى.

يەنە مەسىلەن: 1950- يىلى يازلىق تەتىلدە ۋىلايەت بويىچە مەكتەپ ئارتۇق ئوقۇغۇچىنى يىغىپ ۋىلايەتلىك دارىلمۇئەللىمىندە ئىككى ئايلىق كۇرستا تەربىيەلىدى ۋە كۇرس تاماملانغاندىن كېيىن ئومۇمىيۈزلۈك ئىمتىھان ئېلىپ، باشلانغۇچ مەكتەپكە ئوقۇتقۇچى بولۇش سالاھىتى يوقلاردىن 36نەپەرنى شاللۇەتتى. ئىمتىھان نەتىجىسى كۆرۈنەرلىك بولغان ئوقۇتقۇچىلارنى، بولۇپمۇ بىر يىللىق دارىلمۇئەللىمىندە ئوقۇغانلارنى داۋاملىق جىيەنىيى سىفىنگە ئوقۇتقۇچى قىلدى. بۇلاردىن يۈسۈپ رەھمەت، ئابلا قۇربان، مەتتۇرسۇن يۈسۈپ، نۇرمەت قۇربان، تۇردى توختى قاتارلىقلار تاكى 1958- يىلغا قەدەر ۋىلايەتلىك دارىلمۇئەللىمىندە ئوقۇتقۇچىلىق قىلدى. ئۇلار سول لۇشيەننىڭ تەسىرى بىلەن بىر مەزگىل خىزمەتتىن قېلىپ، 3- ئومۇمىي يىغىندىن كېيىن سىياسى جەھەتتە

سالاھىيتى ئەسلىگە كەلدى.

«ھەزرىتى سۇلتان مازىرى»

خوتەن شەھرىنىڭ شىمالىي تەرىپىگە جايلاشقان «ھەزرىتى سۇلتان مازار» (خەلق ئارىسىدا «ھەز سۇلتان»، «سۇلتانىم» دەپ ئاتىلىدۇ) خوتەندىكى مەشھۇر مازارلارنىڭ بىرى. مازارنىڭ بىنا بولغىنىغا ئۇزۇن يىللار بولسىمۇ، مازارنىڭ تارىخىنى شۇ مازارغا شېيىخ بولغان ئاتا-بوۋامدىن ئاڭلىغانلىرىم ھەم شۇ مازارنىڭ ئاخىرقى شېيىخى بولغانلىقىم ئۈچۈن مەزكۇر مازار توغرىسىدىكى بەزى مەلۇماتلارنى كەڭ كىتابخانلارغا تونۇشتۇرۇپ ئۆتەي: ئىسمىم مەمتىمىن توختى، ئۇيغۇر، 66ياش، خوتەن ۋىلايەتلىك خەلق بانكىسىدىن پىنسىيىگە چىقتىم.

مېنىڭ 4- بوۋامدىن تارتىپ ئاتا- بوۋام مۇشۇ مازارنىڭ شېيىخى بولۇپ، دادام توختى مەمەت شېيىخ 1940- يىلى 93يېشىدا ۋاپات بولغان. ئۇنىڭ دادىسى ئىبراھىم شېيىخ دادام 60ياش ۋاقتىدا يەنى 1877- يىلى 88يېشىدا ۋاپات بولغان. ئۇنىڭ دادىسى مۇبارەكشاھ مۇپتى 105يېشىدا ئىبراھىم شېيىخ 40نەچچە ياشلارغا كىرگەن مەزگىللەردە، يەنى تەخمىنەن 1770- يىللار ئەتراپىدا ۋاپات بولغان. دېمەك، مەزكۇر ھەزرەت سۇلتان مازار ھەققىدە ھېجرىيەنىڭ 700نەچچىنچى يىللىرى يەنى بۇنىڭدىن 700يىللارچە بۇرۇن يېزىلغان بىر پارچە قولىزما- تەزكىرە كىتاپ بولۇپ، بۇ كىتاپ 1949- يىلى ئازاتلىق ئارپىسىگىچە قولدىن- قولغا ئۆتۈپ ساقلىنىپ كەلگەن ئىدى. ئەپسۇسكى، دادامنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن مەزكۇر مازارنىڭ شېيىخلىقىنى ئۆز چاڭگىلىغا ئېلىۋالغان ئەخمەت توختى ئەلەم (1949- يىلى چەتكە قېچىپ كەتكەن) بۇ تەزكىرەنى ئۆزەم ساقلايمەن

دەپ ئېلىۋالغان ئىدى. كېيىن ئەرەبستانغا قېچىپ كەتكەندە بىرگە ئېلىپ كەتكەن. يوقىرقى تەزكىرە كىتابنى بۇنىڭدىن 50يىل بۇرۇن يەنى ئون نەچچە ياش ۋاقتىمدا ئوقۇپ چىققان ئىدىم. ئېسىمدە قالغانلىرىنى ئەسلەپ تۆۋەندىكىچە بايان قىلىمەن:

ھەزرىتى سۇلتانىمنىڭ ئىسمى سۇلتان ئەبۇ سەئىد قوچقار ئاتا بولۇپ، ئۆز ئىسمى ئەبۇ سەئىد، لەقىمى قوچقار ئاتا ئىكەن. ئۇ كىشىنىڭ يۇرتى ئۆزبېكستانىنىڭ نەمەنگەن شەھرى بولۇپ، تارىخىي ھېجرىيەنىڭ 600- يىللىرى خوتەنگە كەلگەن. ئەينى دەۋرلەردە بۇ كىشى مەشھۇر دىندار بولۇپ، خوتەندە ئىسلام دىنىنى كەڭ تارقتىش، دىنى ئىشلارنى راۋاجلاندۇرۇپ ئىسلام دىنىنىڭ ئاساسىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن كەلگەن ۋە شۇ مەقسەتتە دىنىي پائالىيەتلەرنى ئېلىپ بارغان. بۇ كىشى بىلەن بىللە يەنە 7نەپەر خەلىپە بىللە كەلگەن بولۇپ، ئۇلار: مۇقىم ئاتام، لىچىن ئاتام، چوغلۇق ئاتام، ھېلىم ئاتام، ناسىر ئاتام، قارا ساقال ئاتام، مەجىت ئاتام دېگەنلەردىن ئىبارەت. ئۇلار ئەبۇ سەئىد قوچقار ئاتامنىڭ تەلىمى بىلەن دىنىي ئىبادەت بىلەن شۇغۇللۇنۇپ دىنى پائالىيەتلەرنى ئېلىپ بارغان. بۇنىڭدىن باشقا، ئەبۇ سەئىد قوچقار ئاتامنىڭ ئايالى ۋە بىر قىزى بار بولۇپ بۇلار خوتەندە بىللە ياشىغان. بۇلار ۋاپات بولغاندا ئۇچ كىشىنى بىر يەرگە دەپنە قىلغان بولۇپ، بۇ مازار شۇ كىشىنىڭ نامى بويىچە ئاتىلىپ، ھازىرغىچە «ھەزرەت سۇلتان مازار» دەپ ئاتىلىپ كەلگەن.

ھەزرەت سۇلتانىم خوتەنگە كېلىپ ھاۋاسى سالقىن، مەنزىرلىك جايىنى تاللاپ چاھارباغ دېگەن ئورۇندا ماكانلىشىپ ئىبادەتكە مەشغۇل بولغان. چاھارباغ دېگەن جاي مەزكۇر تەزكىرىدە ئېيتىلىشىچە، شەھەرنىڭ شەرق تەرىپى —— خوتەن دەريا‌سى (يۇرۇڭقاش دەريا‌سى) نىڭ بويىدا بولۇپ ناھايىتى ھاۋالىق بىر باغ بولغان. جەنۇپ تەرىپىدە چىمەنزارلىق،

گۈلزارلىق بىر باغ بولغان، شىمالىي تەرىپىدە ئانارلىق بىر باغ بولغان، غەرب تەرىپىدىمۇ ئەنە شۇنداق كاتتا باغلار بولغان. ھەزرەت ئەبۇ سەئىد قوچقار ئاتام ئېرىقلىرىدا سۇلىرى ئېقىپ تۇرىدىغان مۇشۇنداق خۇش ھاۋالىق گۈزەل جايدا ماكانلىشىپ سۇبھى ۋە شامدا داۋاملىق تائەت-ئىبادەت بىلەن ئۆمرىنى ئاخىرلاشتۇرغان، دەپ يېزىلغان.

شۆتاڭدىكى غەۋغا

جىڭ شۆرىن تەختكە چىققاندىن كېيىن 1930- يىلى باش باھار مەزگىلىدە (3- ئاينىڭ باشلىرى بولۇشى مۇمكىن) خوتەندىكى دوتەي(ۋالىي)، ئامبال(ھاكىم)لار خوتەن سىپىل ئىچىدىكى شۆتاڭدا (كۆڭزى تەلىماتىنى ئاساسى مەزمۇن قىلىدىغان كونا قائىدىدىكى خەنزۇچە مەكتەپ) بىر نەچچە يۈز دىنىي ئاخۇنۇملارنى يىغىپ، داغدۇغىلىق مەجلىس ئاچتى. مېنىڭ دادام ھەم دىنىي مەھكىمىنىڭ ئاخۇنلىرىدىن بولغاچقا مەجلىسكە قاتنىشىش ئۈچۈن باردى. ئۇ چاغلاردا مەن ئون ياشقا كىرگەن چاغلىرىم بولۇپ، دادامغا ئەگىشىپ بىللە شۆتاڭغا باردىم ۋە بۇ مەجلىسكە باشتىن ئاخىر قاتناشتىم. مەن دادام بىلەن بىللە ئالدىنقى رەتتە ئولتۇردۇم. مەجلىس شۆتاڭنىڭ چوڭ ھويلا مەيدانىدا ئېچىلغان بولۇپ، بۇ مەيدان ئۇزۇنچاق ئىدى. مەجلىسنى ئامبال باشقۇردى. ئامبالنىڭ قېشىدا تەرجىمانلار تۇردى. شۇ كۈندىكى تەرجىمانلار: باھاۋۇدۇن بەگ، يۈسۈپ بەگ ھاجى، موللا بەگ، ئاببەكرى بەگ قاتارلىقلار ئىدى. ئۇ چاغلاردا مىكروفۇن بولمىغاچقا تەرجىمانلار مەلۇم ئارىلىق قويۇپ تارقىلىپ تۇرۇپ، بىرسىنىڭ تەرجىمە قىلغان سۆزىنى يەنە بىرسىگە يەتكۈزەتتى. يىغىن سەھنىسىگە گومىنداڭ دۆلەت بايرىقى ئېسىلغان بولۇپ، ئۇدۇلغا سۇن

جۇڭشەن ئەپەندىنىڭ رەسمىنى ئېسىپ قويغانتى. بۇنداق رەسىم ۋە بايراق ئېسىپ يىغىن ئېچىش خوتەندە تېخى تۇنجى قېتىملىق ئىش ئىدى. يىغىن چۈشتىن كېيىن باشلاندى. دەسلەپتە يىغىن كۇن تەرتىپى بويىچە ھەممە كىشىنى ئورنىدىن تۇرغۇزدى، ئاندىن بىر قانچە خەنزۇ ئەمەلدارلار بىلەن شۆتاڭنىڭ ئوقۇغۇچىلىرى بىرلىكتە شېئىر ئوقۇدى (بۇ شېئىر گومىنداڭنىڭ دۆلەت شېئىرى ئىكەن). ئۇنىڭدىن كېيىن، ھەممە ئادەم يالاڭباشتاق بولسۇن دەپ، ئاخۇنۇملارنىڭمۇ سەللىسىنى ئالغۇزۇپ جوزا ئۇستىگە قويدۇردى. ئاندىن «ھەممە كىشى رەسمگە باش ئىگىپ تازىم قىلسۇن» دەپ ئېلان قىلدى. ئاخۇنۇملار بۇ سۆزنى دەرھال رەت قىلىپ، سەللىسىنى بېشىغا كىيىۋېلىپ قارشىلىق كۆرسەتتى. بۇ ئەھۋالنى كۆرگەن دوتەي، ئامبالار رەسمگە تازىم قىلىشنى قايتا- قايتا تەكتىلىگەن بولسىمۇ، لېكىن ئاخۇنۇملارنىڭ غۇلغۇلا قىلىشى ۋە «بىز ھەرگىز بۇتقا باش ئۇرمايمىز» دەپ غەزەپلىك ۋارقىراشلىرىغا قاراپ كەيپىياتىنىڭ يامانلىشىپ، پاتپاراق يۇز بېرىشىدىن ئەنسىرەپ، مەجلىسنىڭ كېينىكى كۇن تەرتىپىگە ئۆتتى ۋە دوتەي سۆزگە چىقتى. ئۇ سۆزلەپ كېلىپ: «بىز ئۇزۇن يىللاردىن بۇيان، جۇمە كۇنىدە شىنچى(دەم ئېلىش) قىلىپ ئادەتلەنگەنتۇق. بۇندىن كېيىن يەكشەنبە كۇنىدە شىنچى قىلمىز، ھەممە پۇقرالارمۇ ئوخشاشلا بۇندىن كېيىنكى دەم ئېلىشنى يەكشەنبىگە ئۆزگەرتىشى لازىم»، دېدى. لېكىن بۇ سۆزلەر تەرجىمانلار تەرىپىدىن مۇجمەل چۈشەندۈرۈلۈپ، «بۇندىن كېيىن جۇمە يەكشەنبىگە ئۆزگەرتىلدى. ھەممە پۇقرالار جۇمە نامىزىنى يەكشەنبىگە ئۆزگەرتىشى لازىم» دەپ خاتا تەرجىمە قىلىندى. ئىسلام دىنىدا مۇتلەقلەشتۈرۈلگەن ئەك مۇقەددەس ھېسابلىنىدىغان جۇمە نامىزىنىڭ يەكشەنبە كۇنىگە ئۆزگەرتىلىدىغانلىقىنى ئاڭلىغان بۇ بىرنەچچە ئاخۇنلار قاتتىق چوقان سېلىپ، مەجلىستىن چىقىپ كەتمەكچى بولدى.

دەرۋازا توسۇندىغان قۇراللىق چېرىكلەرمۇ كۆچىلىكنى توسۇپ بولالماسلىقىغا كۆزى يېتىپ، دەرھال چوڭ دەرۋازىنى تاقاپ قۇلۇپ سېلىۋالدى. يەنە نەچچە ئونلىغان قوراللىق چېرىكلەر ئۆگزىلەرگە چىقىپ ئەتراپىنى قورشىدى. لېكىن، غەزەپلەنگەن ئاخۇنۇملار ئۇنداق تەھدىتلەرگە پىسەنت قىلماي، قۇلۇپنى چېقىپ بۆسۇپ چىقىپ كەتمەكچى بولدى. تەرجىمانلار ھەرقانچە ۋارقىرىشىپ نەسىھەت قىلسىمۇ، ئۇلارنىڭ سۆزىگە ھېچكىم قۇلاق سالمىدى. مۇشۇ قالايمىقانچىلىقتا نۇرغۇن جوزا-ئورۇندۇقلار سۇنۇپ پاراكەندە بولدى. بۇ پاتپاراقچىلىق تەخمىنەن بىر سائەتتىن كۆپرەك داۋام قىلغاچقا، ئاخىرى ئۇلار دەرۋازىنى ئېچىۋېتىشكە مەجبۇر بولدى.

يوقىرىقى ۋەقەدىن بىر نەچچە كۈن كېيىن، خوتەندىكى داڭلىق ئاخۇنۇملار ۋە بايلاردىن بولۇپ 60،50 كىشى بىزنىڭ باغ ھويلىمزغا يىغىلدى (بىزنىڭ 〈باغ ھەزرەت سۇلتان مازىرى〉 نىڭ يېنىدىلا بولۇپ، خوتەن بويىچە داڭلىق باغ ئىدى. ھازىرمۇ كىشىلەر بۇ باغنىڭ تەرىپىنى قىلىشىدۇ)، ئۇلار شۆتاڭدا ئېچىلغان يىغىن ۋە يالاڭباشتاق بولۇپ رەسمىگە (بۇتقا) باش ئۇرۇشقا مەجبۇرلاش، جۈمەنى يەكشەنبىگە ئۆزگەرتىشتىن ئىبارەت ئىسلام دىنىغا زىت ئىشلار توغرىسىدا قاتتىق غەزەپلىنىپ پىكىر قىلىشتى. ئېسىمدە قېلىشىچە، ئۇلارنىڭ قىلىشقان سۆزلىرىنىڭ مەزمۇنى تۆۋەندىكىچە: يېڭى جاڭجۇڭ (جىڭ شۆرىننى دېمەكچى) تەختكە چىققاندىن كېيىن، بىزنىڭ دىنىمىزنى يوقىتىشنى قەستلەپتۇ. بۇ كاپىرلار بىزنى بۇتقا باش ئۇرۇشقا مەجبۇرلاپ، ئۇلۇغ جۈمە نامىزىنى يەكشەنبە كۈنى ئوقۇشقا ئۆزگەرتىشكە بۇيرۇق قىلدى. بىز قەتئى تۇرده ئۇلارنىڭ بۇ خىل رەزىللىكلىرىگە قارشى تۇرۇپ، دىنىي شەرئىتىمىزنى جان پىدالىق بىلەن قوغدىشىمىز لازىم. شۇنىڭ بىلەن بىللە،

بۇنداق كېيىن دىنىي مەھكىمىنىڭ شەرئىيەت ئىشلىرىنى كۆچەيتىپ، ھەر بازار كۈنىدە (ئۇ چاغلاردا ھەر پەيشەنبە، شەنبە كۈنلىرى يېڭىشەھەر، كونا شەھەردە ئايرىم- ئايرىم بازار بولاتتى) مەھكىمە ئاخۇنلىرى، شەيخۇل ئىسلاملارنى كۆپرەك قاتناشتۇرۇپ (ئەملىيەتتە 30- 40 تەك شەيخۇل ئىسلام ئىككى سەپ بولۇپ ئالدىدا ماڭاتتى)، چوڭ رەستىلەرنى ئايلىنىپ تەشۋىق قىلىپ، ئېھتىزاپقا چىقىشنى تېخىمۇ كۈچەيتىش لازىم (ئېھتىزاپ: دىنىي شەرئىيەتكە ئۇيغۇن بولمىغان ئىشلارنى چەكلەش؛ جىڭ-تۇرۇزلارنى، ئۆلچەملەرنى كۆزدىن كەچۈرۈش؛ يۇزى ئوچۇق، ھاياسىز ئاياللارنى چەكلەش ۋە زەھەرلىك ئىچىملىك، چېكىملىكلەرنى، مەسلەرنى، ئوغرى، قىمارۋازلارنى چەكلەشتىن ئىبارەت). بۇ ئىشقا ھەرگىز سەل قاراشقا بولمايدۇ. ئىككىنچى ئىش: بۇنداق كېيىن ئاتاقلىق ئاخۇنۇملاردىن 40 كىشى يېغىلىپ، ھەر چارشەنبە كۈنى مەزكۇر باغدا قۇرئاننى، سەھىھۇل بۇخارىنى تامام قىلىپ دۇئا تەلەپ قىلىشنى يولغا قويۇشىمىز، دىنىي ئىسلامنىڭ تېخىمۇ كۈچ - قۇدرەت تېپىشىنى، يۇرتىنىڭ تىنچ- ئامان بۇلۇشى، كىشىلەرنىڭ ھايالىق، دىيانەتلىك بۇلۇشىنى، ھوكۇمەتنىڭ ئادىل، ئىنساپلىق بۇلۇشنى تىلەپ دۇئا قىلىشىمىز لازىم، -- دىگەنلەردىن ئىبارەت. دۇئا تەلەپ كۈنىدىكى ئاش- تاماق، چىقىملارنى شەھەر، يېزىلاردىكى چوڭ بايلار (لوپ، قاراقاشتىكى بەزى چوڭ بايلارمۇ قاتناشقان) ئوزلىكىدىن ئۈستىگە ئېلىپ، شۇكۇنىدىن باشلاپلا نەق پۇل، ئاشلىق، قوي، كالا، قاتارلىقلارنى ياردەم قىلىشتى. بۇ ئىقتىسادىي ئىشلارنى تىزىملاپ باشقۇرۇشقا مۇھەممەت شېرىپ مۇپتى قاتارلىق كىشىلەر مەسئۇل بولدى. زاپخوزلۇققا سەيدى بەگ مەسئۇل بولدى. ئاشپەزلىككە رېھىمجان تەيىنلەندى. شۇنداق قىلىپ بىزنىڭ باغ ھويلىدا ھەر چارشەنبە كۈنى دۇئا- تەلەپ قىلىش باشلىنىپ كەتتى. ئېسىمدە قېلىشىچە، بۇ دۇئا-

تەلەپكە قاتناشقانلارنىڭ ئىسملىكى تۆۋەندىكىچە: مەتشېرىپ مۇپتى، ئەمەت خاتىپ، ئىسراپىل دامۇللام، مەنسۇر دامۇللام، مەمتىلى دامۇللام، سەبۇتىللامەۋلۇي، تۇختى ئاخۇن دامۇللام، ئەخمەت تۇختى ئەلەم، مەمتىمن مۇپتى، نىياز قازىم (چۇيۇن)، نىياز قازىم (خارەت)، مەتسالى مۇپتى، ھۇشۇرنىياز مۇپتى، جاپپار مۇپتى، غۇپۇر رەئىس، مەمەتئېلى ئاخۇنۇم (گۇما)، داۋۇت دامۇللام، ئەلا دامۇللام، سەمەندەر ھاجىم، غاپپار ھاجىم، ئەمەت ھاجىم، ئەمەر قارىم، ئىنايەت قارىم، مەمەتشا قارىم، نۇراخۇنۇم (مەكتەپخۇن)، ئىسمايىل قارىم، نۇراخۇنۇم(ئىمام)، نىزامىدىن ئاخۇنۇم، قاسىم ئاخۇنۇم، ھۇسېين ھاجىم، قاسىم ئەپەندىم، ئەبەيدۇللا ئەپەندىم ۋە مېنىڭ دادام توختى مەمەت شېيىخ قاتارلىق 40تىن ئارتۇق كىشى ئىدى.

بۇ دۇئا- تەلەپ قىش- ياز توختماي ئىككى يىل داۋام قىلدى. بەزىدە ناھىيەلەردىنمۇ بايلار ۋە ئاخۇنۇملار كېلىپ قاتناشتى.

1931- يىلى باھار مەزگىلىدە قۇمۇلدىكى قوزغىلاڭنىڭ خەۋىرى يېتىپ كەلگەندىن كېيىن، مەزكۇر قوزغىلاڭنى قوللاش يۈزىسىدىن بىر پارچە تەبرىكنامە يېزىپ ئەۋەتمەكچى بولدى. مەمەت شېرىپ مۇپتى بىلەن ئىسراپىل دامۇللام مەسئۇل بولۇپ بىر پارچە تەبرىك خەت يېزىپ چىقتى. خەت پۇتكەندىن كېيىن، ئىسراپىل دامۇللام كۆپچىلىككە ئوقۇپ بەردى. ئاندىن كېيىن ھەممە كىشى قوللايدىغانلىقىنى بىلدۈرۈشۈپ قول قويدى. مەھكىمە ئاخۇنلىرى مۆھۈر باستى. خەتنىڭ مېنىڭ ئىسمىدە قالغان ئاساسلىق مەزمۇنى: غوجانىياز ھاجىم باشچىلىقىدىكى قۇمۇل ئىسلام قوزغىلىڭنى قوللاپ قارشى ئالىمىز. خوتەنگە تېزرەك يېتىپ كېلىشلىرىنى ئارزۇ قىلىپ تىلەيمىز. سىلەر بىز تەرەپكە يېقىنلاپ كەلگەندە بىزلەرمۇ بۇ تەرەپتىن قوزغىلىپ سىلەرگە مەدەت بېرىپ، ئۆزلىرىنىڭ ئىتائەتلىرىدە

بولمىز. جاناپلىرى بىلەن شەھەر تالاشمايمىز، دېگەندىن ئىبارەت ئىدى. بۇ خەتنى مەخسۇس كىشى ئارقىلىق ئەۋەتىش كېرەكمۇ ياكى سودىگەرلەر ئارقىلىق ئەۋەتىش كېرەكمۇ دېگەن مەسىلىنى غۇلغۇلا قىلىشقانلىرىنى ئاڭلىغاندىم، كىم ئارقىلىق ئەۋەتكەنلىكىنى بىلەلمىدىم. دۇئا- تەلەپ يەنىلا داۋاملىشۇەردى.

1933- يىلى 2- ئاينىڭ 17- كۈنى (سەيشەنبە) قاراقاش ناھىيەسىدە مۇھەممەتئىمىن داموللام باشچىلىقىدا قوزغىلاڭ بولغانلىق توغرىسىدىكى خەۋەر چاقماق تېزلىكىدە خوتەنگە يېتىپ كەلدى. ئەتىسى چارشەنبە كۈنى دۇئا- تەلەپكە يىغىلىدىغانلار يىغىلمىدى. بۇ كىشىلەرنىڭ بەزىلىرى، يەنە سەبۈتىللا مەۋلۇي قاتارلىق كىشىلەر قوزغىلاڭغا قاتنىشىپ كەتتى. خوتەندىكى ئاخۇنۇملارنىڭ دۇئا- تەلەپ پائالىيىتى شۇنىڭ بىلەن ئايىغلاشتى. «ئىسلام قوزغىلىڭى» غەلىبە قىلغاندىن كېيىن، دوتەينىڭ سۆزىنى خاتا تەرجىمە قىلغان تەرجىمان باھاۋۇدۇن بەگ ئىسلامچىلار تەرىپىدىن ئېتىۋېتىلدى.

خوتەندە پەيدا بولغان بىر قىسىم يېڭى شەيئىلەر

ئالدى بىلەن شۇنى ئىزاھلاپ ئۆتىمەنكى، ھازىرقى كۈندە خوتەن رايۇنىدىكى ئاممىنىڭ ھېسياتىدىن قارىغاندا، جەمئىيەتتىكى بىر قىسىم شەيئىلەر خوتەن رايۇنىدا يېڭىلىق بولۇپ، پەيدا بولغىنىغا يېرىم ئەسىر بولغان. جەمئىيىتىمىزدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان بۇ بىر قىسىم يېڭى شەيئىلەرنىڭ خوتەندە پەيدا بولغانلىقىغا قارىتا كىشىلەر ھەرخىل ھېسياتلاردا بولماقتا. مەسىلەن: 50ياشتىن تۆۋەن كۆپ سانىدىكى كىشىلەر خوتەن رايۇنىدىكى بۇ خىل شەيئىلەرنى «بۇلار ئەزەلدىن تارتىپ

مەۋجۇت» دەپ قاراشسا، بەزى پىشقەدەم كىشىلەر بۇلارنىڭ تارىخنى بەك يېقىن ياكى بەك يىراق مۆلچەرلىمەكتە، مۇشۇ سەۋەپلەر بىلەن بەزى ئورۇنلاردا ئەمەلىي تارىخ بىلەن كونكرېت ھېسابلاشمايلا «50يىللىق خاتىرىلەش» ئۆتكۈزمەكتە. يەنە بەزى ژورناللارمۇ ۋاقىت، ئورۇن، ئادەم قاتارلىق كونكرېت مەسىلىلەرنى يەڭگۈش ئوتتۇرىغا قويۇپ ماقالە ئېلان قىلماقتا. شۇنىڭ ئۈچۈن ئەمەلىي ئەھۋالنى مۇنداق ئوتتۇرىغا قويىمەن:

ۋەلىسپىت: خوتەندە تۇنجى قېتىم 1932- يىلى سىدىقخان دېگەن كىشى (ئەنگلىيە پۇقراسى) ئەنگلىيەدە ئىشلەنگەن بىر دانە ۋېلىسىپىتنى ئۆزى شەخسى ئېلىپ كېلىپ ئىشلەتكەن.

ئاپتوموبىل: خوتەنگە تۇنجى قېتىم 1935- يىلى يېز مەزگىلىدە ماخوسەننىڭ تەكلىپىگە ئاساسەن سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كەلگەن تۆت نەپەر ئىنژېنېر (روس) شەنبە كۈنلۈكتە (خوتەن كونا شەھەردە شەنبە كۈنىدە بازار بولاتتى) «ئورال» ماركىلىق بىر يۈك ئاپتوموبىلى بىلەن كەلگەن. بۇ ئاپتوموبىل كېرىيە، نىيىلەرگىچە بارغان.

كىنو: خوتەندە تۇنجى قېتىم 1935- يىلى خوتەنگە كەلگەن تۆت نەپەر روس ئىنژېنېر «چاپايۇف»، «گىران شىتات» دېگەن ئىككى كىنو فىلىمىنى ئېلىپ كېلىپ، خوتەن، كېرىيە، نىيىلاردا بىلەتسىز قويۇپ بەرگەن.

سىمسىز تېلگېراف: 1935- يىلى يۇقىرىقى سوۋېت ئىنژېنېرلىرى خوتەندە تۇنجى قېتىم سىمسىز تېلېگراف ئۆگىنىش سىنىپى ئېچىپ، بىر مەزگىل دەرس ئۆتكەن بولسىمۇ، ئۇنى ۋۇجۇدقا چىقارمايلا قايتىپ كەتكەن.

ئايرۇپىلان: خوتەنگە تۇنجى قېتىم 1936- يىلى 8- ئايلاردا گېرمانىيەنىڭ ئۇچ ماتورلۇق بىر ئايرۇپىلانى كەلگەن بولۇپ، بۇ ئايرۇپىلان خوتەن ھاۋا بوشلۇقىغا غەرپ تەرەپتىن پەيدا بولۇپ كىرىپ، شەرق تەرەپكە ئۇچۇپ كېتىپ، ئىككى كۈندىن كېيىن قايتىپ كەلگەن ۋە

لوپ ناھىيەسىنىڭ غەربىدىكى كەڭشۈە دېگەن جايغا قونغانـدىن كېـيىن، ماخوسەن قوشۇنلىرى قورشاپ تۇتۇۋېلىپ، بىر نەچـچە كۈنـدىن كېـيىن قويۇپ بەرگەن.

تانكـا: خـوتەنگە 1937- يىلـى 10- ئاينـىڭ باشـلىرىدا ماخوسـەن قوشۇنلىرىنى خوتەن رايۇنـدىن يـوقىتىش ئۈچـۈن شـىڭ شسـەينىڭ تەكلىپىگە ئاساسـەن، سـوۋېت ئىتتىپاقـىدىن كەلـگەن روس ۋە قىرغـىز قوشـۇنلار 20دانە تانكـا، 40دانە زەرەھلـى ئاپتوموبىـل (بىرونىۋنـىڭ ئاپتوموبىل) ئېلىپ كەلگەن، (ئاپتوموبىل ۋە ئاتلىق قوشـۇنلار بۇنـىڭ سىرتىدا). يەنە ئۈچ ئايرۇپىلانمۇ كەلگەن بولۇپ، ھاۋا قاتناش ئىشـلىرى شۇ كۈندىن تارتىپ باشلانغان.

خوتەن ۋىلايىتى: خوتەن رايۇنى 1924- يىلى ۋىلايەت بولغان. خـوتەن 1924- يىلدىن بۇرۇن قەشقەر ئامبىلىغا قاراشلىق ئايماق ئىدى. قاراقـاش ناھىيەسىمۇ 1920- يىلغا قەدەر خوتەن ناھىيەسىگە قاراشلىق بەگلىك رايۇن بولۇپ، 1920- يىلى ناھىيە تەسىس قىلغان. خوتەننىڭ ۋىـلايەت بولـۇش جەريانى مۇنداق: قەشقەرگە ئون نەچچە يىل ھەربىي، مەمـۇرىي باشـلىق بولغان مـاتىتەي (ماخۇشـىڭ- خـۇيزۇ) جەنـۇبىي شـىنجاڭ رايۇنـىدا مۇستەقىل بولۇۋېلىپ ئۆلكە رەھبەرلىكىگە بوي سۇنمىغاچقا، ئۆلكە باشلىقى ياڭ زىڭشىڭ ئۈچتۇرپان ئامبىلى (ھاكىمى) ماشۇڭۇنىڭ مـاتىتەي بـىلەن بولغان زىددىيەتتىدىن پايـدىلىنىپ، ئۇنـى قوشـۇن تـوپلاپ مـاتىتەينى يوقىتىشقا بۇيرۇيدۇ. 1924- يىلى 5- ئايلاردا ماشۇڭۇ قەشـقەرگە كېلىـپ ماتىتەينى يوقىتىدۇ. ياڭ زىڭشىڭ ئۆز ۋەددىسى بويىچە ماشـۇڭۇنىڭ بـۇ ئالاھىدە خىزمىتى ئۈچۈن دوتەي (ۋالىيلىق) لىك مەنسەپ بېرىپ، خوتەن رايۇنىنى قەشقەر ۋىلايىتىدىن ئايرىپ ئايرىم ۋىلايەت قىلدۇ. شۇنىڭ بىلەن ماشۇڭۇ خوتەننىڭ تۇنجى ۋالىيسى قىلىپ بەلگىلىنىدۇ. شۇنىڭدىن تارتـىپ

(1932- يىلدىن بۇرۇن) خوتەن رايۇنىدا دوتەي (ۋالي)، ئامبال (ھاكىم)، تۆشلۇك (تۆەن دەرىجىلىك ھەربىي)، باجخانا، پوچتىخانا قاتارلىق ھۆكۈمەت ئورۇنلىرى بارلىققا كېلىدۇ (ئۇلاردىن باشقا ئىدارە- جەمئىيەتلەر يوق ئىدى). 1932- يىلى 2- ئايدىن 1937- يىلى 10- ئايغا قەدەر ئالتە يىل جەريانىدىكى «ئىسلام قوزغىلىڭى» ۋە ماخوسەن قوشۇنلىرىدىن ئىبارەت يەرلىك توپىلاڭچىلىقتىن كېيىن، خوتەن رايۇنىنى شىمالىي ھاكىمىيىتى ئىشغال قىلىپ شۇ يىلنىڭ ئاخىرى ماخوسەن قوشۇنلىرىنىڭ قالدۇقلىرىنى تازىلىدى. 1938- يىلى جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن يېڭى ئورگان، يېڭى شەيئىلەر پەيدىن- پەي مەيدانغا كەلدى.

ساقچى ئىدارىسى: خوتەنده تۇنجى قېتىم 1938- يىلنىڭ باشلىرىدا ۋىلايەتلىك ساقچى ئىدارىسى قۇرۇلدى. ئورنى ھازىرقى ناھىيەلىك خەلق ھۆكۈمىتى بىناسى ئورنىدىكى مەمەتسىدىق ھاجى، ئەمەت ھاجى قاتارلىق كىشىلەرنىڭ قوروسىدا بولغان. دەسلەپكى باشلىقى ما X X جۇيجاڭ (خەنزۇ) ئىدى.

سوت مەھكىمىسى (فايۇەن): 1938- يىلنىڭ باشلىرىدا خوتەنده تۇنجى قېتىم ۋىلايەتلىك سوت مەھكىمىسى قۇرۇلغان. ئورنى يۇسۇپ بەگ ھاجىنىڭ ھويلىسىدا بولۇپ، ھازىرقى ۋىلايەتلىك ساقچى ئىدارىسىنىڭ ئارقا تەرىپىگە توغرا كېلىدۇ. دەسلەپكى باشلىقى: چىڭ زۇڭجى يۇەنجاڭ (خەنزۇ) ئىدى.

مائارىپ ئىدارىسى: 1938- يىلنىڭ بېشىدا تۇنجى قېتىم ۋىلايەتلىك مائارىپ ئىدارىسى قۇرۇلغان بولۇپ، ئورنى گۈجان دەرۋازىسىدىكى ساۋۇر ئاخۇن شاگىرتىنىڭ قوروسىدا ئىدى. باشلىقى سۇي جاۋتەي (خەنزۇ) ئىدى. 1939- يىلنىڭ باشلىرىدا ماجاۋسۇڭ (ئازادلىقتىن كېيىن خوتەنگە مۇئاۋىن ۋالي بولغان) مائارىپ مۇپەتتىش (دۇشۇ) بولۇپ كەلگەن.

بانكا: خوتەندە تۇنجى قېتىم 1938- يىلنىڭ باشلىرىدا شىنجاڭ ئۆلكىلىك بانكىنىڭ خوتەن ۋىلايەتلىك شۆبىسى قۇرۇلدى. دەسلەپكى جىڭلىسى لىيۇرۇڭتەن ئىدى. ئورنى: ھازىرقى ناھىيەلىك بىزا- بازار كارخانىلىرى ھاگىزىنى بولغان ئورۇن ئىدى. 1939- يىلى خەلقتىن پاي تۇپلاپ (بىر پاي 50يۈەن ئىدى. پۇلنىڭ قىممىتى -- بىر نان بەش فۇڭ ئىدى)، «خوتەن سودا- تىجارەت بانكىسى»غا ئۆزگەرتىلگەن. 1943- يىلى كېرىيەدە، 1944- يىلى گۇما ناھىيەسىدە قۇرۇلغان بولۇپ، 1950- يىلى باشقا ناھىيەلەردە قۇرۇلغان.

يەرلىك مالىلار شىركىتى (تۇسەن گۇڭسى): 1938- يىلى خوتەندە تۇنجى قېتىم يەرلىك مالىلار شىركىتى قۇرۇلغان بولۇپ، ئورنى ھازىرقى ۋىلايەتلىك سۇ ئىدارىسىنىڭ شەرق تەرىپىدە ئىدى. دەسلەپكى باشلىقى: يۇي X X جىڭلى (خەنزۇ) ئىدى.

سودا- سانائەتچىلەر بىرلەشمىسى (گۇڭشاڭخۇي): 1938- يىلى تۇنجى قېتىم خوتەندە ناھىيەلىك سودا- سانائەتچىلەر بىرلەشمىسى قۇرۇلغان بولۇپ، دەسلەپكى باشلىقى ھەسەن ئاخۇن خۇيجاڭ (خۇيزۇ) ئىدى. ئورنى ھازىرقى جىڭ مېھمانخانىسىنىڭ غەرب تەرىپىدىكى ھەسەن خۇيجاڭنىڭ قوروسىدا ئىدى.

تەمىرات ئىدارىسى (جەنشىجۇي): خوتەندە تۇنجى قېتىم 1938- يىلى ۋىلايەتلىك تەمىرات ئىدارىسى (جەنشىجۇي) قۇرۇلدى. ئورنى يورۇڭقاش ئابلاجان قارىنىڭ ھويلىلىرىدا بولۇپ، دەسلەپكى باشلىقى جاڭجۇنمن (خەنزۇ) ئىدى. باشقۇرىدىغان كەسىپى دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، ئورمانچىلىق، باغۋەنچىلىك، پىلە- ئۈجمىچىلىك قاتارلىقلار ئىدى.

ھاۋارايى ئىستانسىسى: خوتەندە تۇنجى قېتىم 1939- يىلى ھاۋارايى ئىستانسىسى قۇرۇلدى. ئورنى شورباغدىكى ئايرودورۇمدا ئىدى.

تېخنىكىلىرى: ۋاڭجىڭفۇ (خەنزۇ)، ئابلىمەتلەر ئىدى.

دوختۇرخانا: خوتەندە تۇنجى قېتىم 1938- يىلى ۋىلايەتلىك دوختۇرخانا قۇرۇلغان. ئورنى ئالتۇنددىكى مەدرىسدە (ھازىرقى سىياسىي مەكتەپ ئورنىدا) بولۇپ، دەسلەپكى باشلىقى لى X X يۈەنجاڭ، كېيىن جاڭ شىڭلىيا (ھەر ئىككىلىسى خەنزۇ) ئىدى. 1940- يىلى ھازىرقى بىناغا كۆچكەن. دەسلەپكى دوختۇرلىرى: سوۋېتلىك كالانوۋېچ، سوفىيە (ئايال) ئىدى. ئۇيغۇرلاردىن تۇنجى بېتىشىتۇرۇلگەن دوختۇرلار: ئابدۇقادىر ئاخۇن، قاسىم ئاخۇنلار ئىدى.

مال دوختۇرخانىسى: خوتەندە تۇنجى قېتىم 1938- يىلى ۋىلايەتلىك مال دوختۇرخانىسى قۇرۇلغان. ئورنى خەلپىلىك ھويلىدىكى مەمتىمىن مۇپتى (ۋالىي ھەزرىتىم)نىڭ ھويلىسىدا بولۇپ، ھازىرقى دىيەنچاڭنىڭ ئورنىدا. دەسلەپكى باشلىقى ھوشۇر ئەپەندىم، دوختۇرلار: ئىمىنجان، ئايۇپ قۇربان، سەمەت پەيزۇللا قاتارلىقلار ئىدى. 1941- يىلى كونا شەھەردىكى سىدىقخانىنىڭ ھويلىسىغا يۆتكەلگەن.

«خوتەن گېزىتى»: خوتەندە تۇنجى قېتىم 1938- يىلى كۈزدە ھەپتىدە بىر «خوتەن خەۋىرى گېزىتى» شاپىگرافتا بېسىپ چىقىرىلغان. ئورنى كونا شەھەر قاراڭغۇ كوچىدىكى قۇربانىنياز ھاجىمنىڭ ھويلىسىدا بولۇپ، باشلىقى ئۇشەندا (خەنزۇ) ئىدى. دەسلەپكى باسمىخانىدا ئىشلىگۈچىلەر: ئىمىن ئاخۇن بۇلبۇل، جۇسىڭگۇي (خەنزۇ) قاتارلىقلار ئىدى. 1940- يىلى ھاجى ياقۇپ مىخ مەتبە ئېلىپ كەلگەندىن كېيىن، ھەپتىدە ئىككى قېتىم چىقىرىلىدىغان بولغان. 1940- يىلدىكى ئورنى چوڭ جامەنىڭ يان ئىشكى تەرىپىدىكى غوپۇرجان ھاجىمنىڭ ھويلىسىدا ئىدى. باشلىقى (شېجاڭ) ھاجى ياقۇپ بولۇپ، نابورچىكلار ئوسمانجان قاتارلىقلار ئىدى. 1940- يىلى كۈزدە ئالتۇنددىكى دوختۇرخانا قىلغان جايغا كۆچكەن.

ئۇيغۇر ئويۇشما: خوتەندە تۇنجى قېتىم 1938- يىلى 3- ئايدا (باشقا ناھيەلەردە 4- ئايدا) ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئويۇشمىسى (قىسقارتىپ 〈ئۇيغۇر ئويۇشما〉 دېيىلدۇ) تەشكىل قىلىندى. ئورنى دوللۇق بايلارنىڭ ساراىيدا بولغان (كېيىن خەنزۇ، خۇيزۇ ئويۇشمىلار قۇرۇلدى). دەسلەپتە ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر ئويۇشما رەئىسى ھوشۇر نىياز مۇپتى ئاخۇنۇم، مۇئاۋىن رەئىسى ياقۇپجان (ئۆزبېك) ئىدى. باش كاتىپى نىزامىددىن ئەپەندىم (قايماق) ئىدى. ئويۇشما تەشكىلى تەشكىلات، مالىيە، تەشۋىقات، مەدەنىيەت بۆلۈملىرىدىن ئىبارەت بولۇپ، مالىيە بۆلۈم قارمىقىدا ئاۋۇقاپ بۆلۈم بار ئىدى. ئۇنىڭ باشلىقى پېشقەدەم دىنىي مەكتەپ ئوقۇتقۇچىسى ئەمەت ھاجىم ئىدى (ئەمەت ھاجىم 1940- يىلى 10- ئايدا رەئىس بولۇپ، 1944- يىلىغا قەدەر ئىشلىگەن). تەشۋىقات بۆلۈم قارمىقىدا سانايىنەپىسە (سەنئەت ئۆمىكى) بولۇپ، دەسلەپتە ئوبۇلقاسىم ئابىت باشلىق بولغان. مەدەنىيەت بۆلۈمىگە مەمتىمىن ھېلىموف باشلىق بولغان.

خەنزۇ باشلانغۇچ مەكتەپ (شەنلى مەكتەپ): خوتەندە تۇنجى قېتىملىق زامانىۋىي يېڭى پەن مەزمۇن قىلىنغان خەنزۇ باشلانغۇچ مەكتەپنى 1935- يىلى ماخوسەن ھۆكۈمىتى ئاچقان. ئورنى ھازىرقى 2- ئوتتۇرا مەكتەپ بولغان ئورۇندىكى قەدىمكى بۇتخانىنىڭ بىناسىدا ئىدى. مەكتەپ مۇدىرى: چىڭ X X (خەنزۇ)، مايۇندى (خۇيزۇ)، مۇسا دامواللا (ئاتۇشلۇق، چەت ئەلدە ئوقۇغان كىشى)لار بولۇپ، جەمئى ئىككى سىنىپ بار ئىدى. ئوقۇغۇچىلىرى خەنزۇ، ئۇيغۇر، خۇيزۇلاردىن تەركىب تاپقان. سان جەھەتتە 80دىن ئارتۇق ئوقۇغۇچى بار ئىدى. بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇرلار 40ئەتراپىدا، خۇيزۇلار 15ئەتراپىدا ئىدى. ئوقۇش تۈزۈمى بەش يىللىق بولۇپ، كۈندىلىك دەرس ۋاقتى ئالتە سائەت ئىدى. ئاساسىي ئۆتۈلىدىغان دەرسلەر: خەنزۇ تىلى، ھېساپ، تەبىئەت، ھۆسىنخەت، رەسىم، شېئىر،

تەنتەربىيە، دىن دەرسىدىن ئىبارەت. بۇ مەكتەپنى 1937- يىلى شۆك شىسەي ئۆتكۈزۈلۈپ، 1938- يىلى 9- ئايدا بىر ئۇيغۇر سىنىپ كۆپەيتتى. 1940- يىلى 1- ئايدا ئۇيغۇر سىنىپنى چايخانا مەكتەپكە قوشۇپ بېرىپ، خەنزۇ سىنىپنى تەرەققىي قىلدۇردى. ھازىرقى خەنزۇ بىرىنچى باشلانغۇچ مەكتەپ ئەنە شۇ مەكتەپتۇر.

ھۆكۈمەت ئىشلىرى بىلەن خەلق ئىچىدىن ۋەكىل بولۇپ تۇنجى قېتىم ئاپتوموبىلغا ئولتۇرۇپ، خوتەندىن ئۈرۈمچىگە سەپەر قىلىش: 1938- يىلى ئۈرۈمچىدە ئېچىلغان «سەنچۈەن داخۇي» (بىرىنچى قارار خەلق ۋەكىللىرى، ئوقۇغۇچىلار ئويۇشما ۋەكىللىرى ۋە 4- قېتىملىق تەنھەركەت مۇسابىقىسىدىن ئىبارەت)گە قاتنىشىش ئۈچۈن خوتەندىن ئۇيغۇر ئويۇشما رەئىسى ھوشۇر نىياز مۇپتى باشلىق ھەر ناھىيەدىن بىردىن كىشى بولۇپ جەمئى سەككىز ۋەكىل، تەنھەركەت مۇسابىقىسىغا قاتنىشىدىغانلاردىن مەن (مەمتىمىن توختى)، ئاباباكرى تۇرسۇن قاتارلىق بەش ئوقۇغۇچى ئالىتە نەپەر ھەربىينىك مۇھاپىزەتچىلىكىدە، ئىلايەتلىك ماۋارىپ ئىدارە باشلىقى سۇي جاۋتەينىك يېتەكچىلىكىدە 1938- يىلى 8- ئاينىڭ ئوتتۇرلىرىدا ئىككى ئاپتوموبىلغا ئولتۇرۇپ يولغا چىقتۇق ۋە 18كۈندە ئۈرۈمچىگە يېتىپ باردۇق. ئۇ چاغلاردا تاش يوللار بولمىغاچقا، قۇملۇق، بوزاك يوللاردا ماڭدۇق. دەريالاردا كۆۋرۈك يوق، ماشىننى كېمىلەردە ئۆتكۈزگەنتۇق.

خوتەندە تۇنجى قېتىم يېڭى ئەدەبىي- سەنئەت ئەسەرلىرىنى سەھنىدە رەسمىي ئورۇنلىشى: 1938- يىلى خوتەن ئىلايەتلىك ئۇيغۇر ئويۇشما قارمىقىدا سانايىنەپسە (سەنئەت ئۆمىكى) قۇرۇلۇپ، تېخى سەھنىدە ئويۇن كۆرسىتىپ باقمىغانتى. مەن ۋە ئاباباكرى تۇرسۇن ئۈرۈمچىگە بېرىپ كەلگەندىن كېيىن ئىككىمىز ئۈرۈمچى دارىلمۇئەللىمىندىن كۆچۈرۈپ

يېزىۋالغان «مۇنەكۋاي» دېگەن نەشكەشلەرنى تەنقىتلەيدىغان كومىتېتنى 1938- يىلى 1- ئايدا خەنزۇ باشلانغۇچ مەكتەپتە رېپىتتىس قىلىپ تەييارلاپ، دەسلەپ خوتەندە، ئاندىن كېيىن قاراقاش، لوپ ناھىيىلىرىدە جەمئى ئۇچ ئاخشام سەھنىدە كۆرسىتىپ، ئاممىنىڭ قىزغىن قارشى ئېلىشىغا ئېرىشتۇق. شۇنداقلا ئۇيغۇر ئويۇشما قاتارلىق ئورۇنلار ۋە شەخسىيلەر يارىدەم قىلغان 5000يۈەن پۇلنى مەكتەپ قۇرۇلۇشىغا سەرپ قىلىش ئۈچۈن بەردۇق. يەنە شۇ يىلى 12- ئايدا مەن، ئابابەكرى تۇرسۇن، مەھمەت رەجەپ قاتارلىق ئالتە كىشى سانايىنەپسىگە ئارتىس بولۇپ قوشۇلدۇق. يەنە سانايىنەپسىگە ئاتاقلىق پىشقەدەم سەنئەتچىلەردىن ھاجى خانىم، قاھارجان، قوچقار باي قاتارلىقلار قاتنىشىپ، ناخشا، ئۇسسۇل، كومېدىيە ۋە دراملار سەھنىدە قويۇلۇشقا باشلىدى. 1939- يىلى داڭلىق قىزىقچى، پىشقەدەم سەنئەتچى ئەمەت ئۆمەر ئۆلكىلىك دارىلمۇئەللىمىنى پۈتتۈرۈپ، شەنلى مەكتەپكە ئوقۇتقۇچى بولۇپ كەلگەندىن كېيىن سانايىنەپسىگە قاتنىشىپ، خوتەننىڭ سەنئەت ئىشلىرىنى تېخىمۇ جانلاندۇردى.

زامانىۋى بىلىم ئوقۇتىلىدىغان ئۇيغۇر باشلانغۇچ مەكتەپلىرى:

خوتەندە تۇنجى قېتىم 1938- يىلى يازدا زامانىۋى پەننىي بىلىم ئوقۇتۇلىدىغان ئۇيغۇرچە باشلانغۇچ مەكتەپ بارلىققا كەلگەن. 1938- يىلى 3- ئايدا ئۇيغۇر ئويۇشما قۇرۇلغاندىن كېيىن، 6- ئايلاردا پىشقەدەم ماۋارىپچى، باشلانغۇچ دىنىي مەكتەپ ئوقۇتقۇچىسى ئەمەت ھاجىم ئۆزى تەربىيەلەۋاتقان غوجامكۆل مەكتىپىدىكى 200دىن ئارتۇق ئوقۇغۇچىنى ئۆزلۈكىدىن باشلاپ كېلىپ ئۇيغۇر ئويۇشمىسىغا ئۆتكۈزۈپ بەردى. ئۇيغۇر ئويۇشما مەدەنىيەت بۆلۈمى بۇنىڭغا مەسئۇل بولۇپ، ئوقۇغۇچىلارنى روزى بەگ ھاجىمنىڭ ساريىدا (ھازىرقى ئىلچى يېزىلىق ھۆكۈمەتنىڭ دوختۇرخانىسى ئورنىدا) ياتاقلاشتۇرۇپ تەشكىللىدى. بۇنىڭ

ئىچىدىكى كەمبەغەل، يېتىم- يېتىمە بالىلاردىن 100دىن ئارتۇق ئوقۇغۇچىنى دارىلتام ئوقۇغۇچىسى قىلىپ، ئۇلارنىڭ ياتاق- تاماق، كىيىم- كېچەك، ئوقۇش قورالى قاتارلىق بارلىق لازىملىق نەرسىلىرىنى ئۇيغۇر ئويۇشما ئۇستىگە ئالدى. ئوغۇللار بىلەن قىزلارنىڭ ئايرىپ، ئوغۇللار مەكتىپىنى غوجامكۆل مەھەللىسىدىكى مېلىك ھەزرەتنىڭ مەدرىسىدە قىلدى. قىزلار مەكتەپنىڭ ئابلاجان ھاجىنىڭ مەدرىسىدە (ھازىرقى جىڭ مېھمانخانىنىڭ غەربىي تەرىپىدە) ئورۇنلاشتۇرۇپ، 1938- يىلى 9- ئايدىن باشلاپ رەسمىي دەرس باشلىدى. ئوغۇللار مەكتىپىگە ئوسمانىنىياز ھاجى مۇدىر بولدى (دارىلتامغا قوشۇمچە باشلىق بولدى). بۇ مەكتەپنىڭ دەسلەپكى ئوقۇتقۇچىلىرى ھۆسەين ئەپەندى، ئىسھاق نۇرى، سەيدىۋاققاس نۇرى قاتارلىقلار. قىزلار مەكتەپكە ھاجى خانىم مەكتەپ مۇدىرى بولدى. بۇ مەكتەپنىڭ دەسلەپكى ئوقۇتقۇچىلىرى زەيتۇنە خانىم قاتارلىقلار.

1939- يىلى خانسايىپ (ئەسلى ئىسمى بەدىرىددىنخان)نىڭ قوروسىنى ھۆكۈمەتكە سېتىۋېلىپ (بۇ جاي ئەسلى ئەنگلىيە پۇقرالىرىنىڭ بولۇپ، 1938- يىلى مەملىكەتكە قايتۇرغان) مەكتەپ قۇرۇلۇشىغا ئىش باشلاپ 1940- يىلى 6- ئايدا يېڭى بىناغا كۆچتۇق (ھازىرقى چايخانا مەكتەپ). بۇ چاغدىكى مۇدىر ئابابەكرى تۇرسۇن بولۇپ، مەن ئىلمىي مۇدىر ئىدىم. بۇ مەكتەپنىڭ چايخانا مەكتەپ دەپ ئاتىلىشىدىكى سەۋەپ: 1938- يىلى كۈزدىن باشلاپ ھازىرقى خوتەن ناھىيەلىك ئۇيغۇر تېبابەتچىلىك دوختۇرخانا ئامبۇلاتۇرىيەسى بولغان ئورۇندا ئۇيغۇر ئويۇشما تەرىپىدىن بىر چايخانا ئاچقان. ئۇ چايخانىغا جورىباي، قوچقار باي، زىياۋۇدۇن دېگەن كىشىلەر مەسئۇل بولۇپ، بۇ چايخانا ئىنتايىن بازار تاپقان. ئاخشاملىرى گازۇاي لامپا يېقىپ كېچىلىرىمۇ ئاچقان. ئابدۇرېھىم لېتىپ

قاتارلىق كىشىلەر مۇزىكا چېلىپ، ناخشا ياڭرىتىپ، ئۇسسۇل قىزىتاتتى. تامىقى مانتۇ، پولودىن باشقا جەركوپ، مەستاۋا قاتارلىق ئۆزبېكچە تاماقلار ئىدى. بۇ چايخانىنىڭ داڭقى ھەممە جايغا تارقىلىپ كەتكەچكە، 1940- يىلى 6- ئايدا مەكتەپ مۇشۇ چايخانا بىلەن قوشنا بولۇپ كۆچۈپ چىقىش بىلەن كىشىلەر «چايخانىدىكى مەكتەپ» دەپ ئاتىدى. ھازىرغا قەدەر بۇ ئاتالغۇ داۋام قىلماقتا.

دارىلمۇئەللىمىن: خوتەندە تۇنجى قېتىملىق ۋىلايەتلىك دارىلمۇئەللىمىن 1939- يىلى 1- ئايدىن 6- ئايغىچە ئېچىلغان. ئىككىنچى قارارى 1939- يىلى 9- ئايدىن باشلاپ بىر يىللىق ئېچىلغان بولۇپ، ھەر قېتىم ئىككى سىنىپ (80ئوقۇغۇچى) قوبۇل قىلىپ تەربىيەلەنگەن. ئورنى دەسلەپتە ھازىرقى سۇ ئىدارىسىنىڭ شىمالىي تەرىپىدە ئىدى. كېيىن ھېيتكار مەھەللىسىدىكى بۇتخانا بىناسىغا كۆچتى. ئۇچىنچى قارارنى ھازىرقى ۋىلايەتلىك دارىلمۇئەللىمىن بىناسىدا (بۇ بىنانىڭ قۇرۇلۇشى 1939- يىلى باشلىنىپ 1940- يىلى 9- ئايدىن بۇرۇن پۈتۈپ كۆچۈپ چىققان) ئاچقان. بىرىنچى، ئىككىنچى قارار دارىلمۇئەللىمىن ئوقۇتقۇچىلىرى سۆزىتتە (تاشكەنتتە) ئوقۇغانلاردىن ئابدۇراخمان ھدايوف، ياسنوپ، ئابدۇغۇپۇرلار ئىدى. ئۆلكىلىك دارىلمۇئەللىمىنى پۈتتۈرگەنلەردىن ياسىن روزى ھاجى، مۇسا تۇردى، ھەسەن تۇردىلار ئىدى. ئۇنىڭدىن باشقا پەن سىلىكىيۇەن قاتارلىق بىر نەچچە باشلىقلارمۇ دەرس بېرەتتى. كىيىم- كېچەك، تاماق، ئوقۇش قوراللىرى بىلەن ھۆكۈمەت ئاھايىتى ياخشى تەمىنلەيتتى. مەن ھەم ئاشۇ تۇنجى دارىلمۇئەللىمىندە ئوقۇغان.

مۇزاكىرە كۇرسى: خوتەندە تۇنجى قېتىم 1939- يىلى 7- 8- ئايدا (يازلىق كانىكول ۋاقتىدا) ۋىلايەت بويىچە باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرىنى يىغىپ ئىككى ئايلىق مۇزاكىرە كۇرسى (بىلىم ئاشۇرۇش

كۇرسى) ئاچقان. ئورنى كونا شەھەردىكى چوڭ ھېيتكارنىڭ باغ ھويلىسىدا بولغان. شۇنىدىن تارتىپ ھەر يىلى يازلىق كانىكول ۋاقتىدا مۇزاكىرە كۇرسى (بىلىم ئاشۇرۇش كۇرسى) ئېچىشنى يولغا قويۇپ كەلگەن.

مۇزىكا كۇرسى: خوتەندە تۇنجى قېتىم 1940- يىلى 10- ئايدا ئۇيغۇر ئويۇشما قارمىقىدا ئالتە ئايلىق مۇزىكا كۇرسى ئاچقان. مۇزىكا ئۇستازى ھاجى مەمەت (تاشكەنتتە ئوقۇغان) ئىدى. شاگىرتلار ئالتە نەپەر بولۇپ، بۇلاردىن نادىرخان، ھوشۇر ئەيسالار ئىسكرىپكا، دىمەن ئىمىن نەي، مامۇتجان چاك، تۇرسۇنتوختى تەمبۇر، ئابدۇقادىر غوجى داپنى ئۆگىنىپ، مۇكەممەل مۇزىكانتلاردىن بولۇپ يېتىشكەن. بۇ كىشىلەر ھازىرمۇ داڭلىق مۇزىكانتلاردۇر. بۇ كۇرسقا دەسلەپتە مەن مەسئۇل بولغانتىم. كېيىن قاراقاش ئۇيغۇر ئويۇشمىسىغا مۇئاۋىن رەئىس بولۇپ يۆتكىلىپ كەتكىنىمدىن كېيىن، ئوبۇلقاسىم ئابىت مەسئۇل بولغان.

تەنھەركەت مۇسابىقىسى: خوتەندە تۇنجى قېتىم 1939- يىلى 9- ئايدا ۋىلايەت بويىچە 300دىن ئارتۇق ئوقۇغۇچى ۋە ھەربىيلەر قاتناشقان تەنھەركەت مۇسابىقىسى (يۈندۈڭخۇي) ئۆتكۈزۈلدى. مۇسابىقە 16ئۇر بويىچە بولۇپ، بىر ئادەم تۆت تۈرگە قاتنىششقا ھوقۇقلۇق ئىدى. مەن شۇ قېتىمقى مۇسابىقىنىڭ 1500مېتىر، 800مېتىر،400مېتىرگە يۈگرەش ۋە چۆيۈن توپ ئېتىش تۈرىگە قاتنىشىپ، بىرىنچىلىككە ئېرىشتىم. ئاتابەكرى تۇرسۇن 200مېتىر، 100مېتىر قىسقا ئارلىققا يۈگۈرۈش ۋە ئېگىزگە سەكرەش، يىراقتا سەكرەش تۈرىگە قاتنىشىپ بىرىنچىلىككە ئېرىشتى. 1940- يىلى ئۆتكۈزگەن ئىككىنچى قېتىملىق يۈندۈڭخۇيدا مەرھۇم ھوشۇر نىياز ئەيسا 5000مېتىر، 10000مېتىر يىراقتا يۈگۈرۈشتە بىرىنچى دەرىجىگە ئېرىشكەن. نادىرخان قىسقا ئارلىققا يۈگۈرۈش، تاغارنى پۈتى

تەرەپتىن كىيىپ يۈگۈرۈش قاتارلىق تۈرلەردە بىرىنچىلىككە ئېرىشتى.

تاشيول ۋە دەريا كۆۋرۈكى: خوتەندە تۇنجى قېتىم خوتەندىن زاۋغىچە بولغان تاشيول 1939- يىلى ياسالدى. يورۇقلاش دەريا كۆۋرۈكى بىلەن قاراقاش دەريا كۆۋرۈكى 1939- يىلى ياسالغان. 1940- يىلى زاۋدىن گۇمغىچە بولغان تاشيولنى ياساپ پۈتتۈرگەندىن كېيىن قاتناش راۋانلاشقان.

دارىلئاجىز (فۇلىيۇەن): 1939- يىلى خوتەندە تۇنجى قېتىم ئۇيغۇر ئويۇشما تەرىپىدىن دارىلئاجىز تەشكىل قىلىپ، شەھەر ئەتراپىدىكى ئىگە-چاقسىز، مېيىپ، تىلەمچى، ئەمگەك كۈچىدىن قالغان، باققۇچىسى يوق قېرىلاردىن-ئاجىزلاردىن بولۇپ 300دىن ئارتۇق ئادەمنى يىغىپ پاراۋان تۇرمۇشقا ئېرىشتۈرگەن. ئورنى «ھەزرەت سۇلتان مازار»دىكى مەدرىسىدە بولۇپ، باشلىقى ئەمەتجان مەخسۇم، زاپخوزى مەمەتنىياز خەلپەت ئىدى.

خۇسۇسىيلار شىركىتى: خوتەندە تۇنجى قېتىم خۇسۇسىيلار بىرلەشكەن سودا شىركەتلىرى 1939- يىلى تەشكىللەنگەن بولۇپ، ئۇ شىركەتلەر «ئىتتىپاق»، «بىرلىك»، «پىلە-پاختا» قاتارلىق ناملار بىلەن ئاتىلىدىغان شىركەتلەردىن ئىبارەت ئىدى.

تىراكتور: خوتەنگە تۇنجى قېتىم 1959- يىلىنىڭ ئاخىرى دۆلەت ئىگىلىكىدىكى يېڭىبىرىق دېھقانچىلىق مەيدانىغا سوۋېتتە ئىشلەنگەن ئىككى زەنجىر تاپان تىراكتور كەلگەن.

كۆلۈب: خوتەندە كىنو- تىياتىر كۆلۈبى تۇنجى قېتىم 1940- يىلى پۈتكۈزۈلۈپ، خەلق كۆلۈبى دەپ ئاتىلىپ ئويۇن قويۇش باشلانغان. كېيىن «قىزىلىيۇلتۇز كۆلۈبى» دەپ ئاتالغان. 1973- يىلى قىشتا ئوت كېتىپ كۆيۈپ كەتكەن.

(ئەسكەرتىش: خوتەننىڭ پوچتا قاتناش ئىشى 1955- يىلدىن

بۇرۇن ئات- ئۇلاغ بىلەن قاتنايتتى. 1955-يىلىنكى كېيىنكى يېرىم يىلىدىن باشلاپ ماشىنا بىلەن قاتنايدىغان بولدى)

ئىلىم-مەرىپەت ئۇرۇقىنى چاچقۇچى ئەمەت ھاجىم

«مەكتەپخون ئەمەت ھاجىم» دېسە ياشانغانلار ۋە ئوتتۇرا ياشلىقلارنىڭ ھەممىسى ئۇنى «ئىلىم-مەرىپەت ئۇرۇقىنى چاچقۇچى تەرەققىيپەرۋەر ئۇستاز» دەپ مەدھىيەلىشىدۇ.

ئەمەت ھاجىم 1895- يىلى خوتەن شەھىرىنىڭ ئاقتاش دېگەن يېرىدە دىنىي كەسىپ ئائىلىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇنىڭ ئاتىسى زىكرۇللاخۇنۇم، ئۇنىڭ ئاتىسى ئىسمايىل ئاخۇنۇم، ئۇنىڭ ئاتىسى موللا قۇربان سوپى، ئۇنىڭ ئاتىسى موللا يولداش ئاخۇن، ئۇنىڭ ئاتىسى موللا قۇندۇز ئاخۇن بولۇپ، بوۋىسى ئىسمايىل ئاخۇنۇمدىن تارتىپ ھەممە ئەۋلاتلىرى باشلانغۇچ دىنىي مەكتەپ ئېچىپ ئۆمرىنىڭ ئاخىرغىچە بالا ئوقۇتۇش بىلەن ئۆتكەن. مەسلەن: ئەمەت ھاجىمنىڭ دادىسى ئۇچ بىر تۇغقان بولۇپ چوڭى زىكرۇللاخۇنۇم ئاقتاش كەنتىدە، ئىككىنچىسى سەيدۇللاھاجىم ئىلى- چۆچەك، كورلا، كۇچار ناھىيىلىرىدە. ئۇچىنچىسى ئابدۇۋۇيلى ئاخۇنۇم ئۇرۇمچىدە دىنىي باشلانغۇچ مەكتەپ ئېچىپ بالا ئوقۇتۇش بىلەن شۇغۇللانغان.

زىكرۇللاخۇنۇمنىڭ ئۇچ ئوغلى بولۇپ چوڭى ئەمەت ھاجىم خوتەن شەھىرىدە دىنىي باشلانغۇچ مەكتەپتە ئوقۇتۇش بىلەن شۇغۇللانغان. ئۇنىڭ كىچىگى ئابدىجىلىل ئەپەندى قاراقاش ۋە خوتەن ناھىيەسىدە دىنىي ۋە پەننىي مەكتەپلەردە ئوقۇتقۇچىلىق قىلىپ 1992- يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن. ئۇنىڭ كىچىگى ئابدىخېلىل ئەپەندى 1938- يىلدىن باشلاپ پەننىي

مەكتەپلەردە ئوقۇپ 1942- يىلى ئۇرۇمچى سىفەن مەكتەپنىي پۈتتۈرۈپ تۇرپان ئوتتۇرا مەكتەپتە ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان ۋە 1947- يىلى تۇرپاندا خەلق قوزغىلىڭىدا قازا تاپقان. مانا بۇ كىشىلەرنىڭ پەرزەنتلىرىمۇ ھازىرغىچە ماڭارىپ خىزمىتى بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلمەكتە. مەسىلەن: ئابلىز سەيدۇللانىڭ ئۈچ ئوغلى ئوقۇتقۇچىلىق قىلماقتا. ئابدۇۋېلى ئاخۇنۇمنىڭ پەرزەنتلىرىدىن قۇربانجان ئابدۇۋېلى، ھېسامىدىن ئابدۇۋېللارمۇ ماڭارىپ خىزمىتى بىلەن ئۇزۇن يىل شۇغۇللىنىپ ئالەمدىن ئۆتتى.

ئەمەت ھاجىم كىچىكىدىن تارتىپ زېرەك، تىرىشچان بالا بولۇپ، دادىسىدىن كۆپ تەلىم ئالغان. ئۇ ئۆزىنىڭ ئەقىللىقلىقى بىلەن باشقا باللاردىن ئالاھىدە پەرقلىنىپ، ئىجتىھات بىلەن ئۆگىنىش قىلاتتى.

ئەمەت ھاجىم ئوتتۇرا بوي، يۇمۇلاق يۈز، ئاق چىراي، ئارا ساقلى بار، چىرايىدىن تەبەسسۇم كەتمەيدىغان خۇشخۇي كىشى ئىدى. ئۇ ھەرقانداق جايدا ۋە ھەرقانداق شارائىت ئاستىدا كىشىلەرگە بالدۇر سالام قىلىپ كەمتەر، سەممىي پوزىتسىيەسى بىلەن كىشىلەرنى ئۆزىگە جەلىپ قىلاتتى. ئۇ 1920- يىلىدىن باشلاپ خوتەن شەھەر غوجامكۆلبېشىدىكى قۇربان ھاجىم قايماق دېگەن كىشى قۇرغان ئىككى سىنىپلىق دىنىي باشلانغۇچ مەكتەپتە بالا ئوقۇتقان. قۇربان ھاجىم بۇ مەكتەپكە ياندىش قىلىپ كۆركەم بىر مەسچىتمۇ سالدۇرغان. مەكتەپ ئىككى سىنىپقا بۆلۈنگەن بولۇپ، بىرسى ئوغۇللار سىنىپى بىرسى قىزلار سىنىپى ئىدى. مەكتەپنىڭ ئوقۇ- ئوقۇتۇش ئۇسكۇنلىرى ئىنتايىن ئاددى بولۇپ، ئىككى بېشىغا كالتە پاچاق بىكىتكەن ئۇزۇن ياغاچلار جوزا ئورنىدا قويۇلغان. ئوقۇغۇچىلار كىتاپ- دەپتەرلىرىنى مۇشۇ ئاددى جوزا ئۈستىدە قويۇپ ئوقۇيىتتى ۋە دەپتەرلەرگە خەت كۆچۈرەتتى. ئوقۇغۇچىلار بىلىم سەۋىيەسى بويىچە تۈركۈمگە ۋە گۇرۇپپىلارغا بۆلۈنۈپ قىستىلىشىپ زىچ ئولتۇرغاچقا

ئوغۇللار سنىپىغا ئۆچ ـ تۆت يۈزدەك، قىزلار سنىپىغا 200دىن ئارتـــۇق بالا سىغاتتى. ياز كۈنلىرى 150ئەتراپىدا، قىش كۈنلىرى 200ئەتراپىدا بـــالا ئوقۇيىتتى. ئوقۇغۇچىلار ئارىسىدا يەنە ئۇيغۇر بالىلاردىن باشقا ئۆزبېـــك، خۇيزۇ، ئافغان (كابۇللۇق) ۋە پاكىستانلىقلارنىڭ بالىلىرىمۇ بـــار ئـــدى. قىش كۈنلىرى سنىپلارغا سىغمىغان بالىلارنىڭ بـــر قىســـمى مەســـچىتنىڭ تاشقى سەھنىسىدە ھەمدە سىنىپ سىرتىدىكى يول بويىدا بىر قـــانچە يەرگە ئوت قالاپ ئوتنى چۆرىـــدەپ ئولتـــۇرۇپ ئوقـــۇيىتتى. ئوغـــۇل، قـــز ئوقۇغۇچىلارنىڭ ھەممىسى بىلىم- سەۋىيەسىگە قاراپ ئۇششاق كەلىمىلەرنى يادلاپ ئوقۇيدىغانلار، قۇرئان ئوقۇيـــدىغانلار، ھەرخـــل كىتـــابلار يەنـــى «موھۇممائىل مۇســـلىم»، «موبەييـــان»، «ســـوپىئەلىيار»، «نەۋايـــى، «نەۋبەتى»، «ھۇۋەيدا»، «خوجا ھـــاپىز»، «ئاقائىـــت جەۋھـــرى»، «ئاقائىت زەرۋرى» قاتارلىق كىتاپلارنى ئوقۇيـــدىغانلار بـــويىچە ئايـــرىم گۇرۇپپىلارغا بۆلۈنگەن ئىدى.

ئوقۇتۇش مەزمۇنى جەھەتتە: دىـــن دەرىســـىدىن يـــوقىرقى دەرســـلىك مەزمۇنى بـــويىچە گۇرۇپپىلارغـــا بۆلـــۈپ يەنە ئۇلارنـــڭ سەۋىيەســـى ۋە سۈرئىتىگە قاراپ بـــر قـــانچە كىچـــك گۇرۇپپىلارغـــا ئايرىـــپ، كىچـــك گۇرۇپپىلارنى ئاساس قىلىپ ساۋاق بېرەتتى. دىن دەرىســـىدىن باشـــقا يەنە ھىساپتىن 4ئەمەلنى (قوشۇش، ئېلىش، كۆپەيتىش، بۆلـــۈش) ئۆگىتەتتـــى. ئۇنىڭدىن باشقا ھۆسنىخەت، شېئىر، تەنھەرىكەت قاتـــارلىقلار كۇنـــدۇلۇك دەرسلىك قىلىپ ئۆتۈلەتتى. كۈندە سەككىز، 10ساۋەت ئۆگىنىش بولاتتى.

ئۆگىتىش ئۇسۇلى جەھەتتە: ھىساپ بىلەن ھۆسنىخەتنى كىتاپ ئوقۇش سەۋىيىسىدىكىلەرگە مەخسۇس دەپتەر تۇتـــۇپ ئۆگىنەتتـــى. تەنھەرىكەتنـــى چوڭ گۇرۇپپا بويىچە ھەر كۈنى بىر سائەت خەلپەتلەر مەســـئۇل بولـــۇپ مەكتەپ سىرتىدا ئۆگىتەتتى. تەنھەرىكەت مەزمۇنى ۋە ئۇســـۇلى جەھەتـــتە:

ئىككىدىن ۋە تۆتتىن سەپ تۈزەش، ئوك، سول، ئالدى- ئارقىغا بۇرۇلۇش، رەتلىك مېڭىش، ئاستا يۈگرەش ۋە قىسقا ئارىلىققا يۈگۈرەش، گىمناستىكا قاتارلىقلار پىششىق ئۆگىتىلەتتى. شېئىر دەرىسى ھەر كۈنى ئوقۇغۇچىلار قايتىدىغان چاغدا ئۆتۈلۈپ، ئوقۇغۇچىلار مەكتەپ ئالدىدا سەپكە تىزىلاتتى، ئاندىن ئەمەت ھاجىم ئۆزى يېرىم سائەت ئۆگىتەتتى. 1929- يىلىدىن بۇرۇن، يەنى -- ئەمەت ھاجىم ھەجگە بېرىشتىن بۇرۇن ئۆگەتكەن شېئىرلاردىن قەشقەردە سۈيقەستكە ئۇچراپ ۋاپات بولغان ئاتاقلىق ئالىم ئابدۇقادىر داموللامنىڭ ۋاپاتىغا بېغىشلانغان شېئىر بولۇپ، بۇ شېئىرنى ئەمەت ھاجىم مۇڭلۇق ئاھاڭغا سېلىپ ئۆگەتكەن ئىدى. بۇ شېئىردىن ئېسىمدە قالغىنى تۆۋەندىكىچە:

مەرھۇمى داموللام ئابدۇلقادىرىم ناھەق كەتتىلەر،
ئۆگەتكەن بىزلەرگە ھەق كالامنى شۇنداق ئالمىلەر.
قەشقەردە يېتىملەر ھاممام ئىچىدە كۈلدە ياتۇزلەر،
ئۆگەتمەس بىزلەرگە ھەق كالامنى بىلگەن ئالمىلەر.
ئوقۇيمىز، بىلمەيمىز، «رىسالى ئەرەب» مۇشكۈلدۇر بىزگە،
بىلمەيمىز، بىلدۇرمەس ھەق كالامنى بىلگەن ئالمىلەر.
ئۇ ئالمىلەر بىلگەننى پۈلغا ساتۇرلەر شۇنداق زالىملەر،
قولىدا تەسۋى، بېشىدا داستار، ھارام يىگەنلەر شۇنداق ئالمىلەر

بۇ شېئىرنى ئوقۇش تۈسقۇنلۇققا ئۇچرىغان بولىشى مۇمكىن، كېيىنكى كۈنلەردە ئوقۇش مەنئىي قىلىنغان ئىدى.

ئەمەت ھاجىم 1931- يىلى ھەجدىن قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، چەت ئەللەرنىڭ تەرەققىياتىنى كۆزدىن كۆچۈرۈپ، ئالغان تەسىراتىنى تۆۋەندىكى

شېئىرلار ئارقىلىق ئىپادىلەپ، بىزگە ئۆگەتكەن:

باشقا مىللەتلەر ھاۋادا ئۇچار،
زېمىندا ماشىنا، ئوتلار يۈرگۈزەر.
دېڭىز، جىن ئەمەس ئىنسان ئوغلى،
قېنى شۇ ھېكمەت ئېيتىڭ ئەتەنگە.

ئەمەت ھاجىم يوقىرقى شېئىرلارنى مەيلى باشقا جايدىن ئۆگەنگەن بولسۇن ياكى ئۆزى ئىجاد قىلغان بولسۇن ئۇ ياكى تىكستىنى ئۆزى يېزىپ باشقىلاردىن ئۆگەنگەن ئاھاڭلارغا سېلىپ ئۆگەنگەن بولسۇن، بۇ شېئىرلاردا يېڭىلىق، تەرەققىيپەرۋەرلىك، ئىلىم- مەرىپەتكە ئىنتىلىش، شۇ چاغدىكى زالىملارنى قامچىلاش ھېسسىياتى خېلى كۈچلۈك. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئەمەت ھاجىم ئوقۇغۇچىلارغا شېئىر ئۆگەتكەندە ئالاھىدە ھېسسىياتلىق ۋە مۇڭلۇق ئاھاڭ بىلەن-قىزغىن، روھلۇق كەيپىيات ئىچىدە ئۆگىتەتتى. ئوقۇغۇچىلارمۇ ناھايىتى جانلىق، روھلۇق ئۆگىنەتتى. ھساپ، ھۆسنىخەت ۋە دىن دەرسلىرىنى ئەمەت ھاجىم ئۆزى كۈنبويى دەم ئالماي (تاماق ۋاقتى ۋە نامازدىن باشقا ۋاقىتلاردا) ساۋاق بىرىپ ئۆگىتەتتى. خەلىپەتلەر (سىنىپ باشلىقى) ئوقۇغۇچىلارنىڭ دەرس تەكرارلىشىغا ھەيدەكچىلىك قىلىش ۋە سۈئاللىرىغا جاۋاپ بىرىپ ئۆگىتىپ قويۇش بىلەن ئىنتىزام ئىشلىرىغا مەسئۇل ئىدى. تۇردى ئاخۇنۇم باش خەلىپەت بولۇپ ئۇ كىچىك خەلىپەتلەرنى باشقۇرۇش بىلەن، ئەمەت ھاجىم يوق چاغلاردا دەرس ئۆتەتتى ھەم ئوقۇغۇچىلارنىڭ دەرس تەكرارلىشىغا ۋە ئىنتىزامىغا نازارەت قىلاتتى. ئۇنىڭ ئاۋازى بەك يوقىرى بولۇپ بىر ۋاقىرسا ئوقۇغۇچىلار جىمجىت بولاتتى. 1933- يىلى ئەمەت ھاجىم تۇردى ئاخۇنۇمنىڭ ئۆز ئالدىغا

مەكتەپ ئېچىشىغا رۇخسەت قىلدى. شۇنىڭ بىلەن تۇردى ئاخۇنۇم گۇجان دەرۋازىسىدىكى مەمەت سىدىق ھاجىم ياساتقان ئىككى قەۋەتلىك دىنىي باشلانغۇچ مەكتەپتە ئازاتلىققا قەدەر بالا ئوقۇتقان. ئۇنىڭ «تۇردى ئاخۇن خەلپەت» دىگەن نامى ھازىرغىچە خەلقنىڭ ئېغزىدا ئاتىلىپ كەلمەكتە. تۇردى ئاخۇنۇمدىن كېيىن ئەمەت ھاجىم مەكتىپىگە زاكىر ئاخۇن خەلىپەت بولغان. ئۇلار ئاخىرقى ئۆمرىگە قەدەر «خەلپەت» نامى بىلەن ئالەمدىن ئۆتتى.

ئەمەت ھاجىمنىڭ ئوقۇتۇش ئۇسۇلى ۋە ئوقۇغۇچىلارنى باشقۇرۇش ئۇسۇلىدىكى گەۋدىلىك ئالاھىدىلىكى شۇكى: كونا دىنىي مەكتەپلەردە ئۇزۇندىن بۇيان ساقلىنىپ كەلگەن پەن- مەدەنىيەت تەرەققىياتىغا توسقۇن بولغان خۇراپى ئوقۇتۇش ئۇسۇلىنى يۇرەكلىك بۇزۇپ تاشلاپ، ئوقۇش- ئوقۇتۇش ئىشلىرىدا ئاجايىپ يېڭىلىق يارىتقان. يەنى --- كونا دىنىي مەكتەپلەردە:«خەت يېزىش زىيانلىق» دەپ قارالغاچقا، ئوقۇغۇچىلارغا خەت يېزىشنى ئۆگەتمەيتتى. ئەگەر ئۆزلۈكىدىن خەت يېزىشنى ئۆگەنگەنلەر بولسا، خەت يازغان قولىغا قاتتىق ئۇراتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، بۇنداق ئاخۇنۇملار ئوقۇشنى بىلىپ، يېزىشنى بىلمەيتتى. ھازىرمۇ بەزى پىشقەدەم ئاخۇنۇملاردىن خەت يازالمايدىغانلىرى بار. بەزىلىرى كېيىنكى چاغلاردا ئۆزلىگىدىن ئۆگەنگەن بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ خېتىنى ئۆزىدىن باشقا ئادەم ئوقۇيالمايدۇ.

ئەمەت ھاجىم مۇشۇنداق قالاق ئادەتنى بۇزۇپ تاشلاپ، ئوقۇغۇچىلارغا خەت يېزىشنى ھەمدە ھۆسنىخەت يېزىشنى ئوقۇتۇشنىڭ مۇھىم مەزمۇنى قىلغان. بولۇپمۇ ھۆسنىخەت بىلەن ھىساپ ئۆگىتىشكە ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەن. خەت يېزىشنى ھەم ھىساپ چىقىرىشنى ئۆگىتىشتە، مەكتەپنىڭ شارائىتى بولمىغانلىقى ئۈچۈن، ئوقۇغۇچىلارنى گۈرۈپپىلار بويىچە

ھەركۈنى نۆۋەت بىلەن مەكتەپ يېنىدىكى مەسچىتنىڭ سەھنىسىدە يەرگە جىجاپ يېزىپ ئۆگىنىشكە سالاتتى. مەيلى خەت يېزىش بولسۇن، مەيلى ھىساپ ئىشلەش بولسۇن مۇشۇ ئۇسۇل ئارقىلىق تەكرار ئۆگىنىش بىلەن، دەپتەرگە يېزىپ ئۆگىنىشنى بىرلەشتۈرەتتى. دىن دەرسى ئوقۇتۇش جەھەتتىمۇ، نامىاز ئوقۇشنىڭ قائىدىلىرى ۋە ئايەتلىرىنى پىششىق ئۆگۈتۈپلا قالماي، ئۆگەنگەننى نۆۋەتلىشىپ مەسچىتكە چىقىپ ئەملى نامىاز ئوقۇش بىلەن بىرلەشتۈرۈپ ئىمتىھان ئالاتتى.

ئەخلاقىي جەھەتتە، ئوقۇغۇچىلارغا داۋاملىق تەربىيەنى كۈچەيتىپ ھەركۈنى مەكتەپتىن قايتىدىغان چاغدا ئوقۇغۇچىلارنى سەپكە تىزىپ، يېرىم سائەت ئەدەپ- ئەخلاق قائىدىلىرىنى سۆزلەيتتى. يەنى -- يول يۈرگەندە يولنىڭ ياقىسى بىلەن مېڭىش، ياشتا چوڭلارغا، ئاتا- ئانىلارغا سالام بېرىش، كىشىلەرنىڭ نەرسىلىرىگە زىيان سالماسلىق، ئەدەپسىزلىك قىلماسلىق، ئائىلە ئىشلىرىغا ئاكتىپ ياردەملىشىش قاتارلىق قائىدىلەرنى دائىم تەكىتلەپ، بۇ ئەدەپ- ئەخلاق قائىدىلىرىنىڭ ئىجرا قىلىنىش ئەھۋاللىرىنى سۈرۈشتە قىلاتتى ۋە ياخشىلارنى تەقدىرلەپ، ناچارلارنى تەنقىت قىلاتتى.

ئەمەت ھاجىم ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئىنتىزامغا خىلاپ خاتالىقلىرىنى تەنقىتلەش ۋە جازالاش جەھەتتىمۇ ئالاھىدە تاكتىكا قوللىناتتى. مەسىلەن: رۇخسەتسىز دەرستىن قالغان، باشقا يەڭگىل ئىنتىزامسىزلىق قىلغان ئوقۇغۇچىلارنى يەڭگىل تەنقىتلەپ؛ تەكرار كەمچىلىك ئۆتكۈزگەنلەرنى بولسا «سىزنى شەيتان قورشىۋاپتۇ، ئۆزىڭىزنى ئۆزىڭىز تەستەكلەپ شەيتاننى قاچۇرۇڭ»، دەپ ئۆز- ئۆزىنى بىر نەچچە كاچات ئورغىلى سالاتتى. ئۆز- ئۆزىنى ئۇرغاندىن كېيىن ھايا جانلىنىپ كۆزىگە ياش ئالغانلارنى «سىزنى مەن ئۇرمۇدۇم ھەم ئۇرمايمەن، ئۆزىڭىز شەيتاننى

ئۇرۇپ قاچۇردىڭىز» دەپ، تەسەللى قىلىپ تەنقىت- تەربىيە بېرەتتى. ئەگەر مەكتەپتىن قاچىدىغان ياكى باشقا ئېغىرراق ئىنتىزامسىزلىق قىلغانلار بولسا، شۇ ئوقۇغۇچىنىڭ كىيىملىرىنى سالدۇرۇپ، ئۇرۇش ئۇچۇن تەييارلىق قىلىپ تۇرغۇزۇپ قويىاتتى. ئاندىن ئىككى - ئۇچ ئوقۇغۇچىغا بىر نەچچە تال تاياق كەستۇرۇپ كېلىپ بۇ ئوقۇغۇچىنى باشقىلارغا يۇتكۇزەتتى ياكى ئىككى قولىنى كېرىپ تۇتقۇزۇپ ئۇرماقچى بولاتتى. مانا مۇشۇ جىددى پەيتتە، ئالدىن پىلانلاپ قويغىنى دەرھال بىرسى سىرتتىن كىرىپ بۇ بالىنى «تىلىۋالغان» بولاتتى. شۇنىڭ بىلەن بىر تاياق ئۇرمايلا قاتتىق تەھدىت بىلەن تەربىيە بېرەتتى. بۇ خىل جازادىن بىر قېتىم قۇتۇلغان ئوقۇغۇچى ئادەتتە يەنە تەكرار خاتالىق ئۆتكۈزمەيىتتى. ئۇنىڭدىن باشقا، ئەمەت ھاجىم ئوقۇغۇچىلارنى ھەرخىل مەدەنىي پائالىيەتلەرگە قاتنىشىشقا ئادەتلەندۇرەتتى. مەسىلەن: ھەرىيلى باھار مەزگىلىدە دەل- دەرەخلەر ئەمدىلا يۇپۇرماق چىقارغان چاغلاردا، يەنى 3- ئاينىڭ 20- كۈنلىرىدىن كېيىن بارلىق ئوقۇغۇچىلارنى باشلاپ قۇربان ھاجىم قايماقتىڭ گۈجاندىكى باغ ھويلىسىغا ئېلىپ چىقىپ «نوروز بايرام» پائالىيىتى ئۆتكۈزەتتى. بۇ پائالىيەتنىڭ مەزمۇنى شېئىر ئوقۇش، چېلىشىش، توپ تۇتۇپ ئويناش، قىسقا ئارىلىققا يۈگرەش، كۆز تېڭىپ ئادەم تۇتۇش، بوۋا ئويۇنى قاتارلىقلار ئىدى. قىزلارنىڭ پائالىيىتى جىكەش ئويناش، يەرلىك توپ ئويۇنى، ناخشا- ئۇسۇل قاتارلىقلار ئىدى.

ئەمەت ھاجىم 1929- يىلى ئەرەبىستانغا چىقىپ ھەج قىلىپ، 1931- يىلى قايتىپ كەلگۈچە مەكتەپنى قۇدرىتۇللاخۇنۇم، سەيدۇللا ھاجىم قاتارلىق كىشىلەر باشقۇرۇپ تۇرغان. مۇشۇ ئىككى يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت ئىچىدە ئەمەت ھاجىم ئەرەبىستانىنىڭ بەزى شەھەرلىرىنى ھەمدە مىسىر، تۇركىيە، ئىراق، ھىندىستان، پاكىستان، قازان شەھىرى قاتارلىق دۆلەت ۋە شەھەرلەرنى سىياھەت قىلىپ، ئۇلارنىڭ ئوقۇتۇش ئۇسۇلىدىكى بەزى

يېڭىلىقلارنى قوبۇل قىلىپ، سىنىپلارغا جوزا ۋە دوسكا ياساپ ئوقۇتۇشنى يولغا قويغان. دېمەك، ئەمەت ھاجىمنىڭ ئوقۇتۇش ئۇسۇلى نىسبەتەن ئىلغار بولغاچقا ئۇ مەكتەپنى پۈتتۈرگەنلەرنىڭ سەۋىيەسى ھازىرقى 5- ، 6- سىنىپنىڭ سەۋىيەسىگە تەڭ كېلەتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، شۇ چاغدا خوتەندە تۇنجى قېتىم ئېچىلغان 1- قارار ھەم 2- ،3- قارار دارىلمۇئەللىمىن مەكتىپىگە خوتەن شەھىرىدىن ئىمتىھان بىرىپ قوبۇل قىلىنغانلارنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىگى ئەمەت ھاجىمدا ئوقۇپ ساۋاتلىق بولغانلار ئىدى. مەنمۇ شۇ ئوقۇغۇچىلاردىن ئىدىم. ئەمەت ھاجىمنىڭ جەمئىيەت ئۈچۈن يېتىشتۈرۈپ بەرگەن ھەر ساھە بىلىملىك كىشىلىرى ئاز ئەمەس. مەسىلەن: بىلال ئەزىزى (ل.مۇتەللىپ بىلەن ئاقسۇدا بىللە قۇربان بولغان)، ئابدۇقادىر مۇھەممىدى، مەتئابلا بەگ ھاجىم قاتارلىق يازغۇچى، شائىرلار؛ نۇرىمەت قۇربان، زۇننۇن رۇستەم، مەمتىمىن نىياز (قاراماىدا مائارىپ مەسئۇلى) ئابلىز سەيدۇللا قاتارلىق ئاز بولمىغان كۆزگە كۆرۈنگەن مائارىپچىلار؛ نادىرخان قاتارلىق داڭلىق مۇزىكانتلار ۋە سەنئەتچىلەر، شۇنىڭدەك ئاياللاردىنمۇ تۇنجى ئارتىستكا ھاۋا ساقى (1943- يىلى غېرىپ- سەنەم ئوپىراسىدا سەنەم رولىنى مۇۋەپپقىيەتلىك ئېلىپ چىققان)، رابىيخان غوپۇر (قىزلار مەكتەپكە ئىلمىي مۇدىر بولغان)، ئەتتەر خانىم (ۋىلايەتلىك ئاياللار بىرلەشمىسى ۋە سودا ئورۇنلىرىدا مەسئۇللۇق خىزمەتلەرنى ئۆتىگەن) قاتارلىق ئاياللارنىڭ ھەممىسى ئەمەت ھاجىمنىڭ تەربىيەسىدە بىلىملىك بولۇپ يېتىشكەن. يوقىرقىلاردىن باشقا يەنە نۇرغۇن كىشىلەر ئەمەت ھاجىمدا ئوقۇپ كېيىنكى چاغلاردا جەمئىيەت خىزمىتىگە قاتناشقان ياكى قىسقا كۇرسلاردا تەربىيەلىنىپلا خىزمەتكە چىققان ۋە ياكى يوقىرى مەكتەپلەرگە ئىمتىھان بىرىپ ئۆتكەن. دىنىي ئۆلىمالاردىن مەمەت ئىمىن دامۇللا ھاجىم (ناۋاي دامۇللام) قاتارلىق كىشىلەرمۇ ئەمەت ھاجىمدا ئوقۇپ ساۋاتلىق بولغان.

ئالاھىدە تىلغا ئېلىپ مەدھىيەلەشكە ئەرزىيدىغىنى شۇكى، خوتەندە تۇنجى قېتىم پەننى مەكتەپ ئېچىلغاندا ئەمەت ھاجىمدا ئوقۇغان

كىشىلەرنىڭ كۆپ قىسمى پەننىي مەكتەپنىڭ يوقىرى سىنىپلىرىدا ئاز ۋاقىتلا ئوقۇپ ئالىي مەكتەپلەرگە قوبۇل قىلىنغان. مەسىلەن: نۇرىمەت قۇربان، زۇننۇن رۇستەم، مەمتىمىن نىياز، رابىيخان غوپۇرلار ئەنە شۇلارنىڭ ۋەكىلىدۇر. يەنە بەزىلەر پەننىي مەكتەپلەردە ئوقۇمايلا شۇ بىلىم سەۋىيەسى ۋە ئۆزلۈكىدىن ئۆگىنىپ تىرىشچانلىق كۆرسىتىش بىلەن ئاتاقلىق تېۋىپلاردىن بولۇپ قالغان. مەسىلەن: ئابلىمىت يۇسۇپ ھاجىم، غوپۇر ھاجىم، غوجى باھاۋۇدۇن ھاجىم قاتارلىق كىشىلەر شۇلارنىڭ ۋەكىلىدۇر. يەنە بەزىلەر جەمئىيەتتە مۇھىم خىزمەتلەرگە قاتناشقان. مەسىلەن: مىزەخمەت خۇيجاڭ (ئاپتونۇم رايۇنلۇق سودا- سانائەتچىلەر بىرلەشمىسىدە)، ھاجى توختى، ئەتتەر خانىم قاتارلىقلار شۇلارنىڭ ۋەكىلى.

يەنە ئالاھىدە ئاپىرىن ئېيتىشقا تېگىشلىكى شۇكى، 1938- يىلى 3- ئايدا خوتەن ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئويۇشمىسى تەشكىل قىلىنىپ، ئويۇشما قارمىقىدا باشقۇرۇلىدىغان يېڭىچە پەننىي مەكتەپلەرنى ئېچىشنى پىلانلاپ تەييارلىق قىلىۋاتقان كۈنلەردە (شۇ يىلى 6- ئايلاردا) ئەمەت ھاجىم غوجامكۆل مەكتىپىدە ئۆزى ئوقۇتۇۋاتقان 200دىن ئارتۇق قىز- ئوقۇل ئوقۇغۇچىلارنى باشلاپ كېلىپ ئۇيغۇر ئويۇشمىسىغا ئۆتكۈزۈپ بەرگەن. بۇ ئوقۇغۇچىلار ھەر كۈنى شېئىر ئوقۇپ كوچا ئارىلاپ تەشۋىق قىلىپ، ئوقۇش يېشىدىكى ئوقۇغۇچىلارغا تەسىر كۆرسىتىپ 100دىن ئارتۇق بالىنى ئەگەشتۈرۈپ كەلگەن. نەتىجىدە 9- ئايدا بىرىنچى باشلانغۇچ مەكتەپ (چايخانا مەكتەپ)، قىزلار مەكتەپ (ھازىرقى شەھەرلىك 2- باشلانغۇچ مەكتەپ) ۋە دارىلتام قاتارلىق مەكتەپلەرنى تەشكىل قىلغان. شۇنىڭدىن كېيىن ئەمەت ھاجىم ئۇيغۇر ئويۇشما خىزمىتىگە قاتنىشىپ 1938- يىلىدىن 1940- يىلغىچە خوتەن ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر ئويۇشمىسىنىڭ ئەۋقاپ(مالىيە) مۇدىرلىق خىزمىتىنى ئۈستىگە ئېلىپ، مەدەنىي- مائارىپ خىزمىتىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن مەبلەغ

توپلاش خىزمىتىنى ئىشلىگەن. 1940- يىلى ئۆكتەبىردىن 1944- يىلغىچە ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر ئويۇشمىسىنىڭ رەئىسلىك خىزمىتىنى ئىشلىگەن. بۇ مەزگىللەردە خوتەننىڭ مەدەنىي- مائارىپ ئىشلىرى جۇش ئۇرۇپ راۋاجلىنىپ، كىشىنى خوشال قىلىدىغان نەتىجىلەر بارلىققا كەلگەن. پەقەت خوتەن ناھىيەسىدىلا باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ سانى ئاۋۋالقى يەتتىدىن 68گە كۆپەيگەن. ئەمەت ھاجىم يەنە يېزىلاردا يېڭى مەكتەپ بەرپا قىلىش ھەققىدە تەشۋىق قىلىشقا يىتەكچىلىك قىلىپ ئاكتىپلىق بىلەن ئىشلىگەن. 1944- يىلدىن 1950- يىلغىچە ئۇيغۇر ئويۇشما تەپتىش ھەيئەت مۇدىرلىقى ۋەزىپىسىنى ئۆتىگەن. ئۇنىڭدىن كېيىن خوتەن ناھىيەلىك سىياسى كېڭەشتە ۋە سىياسى مەكتەپتە خىزمەت قىلىپ 1967- يىلى 9- ئاينىڭ 19- كۈنى ئالەمدىن ئۆتكەن.

خوتەنگە ئىلىم- مەرىپەت ئۇرۇقىنى چاچقۇچى خەلقىمىزدىن، تۇنۇلغان مائارىپچى ئۇستاز ئەمەت ھاجىمنى خوتەن خەلقى داۋاملىق ياد ئېتىپ كەلمەكتە.

(رەتلەپ تەييارلىغۇچى: ئامىنە نىياز)

ئامىنەم نىياز، ئايال، ئۇيغۇر، 1950- يىلى قۇمۇل شەھىردە تۇغۇلغان. باشلانغۇچ ۋە ئوتتۇرا مەكتەپلەرنى قۇمۇلدا ئوقۇپ 1965- يىلى شىنجاڭ ئونۇپرىستىتنىڭ تىل- ئەدەبىيات فاكولتېتىغا كىرگەن ۋە 1984- يىلغىچە خوتەن «شەرق شامىلى سودا سارىيى»دا ئىشلىگەن. 1984- يىلى خوتەن شەھىرى قۇرۇلغاندا شەھەرلىك سىياسىي كېڭەشكە يۆتكىلىپ تارىخىي ماتېرىياللار خىزمىتىگە مەسئۇل بولۇپ، خوتەن تارىخىي ماتېرىياللىرىنى توپلاش، يېزىش، رەتلەش، تەھرىرلەش قاتارلىق خىزمەتلەرنى ئىشلىگەن. شۇنداقلا، تارىخىي ماتېرىياللارنىڭ كورىكتورلىقىنى ئۆز ئۈستىگە ئېلىپ، تارىخىي ماتېرىياللارنىڭ سۈپەتلىك، تېزگىرا ۋە چىنلىقىغا كاپالەتلىك قىلغان.

ئابدۇللا سۇلايمان

خوتەنلىكلەرنىڭ ئەنئەنىۋى تېرىقچىلىق ئادەتلىرى

1. تېرىقچىلىققا ئائىت بىر قىسىم تارىخىي ئۇچۇرلار

«قەدىمكى تارىم ۋادىسى ئىنسانلارنىڭ ئەڭ دەسلەپ دۇنياغا كەلگەن جايى[1]» بولۇپ، «بۇ رايوننىڭ ئىقلىم شارائىتى ئىنسانىيەتنىڭ ھەر خىل تۈردىكى ئەجدادلىرىنىڭ تەدرىجى تەرەققى قىلىشىغا تولىمۇ باب كېلەتتى[2]». تارىم ۋادىسىدىكى قەدىمكى «ئۇدۇن بۇنىڭدىن بەش- ئالتە مىڭ يىللار ئىلگىرى يېڭى تاش قوراللار دەۋرىگە قەدەم قويغان. ھازىرقى نىيا، كېرىيە، گۇما قاتارلىق جايلاردىن نەپىس ياسالغان تاش قوراللار تېپىلىپ، ئۇلارنىڭ يىراق قەدىمكى دەۋرلەردە خوتەنلىكلەر ئىشلەتكەن ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى ئىكەنلىكى ئىسپاتلاندى[3]». ھازىرقى گۇما ناھىيەسىنىڭ جەنۇبىي قىسمى ۋە غەربىي جەنۇبىدىكى قاراقۇرۇم تېغى ئارىسىدا ئۇچ جايدىن قىيا تاش رەسىملىرى بايقىلىپ، ئارخېئولوگلار تەرىپىدىن بۇ رەسىملەر تەخمىنەن يېڭى تاش قورال دەۋردە ئىشلەنگەن بۇلىشى مۇمكىنلىكى قىياسلاندى. رەسىمدە سىزىلغانلارنىڭ پۇتۇنلەي ئەر بۇلۇشى، مۇشۇ مەزگىلدە ئەرلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىشتا ئاساسىي كۈچكە ئايلانغانلىقىنى چۈشەندۈرەتتى.

ئەجدادلىرىمىز قارا قۇرۇم ئىتەكلىرىدىكى يايلاق، جاڭگاللاردا كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىشتىن، ئولتۇراق تۇرمۇش تەقەززالىقى بىلەن پەيدىنپەي ئىگىلىك تەرەققىياتىدا زور بۇرۇلۇش ھاسىل قىلىپ، ئەترapىدىكى قوشنا ئەللەردىن خېلى بورۇنلا بوستانلىق مەدەنىيىتىگە ئۆتكەن. مىلادىدىن بۇرۇنقى 3- 4- ئەسىردىلا ئۇدۇن، ئۆزۈنتات، نىيا، يولئارىش، چىرا، گۇما قاتارلىق جايلار تېرىقچىلىق جەمئىيىتىگە قەدەم قويغان[4]. «تارىم ئويمانلىقىدا مىلادىدىن ئىلگىرىكى 10- ئەسىرلەردە بىر قانچە شەھەر دۆلىتى ۋۇجۇدقا كەلگەن[5]». بولۇپمۇ، ئۇدۇن، ئۆزۈنتات، نىيا قاتارلىق بەگلىكلەر تۈزلەڭلىكتىكى بوستانلىقلارغا جايلاشقاچقا، سۇغىرىشقا قولايلىق، ئىكولوگىيىلىك مۇھىتى ياخشى، شارائىتى تېرىقچىلىققا باب كەلەتتى. ئىشلەپچىقىرىش قۇرۇلمىسى جەھەتتە دېھقانچىلىق ئاساس، چارۋىچىلىق قوشۇمچە بولۇپ، يېغلىق دەۋرىگە كەلگەندە بۇ زېمىندا يېزا ئىگىلىك خېلىلا تەرەققى قىلغان. ئەجدادلىرىمىز ئۆستەڭ چېپىپ، تۇغان ياساپ، سۇ باشلاپ يەر سۇغارغان. ئۆكۈز، ئات قاتارلىقلارغا تايىنىپ يەر ئاغدۇرغان. مىس ۋە تۆمۈردىن ياسالغان دېھقانچىلىق سايمانلىرىنى ئىشلەتكەن.

---

① ئەنۋەر بايتۇر، خەيرىنسا سىدىق: «شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ تارىخى»، مىللەتلەر نەشرىياتى 1991- يىل نەشرى، 22- بەت

② ۋ. بارتولىت: «ئوتتۇرا ئاسىيا تۈرك تارىخىدىن 12 لېكسىيە»، جۇڭگۇ ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى 1984- يىل خەنزۇچە نەشرى

③ «خوتەننىڭ قىسقىچە تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 200- يىل نەشرى 1- كىتاب 3- بەت.

④ «خوتەننىڭ قىسقىچە تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 200- يىل نەشرى 1- كىتاب 3- بەت

⑤ ئىمىن تۇرسۇن: «تارىمدىن تامچە» مىللەتلەر نەشرىياتى 1990- يىل نەشرى 442- بەت.

«ۋېينامە» دە ئۇدۇن توغرىسىدا: «زېمنىي ھەر خىل ئاشلىق زىرائەتلىرىنى تېرىشقا باب كېلىدۇ» دەپ يېزىلغان بولسا، «لىياڭنامە» دە: ئۇدۇننىڭ «سۇ مەنبەسى كۆپ، قۇم- تاشلىرى كۆپ، كىلىماتى مۆتىدىل، شال، بوغداي تېرىشقا، شاپتۇل ئۆستۈرۈشكە باب كېلىدۇ....» دەپ يېزىلىپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە تېخىچە تېرىلمىغان كېۋەزنىڭ بۇ رايوندا تېرىلىدىغانلىقى قەيت قىلىنغان.

«مەلۇماتلارغا قارىغاندا، قەدىمكى خوتەن بوستانلىقىدىكى ئاھالىلەر بۇغداي (قارا بوغداي)، تېرىق (سۆك)، ئارپا، چۇجگۇن(قوناق)قاتارلىق ئاشلىق زىرائەتلەر ۋە ھەر خىل پۇرچاق تېپىدىكى زىرائەتلەرنى تېرىپ، ئۆزلىرىنىڭ ئاساسىي ئۇزۇقلۇقى قىلىپ كەلگەن. كەندىر، كېۋەز قاتارلىق تالالىق زىرائەتلەرنى ئۆستۈرۈپ، ئۇنىڭدىن ماتا- رەخت توقۇپ، كىيىم- كېچەك كىيگەن. ھازىرغىچە خوتەن بوستانلىقىدىن بايقالغان ئېپتىدائىي شەھەر- قەلئە خارابىلىرى بىلەن قەدىمكى قەبرە، يادىكارلىقلاردىن يەنە بىر مۇنچە بۇغداي دانلىرى، بۇغداي باشقى، بۇغداي ئۇنىدىن تەييارلانغان ھەر خىل يېمەكلىكلەر، شۇنداقلا بۇغداي تېرىش ھەققىدە يېزىلغان ھەر خىل يېزىقتىكى خاتىرە پۈتۈكلەر تېپىلغان. مەسىلەن: بۇنىڭدىن 2000 يىل ئىلگىرىلا تەكلىماكاندا قۇمغا كۆمۈلۈپ كەتكەن قەدىمكى نىيا خارابىسىدىن بۇغداي دانلىرى ۋە بىر تال بىجىرىم ساقلانغان بۇغداي باشقى تېپىلغان. 1959- يىلى بۇ شەھەر خارابىسىدىن خېلى كۆپ تېرىق ۋە بىر قەۋەت تېرىق دۇۋىسى (تېرىقلا رۇزۇن يىللارنىڭ ئۆتىشى بىلەن بىرىكىپ قېتىپ كەتكەن)، شۇنداقلا بىر مۇنچە چۇجگۇن دېنى، سامان تېپىلغان. شۇ يىلى يەنە نىيا خارابىسى بىلەن ھازىرقى كېرىيە ناھىيەسى تەۋەلىكىدىكى قەدىمكى خارابىلاردىن پاختا، چىگىت، ئادەم ۋە گۈل نۇسخىلىرى چۇشۇرۇلۇپ مۇكەممەل توقۇلغان پاختا رەختلەر تېپىلغان. ۋۇجىن ئەپەندى

بۇ پاختىنى مەملىكەت بويىچە ئەڭ بۇرۇن تېرىلغان پاختا ئەۋرىشكىسى دەپ، قاردى[1]».

ئەجدادلىرىمىز دېھقانچىلىق زىرائەتلىرىنىڭ كۆپ قىسمىنى ئۆز تىپىدىكى ياۋا ئۆسۈملۈكلەرنى ئۆزلەشتۈرۈش، پەرۋىش قىلىش ئارقىلىق يېتىشتۈرگەن بولۇپ، ئارخېئولوگ ۋاڭ بىڭخۇا ئەپەندى كۆرسەتكىنىدەك «شىنجاڭدا بوغداي مەملىكەت بويىچە ئەڭ بۇرۇن ئۆستۈرۈلگەن. بۇ شىنجاڭ خەلقىنىڭ بىر ئۇلۇغ تۆھپىسىدۇر[2]».

دىمەك، يېڭى تاش قوراللار دەۋرىدىن تاكى 20- ئەسىرنىڭ 60-يىللىرىغا قەدەر بولغان ناھايىتى ئۇزۇن ھايات مۇساپىسىدە ئەنئەنىۋى تېرىقچىلىق خوتەنلىكلەرنىڭ كۈندۈلۈك تۇرمۇشىدا ئىنتايىن مۇھىم ئورۇن تۇتقان بولۇپ، تېرىقچىلىق شەكلى، تېرىقچىلىق ئۇسۇلى ئاستا-ئاستا دەۋرلىككە ـــ ئادەتلىنىشكە يۈزلەنگەن. بىزگىچە يېتىپ كەلگەن تارىخىي يازمىلار ۋە بۇ رايونغا يېقىنقى دەۋرلەردە كېلىپ كەتكەن ئارخېئولوگلار، ئېكسپېدىتسىيىچىلەرنىڭ كىتابلىرىدىكى بايانلاردىن قارىغاندىمۇ، ئەجدادلىرىمىزنىڭ «ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى ئاساسلىقى ئاشلىق ئىشلەپچىقارغان ۋە مۇئەلىك دەرەخ يېتىشتۈرگەن. بۇ يەرلەرنىڭ ئەمگەك كۈچى يېتەرلىك، ھاۋاسى ئىللىق، يەرلىرى مۇنبەت، سۇغىرىش ئەسلىھەلىرى مۇكەممەل، قىدىمدىن تارتىپلا تېرىقچىلىق تېخنىكىسى بىر قەدەر ئىلغار» بولغان. «ھەر قايسى بوستانلىقلار ئاھالىسىنىڭ كىرىمى يېزا ئىگىلىكتىن كەلگەچكە كىشىلەر زور كۈچ سەرپ قىلىپ،

---

① ئا. مۇھەممەد سايرامى: «قەدىمكى خوتەن بوستانلىقىنىڭ ئىقتىسادى ئىگىلىكى ھەققىدە» («شىنجاڭ تەزكىرىسى» ژۇرنىلى 1992- يىلى 4- سان) غا قارالسۇن.

② ۋاڭ بىڭخۇا: «كۆنچى دەريالىق ۋادىسىدىكى قەدىمكى قەبرىستانلىقنىڭ تېپىلىشى ۋە دەسلەپكى تەتقىقات»، («شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» خەنزۇچە 1983- يىل 3- سان)

ئېرىقلارنى ياساپ تېرىقچىلىق قىلغان. بۇ ئېرىقلار خۇددى جانلىقلار تىنىدىكى قان تومۇرغا ئوخشاش تۈتۈشۈپ، تور ھاسىل قىلىپ، ھەر بىر پارچە يەرگە ھاياتى كۈچ ئاتا قىلغان. سۇغىرىش تۈرلىرىنىڭ شەكىللىنىشى ناھايىتى ئىنچىكە بولۇپ، كىشىنى ھەيران قالدۇرغان[1]».

2. تېرىقچىلىق قىلغۇچىلار ۋە تېرىش ـــ كۆكەرتىش شەكلى

خوتەندە يىراق قەدىمكى دەۋرلەردىن باشلاپ دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار ئومۇمەن مۇنداق بەش خىلغا بۆلۈنگەن: (1) كۆپ يەر ئىگىلەپ، ئۆزى ۋە ئائىلىسىدىكى كىشىلەر تېرىقچىلىق قىلماي، باشقىلارنىڭ كۈچىدىن پايدىلىنىپ يېرىنى كۆكەرتكۈچىلەر؛ (2) بىر قەدەر كۆپ يەر ئىگىلىگەن بولسىمۇ يېرىنىڭ بىر قىسمىدا ئۆزى تېرىقچىلىق قىلىپ، خېلى بىر قىسمىنى باشقىلارنىڭ كۈچىدىن پايدىلىنىپ كۆكەرتكۈچىلەر؛ (3) ئۆزىگە تەئەللۇق يەرنى ئۆزى تېرىپ ئىشلەپچىقارغۇچىلار؛ (4) ئۆزىنىڭ ئازغىنە يېرىدە تېرىقچىلىق قىلغاندىن سىرت، باشقىلارنىڭ يېرىگە ئىشلىگۈچىلەر؛ (5) پۈتۈنلەي يەرسىز بولۇپ، يىل بويى باشقىلارغا ئىشلەپ ئائىلىسىنى باقىدىغۇچىلار.

خوتەن بوستانلىقىدىكى تېرىلغۇ يەرلەرنىڭ كىشىلەر تەرىپىدىن ئىگىلىنىش نىسبىتى ۋە ئەسىرلەردىن بۇيانقى تېرىقچىلىق قىلىشتىكى يۇقىرىقى ئايرىملار بىر خىل ئادەت شەكلىنى ئېلىپ، ئەۋلاتمۇ- ئەۋلاد داۋام قىلىپ كەلگەن. تېرىقچىلىق قىلىدىغان يەر- زېمىنى كۆپ ياكى ئازراق

---

①پېرزىۋالىسكى: «لوپنۇرغا سەپەر» (خۇاڭ جيەنمىن تەرجىمسى) شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1998- يىل 8- ئاي 1- نەشرى.

بولغـــان، ئۆزى ۋە ئائىلىســـدىكىلەر ئىشـــلىمەي، باشـــقىلارغا ئىجـــارىگە بېرىدىغانلار بولسۇن؛ ھەم ئۆزى تېرىقچىلىق قىلىدىغان ھەم بـــر قىســـىم يېرىنـــى باشـــقىلارغا ئىجـــارىگە بېرىـــدىغانلار بولســـۇن، ئىككـــى تەرەپ ئوتتۇرىسىدا بەلگىلىك پۇتۇم بارلىققا كەلتۈرۈلـــۈپ، ھەر ئىككـــى تەرەپ شۇنىڭغا رىئايە قىلىدىغان ئادەتنى شەكىللەندۈرگەن.

«يەر ـــــ ئالتۇن قوزۇق»، «يېـــرى بارنـــاڭ جېنـــى بـــار» قاتـــارلىق ئەقلىيەلەر بويىچە ئەۋلادمۇ- ئەۋلاد يەرگە باغلىنىـــپ ئۆتـــۈش، يەردىـــن چىققان نېسۋىسىگە شۈكرى قانائەت قىلىش، پۈتكۈل ئاھالىنىـــڭ ھەنـــۆى تۈۋرۈكىگە ئايلانغان.

يەر ئىگىلىرى باشقىلارنىڭ كۈچىدىن پايدىلىنىپ تېرىقچىلىق قىلىشتا، ئادەم يالاپ تېرىقچىلىق قىلـــش ئاساســـلىق ئۇســـۇل بولـــۇپ: يىللـــىق يالانغۇچىلار ئادەتتە «يىللىقچى» دەپ ئاتىلىپ، ئۇلارنـــڭ خېلـــى بـــر قىسمى شۇ يەر ئىگىسىنىڭ تېرىلغۇسىنى بـــر ئۆمـــۈر قىلىـــدىغان يـــاكى ئەۋلادمۇ- ئەۋلاد شۇ ئائىلىـــدە «يىللىقچـــى» بولـــۇپ تۇرىـــدىغانلارنى كۆرسەتكەن. ياش، قاۋۇل ئەمگەكچىنىڭ بـــر يىللـــىق ئـــش ھەققـــى 60 چـــارەكتىن 80 چـــارەككىچە قونـــاق ھېســـابلىنىپ، 60 چـــارەك قونـــاق بەرگۈچىلەرگە تاماق، كىيىم- كېچەك (يەر ئىگىسىنىڭ كونـــا كىيىملـــرى) بېرىلگەن. 80 چارەك قوناق بەرگۈچىلەرگە يەر ئىگىسى تامـــاق بىرىـــپ. كىيىمنى يالانغۇچى ئۆزى غەملىگەن.

يەر ئىگىلىرىنىڭ تېرىقچىلىق قىلىشىدىكى ئىككىنچى خىل ئۇسۇلى: يەرنى ئىجارىگە بېرىش بولۇپ، يەر ئىگىسى مەلۇم كۆلەمـــدىكى يەرنـــڭ سۈپىتىگە قاراپ، يىللىق مەھسۇلاتنى قوناقنىڭ چارەك ھېسابىغا توختىتىپ، دېھقاندىن يىـــل ئاخىرىـــدا توختاتقـــان ئاشـــلىقنى تاپشـــۇرۇپ ئالغـــان. دېھقانچىلىق بىجىنى يەر ئىگىسى ئۆز ئۇستىگە ئالغاندىن باشقا، سۇ ھەققى

ۋە ھاشار- مەدەكار قاتارلىق ئالۋاڭ- ياساقلارنى يەر ئىجارىگە ئالغۇچى تۆلىگەن.

ئۇچىنچى خىل ئۇسۇل: تېرىلغۇ يەرنى ئوتاققا بېرىش بولۇپ، بۇ خىل كىشىلەر «ئوتاقچى» دەيىلگەن. يەر ئوتاققا بېرىش ئۇسۇلىمۇ بىر قانچە خىل بولۇپ:

بىرىنچى، بەشتە بەش (5:5) ئوتاق ئۇسۇلى بويىچە يەر ئىگىسى يەر چىقىرىپ، ئوتاقچى كۈچ چىقارغان. ئۇرۇق، ئوغۇت، ياكى ھايۋان كۈچىنىڭ بىرسىنى يەر ئىگىسى، يەنە بىرسىنى ئوتاقچى چىقارغان. غەللە- پاراق (دېھقانچىلىق بېجى ئاشلىقى) ۋە ئۆشرە ئاشلىق چىقرۇېتىلگەندىن كېيىن قالغان ھوسۇلنى ئىككى تەرەپ تەڭ نىسبەتتە ئالغان.

ئىككىنچى، ئالتىدە تۆت (6:4) ئوتاق ئۇسۇلى قوللىنىلىپ، يەر ئىگىسى يەرنىلا چىقارسا؛ ئەمگەك كۈچى، ئۇرۇق، ئوغۇت، ھايۋان كۈچى قاتارلىقلارنى ئوتاقچى چىقارغان. ئومۇمىي ھوسۇلدىن غەللە- پاراق ۋە ئۆشرە ئاشلىق چىقرۇېتىلگەندىن كېيىن قالغان ھوسۇل ئون ھەسسە قىلىنىپ، ئالتە ئۇلۇشى ئوتاقچىغا، تۆت ئۇلۇشى يەر ئىگىسىگە مەنسۇپ بولغان.

ئۇچىنچى، ئىككىدە بىر (2:1) ئوتاق ئۇسۇلى. بۇنىڭدا، يەر ئىگىسى يەر، ئۇرۇق، ئوغۇت، ھايۋان كۈچى چىقارسا، ئوتاقچى پەقەت ئەمگەك كۈچىنىلا چىقارغان. ئومۇمى ھوسۇلدىن غەللە- پاراق ۋە ئۆشرە ئاشلىق چىقرۇېتىلگەندىن كېيىن، قالغان ھوسۇل ئۈچ ھەسسە قىلىنىپ، ئىككى ئۇلۇشى (66.66%) يەر ئىگىسىگە، بىر ئۇلۇشى (33.33%) ئوتاقچىغا مەنسۇپ بولغان.

قەدىمدە ئوتاقلىشىپ يەر تېرىشنىڭ يۇقىرىقىلاردىن قىسمەن پەرقلىق بولغان باشقا ئۇسۇللىرىمۇ قوللىنىلغان. شۇنداقلا، ئوتاقچى دېھقانلار

ئېرىق- ئۆستەڭ چېپىش، كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش قاتارلىق هاشار ئەمگەك ۋەزىپىلىرىنى ئۈستىگە ئالغان. يەر ئىگىسىنىڭ دەرەخلىرىنى چاتاش، بېدە- پىچان ئورۇش قاتارلىق ئىشلىرىغا ياردەملەشكەن. بۇنداق يەر تېرىشتىن باشقا، ئەمگەك ۋە هاشار ئىشلىرى ئومۇمەن هەپتىدە بىر كۈن ئەتراپىدا بولۇپ، بۇنىڭغا ئايرىم ئىش هەققى بېرىلمىگەن.

پەسىللىك، ئايلىق، هەپتىلىك يىغىلانغۇچىلار «كۈنلۈكچى» دەپ ئاتىلىپ، ئۇلارنىڭ ئىش هەققى كۈنلۈك هېسابلىنىپ، هەر تۆت كۈنلۈك ئىش هەققىگە بىر چارەك قوناق بېرىلگەن.

3. خوتەن رايونىدا تېرىلىپ كەلگەن ئاساسلىق ئەنئەنىۋى زىرائەت تۈرى

1) بۇغداي. خوتەن رايونىدىكى هەر قايسى بوستانلىقلاردا قىدىمدىن بۇيان بۇغداي ئاساسلىق دانلىق ئاشلىق هېسابلىنىپ تېرىلغان. ئۇنىڭ كۈزگى ۋە يازغى بۇغداي دېگەن ئىككى تۈرى بولۇپ، بۇ ـــــ بىرى 10- ئاينىڭ ئوتتۇرىسىدىن باشلاپ 11- ئاينىڭ باشلىرىغىچە تېرىلىدىغان، يەنە بىرى 3- ئاينىڭ ئاخىرىدىن 4- ئاينىڭ باشلىرىغىچە تېرىلىدىغانلىقىغا قاراپ قۇيۇلغان نام ئىدى.

كۈزگە بۇغداينىڭ چىلىگە كۈزگى (پاكار ئۆسىدىغان، يېتىپ كەتمەيدىغان، بالدۇر پىشىدىغان) ۋە ئاق كۈزگى (مەهسۇلاتى بىر قەدەر يۇقىرى، ئۇنى ئاق، چىلگە كۈزگىدىن كېيىنرەك 7- ئاينىڭ باشلىرىدا پىشىدىغان، ئورنىنى ئېڭىز قونىقى تېرىشقا بولىدىغان)، قارا كۈزگى (بىرلىك مەهسۇلاتى يۇقىرى، قۇرغاقچىلىققا چىداملىق، تېرىغاندىن كېيىن كانجىلاشتىن باشقا 5- 6- ئايلاردا بىر ياكى ئىككى قېتىم سۇغۇرۇلىدىغان،

7- ئايلاردا پىشىدىغان، ئېگىز ئورنىغا چامغۇر تېرىشقا بولىدىغان)دەپ ئاتىلىدىغان سورتلىرى بار ئىدى.

يازغى بۇغداينىڭ ئاق مەككە (مەھسۇلاتى بىر قەدەر يۇقىرى، دانىسى ئاق، ئۇنمۇ ئىنتايىن ئاق، خېرىدارلىق، سېتىلىشتا باشقا يازغى بۇغدايلاردىن قىممەترەك، ئورنىنى ئېگىز قونىقى تېرىشقا بولىدىغان)؛ ھوسۇن چىلگە (دانىسى ئاق، ئورنىنى ئېگىز قونىقى، چامغۇر تېرىشقا بولىدىغان)؛ ئارپا بۇغداي (قۇرغاقچىلىققا چىداملىق، بالدۇر پىشىدىغان، پاكار ئۆسىدىغان، يېتىپ كەتمەيدىغان)؛ ھورمىتلا بۇغداي (مەھسۇلاتى بىر قەدەر يۇقىرى، كېيىنرەك پىشىدىغان، بىر قىسىم يۇرتلاردا ئورنىنى ماش ياكى چامغۇر تېرىيدىغان) قاتارلىق سورتلىرى بار ئىدى.

2) قوناق (كۆممە قوناق). كۆممە قوناق رايونىمىزغا بىر قانچە ئەسىر ئىلگىرى كىرگۈزۈلۈپ ئۆزلەشتۈرۈلگەن. ئۇنىڭ ئاق سۇزۇك (دانىسى چوڭ، شاپىلاق، مەھسۇلاتى يۇقىرى، سۇ ۋە ئوغۇتقا بولغان تەلىپىمۇ يۇقىرى، 4- ئايدا تېرىسا 9- ئاي ئاخىرىدا، يەنى 180 كۈندە پىشىدىغان)؛ قاپاق قوناق (دانىسى چوڭ، سارغۇچراق، مەھسۇلاتى يۇقىرى، 5- ئايدا تېرىسا 9- ئاي ئاخىرىدا، يەنى 150 كۈن ئەتراپىدا پىشىدىغان، بىر قىسىم رايونلاردا خۇۋانى قوناق، يىسىي قوناق دەپمۇ ئاتايدىغان)؛ قارا پىپەك قوناق (دانىسى قىزغۇچ سېرىق، قۇرغاقچىلىققا چىداملىق، ئاش- تامىقى تەملىك)؛ ئارا چىلگە قوناق (ئارپا ئېگىزى ئورنىغا تېرىسىمۇ پىشىدىغان، سۇ ۋە ئوغۇتقا بولغان تەلىپى ئانچە يۇقىرى ئەمەس)؛ يۇرە پاكار قوناق، ئاق چىلگە قوناق (دانچىلىرى ئۇششاق ۋە يۇمىلاق، بىر باش قوناق دانلىرىنىڭ بەزى دانىسى ئاق، بەزى دانىسى سېرىق ئارىلاش، بۇغداي ۋە ئارپا ئېگىزلىرىغا 7- ئاينىڭ 10- كۈنلىرىگىچە تېرىسا پىشىدىغان)؛ ئېگىز قونىقى- تاش چىلگە (دانىسى

ئۇششاق، پاكار ئۆسمىدىغان. بىر قىسىم يۇرتلاردا 7- ئاينىڭ 15- كۈنلىرىگىچە تېرىسا پىشىدىغان) قاتارلىق سورتلىرى بار ئىدى.

3) شال. ئارخىئولوگىيلىك تېپىلمىلار ۋە بىر قىسىم يازما مەنبەلەرگە ئاساسەن خوتەنلىكلەرنىڭ ئاشلىق زىرائەتلىرى ئىچىدە شال تېرىشىمۇ ئەنئەنىۋى دېھقانچىلىق ئىچىدىكى مۇھىم تۈرلەرنىڭ بىرى ئىدى. قارا قۇرۇم تاغلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى بىر قىسىم جايلاردا شال تېرىشقا ئائىت ئىزلار بار. يېقىنقى زامانىدىكى بىزگە مەلۇم بولغان دەريا- ئېقىنلارنىڭ ئۆزگىرىشىدىن كېيىن شەكىللەنگەن بىر قىسىم ھاۋزىلار، تېپىز سۇلۇقلار شال تېرىشتىكى قولايلىق جايلار بولۇپ، قاراقاش، يۇرۇڭقاش، سانجۇ دەريا‌سى ۋە كېرىيە دەريا دەريا‌سى بويلىرىدا كەڭ كەتكەن شال ئېتىزلىرى بەرپا قىلىنىپ شال تېرىقچىلىقى داۋام قىلىپ كەلگەن. ئاساسلىق شال سورتى «قىزىل قولتۇق» ۋە «چىلگە شال» قاتارلىقلاردىن ئىبارەت بولۇپ، خوتەنلىكلەردە پاخلىدىن ئايرىلىپ تەييارلانغان مەھسۇلات «گۈرۈنجا» دەپ ئاتالغان.

4) ئارپا. ئاساسەن ئۇچ خىل سورتى بولۇپ، سامان ئارپا (شەكلى گۈرۈچ- شالدەك، دانسى شاكاللىق بولۇپ، شاكىلى (پوستى) بىلەن ئۇن تارتىپ تاسقىغاندا شاكىلى كېپىكى بىلەن ئەلگەكتە قالىدۇ. سامان ئارپىسىنىڭ مەھسۇلاتى بىر قەدەر يۇقىرى بولۇپ، تاغلىق ۋە تۇزلەڭ رايونلاردا تېرىلاتتى)؛ كۆك ئارپا (رەڭگى كۆكۈش، مەھسۇلاتى بىر قەدەر يۇقىرى، كۆپرەك سۇ تەلەپ قىلىدۇ، بوستانلىقلار ۋە تاغلىق رايونلىرىدا تېرىلاتتى)؛ ئاق ئارپا ((چىلگە ئارپا) بالدۇر پىشىدىغان، ئورنىنى قوناق تېرىشقا ھەم بالدۇر ئىستېمال قىلىشقا ئۇلگۈرگەچكە، ئۇزۇقى ئەتىياز پەسلىدىلا تۈگەپ قالىدىغان دېھقانلار ئەتىيازدا سۇ تاپسىلا بىر قىسىم يەرلىرىگە ئاق ئارپا تېرىتتى) قاتارلىق سورتلىرى بار ئىدى.

5) تېرىق (تېرىقنى قازاندا قورۇپ ئۇن تارتىپ نان يېقىپ يېيىشكە، ئۇماچ، يۇبدان ئېتىپ ئىچىشكە، ئۇننى قۇرۇق پېتى ياكى قاياناقسۇغا سېلىپ ئىچىشكىمۇ شۇنداقلا چارۋا ماللارغا يەم- خەشەك قىلىشقىمۇ بولىدۇ). ۋاقىت تاللىمايتتى، تېرىش پەسلى ئۆتۈپ كەتسىمۇ 7- ئاي ئاخىرىسىغچە تېرىسلا ھوسۇل ئېلىشقا بولاتتى. ياز كۈنلىرى كەلكۈن سۈيىدىن پايدىلىنىپ بىنام، جاپاگال بويلىرىدىكى قۇملۇقلارغا تېرىشقا بولىدىغانلىقى، بولۇپمۇ قۇم تۇپراقتا ياخشى ئۆسەتتى. قۇرغاقچىلىققا چىداملىق بولۇپ، سۇ قىس ئەھۋالدا تېرىغان پېتى ھوسۇلى يېغۇزلىنىغاچقا، تېرىقچىلىقى ئاددىي، كۆپ ئەمگەك تەلەپ قىلمايتتى. بىناملىقلارنىڭ ئۆ يەر- بۇ يەرلىرىدىن توسۇپ، ئاق يەرگە ئۇرۇق چېچىپ، بۇقۇسدا ھەيدەپ، بىرەر قېتىم سۇ ئالسىلا بولاتتى. ئوتاش، ئوغۇتلاش ھاجەتسىز ئىدى. تېرىقنىڭ باشقى مۇشۇك قۇيرۇقىدەك ئۆسىدىغان يەنە بىر خىل (بۇنى ئىستىمال قىلىشتا تېرىقنى يەر سوقىسى بىلەن سوقۇپ، سىرتىدىكى بىر قەۋەت پوستىنى ئاجرىتىپ داننى ئايرىۋېلىپ، داننى شۇ پېتى بويىچە قازانغا سېلىپ يەڭگىل تاماق قاتارىدا كىسىللەر ۋە يېڭى تۇغۇتلىق ئاياللارغا ئاش ئېتىپ بېرىلىدۇ) سورتى بار ئىدى.

تېرىق مەخسۇس تېرىلغاندىن سىرت بېدىنىڭ يېڭى ئۆسكەن مايسىلرىنى قۇياش نۇرى كۈيدۈرۈۋەتمەسلىك ئۈچۈن بېدە ئۇرۇقى بىلەن قوشۇپمۇ تېرىلاتتى. بېدە ئاستا ۋە ئاجىز ئۆسكەچكە، تېرىق مايسىسى ناھايىتى تىز ئۆسۈپ، بېدە مايسىسىغا سايە تاشلاپ قۇياش نۇرىنىڭ كۈيدۈرۈۋېتىشىدىن ساقلايتتى. شۇڭلاشقا يازدا كەلكۈن سۈيى كۆپەك كەلگەن يىللىرى، قۇملۇق تۈزلەك رايونلاردا دېھقانلار ئىمكانىيەتىنىڭ بىرىچە تېرىقنى كۆپەك تېرىشقا تىرىشاتتى.

6) ماش، پۇرچاق. ئۇ ئادەتتە قارا ماش ۋە يېشىل ماش دەپ ئايرىلاتتى.

قارا ماش ئېچىز قونىقىنىڭ ئارىسىغا تېرىلغاندىن تاشقىرى، يازدا بۇغداي ئېچىزى ئورنىغا مەخسۇس تېرىلغان. بۇنداق مەخسۇس تېرىلغان ماشلارغا بىر قېتىم سۇ ئالغان ياكى تۇپراق كۇچلۇك بولسا سۇ ئالماي، تېرىغان پېتى مەھسۇلاتى يېغىۋېلىنغان (قارا ماشنىڭ ئالاھىدىلىكى قۇرغاقچىلىققا چىداملىق بولۇپ، سۇنى كۆپ ئالسا كۆكلەپ كېتىپ دان تۇتمايدۇ).

يېشىل ماش پاكار غوللۇق ئۆسۈملۈك بولۇپ مەخسۇس كۆلەمگە تېرىشقىمۇ ۋە باشقا خىلدىكى زىرائەتلەرنىڭ قىر، ئورەك، قۇر ئارلىقلىرىغا كىرىشتۇرۇپ تېرىشقىمۇ بولاتتى. يېشىل ماش چوكىلىرى ئىلگىرى- كېيىن پىشقانلىقى ئۇچۇن، پىشقان چوكىلىرىنى ئۇدۇللۇق ئۇزۇۋېلىپ ھوسۇل يېغىۋېلىنغان ھەمدە تېبابەتتە دورىلىق قىممىتىگە ئىگە دەپ قارالغان.

لوۋيا. لوۋيىنى مەخسۇس يەرگە تېرىماستىن قوغۇن- تاۋۇز، سەي- ئوتياش، بالدۇر قوناق، كېۋەز قاتارلىق زىرائەتلەرنىڭ قىر، ئورەك بويلىرىغا باش ئەتىياز يەنى ـــ 3- 4- ئايلاردا تېكىپ، ھوسۇلنى بىراقلا يېغىۋالماستىن لوۋيا چوكىسى سارغايغاندا ئۇدۇللۇق ئۇزۇپ، قۇرۇۋۇتۇپ، سوقۇپ مەھسۇلاتى يېغىۋېلىنغان.

پۇرچاق. پۇرچاقنىڭ تۇرى ۋە رەڭگى كۆپ بولۇپ، ئۇ بىئولوگىيىلىك خۇسۇسىيتى ۋە ئىكولوگىيىلىك ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن تۆت خىلغا ئايرىلاتتى. مەسىلەن، تاغلىق رايونلارنىڭ ھاۋا كىلىماتىغا ماس كىلىدىغىنى؛ تۇزلۇق ، قۇرغاق رايونلارنىڭ ھاۋا كىلىماتىغا ماس كىلىدىغىنى؛ مەخسۇس كۆلەمگە تېرىلىدىغان پۇرچاق ۋە باشقا زىرائەتلەرگە كىرىشتۇرۇپ تېرىلىدىغان ياكى بىر قىسىم زىرائەت ئېتىزلىرىنىڭ قىر-

ئورەكلىرىگە تېرىلىدىغان پۇرچاق، دېگەندەك. پۇرچاق تۇپراق تاللىمايدىغان، سۇنى كۆپرەك تەلەپ قىلىدىغان، باش ئەتىيازدا تېرىسا كۆزدە ھوسۇلى يېغۇپلىنىدىغان زىرائەت بولغاچقا 20- ئەسىرنىڭ 60-يىللىرىدىن بۇرۇن خوتەننىڭ تاغلىق رايونلىرىدا ئاق ۋە كۆك پۇرچاق، تۇزلەڭ رايونلاردىكى كوكتاتلىق- ئوتياشلىق ئېتىزلىرىنىڭ قىر-ئورەكلىرىگە ئاق پۇرچاق تېرىلغان.

7) كېۋەز. خوتەنلىكلەر ئاردىسىدا قەدىمكى دەۋردىدە كاپايسا (kapaysa) دەپ ئاتالغان. كېيىنچە فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش ئارقىلىق «كېۋەز» دېيىلىدىغان بولغان. «كېۋەز» دېگەن بۇ ئاتالغۇ بەزىدە «پاختا» دەپ ئېيتىلىپ، تېرىلغىنىمۇ ھەم ئېچىلغاندىن كېيىن يېغۇپلىنغىنىمۇ ئوخشاش «پاختا» دېيىلىپ كەلگەن.

كېۋەز تېرىشتا «ئاۋۋال قىرنىڭ بۇزۇلۇپ كەتكەن يەرلىرىنى ئوڭلايمىز، ئاموت چېچەكلىگەندە ئوسا قىلمىز. ئوسا قىلىپ ئۇچ- تۆت كۈندىن كېيىن يەرنى ئاختۇرۇپ- ھەيدەپ، ئاۋۋال ئوقنى تارتىپ، ئاندىن كېيىن چۆنەك تارتىپ، چىگىتنى ھۆل توپىغا ئېلىشتۇرۇپ، ئاز- تولا سىيادان، كۈنجوت قوشۇپ، چېلەككە چىگىتنى ئېلىپ چۆنەكنىڭ تۆپىسىگە سېپىمىز. ئاندىن كېيىن تاماقتا تاتلاپ ئۇرۇغنى تېگىگە چۆكۈرىمىز. ئالاھىزەل ئون بەش- يىگىرمە كۈندە كېۋەز ئۇنۇپ چىقىدۇ. ئۇنۇپ ئىككى- ئۈچ كۈندە بىر- ئىككى قولاق بولىدۇ. كۈندە ئوتايمىز. ئاندىن يايىمىز[1]. ئىككىنچى ئوتاقتا چۆنەكنىڭ ئىچىنى بىر ئادەم كەتمەندە قىرىپ بېرىدۇ. بەل[2] بىرلە كېۋەزنىڭ تېگىنى يۇمشاتقۇچ ئوتايمىز. سۇغىرىمىز، كېۋەز چېچەكلەيدۇ. بەزىسى سېرىق، بەزىسى قىزىل چېچەكلەيدۇ. قېلىن بولۇپ قالسا تاقلۇپتىمىز. شالاڭ قويۇپ قويىمىز. شالاڭ قويغان كېۋەز

① يايىمىز ـــ سۇغۇرىمىز.

② بەل ـــ ئوتىغۇچنىڭ بىر تۈرى

جىق غوزا بولىدۇ ھەم جىق شاخلايدۇ. ئوتتىماق ھەم ئاسان. قۇۋۇتلىك يەرگە تېرىغان كېۋەزنىڭ تۈپ ئارىسى كەڭرى بولسا، ئادەم كېۋەزلىككە شۇنداق كىرسە چۆكۈپ كېتىدۇ» (گۈننار ياررىڭ (شۇېتسىيە) «ئۇيغۇر خەلق ئەدەبىياتى جەۋھەرلىرى». مىللەتلەر نەشرىياتى 1997- يىل 12- ئاي 1- نەشرى218- بەت)

كېۋەزنىڭ قىدىمدىن بۇيان تۆت خىل سورتى بولۇپ، «ئاق پاختا»، «ئاق كورا پاختا» (تېرىش ئومۇملاشقان)، «مەللە پاختا» (رەڭگى سېغىز رەڭدىن توقراق بولۇپ، ئۇنىڭدىن يىپ ئىگرىلىپ خام، چەكمەن توقۇپ، بويىماستىنلا كىيىم تىكىپ كىيىلگەن)، «كەنجى كېۋەز» دەپ ئاتالغان.

«ئاقكورا» دەپ ئاتىلىدىغان ئەنئەنىۋى كېۋەز سورتى بولسا، غولى كۈنجۈت غولىغا ئوخشاش تىك ۋە ئېگىز ئۆسىدىغان، شاخلىمايدىغان، ھەر بىر تال يۇپۇرماق تۈۋىدىن بىر ئىككى تال غۇنچىلاپ غۇزا تۈتىدىغان، غوزىسىنىڭ تۈۋى چوڭ، ئۇچى ئۇچلۇق بولۇپ، تېرىش مەزگىلى ئاق پاختا بىلەن ئوخشاش، قۇرغاقچىلىققا چىداملىق كېۋەز سورتى ئىدى. ئۇ پەقەت سۇ كىرمىسمۇ ئاز- تولا ھوسۇل بېرىش بىلەن باشقا سورتلاردىن پەرقلىنەتتى. «ئاقكورا» كېۋەز سورتىنىڭ يەنە بىر ئالاھىدىلىكى، ئۆسۈش مەزگىلى تاماملانغانىدىن كېيىنمۇ غوزىسى ئېچىلمايتتى. ئۇشۇك ئۆتكەنىدىن كېيىن، غوزىسى ئۆزۈۋېلىنىپ، قۇرىغانىدا پاختىسى چىقىرىۋېلىناتتى. ئەمما پاختا تالاسىنىڭ سۈپىتى ئاق پاختىدىن قېلىشمايتتى، بەزىدە غوزا (قۇرۇتۇلغان) پېتى سېتىلاتتى.

«كەنجى پاختا» يەرلىك سورت بولۇپ، ئۆسۈش مەزگىلى 110 كۈن ئەتراپىدا بولغاچقا، ئېغىر قۇرغاقچىلىق مەزگىللەرنىڭ ئەتىيازلىقى سۇ يېتىشمەسلىك تۈپەيلىدىن پەقەت كەلكۈن كەلگەن پەسىللەردە (6- ئاينىڭ

باشلىرىدىن ئوتتۇرىلىرىغىچە) تېرىلىدىغانلىقىغا ئاساسەن «كەنجى پاختا» دەپ ئاتالغان.

8) مايلىقدان. قىدىمدىن بۇيان خوتەنده زېغىر، زاغۇن، كەندىر، زاراڭزا، ئاپتاپپەرەس، قىچا، كۈنجۈت، سىيادان، مونۇسكا قاتارلىق مايلىق دان زىرائەتلىرى تېرىلغان. زېغىر مەخسۇس كۆلەمگە تېرىلاتتى. كونا-يېڭى بىناملاردا تۇپراق قاتلىمى نېپىز بولغان جايلاردىمۇ ئۆسۈڭپرەتتى. ئوتاش، ئوغۇتلاش كەتمەيتتى. بىراق، سۇنى كۆپرەك تەلەپ قىلاتتى. 3-ئايدا تېرىسا 9- ئايدا پىشاتتى. ئورنىنى ئىككى يىل ئاق قالدۇرۇپ، يەرنى ھاردۇق ئالدۇرمىسا بولمايتتى. چۈنكى سۇنى كۆپ ئالغاچقا تۇپراق ئاجىزلاپ ھوسۇل چىقمايتتى. زاغۇن بۇغداي بىلەن ئارلاشتۇرۇلۇپمۇ (زاغۇن تارقاتقان بىر خىل ئاچچىق پۇراق ئارقىلىق بۇغدايلىققا پېت چۈشۈپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن) ياكى مەخسۇس كۆلەمگىمۇ تېرىلاتتى.

9) بېدە. خوتەن بوستانلىقىدا بېدە سورتى «نو بېدە»، «قاشقا بېدە» قاتارلىق ئىككى خىل بولۇپ، كۆلەملىك بېدە تېرىلغاندىن باشقا بىر قىسىم بىنام يەرلەرگە ئاختارما (ئاق يەر) قىلىنىپلا بېدە تېرىلىپ، تاماق بىلەن تۇزلەنگەندىن كېيىن، باشقا زىرائەتلەرگە سۇ ئېلىنىپ، سۇ جىددىيلىكى بىر ئاز پەسەيگەندە ئۇستىدىن سۇغىرىلاتتى.

10) كەندىر. بىر خىل ياغلىق دان ئۆسۈملۈكى بولۇپ، يۇرت كەندىرى ۋە ياۋا كەندىر دەپ ئىككىگە بۆلۈنەتتى. يۇرت كەندىرى ئىلگىرى تارىم ۋادىسىدا بىر خىل ئاساسلىق ياغلىقدان سۈپىتىده كەڭ تېرىلىپ كەلگەن. كەندىر بىر- ئىككى مېتىر ئېگىزلىكتە ئۆسىدۇ. ئەركەك كەندىر ۋە چىشى كەندىر دەپ ئايرىلىدۇ. ئەركەك كەندىر چېچەكلىسىمۇ مېۋە تۇتمايدۇ. شاخلىرى ئاز، تۈز ئۆسىدۇ، بالدۇر پىشىدۇ. چىشى كەندىر

كۆپ شاخلايدۇ، كېيىنرەك پىشىدۇ. كەندىر تېرىلىش مەۋسۇمىغا قاراپ يەنە ئېگىز كەندىرى ۋە ئاق يەر كەندىر دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ. ئېگىز كەندىرى باش ئەتىيازدا بۇغداي ئېتىزلىرىنىڭ قىرىغا تېرىلىدۇ. بۇغداي ئورۇۋېلىنغاندىن كېيىن ئېگىزغا تېرىلغان زىرائەتتىن بۇرۇنراق پىشىدۇ. شۇڭا، ئېگىز كەندىرى دېيىلىدۇ.

ئاق يەر كەندىرى 4ـ ، 5ـ ئايلاردا ئاق يەر قونىقى ئېتىزلىرىنىڭ قىرىغا ياكى مەخسۇس يەرگە تېرىلىپ، قونىاق بىلەن تەڭ پىشاتتى. كەندىر يىغۋېلىنىپ، شاخلىرى تولۇق قۇرۇتۇلغاندىن كېيىن يىلتىز تەرىپى ئوشتۇلۇپ تاش پوستى سويۇۋېلىناتتى. مانا بۇنداق پوست «كەندىر قاۋزىقى» دەپ ئاتىلاتتى. كەندىر قاۋزىقى سۇس ئاق ياكى قايماق رەڭ بولۇپ، تالا ئۇزۇنلۇقى 50～150 سانتىمېتىرغىچە؛ ئاق يەر كەندىرنىڭ قاۋزاق مەھسۇلاتى ئېگىز كەندىرنىڭكىدىن يۇقىرى، تالاسىمۇ ئۇزۇنراق بولاتتى. ئەركەك كەندىرنىڭ قاۋزىقى تالا ئۇزۇنلۇقى، مەھسۇلاتى ياكى چىدامچانلىقى جەھەتتە ھەممىدىن ئۈستۈن تۇراتتى.

4. ئەنئەنىۋى تېرىقچىلىق ئادەتى، ئۇسۇللىرى، تېرىش مەزگىلى ۋە پەرۋىشى

خوتەنلىكلەرنىڭ ئەنئەنىۋى تېرىقچىلىق شەكلى ۋە ئۇسۇلى، ئۇزاق ئەسىرلىك دېھقانچىلىق ئەمەلىيىتىدىن كەلگەن. بۇلار سۇ، تۇپراق، كىلىمات، پەسىل ـ شارائىت قاتارلىق ئامىللارنىڭ بىرىكىشىدىكى تەجرىبىدىن ئۆتكەن جەريانىدۇر.

خەلقىمىز ئۇرۇق سېلىشتا (دان تېكىشتە): قۇرۇق توپىغا (ئاق يەرگە) ئۇرۇق سېلىش، ئوسىغا ئۇرۇق سېلىش، ئورەك ئېلىپ ئىككى

چېتىگە ئۇرۇق سېلىش، چۆنەكلەپ چۆنەك ئۈستىگە ئۇرۇق سېلىش قاتارلىق ئۇسۇللارنى قوللانغان.

ئەجدادلىرىمىز قوناق قاتارلىق دانلىق زىرائەتلەر ئۇرۇقىنى زاغۇن يېغى بىلەن ياغلاپ (ئۇرۇقلۇقنى زاغۇن يېغى بىلەن نەمدەپ) سېلىپ تۆۋەندىكىدەك ئۇنۇمگە ئېرىشكەن. بىرى، زاغۇن يېغىنىڭ ئالاھىدە ئاچچىق بولۇشى كۈمۈلگەن ئۇرۇق ۋە مايسىنى ھەر خىل قۇرت، زىيانداشلار ئاپىتىدىن ساقلىغان. ئىككىنچىسى، زاغۇن يېغى ئوغۇتلۇق رول ئوينىغاچقا، مايسا سوقتا ۋە ئەڭگىزى قېنىق ئۆسكەن. ئۈچىنچىسى، زىرائەتنىڭ قۇرغاقچىلىققا تاقابىل تۇرۇش كۈچىنى ئاشۇرۇپ، ھەزگىلىسىز ئۇسساپ كېتىشنىڭ ئالدى ئېلىنغان.

تېرىش ئۇسۇلى ئاساسەن ئېتىز بويىچە تېرىش، ئارىلاش تېرىش، ھەخسۇس تېرىش، چېچىپ تېرىش، بۇسۇقىدا تاپ ئېچىپ تېرىش، قول بىلەن تىكىپ تېرىش قاتارلىق جەريانلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان.

خوتەن رايونىدىكى ھەر قايسى بوستانلىقلاردا سۇ ئىنتايىن قىس بولۇپ، تېرىقچىلىق ھەزگىلىدە بۇ ئەھۋال ئالاھىدە گەۋدىلىك بولغاچقا، بىرقىسىم ئاق يەرلەرگە (ئاختارمىغا) ئۇرۇق سېلىپ باستۇرۇلغاندىن كېيىن ئەتىيازدىكى «چىچەك سۇيى» ھەزگىلىدە ئۇستىدىن سۇ باشلىناتتى. بۇ خىل ئۇرۇق سېلىش ئادىتى كۆپىنچە بىر قىسىم قوناق ۋە يازغا بوغداي تېرىلغۇسىدا داۋاملاشتۇرۇلۇپ كېلىنگەن ئىدى.

قۇرغاقچىلىققا تاقابىل تۇرۇش، تېرىش ھەزگىلىنى ئۆتكۈزۈۋەتمەسلىك ئۈچۈن ھەرقايسى ئۇزۇك بوستانلىقلاردا بولۇپمۇ چىرا ۋە گۇما بوستانلىقلىرىدا يەرگە ئۇرۇق سېلىشنىڭ بىر قاتار ئۇنۇملۇك چارە- ئۇسۇللىرى قوللىنىلغان:

بۇنىڭ ئىچىدە كونا ئوسغا تېرىش ـــ بالدۇرقى يىلى كەچكۈزدە

سۈغۇرۇلغان، قىشتا توڭلاپ ئەتىيازدا ئوسسىي ئۆرلەيدىغان يەرلەرگە قوناق تېرىپ، 6- ئايلارنىڭ باشلىرىدىكى كەلكۈن مەزگىللىرىدە يېيىغ سۈيى قۇيۇلىدىغان ئۇسۇلنى كۆرسەتسە؛ ئاققا تېرىش ـــــ ئاق يەرنى ئاغدۇرۇپ، تەكشىلەپ ئوغۇتلاپ، ئۇرۇق تېكىش ئارقىلىق ۋاقتىنى ئۇتۇپ، ئارقىدىن سۈغۇرۇش ئۇسۇلنى كۆرسەتكەن.

داڭغا تېرىش ـ تېرىلغان يەرلەر تېخى ئۇغۇتلىنىپ، ئاغدۇرۇلۇپ تۈزلەنمىگەن، پەۋقۇلئاددە سەۋەبلەردىن كەلكۈن بالدۇر كېلىپ قالغان، تېرىش مەۋسۇمى ئۆتۈپ كېتىشكە بىر نەچچە كۈنلا قالغان ئەھۋالدا، يەرلەر ئالدىراشلا قىرلىنىپ، ئاغدۇرۇلمىغان يەرگە بوۋسا بىلەن تاپ ئېچىپ، ئۇرۇق سېلىنىپ، ئارقىدىن سۈغۇرۇلغان. بۇ خىل ئۇسۇلدا ئۇرۇق سېلىش ئۇلگۈرمىسە، ئالدىن سۈغۇرۇپ ئارقىدىن ئۇرۇق سېلىنغان.

يامغۇر ئوسسىغا تېرىشتىمۇ، قۇرغاقچىلىق بولۇپ، 5- ئايلاردا قاتتىق يامغۇر يېغىپ، يەر نەملىكى 20cm دىن ئاشسا ـــــ يەنى يامغۇر نېمى يەر تېگىدىكى كونا نەمگە ئۇلاشسا، دېھقانلار ۋاقتىنى ئۇتۇش ئۈچۈن بۇ ئوسىنى قولدىن بەرمەي داڭغا تېرىش ئۇسۇلى بويىچە قوناق تېرىغان. بۇنىڭ بىلەن كەنجى قوناق تېرىلماقچى بولغان يەرگە ئورتا قوناق تېرىلىپ، مەھسۇلاتقا كاپالەتلىك قىلىنغان.

قوناق ئۇنۇپ مايسا تەكشىلىنىپ بولغاندا، تاپ ئارىلىقى چوڭقۇر ۋە يۇمشاق چانلىپ نەملىك ساقلىنىپ 6- ئاينىڭ باشلىرىدا كەلكۈن كەلگەندە يېيىغ سۈيى قۇيۇلغان. بۇ ئۇسۇلنى قوللانغاندا، ئورتا ياكى كەنجى قوناق تېرىش ئورنىغا بالدۇر قوناق تېرىش ئەمەلگە ئاشىدىغانلىقتىن، ۋاقتىنى ئۇتۇپ، يەككە مەھسۇلاتنى ئۆستۈرۈپ كۆپرەك ھوسۇل ئالغىلى بولاتتى. چۈنكى، بۇرۇنقى چاغلاردا تېرىلىدىغان يەرلىك كۆممەقوناق سورتلىرىدىن خۇۋانى قۇناق، ئاق ئات چىشلىق قوناق، يېسى قوناق قاتارلىق بالدۇر

قوناق سورتلىرىنىڭ نۇرمال ھالدىكى ئوتتۇرىچە مو بېشى مەھسۇلاتى 600～800 جىڭ، ئايرىم ئەھۋاللاردا مىڭ جىڭغا يېتەتتى؛ يۇرە قۇناق، ئاق سېرىق قوناق قاتارلىق ئورتا قوناق سورتلىرىنىڭ مو بېشى مەھسۇلاتى 350～600 جىڭ ئەتراپىدا؛ پاكار قوناق، يۇرە پاكار قوناق قاتارلىق كەنجى قوناق سورتلىرىنىڭ مو بېشى مەھسۇلاتى 150～350 جىڭ ئەتراپىدا؛ تاش چىلگە قۇناق، ئۇندى- پىشتى قوناق قاتارلىق ئالاھىدە كەنجى قوناق سورتلىرىنىڭ مو بېشى مەھسۇلاتى 100جىڭ ئەتراپىدا بولاتتى. دېمەك، تۇپراق شارائىتى ۋە پەرۋىش قىلىش ئوخشاش بولغان ئەھۋالدا، قوناق سورتى ۋە تېرىلغۇ ۋاقتىنىڭ بالدۇر- كېيىن بۇلىشى يەرنىڭ بىرلىك مەھسۇلاتىغا ناھايىتى زور تەسىر كۆرسەتتى.

مۇبادا، يەرنى سۇغىرىپ بولۇپ، ئوسغا تېرىشنى كۈتۈپ تۇرسا، يەرنىڭ ئوسسىي كېلىشكىچە ئۇچ- تۆت كۈن، ئوسنى ئاغدۇرۇپ تۇزلەپ تېرىپ بولغىچە يەنە بىر نەچچە كۈن كېتىدىغانلىقتىن، مۇشۇ بىر نەچچە كۈن ئىچىدە بالدۇر ياكى ئورتا قوناق تېرىش مەۋسۇمى ئۆتۈپ كېتىپ، بالدۇر قوناق تېرىش ئورنىغا ئورتا قوناق، ئورتا قوناق تېرىش ئورنىغا كەنجى قوناق تېرىشقا مەجبۇر بولۇپ، يەكىكە مەھسۇلات ۋە ئومۇمىي مەھسۇلاتتا نۇرغۇن زىيات تارتىپ قالاتتى. «ئاققا تېرىش» ئۇسۇلىنى قوللانغاندا بولسا، بىر نەچچە كۈن ۋاقتىنى ئۆتۈپ، بالدۇر ياكى ئورتا قوناق تېرىشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇپ كۆپرەك ھوسۇل ئالايتتى.

قوناق تېرىشنىڭ جەريانلىرى، پەرۋىشى ۋە ئۇنى يىغىۋېلىش ئۇسۇللىرى تۆۋەندىكى بايانلاردا تېخىمۇ ئېنىق كۆرسىتىلگەن: «يەرنى ئوسا قىلىپ، ئۇينى، بوقۇسانى يەر تۆپىسىگە ئېلىپ چىقىپ، ئۇينى بوقۇسىغا قوشۇپ يەر ھەيدەيمىز. بىر ئادەم بىر بوقۇسانىڭ كەينىدىن بىرلە مېڭىپ، بوقۇسا جىجىغان يەرگە قوناق ئۇرۇغنى بىرىدىن- بىرىدىن

سالىدۇ. قوناق تېرىلىپ ئون بەش كۈندە ئۈنۈپ بولىدۇ. ئون بەش كۈندە ئۈنگەن قوناقنىڭ ھەممىسىدىلا دان بولۇۋەرمەيدۇ. ئون كۈندە ئۈنگەن قوناق ياخشى بولىدۇ. ئون بەش كۈندىن كېيىنكى تۆت كۈندە ئۈنگەن قوناق بەزى ۋاقىتدا ئۇششۇپ كىتىدۇ. ئەڭ ئاخىرى ئۈنگەن قوناق ئەسلا بولمايدۇ. قوناق يەردىن ئۈنۈپ چىقىپ، تۆت- بەش كۈندە ئىككى- ئۈچ شاخ ئايرىيدۇ. ئاندىن، ئون بەش كۈندە ئوتاپ سۈغىرىمىز. ئۈچۈنجىلەيمىز[1]. ئاندىن قوناق پېپەك چىقىرىدۇ[2]. ئارقىدىن تۆتىنجىلەيمىز. قوناق باش تارتىدۇ. دان سۈيىدە ئۇبدان بىر سۈغىرىمىز. شۇنىڭ بىلەن پىشىدۇ. ئاندىن كېيىن قوناقنى ئالىمىز. خامانغا ئېلىپ بېرىپ، يېيىتىپ قويىمىز. ئاخشاملىقتا ئون- ئون بەش ئادەم قاتار ئولتۇرۇپ سويىمىز. بۇنداق چاغلاردا بەزى ئادەملەر ‹بۇرۇن بۇرۇنىدى، توخۇ تورنا ئىدى، قىرغۇل جەندە ئىدى، قۇيرۇقى يەردە ئىدى› دەپ چۆچەك ئوقۇپ بېرىدۇ». («ئۇيغۇر ئەدەبىياتى جەۋھەرلىرى». گۈننار ياررىك ‹شۇڭبتسىيە› . مىللەتلەر نەشرىياتى 1997- يىل 12- ئاي 1- نەشرى 216- بەت)

ئۈنىدىن باشقا بىر قىسىم تاغلىق رايونلاردا (چىرا ناھىيەسىنىڭ ھازىرقى بوستان ‹ئىمامىلا› ، بۇزاق، سارلۇق، ئاقچىغ؛ كېرىيە ناھىيىسىنىڭ ئاتچان، پۇلۇ؛ گۇما ناھىيەسىنىڭ سانجۇ، كەڭقىر؛ خوتەن ناھىيەسىنىڭ قاشتېشى ‹قاراڭغۇ تاغ› قاتارلىق نەچچە ئونلىغان يېزا- كەنتلىرىدە) جۇي ئېچىپ ئۇرۇق سېلىش ئۇسۇلى قوللىنىلغان. بۇ تاغلىق رايونلاردا دېگىدەك ئارپا ۋە ئاز بىرقىسىم قوناق سورتلىرىنى تېرىشتا، يەر شەكلى ئويمان، چوڭقۇر بولۇشى سەۋەبىدىن قىر سېلىپ ئېتىز بەرپا قىلىش ھەم ئېرىق- ئارەك ئېلىپ يەر سۇغۇرۇشقا مۇمكىنچىلىك

① ئۇچۇنجىلەيمىز ـــ ئۇچىنچى قېتىم پەرۋىش قىلىمىز.

② پېپەك ـــ پۇپۇك

بولمىغاچقا، دۆڭلۈك ياكى ئېدىر يەرلەرنىڭ بوغۇس بىلەن ئاغدۇرۇپ (بوغۇس چىشىنىڭ ئىككى تەرىپىگە تاختاي ياكى پايىتما تېڭىپ) تېگىك بۇلۇڭلۇق قىر شەكىللەندۈرۈپ ۋە ئۇنى يىلان باغرى ياكى چەمبەر شەكلىدە داۋاملاشتۇرۇپ، جۆيىنىڭ ئىككى يېنىغا ئۇرۇق سېلىش (ياكى ئالدى بىلەن ئۇرۇقنى چېچىپ ئۇستىدىن جۆي ئېلىش) ئارقىلىق تېرىقچىلىق قىلىش ئومۇمىي ئادەتكە ئايلانغان.

جۆي ئېچىپ تېرىلغان زىرائەتلەرنى سۇغۇرۇشتا پارچە- پارچىلارغا بۆلۈنگەن بۇ خىلدىكى زىرائەت ئېتىزلىرىغا «بىر جۆيلۈك سۇ» باشلىنىپ، ھەلۇم بىر پارچە يەرگە سۇ جۆي بېشىدىن ئاخىرىغا بىر كېچە- كۈندۈز ياكى ئۇنىڭدىنمۇ ئارتۇقراق ۋاقىتتا بېرىپ، جۆي توشقاندىن كېيىن ئۆزلىكىدىن پەسكە ئېقىپ كەتكەن (قىدىمدىن بۇيان خوتەنلىك تاغلىق رايونلىرىدا زىرائەت تېرىشتا قوللىنىلىپ كېلىنگەن بۇ ئۇسۇل بىر قىسىم جايلاردا ئەمەلدىن قالغان بولسىمۇ، يەنە بىر قىسىم كەنت- مەھەللىلەردە ھېلىھەم قوللىنىلىپ كېلىنمەكتە).

تېرىلغۇ يەرلەردىن ئۇنۇملۇك پايدىلىنىشنى، سۇ تۇتۇش، پەرۋىش قىلىش، زىيانداش ھاشارەتلەر ۋە تۇرلۈك ئاپەتلەردىن ساقلىنىشنى، زىرائەتلەرنىڭ تېرىش ۋە پىشىش مەزگىللىرىدىكى ئوخشاشلىقى ۋە پەرقلىرىنى ئالاھىدە نەزەردە تۇتقان خەلقىمىز: بۇغدايىنى زاغۇن بىلەن كىرىشتۇرۇپ تېرىش، قوناقنى ماش بىلەن كىرىشتۇرۇپ تېرىش، قوناقنى لوۋىيا بىلەن كىرىشتۇرۇپ تېرىش، بېدىگە تېرىق كىرىشتۇرۇپ تېرىش، بۇغدايلىققا كەندىر ئارىلاشتۇرۇپ تېرىش، كېۋەزلىككە تاۋۇز ئارىلاشتۇرۇپ تېرىش، كېۋەزلىككە زاراڭزا ئارىلاشتۇرۇپ تېرىش، قوغۇنلۇققا تاۋۇز ۋە لوۋىيا ئارىلاشتۇرۇپ تېرىش، كۆكتاتلىققا دورا ئۆسۈملۈكلىرىنى ئارىلاشتۇرۇپ تېرىش، ئېڭىز ئالماشتۇرۇپ تېرىش قاتارلىق ئۇسۇللار

ئارقىلىق تېرىقچىلىق قىلغان.

خەلقىمىز كەچكۈزده ئېتىزلارغا توك ياتقۇزۇش؛ يەرلەرنى ئاپتاپقا سېلىپ، نۆۋەتلەشتۈرۈپ تېرىش؛تېرىلىدىغان زىرائەتلەرنىڭ تۈرىگە ئاساسەن قىر سېلىپ ئېتىزلارنى تەكشىلەش، ئۆكۈز، قېچىر، ئات قاتارلىقلارنى ساپانغا قوشۇپ يەر ئاغدۇرۇش؛ ئۇرۇق سېلىشتا نىيتى دۇرۇس بولۇش، ناماز‌سىز ئۇرۇق سالماسلىق؛ ئۇرۇقلارنىڭ تولۇق كۆمىلىشى ئۈچۈن، ئۇستىدىن سۆرەم سېلىش؛ بۇغداي، قونىاق قاتارلىق زىرائەتلەرنىڭ ئۇرۇقلىرى تۇلۇق ئۇنمىسە قايتىدىن ئالىلاش (تولۇقلاپ تېرىش)؛ بىر قىسىم زىرائەتلەر ۋە مايلىقىدان زىرائەتلىرى تېرىلىپ بولغاندىن كېيىن ئېتىزلىققا قارانچۇق تىكىلەپ قۇشقاچ قاتارلىق جانۋارلارنىڭ ئۇرۇقنى يەپ كېتىشىدىن ساقلىنىش؛ زىيانداش ھاشارەتلەر ۋە كېسەللىكتىن مۇداپىيەلىنىش ئۈچۈن ئېتىز قىرلىرىغا كەندىر، زاراڭزا قاتارلىقلارنى تېرىش، بۇغداي مايسىلىرى باش چىقارغاندا سېرىقلىق ۋە پىت چۈشۈشنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن كۈل چېچىش قاتارلىق ئەنئەنىۋى ئۇسۇل ۋە ئادەتلەر ئاساسىدا تېرىقچىلىق قىلغان.

تېرىش مەزگىلى كۈزده 10- ئايدىن يەر توڭلىغىچە، ئەتىيازدا توك ئىرىگەندىن 5- ئايغىچە ۋە يازدا كەلكۈن سۈيىدىن پايدىلىنىپ 6- ئايدىن 8- ئايغىچە ئاساسەن ئۈچ پەسىلنى ئاساس قىلىپ تېرىقچىلىق قىلغان. دېھقانلار ئاربىسدا «بىر كۈن بۇرۇن تېرىساڭ، بەش كۈن بۇرۇن پىشىدۇ»، «يەر ھەيدىسەڭ كۈز ھەيدە، كۈز ھەيدىمىسەڭ يۈز ھەيدە» دېگەنگە ئوخشاش ماقال كەڭ تارقالغان بولۇپ، ئۇلاردا تېرىش مەزگىلى توغرىسىدىكى تەجرىبە- ساۋاق يەكۈنلەنگەن.

خوتەنلىكلەرنىڭ ئەنئەنىۋى دېھقانچىلىق شەكلى، ئۇسۇل- ئادەتلىرى توغرىسىدا تارىخي پاكىتلاردىن باشقا يەنە مول فولكور

بايلىقىمىز ئىچىدىمۇ قىممەتلىك ئۇچۇرلار ساقلىنىپ كەلگەن. تۆۋەندىكى «قارىماندىن يەر ئالدىم» ناملىق راۋاب قوشىقى بۇ جەھەتتە دىققەتكە سازاۋەردۇر. بۇ قوشاقنى قىدىمدىن بۇيان خوتەن رايونىدا سۆيەتلىك بوغدايلىرى بىلەن: «دامىكۇ، گۈلاخمانىڭ بۇغدىيىنى يىگەن قۇشقاچ مەككىدىن قايتىپ كېلىدۇ»، دەپ تەرىپلىنىدىغان چىرا ناھىيەسىنىڭ دامىكۇ يېزىسى پۇناق كەنتىدە ياشاپ ئالەمدىن ئۆتكەن تۇرسۇنتوختى ئاخۇن خەلىپە ئىسمىلىك خەلق قوشاقچىسى 20- ئەسىرنىڭ 40- يىللىرى ئۆزىنىڭ تېرىقچىلىق سەرگۈزەشتىلىرى ئاساسىدا توقۇپ، مەھەللىۋى مەشرەپلەردە راۋابقا تەڭكەش قىلىپ ئېيتىش ئارقىلىق (تېرىقچىلىق ۋە يېغمىنىڭ ھەر بىر شەكلى، ئۇسۇلى، قول، چىراي، بەل ۋە پۈت ھەركىتى بىلەن تەقلىدى دوراپ كۆرسىتىلىدۇ) خەلق ئارىسىغا تاراتقان بولۇپ، شۇ كەنتتىكى ئەلنەغمىچى ئەيسا ھەسەننىڭ راۋاپچىلىق بايانىغا ئاساسەن خاتىرىلەنگەن. ئۇنىڭ تۆلۈق ۋە تەلەپپۇزلۇق تېكىستى مۇنداق:

چىللە كېتىپ، قىش كېتىپ،
بۇ يىل ئەتىياز بولدى.
قارىماندىن يەر ئالدىم،
دېھقان بولۇتىمە ئەمدى.
ھەر كەتمەنلىرىم شۇنداغ،
ئوتنى چاپتىمە مۇنداغ.
ئوتلارنى چېپىپ بولاپ [بولۇپ]،
ھەر تاماقلىرىم مۇنداغ.
ئوتنى تاتلايتىمە شۇنداغ.
ئوتنى تاتلاپ بولاپ،
يەرنى قــ [قىر]لايتىمە شۇنداغ،

يەرنى قىلاپما بولاپ،
ئاسا[ئوسا] سالتمە شۇنداغ.
ئاسنى سىلىپ بولاپ،
ئۇچ كۈن بولغاندا بارسام؛
ئېتىزغا نەزەر سالسام،
ئاسا كېلىشتۈرۈ شۇنداغ.
ئۆيەمگە [ئۆيۈمگە] بېرىپ ئاندىن،
ئالتە ئېشەكنى ھەيدەپ،
قىغنى تۇشۇيتمە شۇنداغ.
ئېتىز- ئېتىزغا دۆۋىلەپ،
قىغنى تۇشۇپما بولاپ،
قىغنى چاچتمە شۇنداغ.
قىغنى چېچىپما بولاپ،
غاندا بارسام،
قىنىئۆيلەرگە بېرىپ ئاندىن،
ھەر ئۈيـ [ئۆكۈز]لىرىمز شۇنداغ،
ھەر مۈڭۈز [مۈڭگۈز] لىرى مۇنداغ،
توقاي بوغۇسـ [بوقۇسا]لىرى شۇنداغ،
يەرنى ئاختىرىپ [ئاغدۇرۇپ]، تۇزلەپ،
ئۇرۇغ سالتمە شۇنداغ.
ئۇرۇغنى سىلىپ بولاپ،
سۆرەم سالتمە شۇنداغ.
سۆرەمنى سىلىپ بولاپ،
ئۇرۇغ تىكتمە قىغا.

ئىشنى تۈگىتىپ ئۇھ دەپ،
ئۆي دەپ چىقتىمە يولغا.
ئون كۈن بولغاندا بارسام،
مايسا ئۇنۇپتۇ شۇنداغ.
بىر ئاي بول يېپىپتۇ شۇنداغ.
ئۇچ ئاي بولغاندا بارسام،
تاختا بولاپتۇ شۇنداغ.
تۆت ئاي بولغاندا بارسام،
سېرىقتال بولاپتۇ شۇنداغ.
بەش ئاي بولغاندا بارسام،
بۇغداي پىشىپتۇ شۇنداغ.
ئۆيەمگە بېرىپ ئاندىن،
ئوغاق ئەكىتمە مۇنداغ،
ھەر ئوغاقلىرىم شۇنداغ،
بۇغداي ئورتىمە يۆگەپ،
بۇغدايىنى ئوراپ [ئورۇپ] بولاپ،
ئەنجى توشۇيتمە دۆۋىلەپ.
ئەنجىنى توشۇپ بولاپ،
ھەر مۇمۇن[مۇما]لىرى شۇنداغ،
ھەر پۆپۈكلىرى مۇنداغ،
ئالتە كالىنى ھەيدەپ،
خىمان قوشتىمە شۇنداغ،
«لاي- لاي» ئېيتتىمە مۇنداغ.
خىمانىنى قوشاپ بولاپ،

بىلىي[بۇلە] ئارتىمە مۇنداغ.
بىلىنى ئارىپ بولاپ،
ھەر ئارىلىرىم شۇنداغ،
خامان سورۇيتمە مۇنداغ.
خامانىنى سورۇپ تۇرسام،
كۆكۈيشى كەلدى شۇنداغ.
كۆكۈيشىنى باشلاپ تۇرسام،
دوغلار كەلدى مۇنداغ.
دورغىنى باشلاپ تۇرسام،
ئاشىر[1] مۇ كەلدى شۇنداغ.
ئاشىرنى باشلاپ تۇرسام،
بېگىممۇ كەلدى مۇنداغ.
بېگىمنى باشلاپ تۇرسام،
خېنىممۇ كەلدى شۇنداغ.
خېنىمنى باشلاپ بولاپ،
بۇغداي كەملەيتمە شۇنداغ.
بېگىمنىڭ ئالغىنى شۇنچە،
ماڭا قالغىنى ئارۇن [ئاز].
قالاپ [قاراپ] قېپتىمە شۇنداغ،
يىغلاپ سېپتىمە مۇنداغ.[1]

---

① ئاشىر—— ئۆشرە- زاكات يىغقۇچى

① بۇ راۋاب قوشىقى، مەھەممەتتوختى ئەھمەت تەرىپىدىن رەتلىنىپ «مىراس» ژۇرنىلىنىڭ 2007- يىل 1- سانىدا ئېلان قىلىنغان نۇسخا بويىچە ئېلىندى.

تەكلىماكاننىڭ شىمالىدىكى كونا دامكۇ خارابىسى، دەندەنئۆيلۈك، «ئۇزۇنتات» قاتارلىق قەدىمكى شەھەر- قەلئەلەر خارابىسىدىن پەقەت بىر قانچە ئون كىلومېتر يۇقىرىسىغا (جەنۇبىغا) جايلاشقان ھازىرقى پۇناق كەنتىدىكى دېھقان راۋاپچىنىڭ بۇ قوشاقلىرى ئۆزىدە ئەنئەنىۋى تېرىقچىلىق جەريانىنىڭ ھەر بىر ئىش تەرتىپى، ۋاقتى ۋە ئۇسۇلىنى ساقلاپ كەلگەنلىكى بىلەن ئالاھىدە ماتېرىياللىق قىممەتكە ئىگە.

5. خامان ئېلىش، كەپسەن ئايرىش ۋە خامان ناخشىسى

خامان ئېلىش قەدىمدىن بۇيان ئاساسلىق دانلىق ئاشلىق زىرائەتلىرىدىن بۇغداي، قونداق قاتارلىقلارنى تېرىپ كېلىۋاتقان خوتەنلىكلەر ئۇچۇن «ئۆلەگنىڭ قولىنى ئۆتنە ئالغىدەك»بولىدىغان، ئېغىر ئەمگەك سىجىللىقى تەلەپ قىلىنىپلا قالماستىن ھەر بىر كىشىگە ھۇسۇل خوشاللىقى ئېلىپ كېلىدىغان دېھقانچىلىق جەريانىدىن ئىبارەت. يەرلىك شۇيدە «خمان قوشۇش»،«خمان تېپىن»، «خمان سورۇش» دەپ ئاتىلىدىغان بۇ دېھقانچىلىق جەريانىنىڭ: بۇغداي خامنى ئېلىش، قۇناق خامنى ئېلىش، شال خامنى ئېلىش ۋە كەندىر، زاغۇن- زاراڭزا خامنى ئېلىشتىن ئىبارەت بىر قانچە خىل خامان ئېلىش شەكلى ۋە بۇلارغا ئائىت بىر قاتار ئادەتلەر بار.

1) بۇغداي خامنى ئېلىش. ئورما ئورۇلۇپ بولغاندىن كېيىن، ئېگىزرەك بولغان، دەل- دەرەخسىز ۋە ئاپتاپ تۇلۇق چۈشىدىغان مەلۇم دائىرىدىكى ئېڭىزلىقنى پاكىزە ئادالاپ، چىگىداپ خامان قىلىندۇ. بۇ «خامانلىق» ياكى «خامان ئېتىز» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇغداي ئەنجۈلىرى ئەشۇ جايغا دۆۋىلىنىپ، ئۆرۈپ- چۆرۈپ راسا قۇرۇتۇلغاندىن كېيىن،

خامان ئوتتۇرىسىغا ئېگىزلىكى ئۇچ- تۆت مېتىر كېلىدىغان مۇمۇن(موما) تىكلەپ (مۇمۇن ئۇستىگە ئايلاندۇرۇلۇپ باشاقلار چىرايلىق چىگىلىپ، زور بىر دەستە ساغۇچ بۇغداي گۈلى ئېچىلغاندەك مەنزىرە ھاسىل قىلىنىدۇ)، مۇمۇن ئاستىغا كۆك چىغدىن كالەك ياسىلىدۇ (كالەك دېگىنىمىز چىغنى راسا سوقۇپ ئېزىپ يۇمشاتقاندىن كېيىن، بىرەر كۇن سۇغا چىلاپ قۇيۇپ تازا ئەۋرىشىم بولغاندا كەكە دەستىسىدەك تومىلۇقتا ئۇچ قات قىلىپ ئېشىپ، مۇمۇنغا بىكتىشىنى كۆرسىتىدۇ). ئۇنىڭدىن كېيىن، ئۆچكە چۇپۇرىدا ئەتكەن ئۇزۇن ئارغامچا بىلەن كالا، ئېشەكلەرنى باغلاپ، بىر- بىرىگە چېتىپ ئارغامچا ئۇچىنى كالەككە باغلاپ ھەيدىلىدۇ. بۇغدىيى جېق دېھقانلار ھەپتە ھەتتا ئون نەچچە كۇن خامان قوشىدۇ. بۇغدىيى ئاز دېھقانلار تۆت- بەش كۇن ئىچىدە قوشۇپ بۇلىدۇ. كالا، ئېشەكلىرى كۆپرەك ھاللىق دېھقانلار تېزراق قوشۇپ بولىدۇ (شۇنى ئالاھىدە ئەسكەرتىش لازىمكى، بۇغداي ئەنجۇلىرى خامانغا توشۇلۇپ بولغاندىن كېيىن، كەڭ كەتكەن ئېڭىزلىقلاردىن باشاق تېرىش ـــــ يېتىم- يېسىرلار ۋە ئاجىزەلەرنىڭ ئىش- مەشغۇلاتى بولۇپ، كىم قانچىلىك باشاق (يەرلىك كىشىلەر «باش تېرىش» دەپ ئاتايدىغان) تېرىش ئۆزلىرىنىڭ ئىختىيارىچە بولۇپ، ھېچكىم توسمايدۇ. قوناق پاساڭداش، قوغۇن ۋاشاڭ قىلىش قاتارلىق بۇ خىلدىكى يوقسۇللارنىڭ رىسقىنى ئانا زېمىندىن ئېلىش ئادىتى تاكى ئالدىنقى ئەسىرنىڭ 50- يىللىرىغىچە داۋام قىلىنغان).

خامان ئېلىشتا ھەر قايسى يۇرتلارنىڭ ئۆزىگە خاس خامان تېپىش شەكلى بولۇپ، بەزى يۇرتلاردا خامان تېپىشكە قۇلۇم- قوشنا، ئۇرۇق- تۇققانلاردىن لاپقۇتلىشىپ ئېلىپ كەلگەن ئۆي- كالا، ئېشەك- خېچىرلارنى بىر بىرىگە چېتىپ مۇمۇننى مەركەز قىلىپ، تەرتىپلىك ئايلاندۇرۇلىدۇ. خامان قوشقاندا مۇمۇن تۆۋىگە كالا قاتارلىق ھايۋانلارنى، ياقا تەرەپكە

چاپقۇر ئېشەكنى چېتىپ مۇمۇننى مەركەز قىلىپ ئۇلاغلار كۈن قىزىلىدىن تاكى كۈن پاتقىچە ھەيدىلىدۇ. خامانغا قېتىلغان ئۇلاغ كۆپ بولغانسىرى ياقا تەرەپكە تېز ھەيدىلىدۇ، بولمىسا مۇمۇن تەرەپتىكى ئەنجۇ يۇمشمايلا قالماستىن، قۇشاغ چوق بۇلۇپ، ئاۋارىچىلىق كېلىپ چىقىدۇ. بەزى جايلاردا ئات، ئېشەك، خېچىرغا تۇلۇق تاش سۆرىتىش ئارقىلىق، يەنە بەزى جايلاردا شوتىنىڭ بالداقلىرىغا دەرەخ شېخىنى گىرەلەشتۇرۇپ ئۇرەپ، شۇتىنىڭ بىر تەرىپى مۇمۇنغا كىرگۈزىلىپ، ئۇلاقتا سۆرىتىلىپ مۇمۇننى ئايلاندۇرىلىدۇ. ئۇلاق كۆچلۈك بولسا شۇتا ئۇستىگە تاش ئېلىپ قويىلىدۇ ياكى خامان ھەيدىگۈچى ئۇستىگە چىقىپ «خامان ناخشىسى» (كالايلوي) ئوقۇيدۇ.خامان قوشقۇچىلار ئىچىدە چوڭراق بالىلار ئۇلاغلارنى توختىماي ھەيدەپ بەرسە، ئوتتۇرا ياش، ياشلار بۇغداي ئەنجۈلىرىنى قوشاغلارنىڭ ئاستىغا تاشلاپ يۇمشاپ بولغان ئەنجۈلەرنى ئۆرۈپ، ئەنجۈلەرنى تىزراق يۇمشىتىش ئۈچۈن تىرىشىدۇ. ئاياللار ھاردۇق ئېشى تەييارلاپ، ئۇسسۇزلۇق ئېلىپ كېلىپ، خامان ئىشلىرىغا ياردەملىشىدۇ. خامان قوشۇش ـ خامان ئېلىش (تېپىش) خەلق ئىچىدە «خامان ئالماق ـ شەھەر ئالماق»دەپ ئېيتىلغانىدەك جاپالىق ئەمگەك بولسىمۇ، لاپقۇتلاشقان ۋە ئالدىراشلىق ئىچىدە ئۇتكەن بىر نەچچە كۈنلۈك ئەمگەك، قىزغىنلىققا تولغان ھالدا داۋام قىلىدۇ.

ئەنجۈلەرنى تۇلۇق يۇمشىپ بۇللەرگە ئايرىپ سەلكىن شامالدا سورۇپ بۇغداينى سامىنىدىن ئايرىغانىدىن كېيىن، بۇغداي دانلىرى ئۇتكەمە- تەڭكەش ھەم غەلۋىرىنىڭ يارىمى بىلەن پاكىز تازىلىنىپ، چەشلىنىدۇ ھەمدە مەھەللە ئاقساقاللىرىدىن بىرى خامان ئۇسۇپ بېرىشكە تەكلىپ قىلىنىدۇ. «خامان ئۇسىدىغان كىشى ئىككى رەكەت نامازنى ئوقۇشى كېرەك، نامازىسىز چەش ئۇسسىسا بەرىكەت قېچىپ كېتىدۇ»، دەپ

قارىلىدۇ. خامان ئۇسۇشتا ئالدى بىلەن چەشلەنگەن دائىرىنى ئايلاندۇرۇپ، بىر غەلۋىر بۇغداي چېچىلىدۇ. ھەر ئون غەلۋىر بۇغدايدىن بىر غەلۋىر ئۆشىرە ئايرىپ يېتىم- يېسىرلارغا، ئاجىز- مېيىپلارغا، مۇساپىرلارغا، خامان ئۇستىگە كەلگەن يوقسۇللارغا «كەپسەن» قىلىپ بېرىلىپ، ئاندىن خامان ئىگىسى بۇغداينى ئۆيىگە ئېلىپ كىرىدۇ.

2) شال خامىنى 10- ئايدا ئېلىنىدۇ. شال پىشقاندىن كېيىن ئورۇلۇپ، شال ئېتىزدا بىر نەچچە كۈن شاماللاتقاندىن كېيىن خامانغا يېغىلىدۇ ھەمدە كۈندە بىر قېتىم ئۆرۈپ، بىر نەچچە كۈن ئاپتاپتا قۇرۇتۇلىدۇ. خامان ئوتتۇرىسىغا مۇمۇن بىكىتىپ ئۇلاققا تۇلۇق سۆرىتىپ ياكى كالا، ئېشەك- خېچىر قاتارلىق ھايۋانلارنى قوشۇپ ھەيدەپ، شال پالالدىن ئاجرىتىلىدۇ. بىر ئادەم ئۇلاغ ھەيدىسە، ئايالار، يارەمگە كەلگەنلەر شال ئەنجۈلىرىنى ئۆرۈپ، ئۇلاغ، تۇلۇق ياكى شۇتا ئاستىغا تاشلاپ بىرىدۇ. شال پاللىنى ياغاچ ياكى تۆمۈر ئارىدا بوشتىپ ئىلغاپ، باشقا ياققا يېغىلىدۇ. شالنى ئۆتكەمىدىن ئۆتكۈزۈپ قىلقان، شال پاخاللىرى ئايرىپ چىقىلىدۇ. ئۆتكەمىدىن ئۆتكەن شال شامالدا سورۇلۇپ پاكىزلىنىدۇ. «كەپسەن ئايرىش» ۋە باشقا تەرتىپلەر بۇغداي خامىنىدىكى بىلەن ئوخشاش بۇلىدۇ. يوقسۇللارنىڭ شال ئېتىزىدىكى شال باشاقلىرىنى تېرىۋېلىشىغا يول قويىلىدۇ.

3) سەنئەتخۇمار خەلقىمىز خامان قوشۇش (تېپىن) دىن ئىبارەت ئەمگەكنىڭ ئېغىر، جىددىي پەيتلىرىدىمۇ چوڭقۇر مەزمۇنغا ئىگە ئەمگەك قوشاقلىرىنى ئىجاد قىلىپ ئېيتىشنى ئادەت قىلغان. بولۇپمۇ خامان ناخشىسىنى ئوقۇيدىغان تېپىنچى قۇشاغلارنى ھەيدىگەچ قولى بىلەن قولقىنى تۇتۇپ، كالايلوي (بەي يۇرتلاردا ‹ئالايلوي› دېيىلىدۇ) ئېيتىپ خامان قوشۇشنىن ئىبارەت بۇ ئەمگەك جەريانىنى جانلاندۇرۇپ،

خامان ئېلىش جەريانىدىكى جاپا- مۇشكۈلنى ئۇنتۇلدۇرۇپ، خامانچىلارغا روھي ئۇزۇق ئاتا قىلغان.

خامان ناخشىسى (كالايلوي) ئېيتىش شەكلى: قوشاغلار ۋە ئېيتقۇچىنىڭ قەدەم رېتىمىغا ماس ھالدا، بەزى ئاھاڭلاردا قوشاقلارنىڭ بىرىنچى، ئۇچىنچى مىسراسىنىڭ كەينىگە «ۋاي»، تۆتىنچى مىسراسىنىڭ كەينىگە «ۋاي ... ۋاي، كالايلوي.....چۇ!»؛ بەزى ئاھاڭلاردا ئىككىنچى، تۆتىنچى مىسراسىنىڭ كەينىگە «كالايلوي.....چۇ!» سۆزى نەقرات قىلىپ ئېيتىلغان.

خامان ناخشىسى چوڭقۇر مەزمۇن، كۈچلۈك تەسىرگە ئىگە بۇلۇپ، دېھقانچىلىقنىڭ ئۇزاق تارىخي تەرەققىياتى جەريانىدا مەزمۇن، شەكىل جەھەتتىن تېخمۇ بېيىپ، ئەسلى ئاھاڭنى ئۆزگەرتمىگەن ئاساستا دىيارىمىزنىڭ ھەرقايسى يېزا- مەھەللىلىرىگە كەڭ تارقالغان.

ئاق ساماننى سورىسا چەش بۇلادۇ، (ۋاي.....)
بۇ ئالەممۇ ھەر قاچان كەچ بۇلادۇ. (ۋاي، ۋاي، كالايلوي.....چۇ!)
ئارپا - بۇغداي ساماننى سەلكىن ئايرىيدۇ، (ۋاي.....)
ئۇرۇق - تۇققان قېرىنداشنى ئۆلۈم ئايرىيدۇ. (ۋاي،ۋاي كالايلوي.....چۇ!)
ئانام بولسا، ئاتام بولسا ئۆلۈم بولمسا، (ۋاي.....)
ئۆلگەنلەرگە جەننەت بولسا، دەۋزاخ بولمسا. (ۋاي، ۋاي كالايلوي.....چۇ!)
ئانام باقتى، ئاتام باقتى ماڭا جان قاتتى، (كالايلوي.....)
قارا بەختىم ئاقارغىچە كۆزدىن قان ئاقتى. (ۋاي...ۋاي، كالايلۇي...چۇ!)
ئاتلار ئۇرۇق، يوللار يىراق ماڭارمەن ياياق، (ۋاي.....)
قامچام بولدى بوز دالادىن ئالغان بىر تاياق. (ۋاي...ۋاي، كالايلۇي...چۇ!)

[قوشۇمچە] تېرىقچىلىققا دائىر ئاتالغۇلارغا قىسقىچە ئىزاھات

ئوسا تېرىش: ئوسا قىلىنغان يەرگە زىرائەت تېرىماق.

ئوسىغا تېرىش: يەرنى ئاۋۋال ئوسا قىلىپ، ئاندىن زىرائەت تېرىش.

ئاققا تېرىش: ئاۋۋال ئاق يەرگە ئۇرۇق سېلىپ، ئاندىن سۇغىرىش.

قۇرلاپ تېرىش: يەرگە بوقۇسا، ئۇچلۇق بەلچە قاتارلىق نەرسىلەر بىلەن تاپ ئېچىپ، تاپ بويلاپ ئۇرۇق سېلىپ تېرىش،مەسىلەن:ئاققا قۇرلاپ تېرىش،ئوسىغا قۇرلاپ تېرىش.

بۇقۇسا: ئىككى مىڭ يىللاردىن بۇيان ئىشلىتىلىپ كېلىۋاتقان يەر ئاغدۇرۇش سايمىنى. ئۇ بۇقۇسا كۆتىكى ۋە بۇقۇسا چىشىدىن ئىبارەت ئىككى ئاساسى بۆلەكتىن تۈزۈلىدۇ. بۇقۇسا كۆتىكى ياغاچتىن ياسىلىدۇ. بۇقۇسا چىشى چۆيۈندىن قويۇلىدۇ ۋە بۇقۇسا تىلىغا كىرگۈزۈلىدۇ. ئۇ بۇقۇسىدىكى يەرنى تىلغاپ ئاغدۇرىدىغان ئەڭ مۇھىم بۆلەك ھېسابلىنىدۇ. بۇقۇسا كۆتىكىگە تۇتقا،كەشكۈن،ئامبۇغا قاتارلىق قۇشۇمچە دېتاللار ئورنىتىلىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا،ئۆكۈزنىڭ بوينىغا سالىدىغان بويۇنلۇق،قوش چىگىسى،ياندۇرۇق تانا قاتارلىق سەپلىمە سايمانلار بىلەن بىرلىكتە ئىشلىتىلىدۇ.

چېچىپ تېرىش: يۇمشاق ئاغدۇرۇلغان يەرنى تەكشى تۈزلەپ، ئۇرۇق چاچقاندىن كېيىن،تاماق بىلەن تاتىلاپ ئۇرۇقنى تۈپراققا ئارىلاشتۇرۇپ تېرىش. يەنى زىرائەتنى قۇر- تاپلارغا ئايرىمای تېرىش. بۇ ئۇسۇل كۆپىنچە ئاققا تېرىش ئۇسۇلى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ قوللىنىلىدۇ.

چۆنەك: ئېتىزدا بىر تاپ يەرنى كەتمەن بىلەن ئۆيۈپ، تۆپىنى ياندىكى تاپ ئورنىغا سېلىپ چىقىرىلغان تەكشى يۈزلۈك پاكار قىر.

چۆنەك تارتىش: ئېتىزدىن ئارەك ئۆيۈپ چۆنەك چىقىرىش.

چۆنەكلەپ تېرىش: ئېتىزغا چۆنەك چىقىرىپ، چۆنەك ئۈستىگە زىرائەت تېرىش.

جۆي: (1)يانتۇلۇقى يۇقىرى بولغان يەرلەرگە بۇقۇسا بىلەن تاپ ئېچىپ، تاپتىن ئۆرۈلۈپ چىققان توپا بىلەن، ھەر ئىككى تاپ ئارىسىغا ئۇچلۇق قىر چىقىرىلغان چۆنەك. (2)كەتمەن ياكى تۆمۈر گۈرجەك بىلەن قېزىلغان جۆي ئارىكىگە ئوخشاش ئارەك.

جۆيلەپ تېرىش: ئاق يەرگە ياكى ئوسا يەرگە ئۇرۇق چېچىپ، ئاندىن جۆي تارتىپ زىرائەت تېرىش.

قوش: يەر ئاغدۇرۇشقا تەييارلانغان ئادەم، ئۆكۈز ۋە بوقۇسىنىڭ ئومۇمىي نامى.

بىرقوش: يەر ئاغدۇرۇشقا تەييارلانغان (ياكى ئاغدۇرۇۋاتقان ياكى ئاغدۇرۇپ بولغان) بىر ئادەم، بىر ئۆكۈز،بىر بۇقۇسىنىڭ ئومۇمىي نامى.

بىر قوشلاق يەر: بىر قوش ئارقىلىق بىر كۈندە ئاغدۇرۇپ بولغىلى بولىدىغان مىقداردىكى يەر، نورمال ھالەتتە بىر قوش بىر كۈندە بەش مو يەر ئاغدۇرالايدۇ. ئىككى قوشلاق يەر دېيىلسە 10مو يەر دېگەنلىك بولىدۇ.

قارامتۇل ئالماق: ئېتىزلاردىكى يۇمران مايسىلارنى بېسىۋالغان قارامتۇل دۆڭسىنى تازىلاپ، مايسىلارنى ئازادىلىككە چىقارماق.

كۆكىگە ژورلاپ كېتىش: كۆپ سۇغىرىلىش نەتىجىسىدە زىرائەتلەرنىڭ باغجانلاپ ئۆسۈپ كېتىشى، بەك ئېگىز شۇنداقلا زىيادە شاخلاپ ئۆسۈپ كېتىشى. بۇ ياخشى ئەھۋال ئەمەس.

ئەڭگىز: زىرائەتلەرنىڭ رەڭ كۆرۈنىشى.

ئەڭگىزلىك: زىرائەتلەرنىڭ رەڭ كۆرۈنىشى ياخشى بولغان ھالىتى، يەنى توق كۆك، بەلكى قارىغا مايىل كۆك بولىشى. ئادەتتە«ئەڭگىزى

ياخشى»دېيىلىدۇ .

ئەڭگىزى قارا: ئەڭگىزى ياخشى، ئەڭگىزلىك ئۆسمەك.

ئەڭگىزى يوق: زىرائەتلەرنىڭ رەڭ كۆرۈنىشى ناچار بولغان ھالتى،ئەڭگىزى ناچار.

ئەڭگىزى سېرىق: زىرائەتلەرنىڭ رەڭ كۆرۈنىشى سۇس بولغان ھالتى.بۇ ئوغۇت كەملىكىنىڭ ئالامتى.

ئەڭگىزلىمەك: زىرائەتلەرنىڭ ئەڭگىزىنىڭ ياخشىلىنىپ بېرىۋاتقان ھالتى.

پۇخاق بولماق: زىرائەتلەرنىڭ باشاق چىقىرىشقا تەييار بولغان ۋاقتى. يەنى بۇغداي باشقى ۋە قۇناق پېپىچكىنىڭ يوپۇرماق غىلاپىدا تومپاي تۇگۈنەك ھاسىل قىلغان ۋە غىلاپتىن چىقىۋاتقان ۋاقتى.

سېرىقتال بولماق: بۇغداي دانلىرى قېتىپ، يوپۇرماقلىرى سارغىيىشقا باشلىغان ۋاقتى. يەنى پىشىشقا ئاز قالغان ۋاقتى.

سېرىق چاپان بولماق: قۇناق دانلىرى قېتىپ، يوپۇرماقلىرى سارغىيىشقا باشلىغان ۋاقتى. يەنى پىشىشقا ئاز قالغان ۋاقتى.

كۆك چېچەك بولماق: قوغۇن، تاۋۇز، كاۋا، قاپاق قاتارلىق پىلەكلىك ئۆسۈملۈكلەرنىڭ چېچەك غۇنچىلىرى يېتىشىپ، ئېچىلىشقا ئاز قالغان ۋاقتى. بۇ، مۇشۇ خىل زىرائەتلەرگە يېيىغ سۇيى قويۇشنىڭ ئەڭ مۇۋاپىق ۋاقتى ھېسابلىنىدۇ .

سېرىق چېچەك بولماق: قوغۇن ،تاۋۇز،كاۋا،قاپاق قاتارلىق پىلەكلىك ئۆسۈملۈكلەرنىڭ ئەڭ دەسلەپكى چېچەكلىرى ئېچىلغان ۋاقتى.

چىمان:يۇلغۇننىڭ تۆكۈلۈپ تەبىئى دۆۋىلەنگەن يوپۇرماقلىرى.

چىمان تاسقاش: جاڭگالدىكى يۇلغۇنلۇق دۆڭلەردە يۇلغۇن يوپۇرماقلىرى يىلمۇ- يىل تۆكۈلۈپ تۇرىدۇ. بورانىدا توپا چۈشىدۇ.

نۇرغۇن زامان مۇشۇنداق دەۋر قىلىش ئارقىسىدا دۆڭلەر ئۈستىدە بىر-ئىككى مېتىر قېلىنلىقتا چىمان قاتلىمى ھاسىل بولىدۇ . ئىلگىرى بەزى ئۇغۇتى يوق نامرات دېھقانلار مۇشۇنداق چىمىنلىق دۆڭلەرنى كولاپ ئۆتكەمە ئارقىلىق چىماننى تاسقاپ توپىدىن ئاجرىتىپ ئۇغۇت قىلغان. بۇ ئىشنىڭ ھەربىرىدە نامى «چىمان تاسقاش» دېيىلىدۇ. خەلق كومموۇنىسى ۋاقتىدا ھەر يىلى نۇرغۇن ئەمگەك كۈچى بىلەن زور كۆلەمدە چىمان تاسقاش يولغا قويۇلۇپ ، چىمانلار ئۇغۇت، يۇلغۇنلار ئوتۇن قىلىنغان. نەتىجىدە دۆڭلەر يالىڭاچلىنىپ، تۇراقلىق دۆڭلەر كۆچمە قۇم بارخانلىرىغا ئايلاندۇرۇپ قويۇلغان .

داڭ: ئاغدۇرۇلمىغان يەر، قاتتىق يەر،«ئاختارمىلىق» نىڭ ئەكسى.

داڭغا تېرىش: ئاغدۇرۇلمىغان يەرگە زىرائەت تېرىش.

ۋەخپە: باشقىلارنىڭ ئىگىدارچىلىق قىلىشى ياكى پايدىلىنىشىغا بەخشەندە قىلىنغان مۇلۇك ۋە ھوقۇق. يەنى يەر، ئوتلاق، كۆل، قۇدۇق، ئۆي- ئىمارەت، دەرەخ، كىتاب ، مەدەنىيەت يادىكارلىق بۇيۇمى قاتارلىقلار ۋەخپە قىلىشقا بولىدىغان نەرسىلەر ھېسابلىنىدۇ .

ۋەخپە قىلماق: ئۆز ئىگىدارلىقىدىكى مەلۇم نەرسىنىڭ ئىگىدارلىق ھوقۇقىنى ياكى پايدىلىنىش ھوقۇقىنى مەلۇم مۇئەسسەسە، مەلۇم ئادەم ياكى ۋەزىپە نامىغا بەخشەندە قىلىپ بەرمەك.

ۋەخپە يەر، ۋەخپە مۇلۇك: كىشىلەر تەرىپىدىن مەلۇم مۇئەسسەسە،ئادەم ياكى مەلۇم ۋەزىپە نامىغا بەخشەندە قىلىپ بېرىلگەن يەر ياكى مۇلۇك. بۇنىڭ: مەدرىس ۋەخپىسى، مەسچىت ۋەخپىسى، ئىماملىق ۋەخپە، خاتىپلىق ۋەخپە، مىرابلىق ۋەخپە، جامائەت ۋەخپىسى دېگەندەك كۆپلىگەن تۈرلىرى بار. (بۇ ئىزاھاتلارنى مۇھەممەتئىمىن سابىر ئىشلىگەن)

ئابدۇقادىر مۇھەممەدى

خوتەن شەھىرىدىكى بىر قىسىم قەدىمكى يادىكارلىقلار

خوتەن شەھىرىدە قەدىمدىن تارتىپ ھازىرغىچە ئاتىلىپ كەلگەن يەر ناملىرى، باغلار، داڭلىق جايلار بار بولۇپ، بۇنىڭ سەۋەبىنى ناھايىتى ئاز ساندىكى كىشىلەر بىلسىمۇ، كۆپىنچە كىشىلەر بىلمەيدۇ. مەن بۇ ماتېرىيالدا بەزى داڭلىق يادىكارلىقلار، يەر ناملىرى توغرىسىدا بىلگەنلىرىمنى تۆۋەندىكىچە بايان قىلىمەن:

1. تۆت چوڭ دەرۋازا نامى (گۈجان دەرۋازا، ھېيتكار دەرۋازا، سۇ دەرۋازا، قىزىق دەرۋازا) نىڭ كېلىپ چىقىشى

1859- يىلى قاراقاشتا قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ خوتەنگە يېتىپ كەلگەن ھېيىبۇللا ھاجى (ھەزرەت ھاجىم ياكى ھاجى پاششاھىمۇ دېيىلىدۇ) خوتەن شەھىرىدىكى مانجۇ ئەمەلدارلىرىنى يوقۇتۇپ «ئىسلام ھۆكۈمىتى» قۇرغاندىن كېيىنكى ئۇچ يىرىم يىللىق ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈش جەريانىدا خوتەن شەھىرىنىڭ قىياپىتىنى خېلى ئۆزگەرتتى. ھۆكۈمەت ئورىدىلىرىنى ياساتتى، سېپىل (ھازىرقى سېپىل ئەمەس) مۇنارىلەرنى سوقتۇردى. كونا بۇتخانىلارنى چېقىپ ئورنىغا مەسچىت- جامەلەرنى (ھازىرقى جامە ئەمەس)

بىنا قىلدى. شەھەر ئىچىگە چوڭ بىر سېپىل سوقتۇرۇپ، سېپىلنىڭ تۆت تەرىپىگە تۆت دەرۋازا بېكىتتى ۋە بۇ دەرۋازىلارغا ئىسىم قويۇپ شەرق تەرىپىنى سۇ دەرۋازىسى، غەرپ تەرىپىنى قىزىق دەرۋازىسى، شىمال تەرىپىنى ھېيتكار دەرۋازىسى، جەنۇپ تەرىپىنى گۈجان دەرۋازىسى دەپ ئاتىدى.

گۈجان دەرۋازىسىدا «قەلەندەرخانا» دەيدىغان بىر ئورۇن قۇرۇپ، شەھەردىكى ئاجىز- ئورۇق، تۇل خوتۇن، يېتىم- يېتىملەرنى يىغىپ ئۆشرە- زاكات بىلەن باقتى. بۇ «قەلەندەرخانا»دىگەن نام ھازىرمۇ مەۋجۇت. سېپىل ۋە دەرۋازىلار گەرچە ئاللىقاچان يىقىلىپ يوقالغان بولسىمۇ، بۇ توت دەرۋازىنىڭ نامى ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلمەكتە. شۇنداقلا كونا شەھەرنىڭ چوڭراق رەستىلىرى شۇ نام بىلەن ئاتىلىپ كەلمەكتە.

1865- يىلى ياقۇپ بىدۆلەت خوتەنگە بېسىپ كىلىپ ھەزرەت ھاجىم ھاكىمبېتنى ئاغدۇرغاندىن كېيىن، خوتەن شەھىرىنىڭ قىياپىتىنى يەنە بىر قېتىم ئۆزگەرتتى. بولۇپمۇ ئۇنىڭ خوتەنگە قويغان ۋالىيسى نىياز ھېكىم بەگ خەلقىگە دەھشەتلىك زۇلۇم قىلىش ئارقىلىق، خوتەن شەھەر ئەتراپىدىكى مازار ۋە جامەلەرنى قايتا بىنا قىلدۇردى، ئۇلارنىڭ مەشھۇرراقلىرى:

1) ئالتۇن مازار. بۇ مازار قەدىمكى مۇسۇلمان ھۆكۈمرانلار دەۋرىدە ئۆلگەن پادىشاھلارنىڭ قەبرىستانلىقى بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە 12پادىشاھ، 21 شاھزادە، يەتتە نەپەر خانىش- ئاغچىلارنىڭ قەبرىلىرى بار ئىدى. بەزى مەلۇماتلاردىن قارىغاندا ئىسھاق ۋەلىيۇللانىڭ تۇغقانلىرىدىن خوجا كالان دېگەن كىشىنىڭ بۇ مازاردا تۇرغانلىقى ئىسپاتلانغان.

قەدىمدىن تارتىپ بىرەر چوڭ كىشى تۇرغان جايىنى «ئالتۇنلۇقوم»

دەپ ئاتايدىغان ئادەت بولغاچقا، بۇ مازار «ئالتۇن مازار» دەپ ئاتالغان.

2) خوجا كالان مازار. بۇ مازاردا خوجا پادىشاھ، خوجا ئىسھاق ۋە ئەھلى تەرىقەتچىلەردىن مەۋلانە شەمشىدىن خوجامنىڭ خەلىپەسى شادى غوجام ۋە خوجا كالانلارنىڭ قەبرىسى بار ئىدى.

خوجا كالان دېگەن كىشىنىڭ كىملىكى توغرىسىدا مۇنداق ئىككى خىل پىكىر بار: (1) بەزىلەر خوجا كالان دېگەن كىشى ئاپپاق خوجىنىڭ نەۋرىسى دەيدۇ. (2) يەنە بەزىلەر خۇجا كالان ئىسھاق ۋەلىيۇللانىڭ نەۋرىسى دەيدۇ. لېكىن بىزگە ئېنىق بولغىنى شۇكى، ئاپپاق خوجا بىلەن ئىسھاق ۋەلىيۇللانىڭ تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتى بار، خوجا كالان دىگەن بۇ كىشى خوتەنگە مىلادىيە 1400- يىلى كەلگەن.

3) ھەزرەت سۇلتان مازار. بۇ مازار كونا شەھەر ھېيتكارنىڭ شىمالىي تەرىپىدە بولۇپ، سۇلتانىم دىگەن كىشى نەمەنگەندىن 944- مىلادىيەدە خوتەنگە كېلىپ بۇ مازارنى بىنا قىلغان. بۇلار ئەسلى يەتتە كىشى (يەتتە ئاتا) بولۇپ بىرلىكتە كەلگەن. بولار: (1) سۇلتان ئەبۇسەئىد قوچقار ئاتا، (2)لېچىن ئاتا، (3)مۇقىم ئاتا، (4)ناسىر ئاتا (5)چوغلۇق ئاتا (6)ھېلىم ئاتا، (7)قارا ساقال ئاتا قاتارلىق تەرىقەت تارقاتقۇچىلار بولۇپ، ئالتە ئاتا خوتەن شەھەر ئىچىگە ئورۇنلاشقان. بۇمازارنىڭ تەزكىرىسىنى ئەخمەتتوختى ئەلەم ئېلىۋېلىپ يوقىتىۋەتكەنلىكتىن، ھازىر ئۇ تەزكىرە يوق. سۇلتان مازارنىڭ شىبىخلىرىنىڭ ۋارىسلىرىدىن مەمتىمىن توختى بولغاچقا، مۇشۇ كىشىنىڭ بايانلىرىدىن پايدىلاندىم. بۇمازارغا نىياز ھېكىم بەگ 1863- يىللىرى قايتا ئىشلىگەن بولۇپ، 1000مو ئەتراپىدا يەر ۋەخپە قىلىنغان. بۇ ۋەخپە يەرلەر لوپ، خوتەن، قاراقاش ناھىيىلىرىدە ئىدى.

4) ئەسكەر مازار. 1863- يىلى ياقۇپ بىدۆلەت خوتەنگە كىلىپ

ھەزرەت ھاجىمنى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئۇرۇغ تۇغقانلىرىدىن 40نەپەر كىشىنى قۇدۇققا تاشلاپ كۆمگەن. شۇڭا بۇ جاي ئەسكەر مازار دەپ ئاتالغان.

2. خوتەن شەھرىدىكى چوڭ جامە توغرىسىدا

خوتەن شەھرىدە ھازىر بار بولغان ئۇ جامەنىڭ داڭقى شىنجاڭدىلا ئەمەس، ئىسلام دىنىغا ئىتقاد قىلىدىغان مەملىكەتلەردىمۇ بار. بۇ جامە ياسىلىشىنىڭ ئۆزگىچىلىگى، كۆركەملىگى، چوڭلۇقى بىلەن مەشھۇر.

بۇجامەنى 1863- يىلى نىياز ھېكىم بەگ سالدۇرغان بولۇپ، ياغاچلىرى ئىككى كۈنلۈك يىراقلىقتىكى جاڭگالدىن كەلتۈرۈلگەن، ياغاچلارنىڭ رەندىلەپ ياسىلىشى ئالاھىدە ۋە ئىنتايىن يوغان، بۇنىڭدىن يۇز نەچچە يىللار ئىلگىرىكى دەۋردە قاتناش جەھەتتىكى قولايسىز ئەھۋال خەلقنى تېخىمۇ قاقشاتقان. نىياز ھېكىم بەگ خەلققە ياغاچنى كېسىپ، شۇ جايدا رەندىلەپ تەييارلاپ، ئاندىن شەھەرگە ئېلىپ كېلىشكەن، ھاشار قويغان ياغاچلار ئىنتايىن چوڭ توغراق ياغاچلىرى بولغانلىقتىن، بىر تال ياغاچنى 30ئادەم كۆتۈرۈپ تۆت كۈندە خوتەنگە ئېلىپ كەلگەن. ھاشارغا مەسئۇل بولغان ئەمەلدارلار ۋە دوغلار يول ئازابىدىن قورقۇپ ياغاچ تۆپىسىگە مىنىپ ئولتۇرۇپ، ياغاچ كۆتەرگەن خەلقنى ئۇرۇپ تېز مېڭىشقا مەجبۇر قىلغان. بۇ ياغاچلارنى يونۇپ، رەندىلىگەن يەردە ھەددىدىن ھېساپسىز تارشىلار قالغاچقا، خەلق ئۇ يەرنى «تارشىلىق لەڭگەر» دەپ ئاتىغان. ئۇ جاي ھازىرمۇ شۇ نام بىلەن ئاتىلىپ كەلمەكتە. يېقىنقى يىللارغىچىلا ئۇ يەرلەرنى ئازراق كولىسىلا تارشىلار چىقىپ تۇرغان. تارشىلىق لەڭگەر ۋە جامەگە 126يىل بولدى. بۇ جامە خوتەن شەھرىنىڭ مەركىزىگە جايلاشقان بولۇپ، ھازىرغىچە ساقلىنىپ، چوڭ ئاساره-ئەتىقىلەرنىڭ بىرى بولۇپ كەلمەكتە.

3. شەھەر ئىچىدىكى تۆت چوڭ كۆل

1) ئالتۇندىكى چوڭ كۆل. نىياز ھېكىم بەگ ئالتۇن مازارلىقىنى قايتا ئىشلىگەن چاغدا، بىر كۆل كولاش ئىنتايىن زۆرۈر بولۇپ، بۇ كۆلنى كولىغان. ھازىر تىندۇرۇلۇپ كەتتى.

2) گۈجان دەرۋازىسىدىكى چوڭ كۆل. بۇ كۆلنىڭ ئەسلى ئورنى تۆت مو ئەتراپىدا بولۇپ، لېۋىنتاڭنىڭ ئەمەلدارى دۇڭ دارىن خوتەنگە كەلگەندە، ياقۇپ بەدۆلەت ۋە ھەزرەت ھاجىمغا خىزمەت قىلغانلارنى تۇتۇپ سولىغان. بۇ كۆلنى مەھبۇسلارغا كولاتقان. بۇ كۆلنىڭ ئورنى ھازىرقى ناھىيىلىك پارتكوم ئورنىدا. 1970- يىلى تىندۇرۇۋەتتى.

3) قىزىق دەرۋازىسىدىكى چوڭ كۆل. بۇ كۆلنىڭ ئومۇمىي چوڭلىقى 800كۇۋادىرات مېتىر ئەتراپىدا بولۇپ، بۇ كۆلنى تۇرسۇن قېيىزى بەگ دېگەن كىشى 1800- يىلى قازدۇرغان. بۇ كۆل ھازىرمۇ مەۋجۇت.

4) كونا ياموُل (ھازىرقى ۋىلايەتلىك سۇ ئىدارىسىنىڭ يان تەرىپىدىكى) چوڭ كۆلى. بۇ كۆلنىڭ چوڭلىقىمۇ 800كۇۋادىرات مېتىر ئەتراپىدا بولۇپ، ھەزرەت ھاجىم خوتەندە ھۆكۈم سۈرگەن دەۋردە مۇشۇ كۆلنى كولايدىغان جايىنىڭ ئالدى ئەسكەرخانا، يان تەرىپى مەدرىسە بولغانلىقى ئۈچۈن، بۇ كۆلنى زۆرۈر دەپ بىلىپ كولىغان. بۇ كۆل 1959- يىلدىن كېيىن قېزىلغان. ھازىر تىندۇرۇلۇپ يوقاپ كەتتى.

4. ئەسكەرخانا

ئەسكەرخانىنىڭ ئورنى- ھازىرقى سۇ ئىدارىسى ۋە كونا تۇسەن گوڭسى قىلغان جاي، يەنى مەدەنىيەت زور ئىنقىلابىدا ئۆلگەنلەر ئۈچۈن مۇنار ياسالغان جاي بولۇپ، 1941- يىلغىچە كونا يامۇل دەپ ئاتىلىپ كەلگەن. 1940- يىلدىن كېيىن تۇسەن گوڭسى قىلىندى. 1950- يىلى «خۇي چىڭبۇ» دەپ ئاتالغان. بۇ يەر يەنە «ئەسكەر مازار» مۇ دېيىلدۇ. ئەسكەر مازار دەپ ئاتىلىشىدىكى سەۋەپ شۇكى، ئەسلى بۇ ئەسكەرخانىدا چوڭقۇر بىر قۇدۇق بولۇپ، ھەزرەت ھاجىم دەۋرىدە خوتەندە تۇرۇشلۇق قاراقاشلىق تارىخان غوجا دىگەن كىشى باشچىلىقىدا بىر قانچە غوجىلار ئادەم توپلاپ ھەزرەت ھاجىغا قارشى قوزغالماقچى بولىدۇ. لېكىن بۇ ھەركەت پاش بولۇپ قېلىپ، ھەززەت ھاجى بىلىپ قالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ھەزرەت ھاجى بۇ غوجىلاردىن 48نەپىرنى مۇشۇ قۇدۇققا تاشلايدۇ. خوتەنگە ياقۇپ بەدۆلەت كېلىپ ھەزرەت ھاجى ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرغانىدىن كېيىن، ھەزرەت ھاجى ئەۋلادىدىن ۋە ئەمەلدارلىرىدىن 80دىن ئارتۇق كىشىنى يەنە شۇ قۇدۇققا تاشلايدۇ. شۇنداق قىلىپ بۇ جاي ئەسكەر مازار دەپ ئاتالغان.

5. شەھەر ئەتراپىدىكى چوڭ باغلار

خوتەن شەھرىدە بىر نەچچە داڭلىق باغلار بولۇپ، بۇ باغلارنىڭ نامى ھازىرغىچە ساقلىنىپ ئاتىلىپ كەلمەكتە. بۇ داڭلىق باغلار: گۈلباغ، ناۋاغ، شورباغ، تامباغ، شاھالباغدىن ئىبارەت. بۇ باغلارنى سەئىدىيە

خانلىقنىڭ ئوڭ قول ۋەزىرى مىرزا ئابابەكرى دېگەن كىشى 16- ئەسىردە بىنا قىلدۇرغان. مىرزا ئابابەكرى زالىملىقتا ئۇچىغا چىققان ئادەم بولغانلىقتىن، دەريانىڭ سۇ كۆپ كەلگەندە سۇ تاماشاسى قىلىش ئۈچۈن ياسىغان. ناۋاغ داڭلىق قىزىل گۈللۈك باغ بولغان. ئۇنىڭدىن باشقا مىرزا ئابابەكرىنىڭ بىر نەچچە خوتۇنلىرى بار بولۇپ، ھەربىر باغ بىر ئايالى ئۈچۈن سېلىنغان دېگەن گەپلەرمۇ بار.

6. خوتەندە يۈز بەرگەن تەبىئى ئاپەتلەر توغرىسىدا

1) مىلادىيە 1908- يىلى خوتەن ۋىلايىتى بويىچە تارقالغان ئاغرىق- سىلاق 8 يىل داۋام قىلغان چوڭ ھادىسە بولۇپ، پۈتۈن دۇنياغا ئاڭلانغان. بۇ كېسەل دەسلەپ كېرىيەدىن باشلانغان بولۇپ، بۇغاز لەڭگەردىن بىر تاغلىق ئادەمنىڭ كېسەل بولغان بىر داۋغانىنى ئەكىلىپ سېتىشى بىلەن باشلانغان. ئاۋۋال بۇغاز لەڭگەردىن باشلىنىپ، كېيىن كېرىيەگە تارالغان. شۇ چاغدىكى ئەھۋالنى بىلىدىغان كىشىلەرنىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا كېرىيە ناھىيەسىدىن 50مىڭدىن ئارتۇق ئادەم ئۆلگەن. ئۇنىڭدىن كېيىن، چىرىيە، لوپ ۋە خوتەنگىچە كېڭىيىپ يېتىپ كەلگەن. خوتەن ناھىيەسىدىمۇ 60مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنىڭ ئۆلگەنلىكى توغرىسىدا شۇ چاغلاردا زىكىرى قىلىنغان. نۇرغۇن ئۆيلەر مال- دۇنيالىرى بىلەن ئىگىسىز قالغان، نۇرغۇن ئادەملەر قېچىپ باشقا يۇرتلارغا كەتكەن. بۇ كېسەل بىر ئائىلىدە بىر ئادەمگە يۇقسا 24سائەت ئىچىدە بىر ئائىلىلىك ئادەمنىڭ ھەممىسىگە يۇققان. بۇ كېسەلنىڭ ئالامەتلىرى ئاساسەن كېسەل يۇققان ئادەم دەسلەپتە قىزىپ، پۈتۈن بەدەن جۇغۇلدايدىكەن. ئۆپكىدىن قارامتۇل قان كېلىدىكەن ۋە شۇ چاغدىلا ئۆلۈپ كېتىدىكەن. يەنە بەزىلەرنىڭ قولتۇقىغا، بوينىغا

«تاۋدن» ئسسملىك چوڭلۇقى ئالمدەك كېلىدىغان بىر قىزىل ئۆسىمە پەيدا بولىدىكەن. بۇ كېسەلنى ئادەتتە «ۋابا»، «چۇما» دەپ ئاتايدۇ. «تاۋدن» دېگەن كېسەلگە گىرىپتار بولغان ئادەمنۇ ناھايىتى تېزلا ئۆلۈپ كەتكەن. بۇ ۋەقە شۇ زامانلاردا ياۋرۇپاغا ئاڭلانغاندا، ياۋرۇپادىن ئەنگلىيە، فرانسىيە، گىرمانىيە، روسىيە قاتارلىق دۆلەتلەردىن بىر پىروپىلاكتىكا ئەترىتى (ئالدىنى ئېلىش ئەترىتى) كېلىپ، قەشقەرگىچە كەلگەن بولسىمۇ، خوتەنگە كېلىشتىن قورقۇپ قايتىپ كەتكەن. بۇ ئاغرىق- سلاق ۋەقەسى خوتەندىكى كەڭ ئۇيغۇر خەلقى ئىچىدە تارىخىي بەلگە بولۇپ كۆرسىتىلىدۇ. مەسىلەن: ئاغرىق- سلاقتا تۇغۇلغان، ئاغرىق- سلاقتا پالانى مۇنچە ياشتا ئىدى دېيىشىدۇ، بۇ ۋەقەگە بۇ يىل 77يىل بولدى.

2) 1920- يىللىرى ئەتراپىدا خوتەن كونا شەھەر چاسۇدىكى ئەنجان ساربىيدا ئوت تۇتۇشۇپ كېتىپ ئۆچۈرەلمەي 10كۈن كۆيگەن. خوتەن كونا شەھەر شۇ قېتىملىق ئوت ئاپىتىدە پۈتۈنلەي كۆيۈپ تۈگىگەن. قېرى- چۆرە، كىچىك بالىلار بولۇپ 60دىن ئارتۇق ئادەم ئۆلگەن. نەچچە يۈزلىگەن ئائىلە ۋەيرانچىلىققا ئۇچرىغان.

3) 1929- يىلى يۇرۇشقاش دەرياسى تېشىپ كېتىپ، ئىلچى دەرياسىغا سۇ ھەددىدىن ئارتۇق كېلىپ، ئارال، شامالباغ، ئارا كەنت، ئىگەچى قاتارلىق جايلارنى پۈتۈنلەي سۇ بېسىپ، زور ۋەيرانچىلىق كەلتۈرۈپ چىقارغان. زىرائەتلەر پۈتۈنلەي ئېقىپ كەتكەن.

ئابدۇلھەمىت يۈسۈپ ھاجى دامولللام

خوتەننىڭ 1884 ـ يىلىدىن جۇڭخۇا مىنگوغىچە بولغان ئىجتىمائىي ئەھۋالى

1878ـ يىلى نۇيابىردا زوزۇڭتاڭ قوشۇنلىرى خوتەنگە يېتىپ كېلىپ، ياقۇبەگ مۇستەبىت ھاكىمىيىتىنىڭ قالدۇقلىرىدىن خوتەننى قايتۇرۇۋالدى. ياقۇبەگنىڭ خوتەندىكى نائىبى (ۋالىسى) نىياز بەگ، ھوشۇر بەگلەر يوقالدى. زوزۇڭتاڭ قوشۇنىنىڭ ھېراۋۇلى دۇڭ فۇشىياڭ باشچىلىقىدا خوتەنگە يېتىپ كەلگەن مانجۇ قوشۇنلىرىنى خوتەن خەلقى دەسلەپ قورقۇنچلۇق كۈچ دەپ گۇمان قىلغان بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ خەلققە بولغان مۇئامىلىسىنى، خەلقنى ياقۇبەگ ھاكىمىيىتىنىڭ زۇلۇمىدىن ئازاد قىلىپ ئاز-تولا بولسىمۇ ئارامىلىق بەرپا قىلغانلىقىنى كۆرۈپ، ئۇلارغا نىسبەتەن ياخشى تۇنۇشقا كەلدى. شۇنىڭ بىلەن بۇرۇن ياقۇبەگنىڭ زۇلۇمغا چىدىمايۋاتقان ئۇيغۇرلىرىنى ، يۇرتلىرىنى تاشلاپ باشقا يۇرتلارغا سەرسان-سەرگەردان بولۇپ چىقىپ كەتكەنلەر ئۆز يۇرتلىرىغا قايتىپ كېلىشكە باشلىدى.

1878ـ يىلىنىڭ ئاخىرغىچە مەنچىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ خوتەندىكى قىسمەن مەمۇرى ئىشلىرى ھەربى ئورگانلار تەرىپىدىن ئىدارە قىلىنىپ كەلگەن بولسىمۇ، 1879ـ ۋە 1880ـ يىللىرىدىن باشلاپ مەمۇرىي ئەمەلدارلار تەشكىلى قۇرۇلۇپ قانۇن — تۆزۈم، باج، غەللە- پاراق قانۇن

بويىچە يولغا قويۇلدى. بۇ ئىشلار بۇرۇنقى زۇلۇملارغا نىسبەتەن خەلقەرگە يەڭگىلرەك تۇيۇلدى. خوتەندىكى مەنچىڭ ھۆكۈمەت ئورگانلىرى ھازىرقى خوتەن شەھرىنىڭ گۈلباغ ئاستىدىكى بازار-كوچىلارنى ئاساس قىلىپ ئورۇنلاشقان بولۇپ، كونا تۆت دەرۋازىنى (قىزىق دەرۋازىسى، گۈجان دەرۋازىسى، سۇ دەرۋازىسى، ھېيتگاھ دەرۋازىسى قاتارلىق دەۋازىلار بولۇپ بۇ دەرۋازىلار ياقۇبېگ تەرىپىدىن ئاغدۇرۇلغان ھەبىبۇللا ھەزرەت ھاجى سالدۇرغان سېپىلنىڭ دەرۋازىلىرى ئىدى) «لىموك ياموۇن»، «شەنگەن ياموۇن»، «دىگىزا ياموۇن»، «ئەرموك ياموۇن»، «شەنتۇك ياموۇن» دەپ ئاتاپ ھەربىي ئورگانلارنى قۇردى. شۇ چاغدا خوتەندىكى مانجۇ ھەربىلىرى مەخسۇس ھەربىي ئورگان قۇرۇش ئۈچۈن، سېپىل سالمىز دەپ، ھازىرقى گۈلباغنىڭ غەربىي تەرىپىدىكى تېرىم ھالىتىدە تۇرغان تۇرلەك يەرنى تاللاپ، 400 مو يەر ئەتراپىغا سېپىل سېلىشقا كىرىشتى. بۇ، خوتەندە تۇرۇشلۇق زوزۇڭتاڭ ھەربىي ئەمەلدارلىرىنىڭ 1883- يىلى ياساشقا باشلىغان ھەربىي ئىستىھكامى بولۇپ، بۇ قۇرۇلۇشقا ئومۇمىي خەلقنى مەجبۇرىي ئىشلەتتى. ۋە ئېگىزلىكى يەتتە مېتىر كېلىدىغان قوختىلىق ۋە جەبخانىلىق، ھەر 200 مېتىر يەردە بىردىن پوتەي سېلىنغان سېپىل سوقۇپ تۆت دەرۋازا ئورناتتى ۋە شەرق تەرەپتىكى دەرۋازىنى «كېرىيە دەرۋازىسى»، غەرب تەرەپتىكى دەرۋازىنى «يەكەن دەرۋازىسى»، شىمال تەرەپتىكى دەرۋازىنى «قاراقاش دەرۋازىسى»، جەنۇب تەرەپتىكى دەرۋازىنى «توسالا دەرۋازىسى» دەپ ئاتاپ، پىششىق خىش بىلەن مۇستەھكەم قىلىپ 10 مېتىر ئۇزۇنلۇقتا ھەيۋەتلىك ئەگمە دەرۋازا قۇرۇپ، دەرۋازا ئۈستىگە توپخانا، جەبخانىلارنى قۇردى. بۇ سېپىلنىڭ ئورنى، تاملىرى ھازىرمۇ خېلى ساق ھالىتىدە بار. سېپىلنى سېلىشتا خوتەن خەلقى بولۇپمۇ، يېزىلاردىكى دېھقانلار تۆت

يىلغىچە ئىنتايىن جاپالىق ئىشلىدى. سېپىلنى سېغىز بىلەن خاشداپ قاتۇرۇپ سېلىش جەريانىدا بىر نەچچە ئادەم ھەجبۇرىي ئۆلتۈرۈلدى.

شۇ مەزگىلدە ئۇرۇمچى مەركىزىي ھۆكۈمەت تەرىپىدىن جاشجۇڭ بولۇپ تەينىلەنگەن يۈەن داخۇ ۋە ھەربى باشلىق فۇتەي، ئومۇمى ھەربى باشلىق ياشتۇڭ لۇشلارنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بىلەن خوتەنگە دوتەي، ئامبال (شەنتۇڭ)، جىسا (ساقچى مەمۇرى)، تۇشلۇڭ (ھەربى باشلىق) لار كېلىشكە باشلىدى. يېڭى سېپىلنىغان سېپىلنىڭ ئىچىگە دوتەي يامۇن، شەنيامۇن، لەشزە (تۇشلۇڭ تۇربىدىغان جاي)، شۆتاڭ (خەنزۇچە مەكتەپ)، ساڭ (ئاشلىق ئامبىرى) قاتارلىق ھۆكۈمەت ئىدارىلىرى قۇرۇلدى. چوڭ رەستىلەردە مانجۇچە قۇرۇلۇش شەكلىدىكى فايخاڭ دېگەن بىنالارسېلىنىپ، خەنزۇ تىجارەتچىلىرى، گۆرۈكەش جاشگۈيدىلەرنىڭ دوكانلىرى قۇرۇلدى. سېپىل ئىچى ۋە سېپىل ئەتراپى يېڭىشەھەر (گۈلباغنىڭ شەرق تەرىپى) ـــــ خەنچىڭ، گۈلباغنىڭ ئاستى تەرىپى كونا شەھەر ـــــ خۇيچىڭ دېيىلدى.

ئۇرۇمچى جاشجۇڭ تەرەپتىن خوتەنگە بەلگىلەنگەن دوتەي ۋە ئامباللار ئۈچ- تۆت يىلدا بىر يەشگۈشلىنىپ تۇراتتى. بۇ بىر مەزگىل 1884- يىلدىن باشلاپ ياقۇپبەگنىڭ شىنجاڭدىكى زۇلمەتلىك كۈنلىرى تەلتۈكۈس ئاياغلىشىپ، خوتەن خەلقى ئارامدا تۇرمۇش كۆچۈرۈپ سودا- تىجارەت، قول- ھۈنەرۋەنچىلىك، زىلچا- گىلەم، شايى- ئەتلەسچىلىك، دېھقانچىلىق، باغۋەنچىلىك ئىشلىرى خېلى راۋاج تاپقان مەزگىل ئىدى. مەمۇرىي ئەمەلدارلار پۈتۈنلەي مانجۇلاردىن بولسىمۇ، يۇرت بەگلىرى تولاراق خەنزۇچە تىل بىلىدىغان ئۇيغۇر ئەمەلدارلاردىن ئىدى. ھۆكۈمەتكە مەنسۇپ بولغان ھەر قانداق ئەمەلدار مانجۇچە كىيىم كىيىشكە، بېشىغا قارا پوسما، ئۇستىگە ئۇزۇن كۆك ئىزمىلىق چاپان، ئۇنىڭ ئۈستىگە قارا كالتا

جۈيازا، پۇتىغا قارا لاتا خەي كىيىپ، ئۇزۇن ئۆرۈمە چاچ قويۇپ يۈرۈشكە مەجبۇر ئىدى. يۇرتىنىڭ مەمۇرى ئىشلىرى پۇتۇنلەي شۇلارنىڭ قولىدا بولۇپ، بەگلەرنى ئەمەل ناملىرى بىلەن قوشۇپ«سەنبەنتو»، «جىسا»، «كا بەگ»، «يايى»، «دورغا» دەپ ئاتايتتى.خەلق خاتىرجەم تۇرمۇش كەچۈرۈپ سودا- تىجارەت، ئۆرپ- ئادەت، دىنى ئېتىقاتتا ئەركىنلىككە ئېرىشىپ، شەھەر ئىچىدە تىجارەت سارايلىرى، دەڭلەر، دىنىي مەكتەپ، مەدرىس- مەسچىتلەر كەڭ كۆلەمدە قۇرۇلدى. خەلقنىڭ ماددى ۋە مەنىۋى تۇرمۇشى قەدەممۇ- قەدەم ياخشىلىنىپ تۇرغان بىر پەيتتە ئۇرۇمچىدىكى يۈەن جاڭجۈنىدىن 1908- يىلى بۈيرۇق كېلىپ، ئۆلكە بويىچە نۇپۇس سانىغى ئېلىپ بېرىلىدى. بۇ، شىنجاڭدا ئېلىپ بېرىلغان تۇنجى نوپۇس سانىغى ئىدى. نوپۇس سانىغى باشلىنىش بىلەن خەلق ئىچىدە «ئەسكەر تۇتماقچىمىش» دېگەن گەپلەر تارقىلىپ گۇمانلىنىش، قورقۇش پەيدا بولۇپ ئۆزىنى ۋە كىچىك بالىلىرىنى قاچۇرۇش، يۇشۇرۇش ئىشلىرى كۆپ يۈز بەرگەنلىكى ئۈچۈن بۇ نوپۇس سانىغىمۇ ئىشەنچىلىك بولمىدى. شۇ چاغدا، يەنى 1908- يىلى يۈەن داخۇنىڭ ئېلان قىلىشىچە ئۇيغۇرلارنىڭ سانى ئۆچ يېرىم مىليۇن دېگەن ئىدى (چەتئەل تارىخچىلىرىنىڭ يازغانلىرىدىن ئېلىنىدى).

خوتەنده مانجۇ ھاكىمىيىتى ھۆكۈم سۈرگەن 1878- يىلىدىن 1910- يىلىغىچە سىپىل سىلىش، شەھەر قۇرۇلۇشى (كوچىلارنىڭ ئۇستىنى يېپىش)، سودا- تىجارەت، دىنى پائالىيەت ئىشلىرىنىڭ راۋاجلىنىشى، ھىندىستان، ئوتتۇرا ئاسىيا، چار روسىيە، ئافغانىستان تەرەپلەردىن چەتئەل سودىگەرلىرىنىڭ ۋە باشقا ھەر خىل كىشىلەرنىڭ كېلىشى، ئىچكىرى ئۆلكىلەردىن تىجارەتچى خەنزۇ، خۇيزۇ ۋە گۆرۈكەش جاڭگۇيدىلەرنىڭ چىقىشى بىلەن شەھەر- بازارلار ئاۋاتلىشىشقا باشلىغان ئىدى. شۇ پەيتتە،

يەنى 1912- يىلى خوتەن خەلقىنىڭ بېشىغا يەنە ئىجتىمائىي ۋە تەبىئىي ئاپەتلەر يېغىشقا باشلىدى. مەسىلەن: ئۇشتۇمتۇت قايسى تەرەپتىن كەلگەنلىكى نامەلۇم بولغان، بېشىغا قارا رەخ ئورىۋالغان، بەللىرىگە خەنجەر، كالتە قىلىچ ۋە تاپانچا ئېسىۋالغان بىرەر مىڭدىن ئارتۇق خەنزۇ ياشلار پەيدا بولۇپ قالدى. بۇلارمۇ تەشكىللىك ئاساستا ئورۇنلاشقان بولسىمۇ، لېكىن بۇ ئادەملەرنىڭ ھۆكۈمەت تەرەپتىن ئەۋەتىلگەنلىكى ياكى ھۆكۈمەتكە قارشى ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولمايتتى. كېيىن بۇلار خەلق ئارىسىغا تاراپ خەلق بىلەن ماسلاشقاندەك، خەلقنىڭ زۇلۇمغا قارشى ئەركىنلىك ئۈچۈن ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرىگە يارەملەشكەندەك كۆرۈندى. ھۆكۈمەت ئورۇنلىرىمۇ ئۇلارنىڭ ھەرىكەتلىرىگە قارشىلىق قىلمىدى. لېكىن، ھەلۇم ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن ئۇلارنىڭ يۇرۇش-تۇرۇشلىرى بۇزۇلۇپ، بۇلاڭ- تالاڭ قىلىپ ۋە خەلقتە زورلۇق-زۇمبۇلۇق ئىشلىتىپ، خەلقنىڭ ئىقتىسادىغا قول سېلىش ئىشلىرى كۆرۈلۈشكە باشلىدى. قىمارۋازلىق، ئوغۇرلۇق، باسقۇنچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ خەلق ئارىسىدا يامان تەسىر پەيدا قىلدى. خەلق ئاممىسى بۇلارنى يامان كۆرىدىغان، بۇلاڭچىلار دەپ ھېسابلايدىغان بولۇپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن زىددىيەت كۆپىيىپ، پاراكەندىچىلىك يۈز بەردى. ئەنە شۇ ھالقىلىق پەيتتە ئۇرۇمچى، قەشقەرلەردىن بىر بۆلۈك ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرى كېلىپ بۇلارنى خوتەندىن يوقاتتى. بۇ ئەھۋال خەلق ئارىسىدا «قارا سىپەچلەر ۋەقەسى» دەپ تارىخى ھادىسىلەر قاتارىدا ئاتىلىپ كەلمەكتە. ئاڭلاشلارغا قارىغاندا، ئۇرۇمچىدىكى يۇەن داخۇ جاڭجۇڭ بىلەن ھەربىي باشلىق ياڭ تۆڭلۇڭ ئوتتۇرىسىدا زىددىيەت پەيدا بولۇپ قوراللىق توقۇنۇشلار بولغاندىن كېيىن ئىچكىرىدىن فوتەي دىگەن يەنە بىر ھەربى باشلىق چىققان. شۇنىڭ بىلەن ياڭ تۆڭلۇڭ ئىلى تەرەپكە

قېچىپ بېرىپ، ئۇ يەردە، بىر مۇنچە خەنزۇ ياشلارنى تەشكىللەپ «گېلاۋخوي» دەپ بىر جەمئىيەت قۇرۇپ ئۆزلىرىنى «تەرەققىپەرۋەرلەر» دەپ ئاتىۋالغان. ئۇلار ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل بولۇۋېلىپ نوچى كېينىپ، جاڭجۇڭغا قارشى تۇرغان. ئۇلار بۇ قارشى تۇرۇش كۆرسىتىدە يېڭىلىپ قەشقەر، خوتەن تەرەپلەرگە قېچىپ كەلگەن ئىكەن، كېيىن بۇلار يەنىلا جاڭجۇڭ قوشۇنلىرى تەرىپىدىن يېڭىلىپ، شىمال تەرەپ ئارقىلىق ئوتتۇرا ئاسىيا تەرەپكە قېچىپ كەتكەن دەپ خاتىرىلەنگەن.

«قارا سېپەچىلەر» خوتەندىن يوقالغاندىن كېيىن، خوتەن خەلقى يەنە بىر قېتىم تىنچ تۇرمۇش ۋە ئاسايىشلىققا ئېرىشتى. مەدەنىي- مائارىپ راۋاجلاندى. لېكىن، بۇ ياخشى كۈنلەر ئۇزاققا بارمىدى. مەنچىڭ ھۆكۈمىتى خەلقلەردىن خەنزۇچە مەكتەپكە كۆپلەپ مەجبۇرىي بالا ئېلىش، ئۇلارغا نوقۇل خەنزۇچە تىل- يېزىق ئۆگىتىش ئىشلىرى باشلاندى. خەلق ئىچىدە يەنە بىر تەشۋىشلىك كەيپىيات پەيدا بولدى. بۇنى خەلقلەر «خەنزۇچە مەكتەپكە بالا تۇتۇش ئالۇنگى» دەپ تۇنىدى. ھەقىقەتەن ھەر بىر ئائىلىگە بىردىن بالا ئالۇنگى قويۇلغان ئىدى. بايلار كەمبەغەللەرنىڭ بالىلىرىنى پۇلغا سېتىۋېلىپ ئۆتكۈزەتتى. شۇچاغدا خەنزۇ مەكتەپكە ئوقۇغۇچىلىققا بىرىدىغان بىر بالىنىڭ سېتىلىش باھاسى 100 سەر كۈمۈشكە چىققان، دەپ خاتىرىلەنگەن. ئەمما خەنزۇچە مەكتەپنى پۈتتۈرۈپ راۋان سۆزلىيەلەيدىغانلار ۋە يازايدىغانلار كېيىن چوڭ بەگ ۋە ئەمەلدار، تەرجىمان بولۇپ چىقتى. شۇ چاغدا يىتىشىپ چىقىپ خوتەننى سورىغان چوڭ بەگلەردىن روزى بەگ ھاجى، يۈسۈپبەگ ھاجى، باھاۋۇدۇن بەگ، فىراۋىدىن بەگ، ئېلى بەگ سەنبەنتو، لوپ توختى بەگ، نەجمىدىن بەگ قاتارلىق بەگ ۋە سەنبەنتولار شۇ چاغدىكى مەنچىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ نوپۇزلۇق ئەمەلدارلىرى ئىدى. ئۇلارنىڭ ئەھلى- ئەۋلادىمۇ چوڭ- كىچىك

بەگلەر ئىدى.

خەنزۇچە مەكتەپكە ئوقۇشقا كىرگەن ئوقۇغۇچىلارنىڭ ھوقوقى بەك چوڭ ۋە ئۇلار بەك ئەركىن بولۇپ، خەلقىگە زوراۋانلىق قىلسا، ئۆي-باغلىرىغا بېسىپ كىرىپ ئۆزلىرى خالىغانچە زورلۇق- زومبۇلۇق قىلسا، ھۆكۈمەت ئۇلار بىلەن كارى بولماي ئۆز ئىختىيارىغا قويۇپ بېرەتتى. خەلق «خەنزۇچە مەكتەپنىڭ بالىلىرى» دېسە ناھايىتى قورقاتتى. يەنە شۇ مەزگىللەردە، بۇرۇنقى سوۋۇشلاردا ئۇيغۇرلاردىن مانجۇلارغا ئەسىرگە چۈشكەنلەرنى ئۆز يۇرتى شىنجاڭغا قايتۇرغان بولۇپ، ئۇلارمۇ خەنزۇچە تىل ئۆگىنىپ كەلگەچكە يۇرتىغا كېلىپلا بەگ، ئەمەلدار بولدى. بۇلارنى خەلق «چەنىفەن بەگلەر» (ئۇرۇشتىن قايتۇرۇلغانلار) دەپ ئاتايتتى. بۇلار تولاراق ھازىرقى خوتەن ناھىيىسىنىڭ توساللا يېزىسىغا ئورۇنلاشقان بولۇپ، ھازىرمۇ توساللىدا چەنىفەن زاراتلىقى (قەۋرىستانلىق) ياكى «توققۇز گۈمبەز» دەپ ئاتىلىدىغان، چەنىفەنلەردىن قالغان بىر جاي بار.

1910- يىلىدىن باشلاپ قەشقەردىكىگە ئوخشاش خوتەن شەھرىدىمۇ دىنىي مەكتەپ، مەدرىس، خانىقالار ۋە مازارلار يەنە كۆپىيىشكە باشلىدى. لوپنىڭ سامپۇل يېزىسىدىن يولداش ئاخۇنۇم دەپ بىر كىشى چىقىپ تالىپلارغا ئەرەپچە، فارىسچە ئۆگىتىشنى باشلىدى (بۇ كىشى قەشقەردە ئوقۇپ كەلگەن). ئۇ چاغلاردا تېخى خوتەندە ئەرەپچە، فارىسچە بىلىدىغان كىشىلەر يوق ئىدى. شۇڭا شەرىئەت مەھكىمىلىرىدە «مۇبەييان»، «مۇھەممەد مىسلىم» دىگەن چاغاتايچە يېزىلغان دىنىي كىتابلار ئاساسىي پەتىۋا (قانۇن) كىتابى قاتارىدا ئىشلىنەتتى. يولداش ئاخۇنۇم بىلەن ئىسكەندەر ئاخۇنلۇقۇم دىگەن كىشىلەر، پۈتۈن خوتەن ۋىلايىتى بويىچە داڭقى چىققان دىنىي شەرىئەت ۋە تەرىقەت رەھبەرلىرى ئىكەن. ئۇلارنىڭ ئەھلى- ئەۋلادى بەزىلىرى چوڭ ئاخۇن، بەزىلىرى چوڭ ئىشان بولۇپ،

ئۇلارنىڭمۇ يەنە ئەۋلادلىرى ۋە سوپىلىرى بۇگۈنكى كۈنگە قەدەر شۇ ئىشلار بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلمەكتە.

خوتەنگە يېڭى كەلگەن مانجۇ ئەمەلدارلىرى دەسلەپتە بەزى كونا دىنى مەكتەپ، مەدرىسلەرنى بۇزۇپ ئەسكەرخانا، بۇتخانا، ئاشلىق ئامبىرى قىلىپ، مەھكىمە شەرئىلەرنى بىكار قىلغان ئىدى. مەسىلەن: ھازىرقى سوخەن مەدرىس، سۇ دەرۋازىسىدىكى چوڭ مەدرىسنى ئامبار قىلغان ئىدى. لېكىن خەلقنىڭ كەيپىياتى ياخشى بولماي نارازىلىق كۆچىيىپ، زىددىيەت ۋە قارشىلىق، ئۆلتۈرۈش ۋە ئوت قويۇشلارمۇ چىققاچقا، ھۆكۈمەت خەلقنىڭ مىللىي ئۆرپ- ئادىتى دىنى پائالىيەتلىرىگە ئارىلاشمايدىغانلىقىنى ئېلان قىلدى. بۇرۇنقى شەرئىەت مەھكىمىلىرىنى قايتا قۇرۇشقا، قازى، ئەلەم، مۇفتى، مۇھتەسسىپ، ئىمام، مۇئەززىن، مۇددەرىسلەرنىڭ ھوقوقىنى يۇرگۈزۈپ ئەمر- مەئرۇپ قىلىشقا روخسەت قىلدى. شۇ مەزگىللەردە قەشقەر، بۇخارا، مىسىر، تۈركىيە ۋە ھىندىستان تەرەپلەردە ئوقۇپ كەلگەن كىشىلەر دامۇللا، خەلىفەت، ئەپەندى، مەۋلىۋى دېگەن ناملار بىلەن كېلىپ، مەدرىس- مەكتەپلەرگە ئورۇنلىشىپ ئومۇمى ئىسلام دىنى مائارىپىنى راۋاجلاندۇردى. خەلقنىڭ دەۋا- دەستۇر، ھەققىيات، نىكاھ، مىراس قاتارلىق ئىشلىرى شەرئىەت مەھكىمىلىرى تەرىپىدىن بىر تەرەپ قىلىناتتى. ئۇلارنىڭ ئەدلىيە- سوراق ھوقوقى ۋە جازالاش، تەكشۈرۈش (بازارلاردا يۈزى ئۇچۇق يۈرگەن خوتۇن- قىزلارغا دەررە ئۇرۇش، ناۋاي، قاسساپلارنىڭ جىك- تورۇزلىرىنى تەكشۈرۈش) ھەپتىدە بىر قېتىم ئېلىپ بېرىلاتتى، يەنى بازار كۈنلىرى مەھكىمە شەرئىسىنىڭ ئاخۇنلىرى چوڭ ئارغىماق ئاتلارغا مىنىپ، 40～50 شەيخۇل ئىسلاملار بىلەن دەررىلەرنى كۆتۈرىشىپ رەستە- بازارلارنى ئايلىنىپ خەلقتە دىنى ئەمر- مەئرۇف، نەھى- مونكەر قىلاتتى. شەرئىەت ھۆكۈمگە رىئايە

قىلىش، بالىلارنى مەكتەپكە بېرىش، ئاياللار يۇزىنى يۆگەش، ئۆشرە-زاكات ئادا قىلىش، جامائەت بىلەن نامراز ئوقۇش، ھاراق- شاراپ ئىچمەسلىك، زىنا، زالالەت، جازانە قىلماسلىق، ئوغۇرلۇق قىلماسلىق قاتارلىق يامان ئىشلار توغرىسىدا تەشۋىقاتلارنى ئېلىپ باراتتى. زىنا، پاھىشە قىلغانلارنى تۆتىۋالسا يۈزىگە قارا سۈرتۈپ، ئېشەككە تەتۈر مىندۈرۈپ شەھەر ئايلاندۇرۇپ سازايە قىلاتتى. يۇزى ئۇچۇق يۈرگەن ئاياللارنى بولسا كوشۇككە سېلىپ بازاردىكى تۆۋرۈكلەرگە ئېسىپ قويىاتتى.

مەنچىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ دوتەي- ئامبالىرى، ئەمەلدارلىرى ھەممىسى دېگىدەك ئەپيۇنكەش، پاراخور بولۇپ، كېچە- كۈندۈز يامۇلدىن چىقماي ئەيش- ئىشرەت، كەيپ- ساپا بىلەن كۈن ئۆتكۈزەتتى. ئادەم ئۆلۈش ۋەقەلىرىنى ئۆزلىرى سوراق قىلسىمۇ، قالغان ئىشلارنى بەگلەرگە تاپشۇراتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن يۇرت ئىچىدە زۇلۇم- ئىستىدات ئېغىرلاشقان، فېئودال، پومىشچىك- زومىگەر، بەگ- ئەمەلدارلارنىڭ زۇلۇمىمۇ ھەددىدىن ئاشقان، پاراخورلۇق ئەۋج ئالغان ئىدى. يەنە بىر تەرەپتىن چەتتىن كەلگەن سودا- تىجارەتچىلەر، روس پۇقرالىرى، ئۆزبېك سودىگەرلىرى، ھىندىستان سودىگەرلىرى (ئەنگلىيە پۇقرالىرى) مۇ كۈندىن- كۈنگە كۆپىيىپ خەلقنى ئېكسپۇلاتاتسىيە قىلىشقا باشلىغان ئىدى. بولۇپمۇ فەرەڭ پۇقرالىرى (ئەنگلىيە ھۆكۈمەت پۇقرالىقىغا ئۆتكەن ھىندىستانلىقلار)، ئافغانلار ۋە روس پۇقرالىقىغا ئۆتكەن ئۆزبېكلەرنىڭ ھوقۇق ۋە ئىمتىيازى پەۋقۇلئاددە بولۇپ، ئۇلار مەنچىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ قانۇن- تۈزۈملىرىگە بويسۇنمايىتتى. ئۇلار تىجارەت ئىشلىرى ۋە دېھقانچىلىق ئىشلىرىدىمۇ ئەركىن ئىدى. ئۇلاردىن باج- سېلىق ئېلىنمايىتتى. ئەگەر ئۇلار جىنايەت ئۆتكۈزسە، مەنچىڭ ھۆكۈمەت ئورۇنلىرى سۈرۈشتە قىلالمايىتتى. ئۇلارنى ئۆزلىرىنىڭ كونسۇلخانىلىرى بىر تەرەپ قىلاتتى. كۈندىن- كۈنگە

كۆپىيۇاتقان بۇ مۇھاجىرلار خوتەن شەھەر ئىچى ۋە شەھەر ئەترايىدىن يەر سېتىۋېلىپ خالىغانچە ئۆي ۋە باغلارنى سېلىپ ئولتۇراتتى. ئۇلارنىڭ ئۆيلىرى يەرلىك خەلقلەرنىڭ ئۆيلىرىدىن ئالاھىدە پەرقلىنەتتى. دېھقانچىلىق ئىشلىرىدا، زىرائەتلىرىنى سوغۇرۇشتا خەلقنىڭ زىرائەتلىرىگە كىرىشىغان سۇلارنى ئۆزى خالىغانچە تارتىۋېلىپ ئۆزلىرىنىڭكىنى سۇغىراتتى. گويا ئۇلارمۇ بىر ھۆكۈمەت ئىدى.

1910- يىللىرى خوتەن كونا شەھەر ئەنجان سارىيىدا ئوت ئاپىتى يۈز بېرىپ، شەھەر 13 كېچە- كۈندۈز كۆيۈپ، ئۆچۈرۈشكە ئامال قىلالماي، پۈتۈن شەھەرنىڭ 3/2 قىسمى كۆيۈپ تۈگىگەن ئىدى. شۇ چاغدىكى خاتىرىلەرگە قارىغاندا چوڭ- كىچىك، ئەر- ئايال بولۇپ 500 دىن ئارتۇق ئادەم ئۆلگەن. مىڭلارچە شەھەر ئاھالىسى ئۆيۇاقلىرىدىن، دۇنيا- ئوقەتلىرىدىن ئايرىلغان، دەپ يېزىلغان. بۇ ھازىرغىچە بىر تارىخى ۋەقەلىك قاتاردا سۆزلىنىدۇ.

ھىنگونىڭ 1- يىلى (1912- يىلى) كېرىيە ناھىيىسىنىڭ بوغاز لەنگەر دىگەن يېرىدە دەھشەتلىك بىر يۇقۇملۇق كېسەل ۋابا- تائۇن (چوما ـــــ بىرىنچى نۇمۇرلۇق كېسەل) تارقىلىپ، خەلقلەر تۇركۈم- تۇركۈملەپ قىرىلىپ كەتكەن. بۇ كېسەل دەرھال ھەر قايسى ناھىيىلەرگە تارقىلىپ، بىر كۈندە يۈزلەپ- مىڭلاپ ئادەم ئۆلۈپ كۆمۈشكە ئۇلگۈرمەي قالغان. بۇنى خەلقلەر «ئاغرىق- سلاق» دەپ ئاتىغان. بۇ ئەھۋال خوتەن، قەشقەر ۋە گۇما قاتارلىق جايلارغىمۇ تارقىلىپ سەككىز يىل داۋام قىلغان. خوتەندە يۈز بەرگەن بۇ پاجىئەلىك ھادىسىنىڭ خەۋىرى چەتئەلگە تارقىلىپ، ياۋروپاغىچە يېتىپ بارغاندا ئەنگلىيە، فىرانسىيە، چارروسىيە ھۆكۈمەتلىرى بىرلىشىپ بىر پىروكىلاكتىكا ئەترىتى تەشكىللەپ خوتەنگە ئەۋەتكەن. لېكىن ئۇلار قەشقەرگە كېلىپ قايتىپ كەتكەن. بۇلارنىڭ قايتىپ كېتىشىنى

بەزىلەر خوتەنگە بېرىشتىن قورقۇپ قايتىپ كەتكەن دېيىشسە، يەنە بەزىلەر ياۋروپا ۋەزىيىتى ياخشى بولماي 1- دۇنيا ئۇرۇشى پارتلىغاچقا قايتىپ كەتكەن، دىيىشتى.

ئۇرۇمچى جاڭجۇڭدىن پەرمان كېلىپ خوتەندىكى ئاغرىق- سلاقنىڭ باشقا ۋىلايەتلەرگە تارقىلىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، خوتەنگە كىشىلەرنىڭ بېرىپ- كېلىشىنى قەتئىي چەكلىگەن. خوتەن چېگرىسىدىن چىققانلارنى ئېتىپ تاشلاشقا ھۆكۈم قىلغان.

ئاتۇشلۇق ئابدۇقادىر دامولللام دېگەن كىشى 1907- يىللىرى چەتئەلگە سايا‌ھەتكە چىقىپ بۇخارادا ئوقىغان ۋە روسىيە، تۈركىيە، مىسىر، ئەرەبىستان، تاتارىستان قاتارلىق جايلاردا تۆت يىل سايا‌ھەت قىلىپ 1911- يىللىرى شىنجاڭغا قايتىپ كەلگەن. كېيىن تۇرپان، كۇچار، ئاتۇش، قەشقەر، خوتەن قاتارلىق جايلاردا يېڭى زامانۇي مەكتەپلەرنى قۇرۇپ، زامانۇي ئىلىم- پەن بىلەن خەلقنى ئويغىتىش ۋە جاھالەت، خۇراپاتلىقتىن قۇتۇلۇش، پەن- مەدەنىيەتكە يۈزلىنىش توغرىسىدا تەشۋىق قىلغان. تۈركىيە، قازان تەرەپلەردىن مۇئەللىم- ئەپەندىلەرنى تەكلىپ قىلغان. شۇ چاغلاردا مۇئەللىملىك قىلغان قاسىم ئەپەندى، تەۋفىق ئەپەندى، ئەھمەت كامال قاتارلىق كىشىلەر شۇ چاغدا تەكلىپ قىلىنغانلار بولۇپ، خوتەن، قەشقەرلەردىكى زامانۇي مەكتەپلەردە ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان. ئۇلار بۇ مەكتەپلەردە بىر تەرەپتىن دىنى ئوقۇتۇشنى تۇتسا يەنە بىر تەرەپتىن يېڭى پەن ئوقۇتاتتى. مەسىلەن: جۇغراپىيە، دۇنيا تارىخى، ماتېماتىكا، ھىساپ، تەبىئەت، ئاستىرونومىيە، روسچە، خەنزۇچە تىل- يېزىقلارنى ئۆگىتىش بىلەنلا قالماي گېمناستىكىمۇ ئۆگەتكەن. خوتەن شەھىرىنىڭ ھازىرقى ئالتۇن مەدرىسىنى مەكتەپ قىلىپ شۇ يەردە خوتەننىڭ بايلىرى ۋە يۇقىرى تەبىقىلەرنىڭ بالىلىرىنى تاللاپ ئۆگەتكەن. بۇ مەكتەپلەردە يېڭىلىق جارى

قىلدۇرۇلۇپ خەلق ئويغىنىشقا باشلىغاندا، خوتەندىكى سۇلايمان ئەلەم باشلىق دىنىي مۇتەئەسسىپ موللىلار قارشى چىققان. ئۇلار «جەددىتلەر پەيدا بولدى، بۇ ئىشنىڭ ئاقىۋىتى ھۆكۈمەت ئۇچۇن خەۋپلىك» دەپ، مەنچىڭ ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرىغا دوكلات قىلغان. نەتىجىدە ئامبال يارلىق چۈشۈرۈپ مەكتەپنى تارقىتىۋەتكەن. تۈركىيەدىن كەلگەن ئەپەندىلەرنى قوغلاپ چىقارغان. بۇ ئەھۋال قەشقەر، تۈرپانلاردىمۇ يۇز بېرىپ ئۇ جايلاردىكى ئەپەندىلەرمۇ قوغلانغان ئىدى.

مەمتىمىن قۇربان، مۇھەممەتئىمىن سابىر

خوتەن قەغىزى ھۈنەر - سەنئىتى

قەدىمكى يىپەك يولىنى مەركەز قىلغان سودا- تىجارەتتە «خوتەن قەغىزى» يۇقىرى تاۋار قىممىتىگە ئىگە بولۇپ، ئۇ تەكرار ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا كۆلەملىشىشكە ۋە كەسپلىشىشكە قاراپ يۈزلەنگەن. قەغەزچىلىك خوتەننى مەركەز قىلغان ھالدا يەكەن، قەشقەر قاتارلىق جايلارغىچە كېڭەيگەن بولۇپ، ئۇزاق تارىخقا ئىگە.

ئارخېئولوگ خۇاڭ ۋېنبى ئەپەندى 1933- يىلى تارىم ۋادىسىنى تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىۋېتىپ، باشقا يادىكارلىقلار بىلەن بىرگە بىر نەچچە پارچە قەغەز ئەۋرىشكىسىنى تېپىۋالغان. ئۇنىڭ بىر پارچىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 40سانتىمېتىر، كەڭلىكى تەخمىنەن 100 سانتىمېتىر كېلىدىكەن. جاڭ ۋېنلىڭنىڭ «ئېلىمىز قەغەز پۈتۈكچىلىكىنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە تەرەققىياتى» ناملىق ماقالىسىدە كۆرسىتىلىشىچە، خۇاڭ ۋېنبى تاپقان بۇ قەغەزلەرنىڭ يىل دەۋرى ئاز دېگەندىمۇ مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 46- يىلدىن بۇرۇنقى دەۋرگە تەئەللۇق بولۇپ، ئۇ خەنزۇچە خاتىرىلەردە تىلغا ئېلىنغان سەيلۇن قەغىزىدىن 150 يىل ئىلگىرىكى قەغەز ھېسابلىنىدىكەن[1].

① ئابلىز مۇھەممەت سايرامى: «قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ قەغەزچىلىكى توغرىسىدا»، ئۇيغۇرچە «شىنجاڭ ئىقتىساد گېزىتى»نىڭ 1996- يىلى 3- ئاينىڭ 6- كۈنىدىكى سانى

1) خوتەن قەغزى قويۇشنىڭ مەشغۇلات تەرتىپى

(1) قوۋزاق تەييارلاش: ئاۋال بىلەپ ئىشتىكلىتىلگەن تۈەزىن ياكى كەكە بىلەن قارا ئۇجمە دەرىخىنىڭ (قېرىپ كەتمىگەن ئاق ئۇزۇمە، چىقىر ئۇجملەرمۇ بولۇۋېرىدۇ) بىر ياكى ئىككى يىللىق نوتا- شاخلىرىنى تۇۋىدىن كېسىۋالىمىز. يوپۇرماقلىرىنى تولۇق پۈتىغاندىن كېيىن، نوتىنىڭ توم تەرىپىدىن قوۋزىقىنى پىچاق بىلەن 8~10 سانتىمېتىر يارىمىز. بىر قولىمىز بىلەن نوتىنى چىڭ تۇتۇپ، بىر قولىمىز بىلەن قوزاقنىڭ يېرىلغان يېرىدىن چىڭ تارتىمىز. قوۋزاق نوتىنىڭ ئاخىرغىچە سويۇلدۇ. چالا قالغان قوۋزاقنى نوتا يالىڭاچلانغىچە سۈيمىز.

5- ، 6- ، 7- ئايلار نوتا كسىپ قوۋزاق تەييارلاشنىڭ ياخشى پەيتتى. ئۇنىڭدىن بۇرۇن بولسا قوۋزاق خام، چىدامسىز بولۇپ قالىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن بولسا قوۋزاقنىڭ سۈيى قېچىپ، سويماق تەسلىشىپ كېتىدۇ. نوتا كېسىلگەن كۈنى ھېچبولمىسا ئەتىسى قوۋزاقنى سويۇۋېلىش لازىم. كۆڭلىمىزدە سۈيۇۋالىدىغان قوۋزاق كېلەر يىل 5- ئايغىچە يېتىدۇ دەپ مۆلچەرلىسەك،قوۋزاق تەييارلاشنى توختىتىمىز. تەييارلانغان قوۋزاقلارنى كۈن چۈشىدىغان جايدا قۇرۇتقاندىن كېيىن، يامغۇر، قارنىڭ زىيىنىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، ئۈستى يېپىلغان جايدا ساقلايمىز.

(2) قوۋزاقنى تازىلاش: تەييارلىغان قوۋزاقنىڭ قارا پوستىغا ئاق قوزاق چاپلىشىپ كەتكەن بولىدۇ. بىزگە ئاق قوۋزاق لازىم. بىر مەزگىل ئۆتكەندىن كېيىن قۇرۇپ قالغان

قوزاقتىن بىر قېتىملىق ئېھتىياجغا يارىشا بۆلۈۋېلىپ، چوڭ قازانغا سېلىپ قوۋزاق چىلاشقىچە سۇ قويۇپ، ئوت ياقىمىز. ئىككى سائەتچە ئۆتكەندىن كېيىن، قوۋزاق يۇمشاپ ئەۋرىشىملىشىدۇ. ئاندىن قوۋزاقنى قول بىلەن سۈزۈۋېلىپ توپا يوقۇپ قالماسلىقى ئۈچۈن بورا ياكى ئەدىيال (سۇلياۋ

يوپۇقمۇ بولۇۋېردۇ) ئۇستىگە قويۇپ، بىر تال ئۇزۇن قوۋزاقنىڭ ئاق تەرىپىنى سول قولىمىزنىڭ كۆرسەتكۈچ بارمىقىنىڭ ئۈچىغا تىرەپ، پىچاق بىلەن قوزاقنىڭ پوستىنى قىرىپ چىقىرىۋېتىمىز. پىچاق ئىنتايىن بولۇشى كېرەك (قولىنى كىسىپ قويۇشتىن ئېھتىيات قىلىشى زۆرۈر). قىرىپ چىقىرىۋېتىلگەن قوۋزاق پوستى ئۆي ھايۋانلىرىنىڭ ياخشى يېمى- خەشەكى بولىدۇ.

(3) مايى (ناياپ) تەييارلاش: پاكىزە داش قازانغا بەش چىلەك سۇ قويۇپ ئۇچاققا ئوت ياقىمىز. سۇ ئىسسىغاندا تارازىدا تارتىپ سەككىز جىڭ شاخار سالىمىز (شاخار دېگىنىمىز تەكلىماكاندا نەچچە يۈز يىل قۇمغا كۆمۈلۈپ ياتقان توغراق ياغىچىنى كۆيدۈرۈپ پەيدا قىلغان كۈلىدۇر). شاخار قازانغا چۈشكەندىن كېيىن سۇنىڭ رەڭگى قارىغا ئۆزگىرىدۇ. قازان قاياشقا باشلىغاندا، ئاللىقاچان تازىلىنىپ قۇرۇپ بولغان قوۋزاقتىن مۆلچەرىمىزدە 20 جىڭنى قازانغا سالىمىز. قازان ئىككى سائەتچە قاينىغاندىن كېيىن، قوۋزاقنىڭ سۇغا چىلىشىپ تۈرغان قىسمى پىشىدۇ (قوۋزاقنى ئىككى بارمىقىمزدا قىسىپ تۇرۇپ يەنە بىر ئۇچنى ئىككى بارمىقىمزدا قىسىپ تارتساق قوزاق ئۇزۇلۈپ كەتسە پىشقان ھېسابلىنىدۇ). ئىككى نوغۇچتا قازاندىكى قوۋزاقنى ئىلەشتۈرۈپ، ئاستىدىكى پىشقان قىسمىنى ئۇستىگە چىقىرىمىز. ئاندىن ئىككى نوغۇچ بىلەن قىسىپ ئېلىپ داسقا (چىلەكمۇ بولىدۇ) سالىمىز. داسقا بىر چىلەك سۇ قويۇپ قىزىق قوزاقنى سۇۋۇتىمىز. ئاندىن قوزاقنى ئىككى ئالقىنىزدا كۈچەپ سىقىپ سۇيىنى داسقا تامدۇرۇمىز، داستىكى سۇنى قازانغا تۆكۈمىز. چۈنكى بۇ سۇدا شاخارنىڭ قۇۋۋىتى تۇگىمىگەن بولىدۇ. ئالقىنىمىزدا كاللەكلەنگەن خۇرۇچنى مايى (ناياپ) دەيمىز. بىر كاللەك مايىنىڭ ئېغىرلىقى ئادەتتە ئىككى جىڭدىن تۆت جىڭغىچە بولىدۇ. قازاندا قالغان قوۋزاقلار پىشقاندىن

كېيىن، يۇقىرىدىكى مەشغۇلات بويىچە مايى ياسايمىز (بۇ مەشغۇلاتلار ئۇستى يېپىلغان دالدا جايدا ئىشلىنىدۇ). قازانىدىكى سۇنى يالاققا تۆكۈپتىمىز (دىققەت: شاخار ئورنىدا سۇدا- توغرىغا قاتارلىق ئېچىتقۇلارنى ئىشلەتسە ئۇنۇمى بولمايدۇ. داستىكى مايىنى بىر نەچچە كۈن ساقلاش توغرا كەلسە، سۇلياۋ يوپۇق ياكى ئەدىيال بىلەن يېپىپ قويۇش كېرەك).

(4) مايىنى سوقۇش: مايىنى سوقۇش ئۇچۇن تاش ۋە توقماقتىن ئىبارەت ئىككى خىل سايمان لازىم بولىدۇ. قېلىنلىقى 20 سانتىمېتر، توغرىسى 50 سانتىمېتر، بويى 60 سانتىمېتر كېلىدىغان، يۇزى سىلىق تەكشىلەنگەن تاشنى يەرگە يېرىم كۆممەز (تاش بىر تەرەپ پەسرەك، بىر تەرەپ ئىگىزرەك بولۇپ قالماسلىقى كېرەك. يۇقىرىدىكى ئۆلچەمدىن تار، قىسقا ياكى يۇپقا بولماسلىقى كېرەك).توقماقنى جىگدە، ئۇرۇك، ياڭاق قاتارلىق دەرەخلەرنىڭ قۇرۇپ كەتكەن كۆتىگىدىن ياستىمىز. توقماقنىڭ بويى 30سانتىمېتر، يۇزىنىڭ ئايلانمىسى 60سانتىمېتر، بىلىنىڭ ئايلانمىسى 50سانتىمېتر بولۇشى لازىم. توقماق يېرىلىپ كەتمەسلىكى ئۇچۇن ئالتە م م لىق سىم بىلەن چىڭ چەمبەرلەيمىز. توقماقنىڭ يۇزى ئۇپراپ، قوتۇرلىشىپ كەتمەسلىكى ئۇچۇن 3~4 سانتىمېتىرلىق مىخنى زىچ (80-100 گىچە) قېقىۋېتىمىز. توقماقنىڭ دەستىسى (تۇتقۇچى) سقىمىزغا دەل كېلىشى، سىلىق بولۇشى، ئۇزۇنلۇقى 35سانتىمېتر بولۇشى، بۇنىڭدىن 15سانتىمېتىرچە قىسمى توقماقنىڭ دەل ئوتتۇرىسىدىن چىڭ، ھەم ئۆتكۈزۈلىشى لازىم.

سايمان تەييارلىنىپ بولغاندىن كېيىن، تاشنى پاكىزە سۇرتۇپ 3 ~ 4 كاللەك مايىنى (نايايىنى) تاشتا قويىمىز. تىزلىنىپ ئولتۇرۇپ مايىنى سوقىمىز. ئوڭ قولىمىز توقماق تۇتسا، سول قولىمىز يېيىلىپ كەتكەن

ماينى توقماق ئاستىغا يېغىپ بېرىدۇ. سۇقۇشنى مايدا زىغىرچە يىرىك قوۋزاق قالمىغان، مايى راسا ئۆزلەشكەن لەغمەن خېمىرى ھالىتىگە كەلگەنگە قەدەر (تەخمىنەن يېرىم سائەتچە) سوقمىز.

(5) ماينى (نايابنى) قەغەزگە ئايلاندۇرۇش: ماتالغا بىر كەمچە (ئىككى جىڭ) ماينى سالغاندىن كېيىن، بىر چىلەك سۇ قۇيۇپ پىشكوك بىلەن تېگىدىن ئۇستىگە، ئۇستىدىن تېگىگە قوچۇپ مالتىلايمىز. بۇ ئىش مايى بىلەن سۇ بىر- بىرىگە سىڭىشىپ سۇيۇقراق ئۇماچ ھالىتىگە كەلگىچە داۋاملىشىدۇ. 2- قېتىم ماتالغا بىر چىلەك سۇ قويىمىز، پىشكوك بىلەن ئاستىدىن ئۇستىگە، ئۇستىدىن ئاستىغا قوچۇپ مالتىلاپ مايى بىلەن سۇنى بىر بىرىگە سىڭىشتۇرىمىز. بۇ چاغدا ماتالدىكى خورۇچ بەك سۇيۇق ھالەتكە كېلىدۇ. ئۇچىنچى قېتىم بىر چىلەك سۇ قۇيغاندىن كېيىن، بايقىدەك قوچۇپ مالتىلايمىز. تۆتىنچى، بەشىنچى قېتىملىق سۇنى ئايرىم- ئايرىم قۇيغاندىن كېيىنكى قۇچۇپ مالتىلىشىمىزمۇ يۇقىرىقىدەك بولىدۇ. بەش چىلەك سۇ بىلەن ماتال توشىدۇ. ماتالغا بەش چىلەك ئەمەس، ئىككى چىلەك سۇنىمۇ بىراقلا قۇيۇشقا بولمايدۇ. بىر كەمچە مايىنى بەش چىلەك سۇغا سىڭىشتۇرگىنىمىز ئۇچۇن ماتالدىكى خورۇچ سۇيۇقتىن سۇيۇق بولىدۇ. بۇنىڭدىن بىر كەمچە ئېلىپ كۆلچەككە چىلاپ قويۇلغان قېلىپقا قويىمىز. سۇغا سانتىمېتر3 ~ 4 چىلىشپ تۇرغان قېلىپنىڭ سۇزگۈچ رەختى قېلىن بولغاچقا، سۇ ئۆتكىنى بىلەن مايى ئۆتمەيدۇ. قېلىپنىڭ ئىچىدىكى خۇرۇچنى كىچىك پىشكوك بىلەن مالتىلاپ بىر يىرى قويۇق، بىر يىرى سۇيۇق ئەمەس قىلىپ تەڭشەيمىز. ئاندىن قېلىپنى ئىككى تەرىپىدىن (بىر تەرىپى پەسرەك بولۇپ قالمىسۇن) كۆتىرىپ تۇرىمىز. سۇ ئاساسەن چۇشۇپ بولۇپ مايى سۇزۇلۇپ قالغاندا، قېلىپقا سىنچىلاپ قاراپ، قېلىپنى يانتۇلاپ ماينىڭ قويۇق يېرىنى سۇيۇق يىرىگە

ئاقتۇرمىز، ماينىڭ قېلىپقا تەكشى يېيىلغىنىغا ئىشەنگىنىمىزدىن كېيىن قېلىپنى تۆز، تەكشى جايغا قويىمىز، سۇيى تولۇق ساقىپ بولغاندىن كېيىن، قېلىپلارنى يانتۇزۇپ قويۇلغان ئۇزۇن ياغاچقا يانتۇ يۆلەپ قويىمىز. ئىككى قېلىپنى بىر- بىرىگە يانتۇ گەدەنلەشتۇرۇپ قويساقمۇ بولىدۇ. ھاۋا ئوچۇق، ئاپتاپ ياخشى بولسا ئۇچ- تۆت سائەتتە؛ ھاۋا تۇتۇق، سالقىن بولسا ئالتە- يەتتە سائەتتە قۇرۇپ بولىدۇ. ئاندىن قەغەزنى قېلىپتىن سۇيۇۋالىمىز. 50 ياكى 100 تاختا قەغەزنى بىر توپ قىلىپ، بىر قاتلاپ يىپ بىلەن ئوتتۇرىسىدىن چىگىپ قويىمىز.

مايىنى قەغەزگە ئايلاندۇرۇش داۋامىدا كىرەك بولىدىغان سايمانلار:

كەمچە —— خۇرۇچنىڭ بىر قېتىم ئازراق، بىر قېتىم جىقراق بولۇپ قالماسلىقى ئۈچۈن، داۋاملىق ئالماشتۇرۇلماي ئىشلىتىلىدىغان ئۆلچەملىك قاچا. بۇ قاچا ياڭاق، ئۇرۇك، ئالما قاتارلىق دەرەخلەرنىڭ قۇرۇپ كەتكەن ياغاچلىرىدىن قىيىلغانلىقتىن ئاپتاپتىمۇ، سۇدىمۇ چاك كەتمەيدۇ. بۇ قاچىنىڭ ئايلانمىسى 47سانتىمېتىر، چوڭقۇرلۇقى يەتتە سانتىمېتىر بولىدۇ.

ماتال —— ئىلگىرى تۇغراق ياغىچىنىڭ ئىچى ئۇيۇۋۇتىلىپ ياسىلاتتى. ھازىر تۆمۈر تاختاي بىلەنمۇ ياسىلىدۇ (ئۆلچەمگە چۈشىدىغان سۈلياۋ باكلارمۇ بولۇۋېرىدۇ). ماتالنىڭ ئايلانمىسى بىر مېتىر 20سانتىمېتىر، چوڭقۇرلۇقى 60سانتىمېتىر بولۇپ، تەۋرەپ ئۆرۈلۈپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن، كۆلچەككە يېقىن قىلىپ 50سانتىمېتىر كولاپ كۆممىز. توپا، تاش قاتارلىق نەرسىلەر چۈشۈپ قالماسلىقى ئۈچۈن ماتالنىڭ ئېغىزىنى ئوچۇق قويمايمىز.

چوڭ پىشكوك —— ياغاچتىن ياسىلىدۇ، دەستىسىنىڭ تۇمۇلقى

سقىممزغا دەل كېلىشى، ئۇزۇنلۇقى 85سانتىمېتر + شەكىللىك تاختىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 23سانتىمېتر بولۇشى لازىم. كىچىك پىشكوكنىڭ دەستىسىنىڭ تومۇلۇقى سقىممزغا دەل كېلىشى، ئۇزۇنلۇقى 60 سانتىمېتر بولۇشى، + شەكىللىك تاختىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 18سانتىمېتر بولۇشى لازىم. قېلىپ ياغاچتىن ياسالغان

شەكىللىك رامدۇر. بويى 26سانتىمېتر، توغرىسى 55سانتىمېتر، رامنىڭ قېلىنلىقى ئالتە سانتىمېتر بولىدۇ. قىل سىم ياكى ئىنچىكە نىلۇڭ يىپ بىلەن توقۇلغان سۈزگۈچ رەخت قېلىپقا تولۇق تېكىلىدۇ. كۆلچەك چوڭقۇرلىقى 25سانتىمېتر، بويى 80سانتىمېتر، توغرىسى 60سانتىمېتر بولىدۇ. تېگى ۋە تۆت تېمى سىمونت بىلەن سۇۋالسا سۈنى ساقلاش ئاسان بولىدۇ.

2) خوتەن قەغىزىنىڭ ئۆلچىمى ۋە تۈرلىرى

خوتەن قەغىزىنىڭ ئۇزۇنلۇقى، كەڭلىكى ۋە قېلىنلىقى توغرىسىدا بىرلىككە كەلگەن ئۆلچەم شەكىللەنمىگەن. ھەر قايسى جايلاردىكى ھۈنەرۋەنلەرنىڭ ئىشلىتىۋاتقان قەغەز قېلىپلىرىنىڭ ئۆلچەملىرى ھەر خىل بولۇپ، ھازىرغىچە بايقالغانلىرى 35X37 سانتىمېتر، 36X40 سانتىمېتر، 48X66 سانتىمېتر، 42X64 سانتىمېتر قاتارلىق بىر قانچە خىل، ئېيتىشلارغا قارىغاندا، يەنە باشقا ئۆلچەمدىكى قېلىپلارمۇ ئىشلىتىلگەن بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى بىر مېتردىن، كەڭلىكى 60 سانتىمېتردىن ئاشىدىغان قەغەزلەرمۇ ئىشلەپچىقىرىلغان ئىكەن.

قەغەز ئىشلەپچىقىرىش ۋە قەغەز تىجارىتىدە، ئۇمۇمەن خېرىدارلار ئۆز ئېھتىياجىغا ئاساسەن تاللاپ سېتىۋېلىش ياكى ئۆز ئېھتىياجىغا ئاساسەن ھاۋالە قىلىپ ئىشلەپچىقارغۇزۇش ئۇسۇلى قوللىنىلغان. قەغەز تۈرلىرى ئىچىدە نېپىز قەغەز، خەت قەغىزى، پىلتا قەغىزى، قاتۇرما قەغىزى، جىيەك

قەغىزى قاتارلىقلار ھەر خىل ئۆلچەمدە ئىشلەپچىقىرىلىپ، خېرىدارلارنىڭ ئېھتىياجىغا ماسلاشتۇرۇلغان. بۇ خىل قەغەزلەر ئومۇملاشتۇرۇپ «بازارلىق قەغەز» دەپ ئاتالغان. لېپاپ قەغىزى، ئىش قەغىزى، جى قەغىزى قاتارلىق قەغەز تۈرلىرى ئاساسەن كاسپىخانا، مەكتەپلەرنىڭ ھاۋالىسى بويىچە، تەلەپ قىلىنغان ئۆلچەمدە ئىشلەپچىقىرىلغان. بۇ خىل قەغەزلەر «بۇيرۇتما قەغەز» ياكى «كاسىنا قەغەز» دەپ ئاتالغان.

تەكشۈرۈپ ئىگىلىگەن ئەھۋاللارغا ئاساسلانغاندا، خوتەن قەغەزىنىڭ تۈرى 15 خىلغا يېقىن بولۇپ، ئۇلار ئاساسەن قېلىن- نېپىزلىكى ۋە ئىشلىتىلىش ئورنىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقى جەھەتتىن پەرقلەنگەن. بۇلاردىن ھازىرغىچە ئايدىڭلاشتۇرۇشقا مۇمكىن بولغانلىرى تۆۋەندىكىچە:

(1) سىپتا قەغەز: سۈپەتلىك ماتېرىيالدىن ئىشلەنگەن بىر جام نايابا (مايى) ئارقىلىق بىر تاختا قۇيۇلىدىغان قەغەز تۈرى. بۇ قەغەز بەك نېپىز بولغاچقا، خەت يېزىشقا بولمايدۇ (سىياھ كېيىنكى بەتكە ئۆتۈپ كېتىدۇ). پەقەت تازىلىق ئىشلىرىغا ۋە يىرىك دورىلارنى ئوراشقا ئىشلىتىلگەن. بۇ خىل قەغەز «يۇپقا قەغەز»، «نېپىز قەغەز» دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

(2) خەت قەغىزى: سۈپەتلىك ماتېرىيالدىن ئىشلەنگەن بىر يېرىم جام نايابتا بىر تاختا قۇيۇلىدىغان قەغەز تۈرى. بۇ خىل قەغەز ئاساسەن ئوقۇغۇچىلارنىڭ دەپتەر تېكىپ، خەت يېزىشىغا ۋە دېرىزە يەملەش قاتارلىق ئىشلارغا ئىشلىتىلگەن. بۇ خىل قەغەز «ئارا قەغەز» دەپمۇ ئاتالغان.

(3) قېلىن قەغەز: سۈپەتلىك ماتېرىيالدىن ئىشلەنگەن ئىككى جام نايابتا بىر تاختا قۇيۇلىدىغان قەغەز تۈرى. بۇ خىل قەغەزمۇ خەت قەغىزىنىڭ بىر تۈرى بولۇپ، قاتلىما بەتلىك دەپتەر تېكىپ، ھەر خىل ئەسەر، رىسالىلەرنى پۈتۈش، كۆچۈرۈش ۋە ئۇزاقراق ساقلىنىدىغان

ھۆججەت- ماتېرىياللارنى پۈتۈش قاتارلىقلاردا ئىشلىتىلگەن. خەت قەغەزى بىلەن قېلىن قەغەزنىڭ سېتىلىشى ياخشى بولۇپ، قەغەز مەھسۇلاتلىرى ئىچىدە بۇ ئىككى خىل قەغەزنىڭ مەھسۇلات مىقدارى ناھايىتى زور سالماقنى ئىگىلىگەن.

(4) پىلتا قەغەزى: ناچار سۈپەتلىك ئاقلاندىدىن ئىشلەنگەن ئۇچ جام نايلون ئارقىلىق بىر تاختا قۇيۇلىدىغان قەغەز تۈرى. ئۇ، دوپپىچىلارنىڭ تار، ئۇزۇن قېيىقچە كېسىپ پىلتا ئېشىپ، ئەستەر- تەگ ئارىسىغا ئۆتكۈزۈپ، دوپپا قاتۇرۇش ئېھتىياجى ئۈچۈن ئىشلىتىلگەن.

(5) لېپاپ قەغەزى: سۈپەتلىك ماتېرىيالدىن تەييارلانغان تۆت جام نايابتا بىر تاختا قۇيۇلىدىغان قەغەز تۈرى. بۇرۇنقى دەۋرلەردىكى چاپارچىخانا ۋە كېينكى ۋاقىتلاردىكى پوچتىخانىلار، شۇنداقلا بەزى مەھكىمىلەر لېپاپ (كونۋېرت) ئۈچۈن ھاۋالە قىلىپ ئىشلەپچىقارغۇزاتتى.

(6) ئىش قەغەزى: ناھايىتى سۈپەتلىك ماتېرىيالدىن تەييارلانغان يەتتە جام نايابتا بىر تاختا قۇيۇلىدىغان قەغەز تۈرى. بۇ خىل قەغەز يامۇن، مەھكىمە قاتارلىق ھۆكۈمەت ئورگانلىرىنىڭ بۇيرۇتمىسىغا ئاساسەن ئىشلەپچىقىرىلغان بولۇپ، ئۇزۇنلۇق، كەڭلىك ئۆلچىمى بازارلىق قەغەزلەرنىڭ ئۆلچىمىدىن خېلىلا چوڭ ئىدى. قېلىنلىقى خەت قەغەزى بىلەن ئاساسەن ئوخشىشىپ كېتەتتى. بۇ خىل قەغەز يامۇل- مەھكىمىلەرنىڭ ھۆججەت- ئالاقىلىرى، ئۇزاق ساقلىنىدىغان ماتېرىياللارنى يېزىشقا ئىشلىتىلگەن.

(7) قاتۇرما قەغەزى: كېرەكسىز ۋە سۈپەتسىز، قەغەزلەردىن قايتا بوتقىلانغان ماتېرىيالدىن تەييارلانغان سەككىز جام نايابتا بىر تاختا قۇيۇلىدىغان قەغەز تۈرى بولۇپ، قېلىنلىقى ئىككى مىللىمېتىر ياكى ئۇنىڭدىنمۇ قېلىن ئىدى. ئوك- تەتۇر يۈزىنى رەخت بىلەن قاپلاپ،

كىتاب، دەپتەرلەرنى مۇقاۋىلاش ئېھتىياجىنى قامداش ئۈچۈن ئىشلەپچىقىرىلغان.

(8) جى قەغىزى: «جى» ئىستېمالدىن قالغان كونا ئاتالغۇ بولۇپ، ھازىرقى تىل ئىستېمالىمىزدىكى «ھۆججەت، ئارخىپ، ئىسپات» قاتارلىق سۆزلەرنىڭ مەنىسىگە ئۇدۇل كېلىدۇ. بۇ، سۈپەتلىك ماتېرىيالدىن تەييارلانغان 10 جام نايابتا بىر تاختا قۇيۇلىدىغان قەغەز تۈرى بولۇپ، قېلىنلىقى ۋە سۈپىتى قېلىن خەت قەغىزىدىن ياخشى ئىدى. ئېيتىلىشىچە، ئۇزۇنلۇقى بىر مېتىردىن، كەڭلىكى 60 سانتىمېتىردىن چوڭ (كونكرېت ئۆلچىمى مەلۇم ئەمەس) بولۇپ، مەھكىمە شەرئىي (دىنىي سوت) قاتارلىق دىنىي مۇئەسسەسىلەرنىڭ بۇيرۇتمىسىغا ئاساسەن ئىشلەپچىقىرىلغان. تىكىپ تۈپلىمەي، يۆگەپ ساقلىنىدىغان ھۆججەت، ھۆكۈمنامە، ئىسپات قاتارلىق ماتېرىياللارنى يېزىشقا، شۇنىڭدەك ئېلان يېزىشقا ئىشلىتىلگەن. خەلق ئىچىدە چوڭ ھەجىملىك تۇمار پۈتۈش قاتارلىقلاردىمۇ ئىشلىتىلگەن.

(9) تېزا قەغىزى: «تېزا» ئىستېمالدىن قالغان ئاتالغۇ بولۇپ، «قەغەز پۇل» دېگەن مەنىگە ئىگە. ئېيتىلىشىچە، بۇ خىل قەغەز ئالاھىدە خىللانغان سۈپەتلىك خام ئەشيادىن تەييارلانغان تۆت جام نايابتا بىر تاختا قۇيۇلىدىغان قەغەز بولۇپ، ئالدى- كەينى پايلىنىپ سىلىقلانغاندىن كېيىن، پۇل بېسىشقا ئىشلىتىلگەن. شۇڭا، بۇ خىل قەغەز «تېزا قەغىزى» دەپمۇ ئاتالغان. ئۆتكەن ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىسىدا شىنجاڭدا ئوبوروت قىلىنغان بەزى پۇللار مۇشۇنداق قەغەزگە بېسىلغان. بۇنداق پۇللارنى كونا پۇل بازىرىدا ئاندا- ساندا ئۇچراتقىلى بولىدۇ.

(10) جىيەك قەغىزى: سۈپەتسىز ماتېرىيالدىن ياكى كونا قەغەزلەردىن تەييارلانغان 12～15 جام نايابتا بىر تاختا قۇيۇلىدىغان قەغەز. بۇ خىل قەغەزنىڭ قېلىنلىقى ئىككى- ئۈچ مىللىمېتىرغا يېتىدۇ.

ئىلگىرى بۇ خىل قەغەزلەرنى قېيىقچە كېسىپ، شىلىم بىلەن ئەستەر- تەگ ئارىسىغا ئېلىنىپ، دوپپا، شەپكە قاتارلىقلارنىڭ جىيىكىنى قاتۇرۇش ئۈچۈن ئىشلىتىلگەن. شۇڭا، «جىيەك قەغىزى» دەپ ئاتالغان.

(11) پاتلىق قەغەز: مەخسۇس خىللانغان سۈپەتلىك خام ئەشيانى ناھايىتى يۇمشاق سوقۇپ، سۈيۇلدۇرۇپ تەييارلانغان بەش- ئالته جام نايابتا بىر تاختا قۇيۇلىدىغان قەغەز بولۇپ، قۇيۇلۇپ بولغاندىن كېيىن قايتا پاتلىنىدۇ. پاتلىق قەغەز خوتەن قەغىزىنىڭ تۈرلىرى ئىچىدىكى ھەر ئىككى يۈزىگە خەت يېزىشقا يارايدىغان بىردىنبىر قەغەز تۈرى بولۇپ، ئالاھىدە چىڭ، چىداملىق، سىلىق، پارقىراق بولىدۇ. تىلمىزدىكى «پېتى بار»، «پېتى يوق»، «پېتىدىن چۈشمەسلىك»، «پېتىنى بۇزمايلى»، «پېتىنى يوقاتماق» دېگەندەك تۇراقلىق ئىبارىلەر مۇشۇ مەنىدىن كېلىپ چىققان.

پاتلىق قەغەز ھەر خىل ئەدەبىي، تارىخىيي، ئىلمىي ئەسەرلەر، دىنىي ئەسەرلەر، تەزكىرە- رىسالە قاتارلىقلارنى پۈتۈپ ياكى كۆچۈرۈپ كۆپەيتىپ، تۈپلەپ كىتاب قىلىشتا كەڭ ئىشلىتىلگەن. ئۇ خوتەن قەغەزلىرى ئىچىدىكى خەت قەغىزىدىن قالسىلا، مەھسۇلات مىقدارى ۋە سەرپىياتى كۆپ بولغان بىر خىل تۈر ھېسابلىنىدۇ.

(12) ياشارتما قەغەز: يىغۇېلىنغان كونا قەغەزدىن تەييارلانغان نايابراق ئارقىلىق قۇيۇلىدىغان قەغەز تۈرى بولۇپ، سۈپىتى ناچاراق بولىدۇ. پەقەت پىلتا قەغىزى، جىيەك قەغىزى ياكى قاتۇرما قەغىزى قىلىشقىلا ئىشلىتىلىدۇ.

ئۇجمە (خوتەن) قەغىزى يۇقىرىقى جەھەتلەردە ئىشلىتىلگەندىن تاشقىرى، دېرىزە كۆزنەكلىرىنى يەملەش، دورا، بويياق ماتېرىياللىرىنى تۇگۇش، بەزى تاۋارلارنى ئوراش، پۇل باغلاش، كىيىم- كېچەك، ئۇتۇك-

كەش، دوپپا- تۇماق نۇسخىلىرىدىن ئۆرنەك (ئەندىزە) قالدۇرۇش جەھەتلەردىمۇ ئىشلىتىلگەن.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، تارىخشۇناس ئالىم ئىمىن تۇرسۇننىڭ كۆرسەتمىچە، شەرقىي جىن دەۋرىدىن تاڭ دەۋرىنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە بولغان ۋاقىتلاردا ياشىغان قەدىمكى ئەجدادلىرىمىز ئۆسۈملۈك يېلىمى قوشۇلغان سۇيەتلىك پەردە گۈللۈك قەغەز، ئەتىقە قەغەز؛ كراخمال ۋە ھايۋان سۆڭەك يېلىمى قوشۇلغان رەڭلىك رەسىم قەغەزى قاتارلىقلارنى ئىشلەپ چىقارغان. بۇلارنىڭ ئالدىنقى ئىككى خىلى ئاقارتىلغان قەغەز بولۇپ، دۇنيا بويىچە ئەڭ بۇرۇن ئىشلەنگەن قەغەز ھېسابلىنىدۇ. كېيىنكى بىر خىلى دىنىي ئەقىدە تۇيغۇلى ياكى كۆيدىن ساقلاش ئۈچۈن سىرىق بۇيالغان. ئەپسۇسكى، ھازىر يۇقىرىدىكى ئۈچ خىل قەغەز تۇرىنى ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسىنىڭ تەپسىلاتىغا دائىر ھېچقانداق ئۇچۇرغا ئىگە ئەمەسمىز.

ئالىملارنىڭ تەتقىقاتى، ئانالىز نەتىجىلىرىگە ئاساسلانغاندا، شىنجاڭدىن تېپىلغان قەغەزلەرنىڭ بىر قىسمى لاتا- پۇرۇچ قېتىلغان ئۇجمە قوۋزىقىدىن، بىر قىسمى پاختىدىن، كۆپ قىسمى كەندىر تالاسىدىن ياسالغان. يېقىندا بىر ماقالىدە كۆرسىتىلىشىچە، توغراقنىڭ قوۋزىقىنىڭ ئىچ پوستىدىنمۇ قەغەز ئىشلەپچىقىرىلغان. لېكىن يېقىنقى ۋە ھازىرقى دەۋردىكى خوتەن قەغەزلىرىنىڭ بارلىق تۇرلىرى بىردەك ئۇجمە قوۋزىقىنى خام ئەشيا قىلغان. لاتا -پۇرۇچ، پاختا، كەندىر تالاسى، توغراق قوۋزىقى قاتارلىقلارنى خام ئەشيا قىلىپ قەغەز ياساش تېخنىكىسى ھازىرغىچە يېتىپ كەلمىگەچكە، ئۇلارنى خام ئەشيا قىلىپ قەغەز ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تېخنىكىلىق مەشغۇلات تەپسىلاتى مەلۇم ئەمەس.

رەجەپ يۈسۈپ

خوتەن يېقىنقى زامان شەھەر سېپىلىنىڭ سېلىنىشى ھەم ۋەيران بولۇشى

چاغاتاي ئەۋلادلىرىدىن سانىز مىرزىنىڭ ئوغلى مىرزا ئابابەكرى ھىجرىيە 687- يىلى (مىلادى 1467 - يىلى) تاغىسى مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر كوراگانىدىن خوتەن، يەركەن، قەشقەرنى قاتتىق ئۇرۇشۇپ تارتىۋېلىپ، ئۆزىنى «سۇلتان» دەپ جاكارلاپ يەكەننى پايتەخت قىلىپ خانلىق سەلتەنىتىدە ئولتۇرغان. ئۇ ھىجرىيە 920- يىلى (مىلادى 1514 — 15151 يىلىدا) سەئىدخاندىن مەغلۇب بولۇپ، قەشقەر، يەركەن، خوتەنلەرگە 48 يىل ھۆكۈمرانلىق قىلىپ 65 يېشىدا ئۇ ئالەمگە سەپەر قىلغان (مەھمۇد جوراس «تارىخي رەشىدى» (زەيلى قىسمى)). ئۇ ئازكام يېرىم ئەسىر ھاكىمىيەت باشقۇرۇش جەريانىدا قەشقەر، يەركەن، خوتەنلەرنىڭ كونا شەھەرلىرىنى ئەسلى ئورنىدىن يۆتكەپ يېڭىدىن سېپىل سېلىپ، شەھەر بىنا قىلغان. خوتەنىدىمۇ يوتقان قەدىمىي شەھرىنى يۇرۇڭقاش دەرياسىنىڭ غەربىدىكى ئارالچى دەريا بويىغا يۆتكەپ، جەنۇبىي تۆۋەن گۈجاندىن شىمالدىكى سۆكە دۆڭگىچە سوزۇلغان چوڭ توپا قۇرۇلمىلىق سېپىل سېلىپ، «ئىلچى ھىسار» نامى بىلەن ئاتاپ، ھاكىم بەلگىلەپ ئىلچىنى ئىدارە قىلغان. شۇنىڭدىن باشلاپ، ئىلچى شەھرى

(خوتەن شەھرى) ئابادىغا يېتىپ، ئاھالىلار كۆپىيىپ ھازىرقى ھالىتىگە كەلگەن.

سەئىدخان، سەئىدىيە خانلىقىنى قۇرۇپ، تاكى ئەڭ ئاخىرقى خان ئىسمائىلخانغا قەدەر سەئىدىيە خانلىرىدىن ئالتە ئەۋلاد —— 11 خان 166 يىل دەۋران سۈرگەن. بۇ خانلىق يەنە ئىلچى دىيارىغا (خوتەنگە) ئۆز ئەۋلادلىرىدىن19 نەپەر ئەمەلدار بەلگىلەپ باشقۇرغان («يەركەن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ قىسقىچە تارىخى». مەھمۇت جۇراس (تارىخىي رەشىدە [زەيلى]) دىن). سەئىدىيە خانلىقى مۇنقەرز بولۇپ، جۇڭغارلار، چوڭ-كىچىك خوجىلار، دانىيال خوجا تاكى جاھانگىر خوجىلارغىچە ئىلچى ھسارىنى ئىگەللەپ، ئەسكەر تۇرغۇزۇپ، بۇ سېپىلدە پاناھلانغان.

1. خوتەن كونا شەھەر (ئىلچى شەھەر) سېپىلىنىڭ بىنا بولۇش، خارابلىشىش ئەھۋالى

20- ئەسىرنىڭ 50- يىللىرىغىچە خوتەن كونا شەھەر تەرىپىدە ئىلچى شەھەر سېپىلىنىڭ قالدۇق ئىزلىرى بولۇپ، تارىخىي مەنبەلەرگە قارىغاندا مەنچىڭ ئەمەلدارلىرى 1754- يىلىدىن باشلاپ ئىلچى ھسار سېپىلىگە ئۇرۇنلىشىپ، ھاكىمىيەت باشقۇرغان.

مىلادى 19- ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ زالىملىقى تۈپەيلىدىن شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا خەلق قوزغىلاڭلىرى توختىماي پارتلاپ تۇردى. خوتەندىمۇ 1864- يىلى ئاتچۇي كەنتىدىن ھەببۇللا مۇپتاجى («ھاجى پاششا» دەپمۇ قەيت قىلىنغان) خوتەن ئىلچى ھسار شەھرىدىكى مانجۇ ئەمەلدارلىرىنى يوقىتىپ، ئىسلام ھۆكۈمىتى قۇرغاندىن كېيىنكى بىرنەچچە يىللىق ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈش جەريانىدا، خوتەن ئىلچى ھسار شەھرىنىڭ قىياپىتىدە خېلى ئۆزگىرىشلەر بولدى.

ھۆكۈمەت ئىمارەتلىرى، مۇنار، گۈلخان سۇپىسى ۋە باشقا ئەسلىھەلەر كۆپەيدى. مەنچىڭ ئەمەلدارلىرىدىن تارتىۋالغان ئىلچى ھسار كونا سېپىلى رېمونت قىلىندى. تۆت تەرەپكە قويۇلغان سېپىل، قوۋۇق دەرۋازىلىرى تەئىمىر قىلىنىپ پادىشاھلىققا لايىق سۇر ۋە ھەيۋەت كىرگۈزۈلدى. 1866-يىلى 12-ئاينىڭ 12-كۈنى ياقۇپ بەگ (بىدەۋلەت) قەشقەردىن ئون بەشمىڭ لەشكەر بىلەن خوتەنگە قاراپ يولغا چىقتى. دىنىي ئالىمچىلىق ۋاستىسىنى قوللىنىپ، قاراقاشنىڭ زاۋا يېزىسىدا مەلۇم سىياسىي مەقسەت ئۈچۈن تۈرۈپ قالدى. خوتەن ھۆكۈمرانى ھەبىبۇللا مۇپتاجىنى زاۋا يېزا قورغان بازىرىغا ئىستىقبالغا چىقارغۇزدى، ھىلە ئىشلىتىپ ھاجى پاششانى قولغا چۈشۈرۈپ نەزەربەنت قىلغان ھالدا چىرىكلەرگە قوشۇپ يەركەنگە يولغا سالدى. ھاجى پاششانىڭ نەۋكەر مۇھاپىزەتچىلىرىنى بىر-بىرلەپ تۈتقۇن قىلدى. بۇ ئىشلارنى ھېچكىمگە داۋراڭ سالماي خۇپىيانە ئېلىپ بارغاچقا، زاۋىدىكى نۇرغۇن كىشىلەر بۇ ئىشتىن خەۋەرسىز قالدى. شۇنداق قىلىپ ياقۇپ بەگ ئەتىسى كىشىلەر بامداتتىن يېنىۋاتقاندا ئىلچى شەھرىگە باستۇرۇپ كىردى. خوتەن كونا شەھەر سېپىل ئىچىدىكى چېرىكلەر، شەھەر خەلقى، دېھقانلار قوزغىلىپ، ياقۇپ بەگنىڭ ئەسكەرلىرىنى كۆرگەنلا جايدا پىچاق، توقماق، چۇماق، كالتەكلەر بىلەن ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈپ پۈتۈن كوچى بىلەن قارشىلىق كۆرسەتتى. ھەتتا ئايالالارمۇ جەڭگە قاتناشتى. تاجاۋۇزچى قوشۇننىڭ قىرغىنچىلىقى بىر ئايدىن كۆپرەك داۋاملاشتى. باتۇر خوتەن خەلقى بىر ئايدىن كۆپرەك ۋاقىت قانلىق ئېلىشتى. 50 مىڭدىن ئارتۇق خوتەن خەلقى ياقۇپ بەگنىڭ قىلىچى ئاستىدا پاجىئەلىك ھالدا قىرىلىپ كەتتى.①

ياقۇپ بەگ ھىلىگەرلىك ۋە ۋەھشىيانە ئۇسۇللار بىلەن خوتەن خەلقىنى بويسۇنۇشقا مەجبۇر قىلدى. كونا شەھەر سېپىلىنى ئىگەللەپ،

ھۆكۈمرانلىق قىلىشقا باشلىدى. بۇرۇنقى يەركەننىڭ ھاكىمى نىيازنى خوتەنگە ھاكىم قىلىپ، خوتەننى ئالتە شەھەرگە قوشۇپ ئۆزىگە ئىتائەت قىلدۇردى.

گۇاڭشۈينىڭ 3- يىلى (مىلادى 1877 - يىلى) چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ شەرقىدىكى تۆت شەھەرنى ۋە ئۈنىڭ يېقىن ئەتراپىدىكى شەھەر- بازارلارنى يانۇپ بەگدىن قايتۇرۇۋالدى. بۇ كۈچلۈك ھۇجۇم ئاستىدا شۇ يىلى 9- ئايدا ياقۇپ بەگنىڭ خوتەنىدىكى چاپارمىنى نىياز ھاكىم بەگ چىڭ سۇلالىسىغا ئەل بولغانلىقىنى ئېلان قىلدى. 10- ئاينىڭ بېشىدا قەشقەردە تۇرۇۋاتقان ياقۇپ بەگنىڭ ئوغلى بەگقۇلبەگ يەركەندىكى يۈنۈسخان قاتارلىقلارنى توپلاپ خوتەنگە ھۇجۇم قىلدى. نىياز ھاكىم بەگنىڭ ئىنىسى ئىمىننىڭ قاراقاش زاۋىدا توسۇپ زەربە بېرىشى مەغلۇب بولدى. شۇنىڭ بىلەن نىياز ھاكىم بەگ خوتەن شەھرىنى تاشلاپ خوتەن قېيى يولى بىلەن چۆلدىن ئۆتۈپ چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرىگە تەسلىم بولدى. 1878- يىلى 1- ئاينىڭ 2- كۈنى دۆڭ فۇشياڭ چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرىگە قوماندانلىق قىلىپ خوتەننى ئىگەللەپ، چىڭ شاڭ يېڭنى②تىرىك قولغا چۈشۈرۈپ، ئىلچى ھسار كونا شەھەر سېپىلىغا ئورۇنلاشتى. بىر مەزگىلدىن كېيىن دۇڭ فۇشياڭ خوتەنگە ئامباللىققا تەينىلىنىپ پۇقرالارنى ئەمىنلىككە ئۈندەپ، «كېيىنكى ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىش ئىدارىسى» تەسىس قىلىپ، باشقا يۇرتقا قېچىپ كەتكەنلەرنى يىغىپ، ئىشلەپچىقىرىشنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، خەلقنى خاتىرجەم قىلدى.

خوتەن ئىلچى كونا شەھەر سېپىلى شەھەرنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا توپا بىلەن چېڭداپ سېلىنغان بولۇپ، بۇ سېپىلنىڭ دائىرىسى جەنۇبتا ھازىرقى «كوئېنلۇن سۇ ئامبىرى»نىڭ غەربىي دۆڭلىكىدىكى «ھسار»

كەنت (يەرلىكلەر ھازىرمۇ ھسار كەنت دەپ ئاتىشىدۇ) دىن باشلىنىپ، شىمالدا ھەزرىتى سۇلتانىم (قوچقار ئاتا) مازىرىنىڭ شەرقىدىن ئۆتۈپ، چوقۇلۇق ئاتا مازىرىنىڭ يېنىدىن تاكى سۆكە دۆڭگىچە سوزۇلغان. بۇ سىپىلنىڭ شەرقىي ئىلچى دەريانى بىلەن چېگرىلەنگەن. سىپىلنىڭ تۆت چوڭ دەرۋازىسى بولۇپ شەرق تەرەپتىكى دەرۋازىسىنى سۇ دەرۋازىسى (ئىلچى، يۇرۇڭقاش دەريانى تەرىپىنى)، غەربىي تەرەپتىكىنى قىزىق دەرۋازىسى، شىمال تەرەپتىكىنى ھېيتكا دەرۋازىسى، جەنۇبىي تەرەپتىكىنى گۈجان دەرۋازىسى دەپ ئاتىغان. ئىلچى كونا شەھەردىكى خانلىق مەدرىسىنىڭ ئارقىسىدىكى كوچا ھازىرمۇ «سىپىل ئارقىسى كوچىسى» دەپ، ھازىرقى ۋىلايەتلىك سۇ ئىدارىسىنىڭ ئورنى، نېفىت شىركىتى، بىرىنچى ترانسپورت شىركىتىنىڭ ئورنى قاتارلىق جايلار «كونا يامۇل» دەپ ئاتىلىپ كەلمەكتە③. يامۇل ئىچىدە 800 كۋادرات مېتىر چوڭلۇقتىكى كۆل ھەم بىر قۇدۇق، يامۇل ئەھلىدارلىرىنىڭ كاتتا بىزەلگەن بىنالىرى بولغان. يامۇلنىڭ شەرقىي شىمالدا سىپىلغا يانداش چوڭ پوتەي بولۇپ، مىنگو دەۋرلىرىدىمۇ قالدۇق دۆۋە خارابىسى بولغان④. يامۇلغا يېقىن شەرقى شىمالدا سۇ دەرۋازىسى بولۇپ، دەرۋازا شەرقە قاراپ ئېچىلاتتى. دەرۋازا يولى جەنۇبقا بۇرۇلۇپ، ھەلۋم ئارىلىقىتىن شەرققە (ئىلچى دەرياسىدىن ئۆتۈپ) يۇرۇڭقاش دەريانى قېشىغچە بېرىپ، دەريادىن يېراز كۆنلىرى تۇلۇم ياكى مەخسۇس ياسالغان ياغاچ كېمە بىلەن ئۇ قاتقا ئۆتۈپ شەرقتىكى ناھىيىلەرگە بارغىلى بولاتتى. «ھسار» كونا سىپىلى ئىچىدە ئوردا چېرىكلىرى تۇرالغۇسى، مەشق مەيدانلىرى بولغان. ئىلچى كونا سىپىلى ئىچىدىكى يامۇن 1949- يىلىدىن بۇرۇن يەرلىك مەھسۇلاتلار شىركىتى بولغان. 1949- يىلىدىن كېيىن ھاۋا ئارمىيىسىنىڭ 774- قىسمى، ۋىلايەتلىك سۇ باشقارمىسى ۋە ئازاتلىق ئارمىيە ئارقا سەپ تەمىنات

بۆلۈمى قاتارلىق ئورگانلار بۇ جايدا خىزمەت ئۆتىگەن.

خوتەن يېڭىشەھەر سېپىلى سېلىنغاندىن كېيىن بولۇپمۇ ئازاتلىقتىن كېيىن شەھەر قۇرۇلۇشى، يول قۇرۇلۇشى، سۇ ئامبار قۇرۇلۇشى، كۆۋرۈك قۇرۇلۇشى، يېزا ئىگىلىكىنى بىر تۇتاش پىلانلاش قۇرۇلۇشى، خوتەن شەھەر خەلق باغچىسىنى ياساش قاتارلىقلاردا خوتەن كونا شەھەر سېپىلىنىڭ قالدۇق تاملىرى بىر- بىرلەپ تۈزلىۋېتىلگەن. سېپىل ۋە دەرۋازا ئاللىقاچان يىقىلىپ تۈگىگەن بولسىمۇ، بۇ سېپىلنىڭ «ھسار»، «سېپىل ياقىسى»، «كونا ياموُن ھالۇ» دېگەن يەر ناملىرى ۋە تۆت چوڭ دەرۋازىسىنىڭ ناملىرى بۈگۈنكى خوتەن شەھرىنىڭ ئاۋات كوچا رەستىلىرىگە ئۆزلىشىپ، تا ھازىرغىچە شۇ ناملار بىلەن ئاتىلىپ كەلمەكتە.⑤

2. يېڭىشەھەر (خەنچىڭ) سېپىلىنىڭ ياسىلىش ئەھۋالى

1850- يىللاردىكى جەنۇبىي شىنجاڭدا كۆتۈرۈلگەن خوجىلار قوزغىلىڭى ۋە ياقۇپ بەگنىڭ شىنجاڭنى ئىگەللىۋېلىشى قاتارلىق بىر قاتار ۋەقەلەر، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنى شىنجاڭنى ئىدارە قىلىشتا باشقىچىرەك سىياسىي يول تۇتۇشقا مەجبۇر قىلدى. چىڭ سۇلالىسى قوللانغان سىياسىي تەدبىرلەر ئىچىدە : چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنى ئۇيغۇر پۇقرالىرىدىن ئايرىپ تاشلاش، خەنزۇ پۇقرالىرىنى ئۇيغۇر پۇقرالىرىدىن ئايرىپ تاشلاشتەك مەزمۇنلارمۇ بار ئىدى. مۇشۇ سىياسەت بويىچە قەشقەر، يەركەن، خوتەن، ئاقسۇ، تۇرپان، كۇچار قاتارلىق جايلاردا يېڭى سېپىل- قورغان ياسىلىپ، ئۇلارغا يېڭىشەھەر(«新城»«汉城») دەپ نام بېرىلدى. ئەسلىدە بار قەلئەلەر كونا شەھەر دەپ ئاتالدى. يېڭى شەھەرلەرگە مانجۇ، خەنزۇ ئەمەلدارلىرى، ئەسكەر- چېرىكلىرى ۋە

پۇقرالىرى جايلاشتى. شۇڭا يېڭى شەھەرلەر خەنزۇلار شەھرى دېگەن مەنىدە «خەنچىڭ» دەپ ئاتالدى. كونا شەھەرلەرگە ئۇيغۇر ئەمەلدارلىرى ۋە ئۇيغۇر پۇقرالىرى جايلاشقانلىقتىن ئۇيغۇرلار شەھرى دېگەن مەنىدە «خۇيچىڭ»(«回城»)دەپ ئاتالدى ... يەركەن، كۇچار، خوتەن، تۇرپان قاتارلىق جايلاردىمۇ خەنچىڭ، خۇيچىڭ، گەيشاڭ دېگەن ناملار قوللىنىپ كەلمەكتە.⑥

خوتەن ئامبىلى دۇڭ فۇشياڭ ئىلچى كونا سېپىل ئىچىدىكى يامۇلدا مەلۇم يىللار ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەندىن كېيىن، يۇقىرىدىكى سىياسەتنىڭ روھى بويىچە «كونا شەھەر سېپىلى مۇداپىئەلىنىشكە ئەپسىز، دەريانىڭ يېقىن بولغاچقا زەي تارتىپ بۇزۇلۇش خەۋپى زور» دېگەن باھانە بىلەن، يېڭىشەھەر سېپىلى سىلىش توغرىسىدا يۇقىرىغا دوكلات يوللىدى. ئاستانىدىن خوتەن يېڭى سېپىلىنى سىلىش توغرىسىدا يارلىق چۈشتى ھەم سېپىل سالىدىغان ئورۇنلاردىن بىر قانچىسىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى، يەر شەكلى، مۇداپىئىلىنىش شارائىتى، تۇپراق ئەۋرىشكىسى قاتارلىق ئەھۋاللاردىن تەپسىلىي دوكلات يوللاشنى ئۇقتۇردى. ئۇقتۇرۇشنىڭ روھىغا ئاساسەن ئامبال دەسلەپكى قەدەمدە ئۇچ ئورۇننى تاللاپ، بۇ جايلارنىڭ تەپسىلىي ماتېرىيالىنى ھەم ھەر بىر ئورۇننىڭ تۇپرىقىدىن بىر خالتىدىن توپا ئەۋرىشكىسىنى يۇقىرىغا يوللىدى. بۇ ئورۇنلار: گۈلباغ ئۆستەڭنىڭ غەربىي «سېدە غوجام» نىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى تۇزلۇق تېرىلغۇ يەر؛ تامشا كەنت بىلەن تامباغ ئارىلىقىدىكى تېرىلغۇ يەر؛ توپچا كەنتىنىڭ (ۋىلايەتلىك 1- ئوتتۇرا مەكتىپىنىڭ شىمالىي) تېرىلغۇ يېرى قاتارلىقلار بولۇپ، بىر مەزگىل ئۆتكەندىن كېيىن تۇپراق ئانالىز قىلىپ، يۇقىرىنىڭ تەستىق ئۇچۇرى كەلگەن. تەستىقتا گۈلباغ ئۆستەڭنىڭ غەربىي «سېدە غوجام»نىڭ غەربىي جەنۇبىي (ھازىرقى سېپىل ئورنى)غا سېپىل سىلىپ،

ئىچىگە يامۇن بىنا قىلىش تەستىقلانغان.

ئامبال دۇك فۇشياك يۇقىرىنىك تەستىقىنى كۆرۈپ ناھايىتى خۇشال بولۇپ، جىددىيلىك بىلەن سېپىل سىلىش تەرەددۇتىغا چۈشكەن. سېپىل تەسىس قىلىشقا ئامبال يامۇندىن ئەمەلدار جۇلۇزۇك (تېخنىكا يېتەكچى ۋە باش غوجدار)، ۋاك دارېن، پەن شاۋيە (شاۋيە، ئوردا ئەمەلدارلىرىنىك ئوغۇللىرىنى ھۆرمەتلەپ ئاتىشى)، ماسىيە (يامۇلدىكى بىلىملىك كاتىپلارنىك ئىسمىنىك ئايىغىغا «سىيە» قوشۇپ ئاتاش ئادىتى بولغان) مەسئۇل قىلىنغان. يەر ئۆلچىنىپ خەرىتىسى تەييارلانغاندىن كېيىن، سېپىل تاملىرى ناھىيە ۋە بەگلىكلەرگە تەقسىم قىلىنغان. شەرقىي تام تەرەپ خوتەن ئىلچىگە تەقسىم قىلىنىپ، تاشپولات بەگ، مۇھەممەت مۇسا بەگ شەيتانلار مەسئۇل قىلىنغان. غەربىي تېمى قاراقاش بەگلىكىگە تەقسىم بولۇپ، ھېلىمشاھ بەگ، روزى بەگلەر مەسئۇل قىلىنغان. جەنۇبىي تېمى لوپ بەگلىكىگە تەقسىم بولۇپ، تۆمۇرشابەگ، مەمەتشېرىپ ئاقساقال، مەمەت سەيدى دورغا بەگلەرنى مەسئۇل قىلغان. شىمالىي تېمى كېرىيەگە تەقسىم قىلىنىپ، چىرا ھاشارچىلىرى ئېھتىياجغا ئاساسەن تەڭشەپ ئىشلىتىشكە زاپاس قالدۇرۇلۇپ، ئېھتىياجلىق بولغان ئورۇنلارغا يارەملەشتۇرۇلگەن. سېپىل سىلىشقا كېتەرلىك ھاشار (ئەمگەك كۈچى)، خارەت، تۆمۇرچى، سۇۋاغچى، سۇ باشقۇرۇشقا مىراپ بەگ، ئامانلىق ساقلاشقا پاششاپ، ئاغرىقلارنى داۋالاشقا ھۆكۈما- تېۋىپ قاتارلىقلارنى كېرىيە ۋە ھەرقايسى بەگلىكلەرگە ئۆزلىرى تەييارلاشنى، سېپىل سىلىشقا كېتىدىغان ھەممە سايمان- ماتېرىياللارنى پىلانلاپ تەييارلاشنى ئۇقتۇرغان. ھاشارچىلارنىك قونالغۇ ئورنى، يېمەك- ئىچمەك، يېپىنچى- سىلىنچىلارنى ھەر قايسى بەگلىكلەر مەسئۇل بولۇپ بىر تۇتاش ئورۇنلاشتۇرۇشقا بۇيرۇق بەرگەن. ھاشار ھەر بىر دېھقانىنىك ئىگەللىگەن تېرىلغۇ يېرىنىك

مۇلۇق بىرلىكى بويىچە بەلگىلىنىپ، ھاشارچىلار ئۈچ ئايدا بىر قېتىم ئالمىشىپ ئىشلەپ، ئۈچ يىلدا سېپىلنى پۈتكۈزۈپ بولۇشنى ۋەزىپە قىلىپ بېكىتكەن. ئامبال يامۇن تەرىپىدىن سېپىل تېمىغا ئىشلىتىدىغان سېغىز توپا پاكىز بولۇشى، ئەخلەت ئارىلىشىپ قالماسلىقى، زەيلىك يەردىن سېغىز كولىماسلىق قاتارلىق پەرمان چۈشۈرۈلگەن.

سېپىل تېمىنى ياساشتا تۆۋەندىكىچە ئىش تەرتىپلىرى يولغا قويۇلغان:

1) سېغىزنى يۇمشاق سوقۇپ، قېلىن غەلۋىردە تاسقاپ، پاك- پاكىز بولۇشى، ئەگەر سېغىز ھۆل بولسا ئاپتاپقا سېلىپ شامالدىتىپ ئاندىن يۇمشىتىپ تاسقاشتىن ئۆتكەننى ئىشلىتىشكە تاپشۇرغان.

2) قۇرۇق چوك ياغاچتىن قېلىن شال تىلىدۇرۇپ، شالنى بىر-بىرىگە كىرىشتۈرۈپ، سېپىلغا ئىككى ياندىن يۆلەپ ئىچىگە يۇمشىتىلغان پاكىز سېغىز توپىنى تۆكۈپ سۇ چېچىپ ئاندىن خاتىداپ ھۆل كەتكىلىكى 10 مېتىر، ئېگىزلىكى يانتۇ شەكىلدە 10 مېتىر، سېپىل تېمىنىڭ ئۈستىنكى كەتكىلىكى يەتتە مېتىر پۈتۈپ چىقىشى بەلگىلەنگەن. يۇقىرىقى ئىش تەرتىپى ۋە تەلەپ بويىچە سېپىل تېمى بىر پارچىدىن- بىر پارچىدىن ئىشلەپ ئېگىزلىتىلگەن. سېپىل ئېگىزلىگەنسېرى زۇلۇم شۇنچە ئېغىرلاشقان.

سېپىل تېمىغا ۋە بىر قانچە مىڭ ھاشارچىلارنىڭ تۇرمۇشىغا كېرەكلىك سۇنىڭ ھەل قىلىنىشى بىلەن، سېپىلنىڭ غەربىدىكى يارلىقىنىڭ شەكىللىنىشى زىچ مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، بۇ ھەقتە خوتەن شەھەر ئىچىدە ئولتۇراقلىشىپ ئۈزۈن ئۆمۈر كۆرگەن بىر قىسىم بۇۋاي- مومايلارنىڭ ئاتا- ئانىسى ۋە باشقىلاردىن ئاڭلىغان يېڭىشەھەر سېپىلى توغرىسىدا ئېغىزدىن ئېغىزغا كۆچۈپ كېلىۋاتقان گەپ- سۆزلەرنى ئەسلىشىپ مۇنداق دېيىشتى: سېپىل ياسىلىشتىن بۇرۇنمۇ يارلىقنىڭ ئەسلى ئورنىدا تۆۋەن

تەرەپكە سۇ ئاقىدىغان كىچىكرەك بىر ئېرىق بار بولۇپ، دېھقانلار تېرىلغۇ قىلغان. ئېرىقنىڭ بېشى تامباغ ئۆستەڭ دېيىلەتتى، بىر چاغلاردا تامباغ ئۆستەڭگە ئۇشتۇمتۇت ئۇلۇغ كەلكۈن كېلىپ، ئېرىق- ئۆستەڭلەرگە پاتماي يار پىچپ مۇشۇ يار شەكىللەنگەن ئىكەن دېسە؛ يەنە بەزىلىرى سېپىل سېلىشقا سۇ لازىم بولغاندا دوڭ دارىن ئامبال ئەسلىدىكى ئېرىقتىن پايدىلىنىپ كۆزدە شورباغ يېزا مەھەللىسىنىڭ ئۇدۇلىدىكى ياغاق مەھەللىسىدىن توپا بىلەن توسما توغ سېلىپ سېپىلنىڭ غەربىگە سۇ چىڭقاپ، چىڭقالغان سۇ بىلەن سېپىل ياسىغان ۋە ھاشارچىلارنىڭ سۇ ئىچىشى ھەل قىلىنغان، سېپىل پۈتۈپ توسما قويۇپتىلگەندە يار شەكىللەنگەن. بارا- بارا بۇلاق كۆزلىرى ئىچىلىپ، يار ئىچىدە بىر قانچە جايدا چوڭ- كىچىك بۇلاق كۆزلىرى پەيدا بولۇپ، قىش ۋە ياز كۆنلىرى بۇلاق سۇيى توختىماي ئاقىدىغان بولغان. بىر مەزگىل ئۆتكەندىن كېيىن تامباغ ۋە گۈلباغ ئۆستىڭىنىڭ لالماسۇيى (ئىشەندى سۇيى)نى باشلاپ قويىدىغان چۈشۈرگى (يەرلىكلەر چۆيكە ئېرىق دەپ ئاتىشىدۇ) ئېرىق پەيدا بولۇپ، ياز تەرەپتە ئاقسۇ، ئەتىياز،قىش كۆنلىرى توڭلىمايدىغان ئىسسىق بۇلاق سۇيى ۋە سىزىندە سۇلار توختىماي ئاقىدىغان بولغان، دېيىشتى. ھەر ھالدا يېڭىبازار ۋە تامبىشا يارلىقىنىڭ شەكىللىنىشى خوتەن يېڭىشەھەر سېپىلىنىڭ ياسىلىش ئېھتىياجى بىلەن مۇناسىۋەتلىك دەپ قاراشقا بولىدۇ.

سېپىل سېلىشقا ئىشلىتىلىدىغان سېغىز توپا بار جايلارنى، يامۇنىدىن مەخسۇس ئادەملەرنى چىقىرىپ يېقىن ئەتراپىنى چارلاپ تەكشۈرۈپ چىققان. بىر قانچە جاينىڭ سېغىز مىقدارى، سۈپىتى، قاتناش يولى قاتارلىقلارنى تەپسىلىي تەكشۈرۈپ، نەتىجىسىنى ئامبالغا مەلۇم قىلغان. ئاخىرىدا ئاتچۇي ئۆستەڭ گازۇن كەنت ئەتراپىدىكى سېغىزنى ئېچىپ، يەركەن يولى

(هازىرقى باغچا يېزا ماي يولى) بىلەن يۆتكەشنى بەلگىلەپ سېغىز يۆتكەش باشلانغان. بىر مەزگىل ئۆتكەندىن كېيىن يول تار بولغاچقا بېرىش- كېلىشتە ھاشارچىلار يولغا سغماي قېلىپ ئىش ئۈنۈمگە تەسىر يەتكەن. يامۇن ئەمەلدارلىرى دەرھال بىر بۆلۈك ھاشارچىلارنى نەزەرباغقا يۆتكەپ قاراقاش يولى بىلەن سېغىز توشۇشنى يولغا قويۇپ، يەركەن يولى، قاراقاش يولى ھاشارچىلار بىلەن تولۇپ، قىستى- قىستاڭچىلىق سېپىل ياساش ئاياغلاشقىچە داۋاملاشقان.⑦

سېپىل ئىچىدىكى كۆلگە سۇ قاچىلاپ ئىستېمال قىلىش ۋە يامۇن ئىچىدىكى باغۋارانلارنى، گۈللۈك ۋە كوچا- رەستىلەرنى كۆكەرتىش ئۈچۈن، گۈلباغ ئۆستىڭىنىڭ غەربىي «خەلىپىلىك ھويلا» تەرەپتىن سېپىل تەرەپكە قارىتىپ مەخسۇس تاناي ئېرىق ئېلىپ، سېپىلنىڭ جەنۇبىدىكى كوچا بىلەن، جەنۇبىي سېپىلنىڭ تېگىدىن نو ئارقىلىق سۇ كىرگۈزۈپ ئىستېمال قىلغان. «تاناي ئېرىق» سۇيى كىچە ۋە كۈندۈز ئۆكسۈپ قالماي راۋان ئېقىپ تۇرۇشنى ئامبال يامۇندىن يارلىق چۈشۈرۈپ، تاناي سۇيىنى باشقۇرغىلى مەخسۇس ھوقۇقلۇق ئادەم بەلگىلىگەن. بۇ كىشىنى «تاناي مىراپ» دەپ ئاتىغان. بۇنىڭ بىلەن تاناي سۇيى دائىم ئۈزۈلمەي ئېقىپ، ئىستېمال سۇ كەمچىرى بولغان. باغۋارانلار، دەل- دەرەخلەر، گۈل- گىياھلار ئوبدان كۆكەرتىلىپ، سېپىل ئىچىنىڭ ھۆھتى پاكىز، تازىلىقى ياخشى، يازلىق ھاۋاسى ئىللىق بولغان. كوچا- رەستىلەرنى تازىلايدىغان، گۈل- گىياھلارنى پەرۋىش قىلىدىغان خادىملار قويۇلغان. شۇنىڭدىن باشلاپ بۇ كوچىنىڭ نامى «تاناي ئېرىق كوچىسى» دېيىلىپ، ھازىرمۇ بىر چوڭ ئاۋات رەستىنىڭ نامىغا ئۆزلىشىپ «تاناي يولى» نامى بىلەن ئاتالماقتا. چاغان- بايرام كۈنلىرىدىن بۇرۇن قولىدا ئۇچ قىرلىق كالتەك كۆتەرگەن، رەتلىك تىزىلىپ ماڭغان يامۇن چىرىكلىرى كوچا- رەستىلەرگە

چقىپ ۋارقىراپ، كوچىغا بايراق ئېسىشنى، كوچا- رەستىلەرنى سۈپۈرۈپ سۇ چېچىشنى ھەربىرىدىكى ئۆتۈۋېلىشنى ئالدىن ئۇقتۇرۇپ، رەستە- بازارلارنىڭ تازىلىقىنى تەكشۈرىدىغان، سودا- سانائەتچىلەرنىڭ گەز (ئۇزۇنلۇق ئۆلچىگۈچ)، ئاشخانا، ناۋايخانىلارنىڭ غىزا (تاماق) لىرىنىڭ مىقدارىنى ئۆلچەيدىغان «نېقىپ بەگ» باشچىلىقىدا ئارىلاپ تەكشۈرۈپ تۇرۇلغان. ئۆلچەمگە يەتمىسە تىجارىتى توختىتىلغان. ئۆلچەمگە توشمىغان مېتىر، جىڭ- تورۇزلىرى نەق مەيدانىدا بىر تەرەپ قىلىنغان.

دېمەك، خوتەن سېپىلى خوتەن- ئىلچىسى، قاراقاش، لوپ، چىرا بەگلىكلىرى، كېرىيە ناھىيىسى قاتارلىق جايلاردىكى پۇقرالارغا ئالۋان ھېسابىدا ھاشار (ھەقسىز ئەمگەك مەجبۇرىيىتى) ۋەزىپە قويۇلۇپ، ئىش باشلىنىپ، 1886- يىللىرى قىش پەسلى كىرىشتىن بۇرۇن قاتتىق زۇلۇم بىلەن بىر قانچە ئادەمنىڭ ھاياتىدىن ئايرىلىش بەدىلىگە ياسلىپ پۈتكەن.

سېپىل ياساش داۋامىدا كېرىيە ناھىيىسى ۋە ھەر قايسى بەگلىكلەر ئۆزلىرىنىڭ ئەھۋالىغا ئاساسەن ئارقا سەپ تەمىنات يەتكۈزۈش ئورنى تەسىس قىلىنىپ، تۆگە، ئات، ئېشەك، ئۈي- توپاقلار ئارقىلىق ھاشارچىلار (ئەمگەكچىلەر)نىڭ يېمەك- ئىچمەك، ئوتۇن- شاخ، ياغاچ ماتېرىياللىرى، ئوت- چۆپ، سامان توشۇش يولغا قويۇلغانلىقتىن بۇ خىل جاپالىق سەپەر جەريانىدا ئاز بولمىغان ئادەملەر ئۆلۈپ كەتكەن. كېرىيە ناھىيىسى، چىرا بەگلىكلىرىنىڭ پۇقرالىرى كۆپرەك چىقىمغا ئۇچرىغان. ئۇ ۋاقىتتىكى چوڭ يول لوپتىن ئۆتۈپلا ساي بىلەن، بەشتوغراق ئارقىلىق يەيلىغانلىقى قوم بارخانلىرىدىن ئۆتۈپ چىرا بەگلىكىنىڭ غەربىدىكى قۇملۇق يولى بىلەن توپا كەنتىگە بېرىپ، ئاندىن چىرا بەگلىكىگە باراتتى. كېرىيىدىن خوتەنگە ئۇلاغ بىلەن مېڭىپ تۆت ئۆتەڭ- قونالغۇدا قونۇپ 5- كۈنى خوتەن

شەھرىگە يېتىپ كېلەتتى. چىرىلىقلار ئىككى ئۆتەڭدە قونۇپ 3- كۈنى خوتەن شەھرىگە يېتىپ كېلەتتى. يول بويلىرىدا ئارقا سەپ تەمىنات توشۇش سەپىردە ئۆلۈگەن ھايۋانلارنىڭ ئۈستىخان دۆۋىلىرى يول بەلگىلىرى قىلىنىپ، ئېزىپ قېلىشتىن خالىي بولاتتى. تۆت چوڭ دەرۋازا، چوڭ كۆل، قۇدۇق، زىندان (تۇرمە)، ئاشلىق ئىسكىلاتى قاتارلىقلار سېپىل سىلىش قۇرۇلۇشى بىلەن بىرگە تاماملانغان. ئىچكى قۇرۇلما قۇرۇلۇشى خېلى بىر مەزگىلگىچە داۋاملاشقان. سېپىل تېمىنىڭ ئىچى ۋە تېشىنىڭ تام يۈزى ساماناتلىق سېغىزلاي بىلەن قېلىن سۈۋالغاندىن كېيىن، ئاخىرى پۈتۈن سېپىلنىڭ ئەتراپىنى چۆرىدەپ تۆت مېتىردەك كەڭلىكتە چوڭقۇر خەندەك كولاپ تۆت دەرۋازا يولىغا تۇتاشتۇرۇلغان. دەرۋازا يولىدىن باشقا جاي ھەممىسى خەندەك بىلەن توسۇېتىلگەن بولغاچقا، سېپىل تېمىغا ئاسانلىقچە يېقىن بارغىلى بولمىغان. خەندەك لېۋىگە يېقىنلىشىشتىن ھەمە ئادەم ئېھتىيات قىلدىغان بولغان. بۇ خەندەكلەر 1944- يىللىرىدىن باشلاپ (گومىنداڭ دەۋرىدە) تىندۇرۇلۇشقا باشلاپ، ئاھالىلار ئاستا- ئاستا سېپىلغا يۆلەپ ئۆي سېلىپ ئولتۇراقلىشىشقا باشلىغان. گومىنداڭ ئەمەلدارلىرىدىن خا لەنجاڭ دېگەن كىشى قۇربان كالتە ئىسىملىك بىر كىشىگە تۇنجى قېتىم ئۆي سېلىشقا ماقۇل بولغاندىن باشلاپ، خەندەكنى تىندۇرۇپ سېپىلنى چۆرىدەپ ئۆي سېلىش باشلانغان. ھازىرمۇ شىمالىي سېپىل تېمىنىڭ ئارقىسىدا خەندەك ئىزناسى ساقلانماقتا.

3. خوتەن يېڭىشەھەر سېپىلىنىڭ قۇرۇلمىسى ۋە ھازىرقى ساقلىنىش ئەھۋالى

بۇ نىسپىي ھالدىكى چاسا شەكىللىك سېپىل بولۇپ جەنۇبىي تامنىڭ ئۇزۇنلۇقى 320 مېتىر، غەربىي تامنىڭ ئۇزۇنلۇقى 310 مېتىر، شىمالىي

تامنىڭ ئوتتۇرىچە ئۇزۇنلۇقى 403 مېتىر، سىپىل تېمىنىڭ ھۆل يۈزىنىڭ كەڭلىكى 10 مېتىر، يانتۇ ھالدا ئېگىزلىنىپ ئۈستى يەتتە مېتىر كەڭلىكتە بولغان. سىپىلنىڭ ئىگىلىگەن ئومۇمىي يەر كۆلىمى بىر يۈز ئون مىڭ 77 كۋادراتمېتىر، يەنى 165 مو ئۇچ فۇڭ بولۇپ، سىپىل سىلىشقا 111 مىڭ 974 كۇبمېتىر توپا كەتكەن (بۇنىڭدىن كۆپرەك بولۇشىمۇ مۇمكىن). چۈنكى يۆتكەپ كېلىنگەن توپا ھۆل بولسا قۇرۇتۇپ، يۇمشىتىپ تاسقىلىپ ئاندىن سىپىلغا ئىشلىتىلگەن. ئەگەر بىر ماشىنغا ئۇچ كۇبمېتردىن توپا سىغدۇرۇپ ھېسابلىساق، 37 مىڭ 324ماشىنا توپا كەتكەن بولىدۇ.⑧

سىپىل سىلىش ئاخىرلاشقاندىن كېيىن ئاتچۇي ۋە نەزەرباغ كەنتىدە سىغىز مەنبىئىدىن پايدىلىنىپ قىش قويۇپ خۇمدان سىلىپ پىششىق خىش پىشۇرۇش ۋۇجۇدىغا كېلىپ تا ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كەلمەكتە.

ھەر قايسى دەۋرلەردىكى ھاكىمىيەتلەر سىپىل ئىچىگە پاناھلىنىپ ئۆزلىرىنى قوغداش جەريانىدا، يەتتە مېتىر كەڭلىكتىكى سىپىل ئۈستى يولىغا ئۆزلىرى ياسىغان توپ، زەمبىرەك، پىلمۇت بېكىتكەن، جەڭ ھارۋىلىرى ۋە قوراللىق چېرىكلەر سىپىل ئۈستىدە بىمالال ھەرىكەت قىلىپ ئۆزلىرىنى قوغدىغان، بايرام كۈنلىرى سىرتتىكى رەقىبلىرىنى ئوققا تۇتۇپ، سىپىلغا يېقىن يولاتمىغان.

1949- يىلىغىچە ھاكىمىيەت تالىشىش، ئەمەلدارلار ئالمىشىش مۇناسىۋىتى بىلەن سىپىل ئىچىدىكى بىنا- ئىمارەتلەر، يامۇن، داتاڭلار، باغۋاران، مۇداپىئە ئىستىھكامى، سىپىل ئىچى ۋە تېشىدىكى چوڭقۇر دۆڭ، خەندەك، پوتەي، قۇدۇق، چوڭ- كىچىك يول قاتارلىقلارنى ئۆزگەرتىپ ياساش، يېڭىدىن قۇرۇلۇش قىلىش شۇ ۋاقىتنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن داۋاملىشىپ تۇرغان. بۇنىڭ بىلەن ھەر قايسى دەۋرلەرنىڭ سىپىل ئىچىدىكى قۇرۇلمىلىرىدىمۇ ئۆزگىرىش بولۇپ تۇرغان.⑨

ئەنگلىيىلىك ئارخىئولوگىيە ئالىمى ئاۋرىل سېيتىن 1900- يىلى 10- ئاينىڭ 13- كۈنى يېڭى شەھەر سېپىلىنى ئايلىنىپ كۆزدىن كەچۈرگەن. 14- كۈنى ئىلچى ھىسار سېپىلىنى بويلاپ مېڭىپ، كۆرگەنلىرى توغرىسىدا تۆۋەندىكىچە خاتىرە قالدۇرغان:«1900- يىلى 10- ئاينىڭ 13- كۈنى ئەتىگەندە يۇقاقۇن (yokakun) دىكى قارارگاھتىن يولغا چىقار چېغىمدا بەگ كەلدى. ئۇ، خوتەن شەھرىنىڭ ئامبىلى ئىكەن. مېنىڭ خوتەنگە كېلىدىغانلىقىمنى ئاڭلاپ، ھەمراھ بولۇشقا ئادەم ئەۋەتكەن ئىكەن. بەگ جۇڭگونىڭ بايراملىق كىيىملىرىنى كىيىپ، بىر نەچچە ياساۋۇللىرىنى ئەگەشتۈرۈپ كەپتۇ. بىز خېلىلا ياماندىس بىر ئاتلىق ئەترەت بولدۇق. ھەتتا بەدىرىدىن خان بىلەن ئالدىدا ماڭدۇق. بەدىرىدىن خان خوتەنىدىكى ئابغان سودىگەرلىرىنىڭ باشلىقى بولۇپ، لاداققا بېرىپ سودا قىلىدىغان چوڭ سودىگەر ئىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ بىر قانچە يۈرتدىشى بىلەن، خوتەن شەھرىدىن مەن بىلەن بىرگە بىر قانچە مىل ماڭدى.

مەن زورتۇرت چاسا شەكلىدىكى سېپىلدىن ھاسىل بولغان خەنزۇلارنىڭ «يېڭىشەھەر»نى (ھازىرقى ساقلانغان سېپىلنى دېمەكچى) ئايلىنىپ، ئاندىن «كونا شەھەر»نىڭ شەھەر ئەتراپىنى كۆرگەچ، توختاخۇن باي سودىگەرنىڭ باغلىق ھويلىسىغا چۈشتۇم. بۇ باغلىق ھويلىلارنى بەدىرىدىن خان ماڭا ئارىيەت بەرگەنىدى. يول ئۈستىدە ئادەتتىكىدىنمۇ پاسكىنا كونا بازاردىن ئۆتتۇم. كېسەل ئازابىدا قىينىلىۋاتقان نۇرغۇن ئادەملەرنى كۆردۇم. شەھەر ئەتراپىدىكى كىچىك كوچىلاردىن ئاتلىق ئۇزۇن مېڭىپ بۇرۇنلا يېقىلىپ كەتكەن ئۇزۇنغا سوزۇلغان سېپىل لىنىيىسىنى بويلاپ، توختاخۇننىڭ ھويلىسىدىن يېرىم مىلچە (ئىككى يېرىم چاقىرىم) كېلىدىغان جايدىكى يەنە بىر ئېگىز تام بىلەن قورشالغان ۋە ئەتراپى ئېتىزلىق بىر باغلىق ھويلىغا كەلدىم. ھويلا

ئىگىسىگە خەۋەر قىلمايلا قىلچە ئىككىلەنمەي ئۇنى زىيارەت قىلدىم ».
دېمەك، بۇنىڭدىن 98 يىل بۇرۇن «ئىلچى ھاسا» سېپىلىنىڭ ئۇزۇنغا سوزۇلغان توپا قورۇلمىلىق سېپىلىنىڭ گەۋدىسى ساقلانغانلىقىنى خاتىرىلىگەن.

بۇ سېپىل توغرىسىدا يەنە فىنلاندىيە يېقىنقى زامان تارىخىدىكى ئاتاغلىق ھەربىي ئالىم ۋە سياسىيون كارىل مانېرھىم 1906- يىللىرى خوتەنگە كەلگەندە يازغان خاتىرىسىدىمۇ: خوتەن شەھرىنىڭ 24 ئېنگلىزچىسى ئېگىزلىكتىكى شەھەر سېپىلى بىلەن قورشالغانلىقى، شەھەرنىڭ غەربىي ئاھالىلار ئولتۇرۇشلۇق رايون ئىكەنلىكى، شەھەرنىڭ شىمالىدىمۇ بەزى پاكار ئۆيلەر بارلىقى، تېرىلغۇ يەرلەر كىچىك ئېتىزغا بۆلۈنگەنلىكى، بۇغداي، قوناق، شال تېرىلىدىغانلىقى ھەققىدە مەلۇمات قالدۇرغان. بۇ خاتىرە، سېپىلنىڭ غەربىي (يېڭىبازار كەنتە) ۋە شىمالىي نۇرباغ، چىمەن باغ مەھەللىلىرىنىڭ ئەينى ۋاقتىتىكى ئەھۋالىنى تەتقىق قىلىشنى ماتېرىيال بىلەن تەمىنلەيدۇ⑩.

يېڭىشەھەر سېپىلى بۇنىڭدىن 98 يىل بۇرۇن ئاساسەن سەككىز مېتىردىن ئارتۇقراق ئېگىزلىكتە (24 ئېنگلىزچىسى سەككىز مېتىردىن سەل ئارتۇقراق) بولسىمۇ، كېيىنكىلەر سېپىل تېمىنىڭ ئۈستىگە 1.6 ئېگىزلىكتە خام كېسەك بىلەن قويۇرۇلغان مۇداپىئە توساق تام سېلىپ ھەر 5- 4 مېتىر ئارىلىقتا بىرىدىن سىرتىنى كۆزىتىش تۆشۈكى (يەرلىكلەر قوقتا دەپ ئاتايدۇ) قويۇپ قوغۇراق تىكەن بىلەن سىرتقا قارىتىپ ساخال قويۇپ ئىشلىگەن. خام خىشنىڭ ئۇزۇنلۇقى 40 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 22 سانتىمېتىر بولغان. سېپىل ئۈستىگە يەنە مۇداپىئە توساقلىرى سېلىنىشنىڭ مۇنداق ئارقا كۆرۈنۈشى بار ئىدى: 1944- يىلى ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي پارتىلاپ 1946- يىلى 1- ئاينىڭ 2- كۈنى ئۇچ ۋىلايەت مىللىي

ئارمىيەسىنىڭ تاشقورغاندىن كىرگەن قىسمى قاغىلىقچە يېتىپ كېلىپ، قاغىلىقنى ئىگەللەپ گومىنداڭنىڭ 56 ئاددىمىي يوقاتتى، 20 ئاددىمىي ياردەم قىلدى. 2700 جەڭ ئېتىنى ئولجا ئالدى. 1- ئاينىڭ 4- كۈنى پوسكامنى ئىگەللەپ 30- كۈنى يەنە قاغىلىقنى ئىگەللىدى. ئۈچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيەسىنىڭ قىستاپ كېلىشى بىلەن گومىنداڭنىڭ خوتەنچىكى ھەربىي ۋە مەمۇرىي ئەمەلدارلىرى قاتتىق تەشۋىشكە چۈشۈپ، سىپىل ئىچىدىكى ئەسكەرلىرىنى كۈچەيتىپ كۈندۈز ئىشقا سېلىپ سىپىلنى ئېگىزلەتكەن ئىدى. بۇ ساخال تام سىپىل تېمىنىڭ بۇزۇلمىغان قىسمىدا ھازىرمۇ ئۆز پېتى ساقلانماقتا. بولۇپمۇ شىمال قىسمىنىڭ پۈتۈن قىسمىدا ئەسلى ھالىتىدە ساقلانماقتا⑪.

يېڭىشەھەر سىپىلىنىڭ تۆت چوڭ دەرۋازىسى پىششىق خىش، گەچ يۇغۇرۇلما لاي بىلەن چاك باستۇرۇپ تۈتاشتۇرۇلۇپ، كېمىر شەكلىدە سىپىل تېمىنىڭ تېگى ۋە سىپىل تېمىنىڭ ئېگىزلىكى بىلەن باراۋەر قىلىپ مەزمۇت ياغاچتىن ياسالغان. ئىككى قاناتلىق دەرۋازىلىرى پىششىق خىش ئارىلىقىغا بەللەنگەن ياغاچ كىشەككە تۈتاشتۇرۇلغان. ھەممە دەرۋازا يۈزى قارا رەڭلىك قاڭالتىر تۆمۈر بىلەن باستۇرۇلۇپ تۆمۈر مىخ بىلەن مىخلانغان. دەرۋازىنىڭ ئېگىزلىكى 5.3 مېتىر، كەڭلىك 4.3 مېتىر بولۇپ، شىمالىي تامدىكى قاراقاش دەرۋازىسى ھازىرمۇ ساق ھالەتتە ساقلانماقتا.

شەرقىي دەرۋازىنى تۆمۈر دەرۋازا، غەربىي دەرۋازىنى يەركەن دەرۋازىسى (ئەسلىدىكى زاۋىدىن ئاقسارايي يېزىسى ئارقىلىق ئۈدۈل قاراقاش دەريا كېچىگىدىن ئۆتۈپ، تايتاق كەنت بىلەن خوتەنگە كېلىدىغان يەركەن يولىنى كۆرسىتىدۇ)، جەنۇبىي دەرۋازىنى توساللا دەرۋازا، شىمالىي دەرۋازىنى قاراقاش دەرۋازىسى دەپ ئاتىغان. بۇ دەرۋازىردە ئىلگىرىكى زامانلارغا ئوخشاشلا شەھەر سىپىل بىلەن قورشىلىپ، ئىچكى- تاشقى

ئالاقە، قاتناش ئىشلىرى شەھەر دەرۋازىلىرى ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلغان.

سېپىل ئىچى تۆت چوڭ دەرۋازىنىڭ كىرىش- چىقىش رەستە يولىنى ئاساس قىلىپ تۆت بۆلەككە يەنى تۆت چوڭ رەستىگە ئايرىلغان. شەرقىي جەنۇبىي بۆلىكىدە مەسچىت (پايپاق مەسچىدى دەپ ئاتالغان) بولۇپ، سېپىل ئىچىدىكى ئىسلام دىنىغا ئېشىنىدىغانلارنىڭ دىنىي پائالىيەت سورۇنى قىلىنغان. ماۋاق مياۋ بۇتخانانىسى ۋە سەيناسىغا مراخور خادىمنىڭ ئېتىنى تۇتۇپ تۇرغان ھەيكىلى، يەنە بىر بۇدنىڭ بىر پۇتىنى كۆتۈرۈپ ئاتقا منىشكە تەمشىلگەن قىياپەتتىكى ھەيكەل ئورۇنلاشتۇرۇلغان. بىر تەرەپتە چىرىكلەر قونالغۇ بىناسى (لەنزە) بولۇپ داۋاتەي مەھكىمىسى قۇرۇلغاندا، بۇ چىرىكلەر داۋاتەي يامۇن چىرىكى دەپ ئاتالغان.

شەرقىي شىمال بۆلىكىدە داۋاتەي يامۇن (ۋالىي مەھكىمە) بىنالىرى، باغ ۋە گۈللۈك ئېتىزلىرى، جۈڭيى تېبابەت ماگىزىنى، ئاشلىق ئىسكىلاتى (ساق) ئورۇنلاشتۇرۇلغان. ئىسكىلات ئىچىدە ئاشلىق بېجى تاپشۇرىدىغانلارنىڭ باج تاپشۇرىدىغان مەيدانى بولغان. ئاشلىق پاكىزلايدىغان شامال ساندۇقلار، مۇھاپىزەتچىلەر ئۆيى بولغان. غەربىي جەنۇبىي بۆلىكىدە تۈگىلىن (يامۇن چىرىكلىرى تۇرىدىغان قورۇ)، چوڭ كۆل، تاناي ئېرىق كۆلچىكى (سۇنى بىۋاستە باشلاپ، سۇنى تىندۇرۇپ سۇ باشلايدىغان كىچىك كۆلچەك) قاتارلىقلار ئورۇنلاشتۇرۇلغان. غەربىي شىمال بۆلىكى لىمىڭ يامۇن (ئامبال- شەنجاڭ بىنالىرى)، تۆت سىنىپلىق باشلانغۇچ مەكتەپ (شۇتاڭ) بولۇپ (4- سىنىپنى گاۋجى سىنىپ دەپ ئاتىغان)، مەكتەپ ئارقىسىدا مەخسۇس راھىبى بولغان بۇدخانا (چىڭخۇاڭ مياۋ)، بىر يېنىغا تۇرمە(زىندان گۈندىخانا) قاتارلىقلار ئورۇنلاشتۇرۇلغان.

سېپىلنىڭ تۆت دەرۋازىسى ئۇستىدە ئوخشاش نۇسخىدا ئۈچ

قەۋەتلىك ياغاچ قۇرۇلمىلىق تېگى كەڭرەك، ئۈستى ئۇچلۇق شەكىلدە ياسالغان بالىخانا (قاراۋۇلخانا) ئۆيى بولغان. 1ـ قەۋىتىدىن 3ـ قەۋىتىگىچە تاختا شوتا قويۇلغان بولۇپ، سۇ يېغى بىلەن يورتىلىدىغان ئالتە بۇرجەكلىك پانۇس چىراغ ئاخشامدىن تاڭ ئاتقىچە ئۆچۈرۈلمىگەن. كېچىدە نۆۋەتلىشىپ قوراللىق گۈزەتچىلىك قىلىدىغان چېرىكلەر سېپىل ئۈستىنى ئايلىنىپ يۈرۈپ مۇگدەش بىلەن كېچىنى ئۆتكۈزگەن. دىجورنىلىك قىلىدىغان تۈڭلىن ياموُن چېرىكلىرى قوراللىق گۈزەتچىلىك قىلغان. بۇ بالىخانا ئۆي (قاراۋۇلخانا) كېينكىلەر تەرىپىدىن بۇزىۋېتىلگەن. پۈتۈن سېپىل تېمىنى چۆرىدەپ سېلىنغان مۇداپىئە تېمىنىڭ ئىچكى تەرىپىدە چوڭقۇر خەندەك (يەرلىكلەر «چۇقۇ خەندەك» دەپ ئاتالغان) قېزىلغان.

1933ـ يىلغىچە سېپىلنىڭ ئىچىدە سېپىلغا يانداش بىر كالتە تام بولۇپ، تامغا يۆلەپ سېلىنغان چوڭقۇر مۇداپىئەلىنىش خەندىكى بولغان. بۇ خەندەكنىڭ سېپىل ئىچى يان قېشىغا يەنە بىر خەندەك كولانغان بولۇپ، بۇنى دۆڭ خەندەك دەپ ئاتىغان. دېمەك، ئەسلىدە چوڭقۇر ۋە دۆڭرەك كولانغان ئىككى مۇداپىئە خەندىكى بولغان. ئىچى تەرەپتىكى سېپىلغا يۆلەپ سېلىنغان مۇداپىئە تېمىدىن سېپىل ئۈستىگە چىققىلى بولىدىغان پەلەمپەيلىك يولى بولغان. ئەسلىدە سېپىل ياسالغاندا سېپىل تاملىرىدا پىشىق خىش بىلەن ئۆلچەملىك ياسالغان تۆت بۇرجەكلىك كۆزىتىش تۆشۈكى بولغان. قوقتا ئەتراپى ئاق گەچ لاي بىلەن ئاقارتىلىپ، ھەر خىل سۈرەتلەر بىلەن بېزەلگەن ئىكەن. بۇ كېينكىلەر تەرىپىدىن بۇزىۋېتىلگەن .

شىمالىي سېپىل تېمىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى قاراقاش دەرۋازىسىدىن ئىككى تەرەپكىچە 60 مېتىردىن بوش ئورۇن قالدۇرۇپ، ئىككى ئىشىك

ئېچىلغان. غەربىي شىمال بۇرجەكتە سېپىل گەۋدىسىدىن 10 مېتىردەك چىقىپ تۇرغان ئالتە بۇرجەكلىك كۆزىتىش سۇپىسى ياسىلىپ ھازىرغىچە ساقلانغان.

جەنۇبىي سېپىل تېمىنىڭ ئوتتۇرىسىدا توساللا دەرۋازىسى بولۇپ، ھازىر ئۆزگەرتىلگەن قالدۇق ئىزناسى بار. شىمالىي تام بىلەن جەنۇبىي تامنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى دەرۋازىنىڭ ئىچكى تەرىپىدە سېپىل گەۋدىسىدىن تۆت مېتىر چىقىپ تۇرىدىغان 62 مېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى توپا بىلەن قوپۇرۇلغان كالتە تام سېپىلى بولۇپ، ئىككى يانىدىن پەلەمپەي بىلەن سېپىل ئۈستىگە چىققىلى بولىدۇ.

4. خوتەن يېڭىشەھەر سېپىلىنىڭ ئىچكى ئىجتىمائىي ئەھۋاللىرى

مىنگو دەۋرلىرىگىچە سېپىل ئىچىدە تۆت كوچا بولۇپ، بۇ كوچا-رەستىلەردە ئاشپۇزۇل، ھەر خىل تىجارەتچىلەر دۇكانلىرى، يېمەك-ئىچمەك دۇكانلىرى ۋە گۆرۈكەش خەنزۇ ئاھالىلىرى ئولتۇراقلاشقان. ھەر ھەپتىنىڭ پەيشەنبىسى سىرتتىن تىجارەتچىلەر ۋە بازار سودىسى قىلىدىغانلار كۆپلەپ كىرىپ،ئالماق-ساتماق قىلىدىغان ئاۋات يېڭىشەھەر بازىرى شەكىللەنگەن. سېپىل سىلىنغاندىن كېيىن، سېپىلنىڭ شەرقىدىكى تۆمۈر دەرۋازىدىن گۈلباغقىچە ئىككى قاسناقتا ئۆي-ئىمارەتلەر سېلىنىپ، سېپىلنىڭ سىرتىدىمۇ ئاشپۇزۇل، ناۋايخانىلار، سودا-تىجارەت دۇكانلىرى ئېچىلىپ ئابادىغا يەتكەن. يېڭىشەھەر (خەنچىڭ) ۋە كونا شەھەر (خۇيچىڭ) نىڭ چوڭ رەستە كوچىلىرىدا يامۇن تەرەپتىن بېكىتىلگەن، كېچىدە جىڭ چالىدىغان چارلىغۇچىلار بولغان. مەلۇم ئارىلىقتا مەخسۇس تۈۋرۈككە بېكىتىلگەن ئالتە بۇرجەكلىك پانۇس چىراغقا، كەچ كىرىشى

بىلەنلا پىلىك سىلىپ يېقىپ كوچىنى يورۇتىدىغان، تاڭ ئېتىش بىلەن چىراغ ئۆچۈرىدىغان مەخسۇس چىراغچىلار بولغان. گۈلباغنىڭ جەنۇبىدىكى كىچىك كوچىنىڭ ئىچىدە بەردى بەگ نىقىپ دېگەن بىر كىشى بولۇپ، شۇ كىشىنىڭ ھويلىسىدا ھەر كۈنى چىراقچىلار چۈشتىن كېيىن ياغاچ پەنىزىگە تىزىلغان نۇرغۇن چىراغلارنى كۆتۈرۈپ كېلىپ ياغ قويۇپ، پىلىك سىلىپ ئېلىپ كېتىپ تۇرغانىكەن.

سىپىلىنىڭ شەرقىدىكى تۆمۈر دەرۋازىدىن سىپىل ئىچىگە كىرىش يولىدا دەرۋازىغا يېقىن جايدا پايپاق (زىننەت دەرۋازا، شەرقىي جەنۇب بۆلۈكىنىڭ پايپاقىغا يېقىنراق جايدا) مەسچىتى بار ئىدى. بۇ مەسچىتنىڭ تۇراخۇنۇم ئىسىملىك ئىمامى ۋە جامائىتى بولغان. جۈمە نامىزى ۋە مېيت نامازلىرى ئۆتۈلۈپ تۇرغان. سىپىل ئىچىدە ئىككى ئورۇندا «چىڭخۇاڭ مياۋ» ۋە «ماۋاڭ مياۋ» بۇد خاتىرىلىرى بولۇپ، ئۆزىگە چۈشۈلۈق راھىبلىرىمۇ بولغان ئىدى.

بۇددا دىنى مۇخلىسلىرى بۇدخانا راھىبلىرىنىڭ يېتەكچىلىكىدە كۆچە كۆيدۈرۈپ شاڭ يېقىپ بۇدلىرىغا چوقۇنۇپ دۇئا- تىلاۋەت قىلىش نورمال ھالەتتە بولۇپ تۇرغان. مۇسۇلمانلار پايپاڭ مەسچىتىنى ئەزان چاقىرسا، بۇدخانىلاردا بۇددا قوڭغۇرىقى چېلىنىپ كۆچە كۆيدۈرگەن. ھەر ھىلىەت ئېتىقادچى ئاممىسى ئۆز ئىبادىتى بىلەن خاتىرجەم بولۇشقان. سىپىلىنىڭ غەربىي شىمال بۆلىكىدە ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدا خەنزۇچە ئوقۇيدىغان باشلانغۇچ مەكتەپكە (شۇتاڭ) ئۇيغۇر، خەنزۇ پەرزەنتلىرى قوبۇل قىلىنغان. گاۋچى سىنىپنى پۈتتۈرگەنلەر ئىمتىھاندىن ئۆتسىلا ئەمەل بېرىپ خىزمەتكە ئورۇنلاشتۇرۇلغان. مۇشۇ مەكتەپكە قوبۇل قىلىنىپ گاۋچى سىنىپنى پۈتتۈرۈپ چىققان ئۇيغۇرلاردىن قاراقاش چۈرۈقلا كەنتلىك ناسىر بەگ (نالاۋسى) خوتەنىدىن زايىت بەگ، نايىپ بەگ، ئەمەت بەگ

(ئەرتىكشۇ) قاتارلىقلارنى كۆرسىتىشى مۇمكىن. ئىلگىرى- كېيىن 400 نەپەردىن ئارتۇق ئۇيغۇر خەنزۇچە ئوقۇپ، لاياقەتلىك بولۇپ يېتىشىپ چىققان. مەنچىك ۋە مىنگۇ دەۋرىدە بۇ مەكتەپنى پۈتتۈرگەنلەردىن خوتەنگە ۋالي، ھاكىم (ئامبال)، مۇئاۋىن ۋالي بولغانلار بولۇپ، ئەك تۆۋەندىكى رايون بېگى ۋە ھۆكۈمەت ئاپپاراتلىرىدا بۆلۈم دەرىجىلىك ئەمەلگە ئېرىشكەن. مىنگو دەۋردە ئوقۇش پۈتتۈرگەنلەرنى لايىقىدا خىزمەتكە ئورۇنلاشتۇرۇپ، ئۇلارنىڭ رولىنى جارى قىلدۇرغان. ئازادلىقتىن كېيىن ھەر دەرىجىلىك پارتىيە- ھۆكۈمەت ئورگانلىرىغا، ئىدارە- جەمئىيەتلەرگە قوبۇل قىلىنغان تەرجىمانلارنىڭ كۆپچىلىكى سېپىل ئىچىدىكى مەكتەپنى (شۇتاڭ) پۈتتۈرۈپ چىققان ئۇيغۇرلاردىن ئىدى. پايپاڭ، ھەر يىلى ئۆتكۈزۈلىدىغان چاغان بايرىمىدا رەڭلىك رەختلەر بىلەن چەكمەك چېگىپ (بۆز، خام- ماتانى ھەر خىل رەڭدە بوياپ، زىننەت دەرۋازىسىنى بېزەش)، بايراق ئېسىپ، رەڭلىك پانۇسلانى بېكىتىپ بايرامنى قارشى ئېلىش ئىپادىسىنى بىلدۈرىدىغان چوڭ دەرۋازا بولۇپ، بايرام مەزگىلىدە كۈندۈز ۋە كېچە پوجاڭ ئېتىپ نۇياڭگار ئويناپ بايرام تەبرىكلەنگەن. ئەجدىھار ئويۇنى، دەريادا كېمە ھەيدەش، يولۋاس ئوينىتىش ئويۇنى، ياغاچ ئاياقتا مېڭىش، داردا مېڭىش، يۈزىگە ئاجايىپ- غارايىپ شەكىلدە گىرىم قىلىپ ھەر خىل كىيىملەرنى كىيىپ تۈرلۈك ئويۇنلار كۆرسىتىلگەن. ئاخشاملىرى سېپىل ئىچىدىكى چاڭچىلەخانىدا كېچە يورىغىچە ئويۇن كۆرگۈچىلەرنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمىگەن. خەنزۇ ئويۇن قويغۇچىلاردىن باشقا بايرام كېچىسى خوتەن شەھەردىن مەتتوختى چاڭچىلىكەش دېگەن بىر كىشى 28 دىن ئارتۇق ئۇيغۇرنى تەشكىللەپ، خەنزۇچە كوچا ئويۇنى كۆرسىتىش گۇرۇپپىسىنى يېتەكلەپ ئۆزلىرى تەييارلىغان دەريادا كېمە ھەيدەش ماھارىتى ئويۇنى، ئەجدىھار ئويۇنى، يولۋاس ئوينىتىش ئويۇنى، ياغاچ ئاياقتا مېڭىش

قاتارلىق كوچا ئويۇنى نومۇرلىرىنى ياغاچ دەستىلىك گۈللۈك پانۇسىنىڭ يورۇقىدا داۋتەي يامۇن قورۇسىدا، ئامبال يامۇن، تۆڭلىن يامۇن ھويلىسىدا كۆرسەتكەن. بۇلارنىڭ ئويۇنلىرىنى داۋتەي- ئامبالار ۋە ئۇلارنىڭ خوتۇن- بالىلىرى ۋە باشقا ئەھلىدار، چىرىكلەر ۋە پۇقرالار قىزىقىپ كۆرگەن، ئەھلىدارلار مۇكاپات بەرگەن. مەتتوختى چاڭچىلىكەشنىڭ چالغۇ ئەسۋابلىرى، كىيىم- كېچەكلىرى، ھەر خىل باش كىيىملىرى، تاج، چالمىدىغان جاڭ- جۇڭ، كىچىك دۇمباق- سۇنايلىرى، ھەر خىل قول پانۇس چىراغلىرى قاتارلىق ئويۇن ئەسلىھىلىرى بار بولغان. ھەر يىلى «يولدۇز چاغان» كېچىسى سېپىلنىڭ شەرقىي شىمال بۆلىكىدىكى چوڭ ئاشلىق ئىسكىلاتىنىڭ غەللە- پاراق ئالىدىغان مەيدان ئىچى يامۇن تەرەپتىن 360 رەڭلىك پانۇس چىراغ بىلەن يورۇتۇلۇپ، تاڭ ئاتقۇچە ئويۇن قويۇلغان. چاڭچىلە تىياتىرلىرى قويۇلۇپ، بايرام ناھايىتى قىزىق ھەم قىزغىن ئۆتكۈزۈلۈپ تۇرغان.

ھەر كۈنى كەچقۇرۇن ياتار ۋاقتىدا بەلگىلىك سائەتتە سېپىل ئىچىدىن تۇرسۇن دۇمباق دېگەن كىشى بىر قانچە پاي پاۋ ئاتقاندىن كېيىنلا سېپىلنىڭ تۆت دەرۋازىسى بىراقلا تاقالغان (بۇنى يەرلىكلەر ئىككى جىڭدا پاۋ ئاتتى دېيىشكەن) ھەمدە دەرۋازىدىن كىرىش- چىقىش بىراقلا توختىغان. سىرتتىن كىرىپ ئىچىدە قالغانلار ئىچىدە، ئىچىدىن سىرتقا چىقىپ پاۋ ئېتىشتىن بۇرۇن قايتىپ كېلەلمىگەنلەر سىرتتا بىر كېچە تۇنىگەن. ئەتىسى بامداتتىن يانغاندا تۆت دەرۋازا بىراقلا ئېچىلىپ، قاتناش باشلانغان ھەمدە دەرۋازىدا قوراللىق پوستا تۇرىدىغان ئەسكەر بولغان.

داۋتەي- ئامبالار بىرەر ئىش بىلەن سىرتقا چىقماقچى بولسا، پەسرەك ئىككى چارقىلىق مەپىدە ئولتۇرغان. مەپىنىڭ ئالدى ۋە كەينىدە ئاتلىق مۇھاپىزەتچىلەر سەپ تارتىپ قوغداپ ماڭغان. داۋتەي- ئامبال

سىرتقا چىقىدىغانلىق بەلگىسى بېرىلگەن. ئەمەلدارلار كوچىغا چىققاندا ھەممە ئادەم، سودا- تىجارەتچىلەر دۇكانلىرى ئىچىدە ئورنىدىن تۇرۇپ ئىككى قولىنى كۆكسىگە ئېلىپ ئېگىلىپ تۇرۇپ ئۇلارغا ھۆرمەت بىجا كەلتۈرۈش ئادىتى بولغان. كوچا- رەستىلەردە كېتىۋاتقان ئامما قەدىمىنى توختىتىپ كوچىنىڭ چېتىدا تۇرۇپ ھۆرمەت بىلدۈرگەن. خىلاپلىق قىلمىسا تەقىپ ئاستىغا ئېلىنغان. ئامبال- داۋتەي ئولتۇرغان مەپە ۋە ياساۋۇللار ئۆز ئۆيىدىن ئۆتۈپ بولغاندا ئاندىن ئىختىيارىي ھەرىكەت قىلىشقا يول قويغان. ئۇ زامانلاردا شەھەر كوچىلىرى تار بولۇپ، ئۈستىگە ياغاچ لاپاس ياسلىپ بورا بىلەن يېپىپ قويۇلغان. خوتەن شەھەر ئىچىدىكى بىرلا كوچا بىر ئات قوشۇلغان مەپە ماڭالايدىغان ھالەتتە بولغان. كوچا- رەستىلەر ئەگرى- بۈگرى تۈزۈلگەن.

1883- يىلى خوتەن بۇاستە قاراشلىق ئايمىقى قۇرۇلۇپ قەشقەر دوتەي مەھكىمىسىگە قاراشلىق بولۇپ، تاكى 1913- يىلغىچە 30 يىل دۇاملاشقان. 1913- يىلى (مىنگونىڭ 2 - يىلى) خوتەن بۇاستە قاراشلىق ئايمىقى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، باشلىقى تاڭچوڭجۇڭ ۋەزىپىسىدىن ئېلىپ تاشلانغان.

مىنگونىڭ 2- يىلى (مىلادى 1913 - يىلى) خوتەن ناھىيىسى قاراقاش بەگلىكىنى قوشۇپ ناھىيە تەسىس قىلىندى. چىڭ يۈەنچىڭ ئىسىملىك خەنزۇ ئامبال بولۇپ، مىنگونىڭ 9- يىلى (مىلادى 1920 - يىلىغچە) خوتەن يېڭىشەھەر سېپىلى ئىچىدىكى ئامبال ياموُنىدا ئىش بېجىردى. 1920- يىلدىن تاكى 1937- يىلى 10- ئاينىڭ 10- كۈنىگىچە «خوتەن ئىسلامىيە ھۆكۈمىتى» ۋە ماخوسەن خوتەن يېڭىشەھەر سېپىلىنى ئېگىلەپ ھاكىمىيەت باشقۇردى. 1937- يىلى 10- ئۆكتەبىر شىڭشىسەي سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ياردىمى بىلەن ماخوسەننى مەغلۇب قىلىپ، يېڭى

ھۆكۈمەت قۇردى. ئەلچىسى خوتەنگە كېلىپ خوتەن سېپىلىغا ئورۇنلاشتى. خوتەن گانزۇن قوماندانلىق شتابى ۋە 38 ـ پولك (ئاتلىق قىسمىنىڭ) ئورنى سېپىل ئىچىدە بولدى. 1938ـ يىلى 3ـ ئايدا جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ ئەزاسى پەن توك (پەن بونەن) خوتەننىڭ گېنېرال مايۇر دەرىجىلىك گارنىزون قوماندانلىقىغا تەيىنلەندى. ۋە 4ـ ئايدا خوتەن مەمۇرىي مەھكىمىنىڭ باشلىقلىقىنى قوشۇمچە ئۇستىگە ئالدى. شۇ يىلى 4ـ ئايدا جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ ئەزاسى گوشېيەننەن (گوجېژيۇەن) خوتەن گارنىزون قوماندانلىق شتابىنىڭ ھەربىي تەمىرات باشقارما باشلىقلىقىغا، تەن چىگرۇك (تەن گوبياۋ) خوتەن 38ـ پولك ئاتلىق قىسىم 1ـ لىيەننىڭ باشلىقلىقىغا تەيىنلەندى. 1941ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا گارنىزون قوماندانلىق شتابىغا سەنمۇلۇققا يۆتكىلىپ باردى. 1943ـ يىلى 7ـ ئاينىڭ 17ـ كۈنى گومىنداڭنىڭ ناھىيىلىك پىرقىسى قۇرۇلدى. 1944ـ يىلىدىن 1949ـ يىلى ئۆكتەبىرگىچە گومىنداڭنىڭ 8ـ پولكى خوتەن سېپىلىنى ئىگىلىدى . 1949ـ يىلى 10ـ ئاينىڭ 2ـ كۈنى خوتەن ۋىلايىتى بۇرھان شەھىدىنىڭ ھەقىقەتكە قايتىش توغرىسىدىكى تېلېگراممىسىغا ئاۋاز قوشتى. 1949ـ يىلى 12ـ ئاينىڭ 6ـ كۈنى جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ بىرىنچى دالا ئارمىيە 2ـ كورپۇس 5ـ دېۋىزىيە 15ـ پولك كومانىدىرى جياڭ يۈخې، سىياسىي باشقارما مۇدىرى لىيۇ يونىڭ باشچىلىقىدا ئالدىدىن يۇرۇش ئەترىتى تەشكىل قىلىپ ئاقسۇدىن يولغا چىقىپ، ئاپتوموبىل ئارقىلىق قەشقەردىن خوتەنگە تېزلىك بىلەن يۇرۇش قىلىپ، 12ـ كۈنى خوتەنگە يېتىپ كېلىپ يېڭىشەھەر سېپىلىغا ئورۇنلاشتى.

خوتەن يېڭىشەھەر سېپىلى 1949ـ يىلىدىن باشلاپ جۇڭگو خەلق ئازاتلىق ئارمىيىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولۇپ كەلدى. 50 يىلدىن بېرى سېپىلىنىڭ ئىچكى قۇرۇلمىلىرىدا زور ئۆزگىرىش بولۇپ، قەۋەتلىك بىنالار،

ماگىزىنلار سېلىنىپ تېخىمۇ كۆركەم تۈسكە كىرىپ شەھەر ھۆسنىگە ھۆسن قوشتى.

بۇ سېپىل ئۆز تارىخىدا نەچچە قېتىملىق ئۇرۇشلارنى، بومبارداىمان قىلىشلارنى بېشىدىن ئۆتكۈزگەن بولسىمۇ، ھازىرغىچە يەنە بىر قىسىم سېپىل تاملىرى ۋە شىمالىي تامدىكى «قاراقاش دەرۋازىسى» ساقلىنىپ، ئەمگەكچان، باتۇر، جاپاكەش ئاتا- بوۋىلىرىمىزنىڭ قان- تەر ئاققۇزۇپ، بۇ سېپىلنى ياساش جەريانىدىكى زۇلۇمى، چەككەن جاپاسىغا شاھىدلىق بىلدۈرۈپ تۇرماقتا.

ئىزاھات:

① «شىنجاڭنىڭ يەرلىك تارىخى». شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى. 477 ـ بەت.

②«شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 1983- يىل 4- سان 195- بەت.

③جىن شىاڭيىن —— قەشقەر پەيزاۋاتلىق خۇيزۇ فېئودال بولۇپ، قەشقەر كوناشەھەرنى بېسىپ ياتقان سىدىق بەگ قېپچاق (قىرغىز) قۇقەندە قېچىپ يۈرگەن جەنۇبىي شىنجاڭلىق خوجا ئەۋلادلىرىنى قەشقەرگە قايتۇرۇپ كېلىپ، ئۆزىنىڭ ئورنىنى كۈچەيتىش غەرىزىدە جىن شىاڭيىڭنى ئالاقە باغلاشقا قۇقەندگە ئەۋەتىدۇ. 1865- يىلى 1- ئايدا ياقۇپ بەگ ئۆزىنىڭ يېقىن تاياىچلىرىدىن 68 كىشىنى يىغىپ، جىن شىاڭيىڭنىڭ يول باشلىشى بىلەن جەنۇبىي شىنجاڭغا تاجاۋۇز قىلىپ كىردى. ياقۇپ بەگ جىن شىاڭيىڭنى خوتەنگە بىللە ئېلىپ كېلىپ، ئەسكەرلىرىگە باش قىلىپ، خوتەن خەلقىنى قىرغىن قىلىشتا باش جاللات قىلدى. نىياز ھېكىم بەگ خوتەندىن قېچىپ كەتكەچە، جىن شىاڭيىڭنى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى تىرىك قولغا چۈشۈرۈپ، جەھەننەمگە ئۇزاتتى.

④ «ئۇيغۇر تارىخى» 1- قىسىم (2) 990- بەت .

⑤ «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 1983- يىل 4- سان 196- بەت .

⑥ خوتەن يېڭىشەھەر سېپىلىنى سېلىش ۋاقتىدىكى تارىخىي ۋاقىئاتلەر (قوليازما).

⑦ خوتەن يېڭىشەھەر سېپىلىنى سېلىش ۋاقتىدىكى تارىخىي ۋاقىئاتلەر (قوليازما).

⑧ بىۋاستە ئۆلچەپ خاتىرىلىگەن خاتىرىگە ئاساسەن، ئېلېكترونلۇق ھېسابلاش ماشىنىسىنىڭ

يەكۈنى.

⑨ ئاۋرىل، سىتەيىن «قۇمغا كۆمۈلگەن خوتەن خارابىلىرى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۈيغۇرچە نەشرى.

⑩ «ئاتاقلىق ھەربىي ئالىم ۋە سىياسىئون كارىل مانېرھېمنىڭ خاتىرىسى»، شىنجاڭ گېزىتى 1994- يىلى 8- ئاينىڭ 30- كۈنىدىكى سانىدىن (ئابلەت نۇردۇن تەرجىمىسى).

⑪ «خوتەن تەزكىرىسى» خوتەن ۋىلايەتلىك تەزكىرە ئىشخانىسى تۈزگەن.

ئاپتور رەجەپ يۈسۈپ 1927- يىلى 10- ئايدا قاراقاش ناھىيەسىنىڭ ئالتۇنجى كەنتىدە دېھقان ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. 1934- يىلىدىن تارتىپ دىنىي مەكتەپ ۋە پەننىي مەكتەپتە ئوقىغان. 1941- يىلى ناھىيەدە ئېچىلغان ئالتە ئايلىق ئوقۇتقۇچى تەربىيەلەش كۈرسىدا ئوقىغان. قاراقاش ناھىيە شەھەر باشلانغۇچ مەكتەپتە ئوقۇتقۇچى بولغان. 1953- يىلىدىن 1957- يىلغىچە قاراقاش ناھىيەلىك مەدەنىيەت يۇرتىنىڭ باشلىقى، ناھىيەلىك سەنئەت ئۆمىكىنىڭ باشلىقى بولۇپ ئىشلىگەن.

1957- يىلى 2- ئايدا ۋالىي مەھكىمە مەدەنىيەت مائارىپ بۆلۈمگە يۆتكەپ ، مەدەنىيەت خىزمىتى بىلەن مەشغۇل بولغان ھەم خوتەن ۋىلايەتلىك «ئىتتىپاق سەنئەت ئۆمىكى»گە بىر مەزگىل ئۆمەك باشلىقى بولغان. 1979- يىلى خوتەن ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى باشقۇرۇش ئورنى قۇرۇلغاندا رەجەپ يۈسۈپ بۇ ئورۇننىڭ باشلىقى، قوشۇمچە ۋىلايەتلىك كىتابخانىنىڭ مەسئۇلى بولغان.

1986- يىلى بۇ ئورۇن «مەملىكەت بويىچە مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ۋە مۇزىي سىستېمىسى خىزمىتىدە ئىلغار كوللېكتىپ» بولۇپ باھالىنىپ، مەدەنىيەت مىنىستىرلىكىنىڭ تەقدىرلىشىگە ئېرىشكەن. ئۆز ئورنىنىڭ ۋەكىلى سۈپىتىدە بېيجىڭدا مۇكاپاتلانغان.

ئۇنىڭ «زەللىلى ۋە ئۇنىڭ ئىجادىيىتى توغرىسىدا»، «〈قۇتادغۇبىلىك〉 تېكى خوتەن

دىئالېكتلىرى تەركىبلىرى توغرىسىدا»، «ئۇدۇن خانلىقى ۋە ئۇدۇن بۇددا دىنى توغرىسىدا»، «مەشھۇر شەخسلەر ۋە ئۇلارنىڭ قەدىمكى ئۇدۇن (خوتەن) توغرىسىدا يېزىپ قالدۇرغان خاتىرىلىرى»، «ئىلچى سېپىلىنىڭ بىنا قىلىنىشى ۋە ھازىرقى خوتەن (ئىلچى) شەھرىنىڭ ئابادىغا كېلىشى توغرىسىدا»، «ئىلچى (خوتەن) يېڭىشەھەر سېپىلىنىڭ ياسىلىشى توغرىسىدا» ناملىق ماقالىلىرى ئېلان قىلىنغان، رەجەپ يۈسۈپ 1988- يىلىدىن 1994- يىلىغىچە خوتەن شەھەرلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ ھەيئەت ئەزاسى، دائىمىي ھەيئىتى بولغان. 1982- ۋە 1988- يىللىرى ئىككى قېتىم ۋىلايەت بويىچە خىزمەت نەمۇنىچىسى بولۇپ مۇكاپاتلانغان. 1989- يىلى ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت سىستېمىسى بويىچە «كۆزگە كۆرۈنگەن نەتىجە يارىتقۇچى» دېگەن شەرەپكە ئېرىشىپ مۇكاپاتلانغان.

ئۇ 1994- يىلغا قەدەر جۇڭگۇ مىللەت نەزەريىە ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى، جۇڭگۇ دۇنخۇاڭ- تۇرپانسۇناسلىق ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى، شىنجاڭ مىللەت نەزەريىە ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى، ئون ئىككى مۇقام ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى بولۇپ، 1989- يىلى پېينسىيگە چىققان بولسىمۇ، خىزمەت ئېھتىياجى ۋە تەشكىلنىڭ تەكلىپ قىلىشى بىلەن 1994- يىلى 4- ئايغىچە خوتەن «يېڭى قاشتېشى» ناخشا- ئۇسسۇل ئۆمىكىدە مەسلىھەتچى ۋە سىياسىي يېتەكچى بولۇپ ئىشلىگەن.

مۇھەممەتئىمىن سابىر

نادىر بەدئىي ئەسەر ـــ خوتەن زىلچىسى

خوتەن گىلىمىنى ئۇيغۇر قوۋل ھۈنەرۋەنچىلىكىدە ئىشلەپچىقىرىلىدىغان ئەڭ نادىر مەھسۇلاتلارنىڭ بىرى. ئۇ بىر خىل چۈشەك بويۇمى بولۇشقا قارىماي، ئالاھىدە چىداملىق، كۆركەم، رەڭدار، يېقىملىق بولۇشتەك ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلىرى ئاساسىدا شەكىللەنگەن يۇقىرى ئىستېمال قىممىتى ۋە يۇقىرى سەنئەت قىممىتىگە ئىگە بولغان تاۋار. نۇرغۇن قول ھۈنەر مەھسۇلاتلىرى ھازىرقى زامان سانائىتى تەرىپىدىن شاللاپ تاشلانغان بۇگۈنكى كۈندە، خوتەن گىلىمى يۇقىرىقىدەك ئالاھىدىلىكلىرىگە تايىنىپ، مەۋجۇتلۇقىنى ساقلاپلا قالماي، كۈچلۈك ھاياتىي كۈچىنى نامايەن قىلماقتا.

گىلەم ۋە زىلچا گىلەم

گىلەم ـــ سۇپا، كارۋات، شۇنداقلا ئۆي تېگىگە سېلىشقا ئىشلىتىلىدىغان سىلىنجىلارنىڭ بىر تۈرى. بەزى جايلاردا «پالاس» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. گىلەم ـــ جاۋا گىلەم، بۆز گىلەم، زىلچا گىلەم قاتارلىق تۈرلەرگە بۆلىنىدۇ. جاۋا گىلەم ساپ يۇڭ يىپنى ئارقاق- ئۆرۈش قىلىپ توقۇلىدۇ. بۆز گىلەم ساپ پاختا يىپنى ئارقاق- ئۆرۈش قىلىپ توقۇلىدۇ. بۇ ئىككى خىل گىلەم يۇزىدە تىۋىت بولمايدۇ ۋە «سۇرگىلەم» دېگەن

ئومۇمىي نام بىلەن ئاتىلىدۇ. زىلچا گىلەم (بۇرۇنقى زامانلاردا يۈك يېپتىن) يېقىنقى ۋە ھازىرقى زامانىدا بۆز يېپتىن توقۇلغان تەگلىككە يۈك يېپتىن تېۋىت چىگىپ توقۇلىدىغان مەھسۇلاتتۇر.

«زىلچا» — «نەپىس»، «گۈزەل»، «سۇپەتلىك» دېگەن مەنالارنى ئىپادىلەيدىغان «زىل» دېگەن سۆزگە «چا» دېگەن ئىسىم ياسىغۇچى قوشۇمچىنىڭ قوشۇلىشىدىن ياسالغان ئىسىم بولۇپ، «نەپىس گىلەم»، «گىلەملەرنىڭ ئەڭ نوچىسى» دېگەن مەنالارنى ئىپادىلەيدۇ.

«زىلچا گىلەم» دېگەن ئاتالغۇ جاۋا گىلەم، بۆز گىلەم ۋە زىلچا گىلەملەر تەڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان قەدىمكى دەۋرلەردە، تېۋىتلىق گىلەمنى سۇر گىلەملەردىن پەرقلەندۈرۈپ ئاتاش سەۋەبىدىن بارلىققا كەلگەن. شۇڭا ئۇ، تېۋىتلىق گىلەمنىڭ ئانا ماكانىدا بارلىققا كەلگەن تۇغما (ئەزەلىي) نامىدۇر. زىلچا گىلەم خوتەندىن باشقا جاي، باشقا رايونلارغا تارقالغانلىقى ئۈچۈن «خوتەن زىلچا گىلىمى» دەپ ئاتىلىپ، كېيىن بارا-بارا قىسقارتىپ «خوتەن گىلىمى» دەپ ئاتىلىدىغان بولغان. بۇ خۇددى «قۇمۇل قوغۇنى»، «ئاتۇش ئەنجۈرى»، «باغدات خورمىسى»، «سۇجۇ كەشتىسى» دېگەندەك مەلۇم ئالاھىدە مەھسۇلاتلارنى شۇ مەھسۇلات چىقىدىغان جاينىڭ نامى بىلەن قوشۇپ ئاتاپ ئەزىزلىغانغا ئوخشاش شۆھرەتلىك ئاتاق بولۇپ، بۇ نامۇ قەدىمدىن تارتىپ داۋاملىشىپ كەلگەن.

ھازىر بىر جەھەتتىن جاۋا گىلەم، بۆز گىلەملەرنى ئىشلەپچىقىرىش، ئىستېمال قىلىشنىڭ جىددىي ئازىيىپ، تاۋار بازىرىدىن چېكىنىشى، يەنە بىر جەھەتتىن زىلچا گىلەمنىڭ نۇسخا ، رەڭ تۈرى، مەھسۇلات تۈرىنىڭ بارغانسىرى كۆپىيىشى، مەھسۇلات مىقدارىنىڭ ئېشىشى، ئىچكى- تاشقى ئىستېمالنىڭ بارغانسىرى ئېشىشىغا ئەگىشىپ، ئۇنىڭ «زىلچا گىلەم»

دېگەن تۇغما نامنى قوللىنىش بارا- بارا ئازىيىپ، «خوتەن گىلىمى» دېگەن ئىنئام نامى (شۆھرەت نامى)نى قوللىنىش بارغانسىرى كەڭ ئومۇملاشماقتا. شۇنداق قىلىپ «خوتەن گىلىمى» دېگەن نام «خوتەن زىلچا گىلىمى»نى كۆرسىتىدىغان خاس ئاتالغۇ بولۇپ قالماقتا.

خوتەن زىلچا گىلىمىنىڭ بارلىققا كېلىشى

خوتەن زىلچىسىنىڭ ئىختىرا ئاساسى بولغان جاۋا گىلەم ناھايىتى ئۇزاق تارىخقا ئىگە. كۆنچى دەريا سىنىڭ ئايىغ ئېقىنىدىكى بۇنىڭدىن 3800 يىللار بۇرۇنقى دەۋرلەرگە تەئەللۇق بولغان گۈمۈگۈ قەبرىستانلىقىدىن كەشىلىكى 1.80 مېتىر، قالدۇق ئۇزۇنلۇقى بىر مېتىر ئەتراپىدىكى جاۋا گىلەم تېپىلغان. بۇ، دۆلىتىمىز، جۇملىدىن شىنجاڭدا بايقالغان، تارىخى ئەڭ ئۇزۇن بولغان جاۋا گىلەم ئەۋرىشكىسىدۇر①. بۇنىڭدىن ئىككى مىڭ يىللار بۇرۇنقى دەۋرگە تەئەللۇق بولغان لوپ ناھىيە ساممۇل قەدىمكى قەبرىستانلىقى، نىيا قەدىمكى شەھرى خارابىسى قاتارلىق جايلاردىن بۇنداق جاۋا گىلەم ئەۋرىشكىلىرى خېلى كۆپ تېپىلدى.

1959- يىلى نىيا قەدىمكى شەھەر خارابىسىدە ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيەلىك قېزىپ تەكشۈرۈشتە بىر پارچە (زىلچا) گىلەم ئەۋرىشكىسى بايقالغان بولۇپ، ئۇ، مىلادىيە 220~225 يىللار ئارىلىقىدىكى دەۋرگە مەنسۇپ دەپ قارالغان. ئۇ، دۆلىتىمىزنىڭ ئارخېئولوگىيەلىك قېزىش ئىشلىرىدا بايقالغان ئەڭ قەدىمكى گىلەم ئەۋرىشكىسى شۇنداقلا دۇنيا بويىچە ئەڭ قەدىمكى گىلەم ھېسابلىنىدۇ②. 1980- يىلى شۇ خارابىدە ئېلىپ بېرىلغان ئىككىنچى قېتىملىق قېزىپ تەكشۈرۈشتە، بىر يولى مويلۇق (تۆتىتلىق)، بىر يولى مويسىز، مويي

(تۈت) ئۇچى كېسىلمەي، لۆڭگە مويغا ئوخشاش ئىلمەك ھالەتتە توقۇلغان (زىلچا) گىلەم بايقالغان. توقۇلۇش تېخنىكىسى ۋە سۈپىتىدىن قارىغاندا... شۇ خارابىدىن 1959- يىلى بايقالغان گىلەمگە قارىغاندا خېلى ئىلگىرى ئورۇندا (تېخمۇ قەدىمىي گىلەم ھېسابلىنىدۇ ـــــ ئا) تۇرىدۇ③. 1995- يىلى شۇ خارابىدە ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيەلىك قېزىشتا 2.36X1.76 مېتىر ۋە 2.90X1.26 مېتىر كېلىدىغان ئىككى پارچە گىلەم بايقالغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئالدىنقىسى چىغ يوللۇق، كېيىنكىسى رەڭدار، ئۇچ بۇلۇڭ ئېچىگە ئادەم شەكلى توقۇلغان. بۇ شىنجاڭدىن تېپىلغان قەدىمكى گىلەملەر ئىچىدىكى ئەڭ چوڭ گىلەم ھېسابلىنىدۇ④. 1984- يىلى لوپ ساھېۋل قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىكى ئارخېئولوگىيەلىك قېزىپ تەكشۈرۈشتە 73 X 76.5 سانتىمېتىر كېلىدىغان ئىگەر زىلچىسى تېپىلغان.

يۇقىرىقىلاردىن مەلۇمكى، شىنجاڭ، جۇملىدىن خوتەندىكى قەدىمكى ئىنسانلار تۆت مىڭ يىللار بۇرۇنقى چاغلاردا يۇڭ يىپنى ئۆرۈش- ئاۋاق قىلىپ، تۈتىسىز جاۋا گىلەم توقۇشنى كەشپ قىلغان. كېيىن، بۇ خىل گىلەملەرنىڭ ئۆرۈش- ئارقاقلىرىنىڭ كېسىشكەن نۇقتىلىرىغا يۇڭ تۈت چىگىپ، چىغ يوللۇق (بىر يولى تۈتىلىق، بىر يولى تۈتىسىز) گىلەم توقۇشنى، ئاندىن تېخمۇ ئىلگىرىلەپ، زىلچا گىلەم توقۇشنى كەشىپ قىلغان. «خوتەن خەلقى بۇنىڭدىن ئىككى مىڭ يىل بۇرۇنلا قويى يۇڭى ئاساسىي خام ئەشيا قىلىنىدىغان چىرايلىق، رەڭدار، ئۆزگىچە نۇسخىلاردىكى زىلچا گىلەم توقۇشقا ماھىر ئىدى»⑤.

مىلادىيەنىڭ ئالدى- كەينىدىكى دەۋرلەردە تارىم ۋادىسىدا كېڭەز ئېكىنچىلىكى بارلىققا كەلگەندىن كېيىن، پاختا يېپتىن بۆز گىلەم توقۇش بارلىققا كەلگەن. ئۇنىڭدىن كېيىن، بۆز يىپ ئۆرۈش- ئارقاقنى چەم، يۇڭ

يېپنى تېۋىت قىلىپ توقۇلىدىغان زىلچا گىلەملەر بارلىققا كەلگەن ۋە ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كەلمەكتە.

زىلچا گىلەم خامئەشيالىرى

زىلچا گىلەمنىڭ ئوڭ يۈزى «تېۋىت يۈزى» دېيىلىدۇ. تېۋىتلارنىڭ ئۇستۇن ئۇچلىرى ئۆزىدىكى ھەر خىل رەڭلەر ئارقىلىق گىلەم گۈللىرىنى ھاسىل قىلىدۇ. تېۋىتلارنىڭ يىلتىزى تەگلىككە ئولغاپ چىگىش (« ») ئۇسۇلىدا چىگىپ چىقىلىدۇ. ئۆرۈش يېپلارنىڭ ئارقاق يېپلارنى گىرەگە ئېلىشىدىن ھاسىل بولىدىغان ۋە تېۋىت يىلتىزلىرىنى تۇتۇپ تۇرىدىغان قاتتىق تەگ قىسمى «چەم» دېيىلىدۇ. شۇ سەۋەبتىن، گىلەمنىڭ تەتۇر يۈزى «چەم يۈزى» دېيىلىدۇ. ھازىرقى گىلەملەرنىڭ چەم قىسمى پۈتۈنلەي ۋۆز يېپ ئۆرۈش- ئارقاقلاردىن توقۇلىدۇ.

گىلەمگە تېۋىت چىگىشكە ئىشلىتىلىدىغان يۇڭ يېپلار «يۇڭ شوينا» ياكى «گىلەم شوينىسى» دېيىلىدۇ. تېۋىتلىق يۇڭ شوينىلار قەدىمدىن تارتىپ خوتەن قوينىڭ يۇڭىنى خامئەشيا قىلىپ يىكچاق ئارقىلىق ئىگىرىپ تەييارلانغان. يېقىنقى يېرىم ئەسىردىن بۇيان يېپ ئىگىرىش ماشىنىلىرىدا ئىگىرىلگەن يېپ ئىشلىتىلىدىغان بولدى. شۇنداقتىمۇ، ئىچكى بازاردا سېتىلىدىغان قىسمەن گىلەملەر ھېلىمۇ قولدا ئىگىرىلگەن شوينىلار ئارقىلىق توقۇلىدۇ.

خوتەن قويى خوتەن ۋىلايىتى ۋە ئۇنىڭ شەرقىدىكى چەرچەن قاتارلىق جايلاردا قەدىمدىن تارتىپ بېقىلىپ كەلگەن قوي سورتى بولۇپ، يۇڭىنىڭ رەڭگى ئاق، سەل- پەل بۇدىرە، تالاسى ئۇزۇن، يېرىم يىرىك، ئېلاستىكلىقى كۆچلۈك، پارقىراق، سوزۇلۇشقا، سۈركىلىشكە چىداملىق كېلىدۇ. ئاساسلىقچە سۈنىمايدۇ ۋە يېتىۋالمايدۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە رەڭ

سۈمۈرۈش ۋە رەڭ تۈتۈش ئىقتىدارى ئالاھىدە ياخشى. شۇڭا، كونىراپ كەتسىمۇ رەڭگىنى يوقاتمايدۇ. خوتەن گىلىمىنىڭ شۆھرەت قازىنىشىدا توقۇش ھۈنەر- سەنئىتى، مىللىي ئۇسلۇب، جۈرالىق، چىرايلىقلىقى قاتارلىق ئامىللاردىن ئۆزگە خوتەن قويىنىڭ يۇڭىدىن توقۇلغانلىقىمۇ مۇھىم بىر ئامىل ھېسابلىنىدۇ.

خوتەن گىلىمىنىڭ بويىق ئالاھىدىلىكى

خوتەن گىلىمىنىڭ ئۆرۈش يېپلىرى بويالمايى، ئەسلى رەڭدە ئىشلىتىلىدۇ. ئارقاق يېپلىرى كۆپىنچە سۇس قىزىل، سۇس كۆك رەڭلەردە بويۇلىدۇ. ئەسلى رەڭ گىلەملەرنىڭ تۈۋىت يېپلىرىغا تەبىئىي رەڭلىك (قويۇنىڭ تېنىدىن ئېلىنغان ھالەتتىكى ئاق، قارا، بوز قاتارلىق رەڭلەردىكى) شويىنا ئىشلىتىلىدۇ. لېكىن، بۇنداق گىلەملەر ناھايىتى ئاز ئىشلەپچىقىرىلىدۇ. مۇتلەق كۆپ سانىدىكى گىلەملەرگە بويالغان يېپلاردىن تۈۋىت چىگىلىدۇ. بويالما تۈۋىتلىق گىلەملەرگە ئاز ساندا ئاق- قارا قاتارلىق ئەسلى رەڭ يېپلار ئىشلىتىلگەندىن سىرت، كۆپ قىسىم تۈۋىت يېپلىرى بويالما ئىشلىتىلىدۇ.

گىلەم شويىنا يېپلىرىنى بويىشقا، بۇرۇنقى ۋاقىتلاردا بوزغۇن، ئوردان يىلتىزى، تۈخۈمەك چېچىكى، داۋا، ئانار پوستى، سامان، كېۋەز شاكىلى قاتارلىق ئۆسۈملۈك بويىق ماتېرىياللىرى ۋە تەبىئىي نىلرەڭ ئىشلىتىلگەن. 19- ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلاپ بىر قىسىم سانائەت بويىقلىرى ئىشلىتىلىشكە باشلىغان. 1960- يىللاردىن كېيىن كىسلاتالىق سانائەت بويىقلىرىنى ئىشلىتىش ئومۇملاشتى. خوتەن گىلەملىرىگە ئومۇمەن قېنىق، توق رەڭلىك شويىنىلار كۆپرەك ئىشلىتىلىدۇ. شۇڭا گىلەم مەھسۇلاتلىرى ئالاھىدە رەڭدار، شوخ، كۆركەم بولىدۇ. رەڭ تۈتۈش ئىقتىدارى ياخشى

بولۇپ، ئاساسلىقچە ئۆگۈپ كەتمەيدۇ.

خوتەن گىلەمنىڭ نۇسخا- رەڭ تۈرلىرى

گىلەم نۇسخىلىرى ئومۇمىي جەھەتتىن گۈل نۇسخىلىرى ۋە شەكىل نۇسخىلىرىغا بۆلىنىدۇ. يەنى گىلەم گۈل نۇسخىلىرى ـــ گىلەم يۈزىدە قايسى خىل گۈل- نەقش ئوبرازى ياكى گۈل شەكىل ئوبرازى ئاساسىي ئورۇندا تۇرغانلىقى ۋە ئۇلارنىڭ گىلەم يۈزىگە قانداق ئورۇنلاشتۇرۇلغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. ئەنئەنىۋى گۈل نۇسخىلىرىدىن ھازىرغىچە بايقالغىنى كەلكۈن نۇسخا، يۇلتۇز نۇسخا، ئانارگۈل نۇسخا، شام (چىراق) نۇسخا، پاختا نۇسخا، بەشچېچەك نۇسخا، چاچما نۇسخا، ئىران نۇسخا، جاينامаз نۇسخا، لوڭقا نۇسخا، ھەنزىرە نۇسخا قاتارلىق 11 خىلغا بارىدۇ. 1950- يىللاردىن كېيىن، ئەدىيال نۇسخا، ئوبراز نۇسخا، خاتىرە نۇسخا، غازى نۇسخا، ئىلھام نۇسخا، شاھمات نۇسخا، كېپىنەك نۇسخا، راۋاب نۇسخا، ناسۋال قاپاق نۇسخا، ئەقلىيە نۇسخا، مۇستەقىل نەقش نۇسخا قاتارلىق يېڭى نۇسخىلار بارلىققا كېلىپ، نۇسخا تۈرلىرى تېخىمۇ بېيىدى. بۇلار ئاساسىي نۇسخىلار بولۇپ، ئۇلارنىڭ بەزىسىنىڭ قىسمەن پەرقلىق قېرىنداش نۇسخىسى بار. مەسىلەن، ئەدىيال نۇسخا گىلەم: پالاس ئەدىيال، پەتنۇس ئەدىيال، گىجىم ئەدىيال، مەغەز ئەدىيال، شاخ ئەدىيال، بۆرەك ئەدىيال، كارۋات ئەدىيال قاتارلىق يەتتە قېرىنداش نۇسخىغا بۆلىنىدۇ. بۇلارنىڭ بەزىسىنىڭ يەنە قىسمەن پەرقلىنىدىغان بالچۇق نۇسخىلىرى بار. بۇلارنى ھېسابقا ئالغاندا، خوتەن گىلەمنىڭ گۈل نۇسخىلىرى 50، 60 خىلغا يېتىدۇ.

رەڭ تۈرى دېگىنىمىز ھەر خىل نۇسخىدا توقۇلغان گىلەملەرنىڭ تەگلىك رەڭ پەرقىنى كۆرسىتىدۇ. بەزى نۇسخىلار بىر خىلا تەگلىك

رەڭدە توقۇلىدۇ. بەزىلىرىنىڭ بىر قانچە خىل تەگلىك رەڭ تۈرى بولىدۇ. مەسىلەن، بەشچېچەك نۇسخا گىلەم ئال، قىزىل، سېغىزرەڭ، كۆك تەگلىك رەڭلەردە؛ غازى نۇسخا گىلەم كۆك، ھاۋا رەڭ، ئاچ ھاۋا رەڭ، مەلله رەڭ، ئال تەگلىك رەڭلەردە توقۇلىدۇ. تەگلىك رەڭ ئۆزگەرسە گۈللەرنىڭ شەكلى ۋە جايلىشىشى ئۆزگەرمەيدۇ. ئەمما، گۈل رەڭلىرىدە مۇناسىپ ئۆزگىرىش بولىدۇ. خوتەن گىلىمىنىڭ تەگلىك رەڭ ئۆزگىرىشلىرى 100 خىلدىن ئاشىدۇ.

گىلەمنىڭ گۈل نۇسخا پەرقىدىن باشقا، شەكىل تۈرى پەرقىمۇ بار. گىلەمنىڭ شەكىل تۈرى دېگىنىمىز گىلەمنىڭ قانداق شەكىلدە توقۇلۇش پەرقىنى كۆرسىتىدۇ. ئەنئەنىۋى گىلەم شەكىللىرى: ئۇزۇن چاسا شەكىللىك، چىڭ چاسا شەكىللىك، خۇرجۇن شەكىللىك، ئىگەر قېپى شەكىللىك، مەرۇزە شەكىللىك، قۇشقۇن- تۆشباغ شەكىللىك قاتارلىق ئالتە خىلغا باراتتى. يېقىنقى ۋاقىتلاردا يۇمۇلاق شەكىللىك، تۇخۇمسىمان شەكىللىك، چۇلاق بۇرجەك شەكىللىك قاتارلىق يېڭى شەكىل تۈرلىرى بارلىققا كەلدى.

خوتەن گىلەمچىلىكىنىڭ يېڭى باھارى

يېقىنقى يېرىم ئەسىردىن بۇيان، نەچچە مىڭ يىللىق تارىخقا ئىگە خوتەن گىلەمچىلىكى ئەنئەنىگە ۋارىسلىق قىلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، مىسلىسىز تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى. 1950- يىلى «خوتەن ۋىلايەتلىك گىلەم كارخانىسى» قۇرۇلغان ئىدى. بۇ كارخانا 1950- يىللارنىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلاپ گىلەمنىڭ ئۆرۈش- ئارقاقلىرىغا قول يېپى ئىشلىتىش ئورنىغا زاۋۇت يېپى ئىشلىتىشنى يولغا قويدى. 1960- يىللاردا گىلەم شوينىلىرىنى كىسلاتالىق بويىاق بىلەن پار ئارقىلىق بويىاشنى يولغا قويدى. بۇياق

ئۆلچىمى بىرلىككە كېلىپ، گىلەم شوينىلىرىنى 500 خىلدىن ئارتۇق رەڭدە بويىاش ئىشقا ئاشۇرۇلدى.

1970- يىللارنىڭ باشلىرىدا خەرىتىگە قاراپ گىلەم توقۇش يولغا قويۇلدى. ناھىيە، يېزىلار، باشقا ئورۇنلاردىكى ئۆلكىلەر ئۆچۈن نۇرغۇن گىلەمچى ئۇستىلار تەربىيەلەپ يېتىشتۇرۇپ بېرىلدى. شۇ يىللاردا يەنە خەلقئارا ئۆە ئىچكى بازارلارنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن، ئەسلىدىكى 360 قۇرلۇق گىلەملەردىن سىرت، 400 قۇرلۇق، 450 قۇرلۇق، 540 قۇرلۇق، 720 قۇرلۇق، 900 قۇرلۇق گىلەم توقۇش ئىشقا ئاشۇرۇلدى (360 قۇرلۇق گىلەمنىڭ ھەر بىر كۋادراتىمېتىر يۈزىگە 129 مىڭ تال تۈت چىگىلسە، 900 قۇرلۇق گىلەمنىڭ ھەر بىر كۋادراتىمېتىرىغا 810 مىڭ تال تۈت چىگىلىدۇ). 1980- يىللاردا گىلەمنى ماشىنا ئارقىلىق يۇيۇپ تاراپ سورتلاش يولغا قويۇلدى. 1990- يىللاردا ئەنئەنىۋى يەرلىك بويىاقلار بىلەن يېپ بويىاپ گىلەم توقۇش ئۆە ئەسلى رەڭ گىلەم توقۇش ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى.

دېمەك، ھازىر خوتەن گىلىمى 50 خىلدىن ئارتۇق گۈل نۇسخىسى، 100 خىلدىن ئارتۇق تەگلىك رەڭ تۈرى، 10 خىلغا يېقىن شەكىل تۈرى ۋە ئالتە خىل زىچلىق ئۆلچىمىدە توقۇلىدۇ. بۇنىڭدىن سىرت ئەسلى رەڭ گىلەم ۋە بويىاق رەڭدار گىلەم، تەبىئىي بويىاق ۋە سانائەت بويىاقلىرىدا بويالغان يىپلاردىن توقۇلغان گىلەم، يۈڭ چەملىك گىلەم، بۆز چەملىك گىلەم، بۆز چەم يىپەك تۈتىلىق گىلەم قاتارلىقلارنى ھېسابقا ئالغاندا، خوتەن گىلەملىرىنىڭ ئوخشاش بولمىغان مەھسۇلات تۈرى، گۈل نۇسخا

تۇرى، تەگلىك رەڭ تۇرى ۋە شەكىل تۇردىدە توقۇلۇۋاتقان سورتلىرى نەچچە مىڭ خىلغا باردۇ.

ئىسلاھات- ئېچىۋېتىش يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، خوتەن گىلەمچىلىكى يېڭى تەرەققىيات پۇرسىتىگە ئېرىشتى. كەسىپي گىلەمچى ئائىلىلەر ۋە خۇسۇسىي گىلەم كارخانىلىرى شىددەت بىلەن كۆپەيدى. 1990- يىللاردىن باشلاپ پولات قۇرۇلمىلىق گىلەم توقۇش دۇكانلىرى ئەنئەنىۋى ياغاچ دۇكانلارنىڭ ئورنىنى ئېلىپ، تېز ئۇمۇملاشتى. 1990- يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ گىلەمچىلىك خوتەننىڭ بەش مۇھىم تۇۋرۇك كەسپىنىڭ بىرى قىلىپ بېكىتىلدى. شۇنىڭغا مۇناسىپ ھالدا خوتەن قويىنىڭ نەسلىنى ساپلاشتۇرۇش ۋە سانىنى كۆپەيتىشكە ئەھمىيەت بېرىلدى. ھازىر ۋىلايەت بويىچە بېقىلۇاتقان خوتەن قويى ئىككى مىليۇن 700 مىڭ تۇياقتىن ئاشىدۇ. گىلەمچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان ئائىلە 25 مىڭدىن، ئەمگەك كۈچى 60 مىڭ نەپەردىن ئاشىدۇ. ئىچكى- تاشقى بازارلاردا گىلەم سودىسى بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان تىجارەتچىلەر ئىككى مىڭ نەپەرگە يېقىنلىشىدۇ. يىللىق گىلەم مەھسۇلاتى 880 مىڭ كۋادىرات مېتردىن ئاشىدۇ.

2008- يىلى خوتەندە دۆلەت بويىچە تۇنجى «گىلەم مۇزېيى» قۇرۇلدى. ھازىر خوتەن گىلەملىرى ئاپتونۇم رايونىمىز ۋە مەملىكەت ئىچىدە سېتىلىپلا قالماي، دۇنيادىكى 20 نەچچە دۆلەت ۋە رايونغا سېتىلماقتا. ئۇ خوتەن قاشتېشى، خوتەن ئەتلىسى، ئۇيغۇر دوپپىلىرى بىلەن بىر قاتاردا نادىر بەدىئىي سەنئەت ئەسىرى، ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ

سموۋۇلى ۋە ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ يەرلىك ئالاھىدە كۈزىر مەھسۇلاتى سۈپىتىدە مەملىكەت ئىچى ۋە سرتىدا تېخىمۇ شۆھرەت قازانماقتا.

ئىزاھاتلار:

① «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ئارخېئولوگىيەسىدىكى يېڭى بايقاشلار» (خەنزۇچە) شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1995- يىل 1- نەشرى 1- باسمىسى 93- 95- بەتلەر.

② «شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى» ژۇرنىلى (ئۇيغۇرچە) 1994- يىللىق 3- سان. 51- بەت.

③ «شىنجاڭ ئونۈرسىتېتى ئىلمىي ژورنىلى» (ئىجتىمائىي پەن قىسمى). ئۇيغۇرچە. 1985- يىللىق 2- سان 28- 73- بەتلەر.

④ «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ژۇرنىلى» 1996- يىللىق بىرلەشمە 1- 2- سان. 44- بەت.

⑤ «ياڭرىدى ھەر ياندا ساز» (خەنزۇچە)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1999- يىلى 1- نەشرى 1- باسمىسى 266- بەت.

مۇھەممەت ئابدۇللا ھاجى

خوتەننىڭ ئازادلىقتىن ئىلگىرىكى سودا ـ سانائىتى ھەققىدە

1878ـ يىلى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ياقۇپبەگ ھاكىمىيىتىنى تارمار قىلىپ، جەنۇبىي شىنجاڭنى قايتۇرۇۋالغاندىن كېيىن، جەمئىيەتتە تىنچلىق ـ ئەمىنلىك بارلىققا كېلىپ، سودا ـ سانائەت ئىشلىرى راۋاجلىنىشقا باشلايدۇ. جۈملىدىن خوتەندە چەت ئەللەر بىلەن بىۋاستە سودا قىلىدىغان سودا يوللىرى ئېچىلىدۇ. مەسىلەن، 1880ـ يىلى لوپ ناھىيەسىنىڭ دول كەنتىدىكى مۇھەممەت ھاجى ئوغۇللىرى توختى مۇھەممەت ھاجى، روزى ھاجى، راشىدىن ھاجىلارنى 40 ئات يېپەك بىلەن ھىندىستانغا سودىغا ماڭغۇزىدۇ. ئۇلا تىبەت يولى بىلەن ھىندىستانغا بېرىپ، ئۇ يەردىن نۇرغۇن گەزمال ۋە چەرچىن ماللارنى ئېلىپ كېلىپ كۆپ پايدا ئالىدۇ. بۇنى كۆرگەن باشقا كىشىلەر لاداق يولىنىڭ خەتەرلىك ۋە جەبرى جاپالىق بولۇشىغا قارىماي، ھىندىستان بىلەن سودا قىلىشقا باشلايدۇ. ئىلچى كونىشەھەرنىڭ گۈجان دەرۋازىسىدىن يۈسۈپ ھاجى، بەردى ھاجى، مىراپ ھاجى، تارى ھاجى؛ ناۋاغدىن سەلىم ھاجى، ئىمىن ھاجى؛ يۇرۇقئاشتىن نەمەتجان ھاجى، داۋۇت ھاجى، ئەلەم ئاخۇنۇم؛ ئاقتاش كەنتىدىن مەسۇم ھاجى، يۈسۈپ ئاخۇنباي ۋە ئۆزبېك سودىگەرلەردىن ئابدۇللا ھاجى،

غوپۇر ھاجى، مۇساجان ھاجى قاتارلىق نۇرغۇن كىشىلەر خوتەننىڭ گىلەم، كىگىز، يۇڭ، تېرە، تېۋىت قاتارلىق مالىلىرىنى تاشكەنت، قوقان، ئەنجان، مەرغىلان، بۇخارا، نەمەنگان قاتارلىق شەھەرلەرگە ئاپىرىپ سېتىپ، ئۇ جايلارنىڭ مەھسۇلاتىنى خوتەنگە ئەكىلىپ سېتىپ، ناھايىتى نۇرغۇن پايدا ئالىدۇ. سودىگەرلەرنىڭ كۆپىيىشى ھەم سودىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، خوتەن بازىرى ھەر قايسى ئەللەردىن كەلتۈرۈلگەن ماللارغا تولۇپ، ئاۋات سودا مەنزىرىسى بارلىققا كېلىدۇ.

بۇلاردىن باشقا يەنە، خوتەننىڭ ئۇستا ھۈنەرۋەنلىرى ۋە ئىشلەمچىلىرىدىن ئوتتۇرا ئاسىيا شەھەرلىرىگە چىقىپ ئىشلەپ، پۇل تېپىپ باي بولۇپ قايتىپ كېلىدىغانلارمۇ خېلى كۆپ ئىدى. مەسىلەن، خوتەن شەھىرى ئىچىدىن قۇربان ھاجى خارەت دېگەن كىشى ئەنجانىدا ئۈزۈن ۋاقىت تۇرۇپ ياغاچچىلىق (خارەتچىلىق) قىلغانلىقى ئۈچۈن قۇربان ھاجى ئەنجان دەپ ئاتالغان. بۇزان چامغۇرچىدىن رەھمەت ئاخۇن ئۇستام، ساۋۇر ئاخۇن قاتارلىق كىشىلەر بەقەسەم توقۇپ، مەمەت ئەسەت قاتارلىق كىشىلەر مەدىكارچىلىق قىلىپ كۆپ پۇل تېپىپ، باي بولۇپ قايتىپ كەلگەن.

سودىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، ھەر خىل سانائەت كارخانىلىرىمۇ بارلىققا كېلىشكە باشلىدى. قەشقەرلىك ئاخۇنباي دېگەن كىشى 300- 400 ئىشچىسى بىلەن يۇڭ توقۇيدىغان مويكا قۇرغانىدى. ئۇنىڭ سودىغا مەسئۇل بولغان ئادەملىرى يۇڭ، تېرە، تېۋىت، داۋغان، يىپەك، سەرنەخ قاتارلىق خام ماللارنى قەشقەرگە ئاپىرىپ سېتىپ، قەشقەردىن گەزمال، تۆمۈر، چىنە، قەنت- كىزەك، گۈڭگۈرت، ياغ قاتارلىق ماللارنى خوتەنگە ئېلىپ كېلىپ ساتىدۇ. شۇ چاغلاردا خوتەندىكى 24 چوڭ سارايىنىڭ ھۈجرىلىرى ماللارغا لىق تولۇپ كېتەتتى. بۇنىڭدىن باشقا غوپۇرجان

هاجى، نەمەتجان هاجىنىڭ ئوغلى ئابدۇللاجان قارىلارنىڭ يۇڭ يۈيۈش مويكىسى، جېلىل هاجى، قادىر هاجى، مەمەت باباباي دېگەن ئۆزبېك سودىگەرلەرنىڭ يېپەك ئىشلەپچىقىرىش كارخانىلىرى بار ئىدى. سانائەت خامئەشيالىرىغا ئېھتىياجلىق نۇرغۇن سودىگەرلەر، دېھقانلارنىڭ خام ماللىرىنى ئەرزان باھادا سېتىۋېلىپ، ئۇلارنى پىششىقلاپ ئىشلەپ قىممەت باھادا سېتىش ئارقىلىقمۇ ناھايىتى كۆپ پايدا ئالاتتى.

سوۋېت ئىتتىپاقى قەشقەردە «سوۋسىن تۈرك» سودا ئىدارىسىنى قۇرۇپ، ئوتتۇرا ئاسىيا يولى توسۇلغاندىن كېيىن، قەشقەردە دوگۇار ئاساسىدا مال ئالماشتۇرۇلىدىغان بولدى. شۇ چاغلاردا قەشقەردىكى مۆيدىنجان باي بىلەن خوتەندىكى غۇپۇرجان هاجى قاتارلىق سودىگەرلەر تېخىمۇ كۆپ پايدىغا ئېرىشىش ئۈچۈن ئۆز ئارا شېرىكلىشىدۇ. ئۇلار خوتەننىڭ خام ماللىرىنى قوقەندىكى پىلە ئۇرۇقى شىركىتى بىلەن دوگۇارلىشىپ ئۇلارغا ئۆتكۈزىدۇ؛ ئۇلاردىن خوتەنگە يىلىغا 160 مىڭ قۇتا پىلە ئۇرۇقى ئەكەلدۈرىدۇ. ئەسلىدە بىر قۇتا پىلە ئۇرۇقى بىر سەر تۆت مىسقال كۈمۈشكە توختىسىمۇ، لېكىن ئۇلار بۇنى ئىككى سەر بەش مىسقال كۈمۈشكە ساتىدۇ. شۇنداق بولسىمۇ، پىلە بېقىش ئارقىلىق كۆپ پايدىغا ئېرىشكىلى بولىدىغانلىقىنى بىلگەن دېھقانلار پىلە ئۇرۇقىنى تالىشىپ سېتىۋالاتتى.

1924- يىلى ماشاۋۇ خوتەنگە دوتەي بولۇپ كېلىپ، پىلە ئۇرۇقى سودىسى ئارقىلىق كۆپ پايدىغا ئېرىشكىلى بولىدىغانلىقىنى بىلگەندىن كېيىن، قەشقەردىكى سوۋېت كونسۇلى بىلەن سۆزلىشىپ، بۇ ئۇرۇقنى خەت دارىن دېگەن تۇغقىنىغا ئېلىپ بېرىش ئارقىلىق نۇرغۇن كۈمۈش تەڭگە ئىگە بولىدۇ.

دېھقانلار بىر يىل جاپالىق ئىشلەپ پىلە چىقارسا، خۇدابەردى باي

باشلىق پىلە ئېلىپ يېپەك تارتىدىغان بايلار بىرلىشىپ، پىلىگە ئەرزان باھا قويىاتتى. دېھقانلار سېتىپ بېرىشكە ئۇنىمىسا، ئۇلارپىلە سودىسى قىلىشىنى توختىتاتتى. ئامالسىز قالغان دېھقانلار پىلىنى ئەرزان باھادا سېتىشقا مەجبۇر بولۇپ، بىر يىل سىڭدۇرگەن جاپالىق ئەمگىكىگە چۈشلۈق كىرىم قىلالمايىتتى. شۇڭا، پىلىچىلىكتىن بولىدىغان هەممە پايدا پىلىكەش بايلارغىلا بولاتتى. شۇ چاغلاردا خۇدابەردى بايىنىڭ چوڭ كارخانىسىدا 80 قازانىدا، كىچىك كارخانىسىدا 28 قازاندا پىلە تارتىلىپ يېپەك ئىشلەپچىقىرىلاتتى، 40 دۇكانىدا ئالىي گىلەم توقۇلاتتى. خۇدابەردى بايىنىڭ يەنە ئۇچەي پىششىقلاپ ئىشلەش كارخانىسىمۇ بولۇپ، بۇ كارخانا تۆت داچەنىدىن ئۇچەي ئېلىپ پىششىقلاپ ئىشلەپ، ئۇنى 25 داچەنىدىن ساتاتتى. بۇ بايىنىڭ يىللىق كىرىمى 200 مىڭ سەر كۇمۇشتىن ئاشاتتى. بۇنىڭدىن باشقا، كىركىن دېگەن چەت ئەللىك ئەجنەبىنىڭمۇ يېپەك، گىلەم، شايى، بەقەسەم توقۇيدىغان خېلى چوڭ كارخانىسى بولۇپ، ئۇنىڭدا خوتەنلىك ئۇستا هۇنەرۋەنلىرىدىن تۇردى ئاخۇن، ئىمىر ئاخۇن قاتارلىقلارمۇ ئىشلەيتتى. ئۇلارغا بېرىلىدىغان ئىش هەققى ئاز بولسىمۇ، ئۇلار ئامالسىزلىقتىن تۇرمۇشىنى قامداش ئۈچۈن ئىشلەيتتى. چۈنكى، ئۇ چاغلاردا خوتەنلىك سودىگەرلەرنىڭ كارخانا قۇرغۇدەك دەسمايىسى بولمىغاچقا، سودا- سانائەت ئىشلىرى ئاساسەن چەت ئەللىك بايلارنىڭ چاڭگىلىدا ئىدى.

شۇ چاغلاردا يەنە، خوتەن بىلەن هىندىستان ئارىلىقىدا قاتناپ يۈرۈپ سودا قىلىدىغان سودىگەرلەردىن دول كەنتىدىن روزى هاجى، ئابدۇراخمان خەلىپە هاجى؛ يۈرۈڭقاشتىن ئابلاجان قارىم، لوپتىن قۇربان نىياز هاجى قاتارلىقلار بار ئىدى. ئۇلار هىندىستانغا مەشئوت(يېپەك)، جەينامار، كىگىز، شايى، ئەتلەس، قاشتېشى، چىنە قاتارلىق ماللارنى ئېلىپ بېرىپ، مالنى مالغا ئالماشتۇرۇپ كېلەتتى. 18 كۇنلۇك بۇ تاغ يولى

ئىنتايىن خەتەرلىك بولغانلىقى، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئات- ئۇلاغلارغا يەيدىغان ئۇزۇق بولمىغانلىقى ۋە دائىم ئىس ئېلىپ كېتىش ھادىسىلىرى يۈز بېرىپ تۇرىدىغانلىقى ئۈچۈن، ئات- ئۇلاغ ۋە ئادەملەر كۆپلەپ ئۆلۈپ كېتەتتى، بەزىلىرىنىڭ پۈت- قوللىرى ئۇششۇپ قالاتتى، شۇنداق بولسىمۇ، چەت ئەللەر بىلەن بولغان سودىنىڭ راۋاجلىنىشى بىلەن بىللە، ئىچكى ئۆلكىلەر بىلەن بولغان سودىمۇ ئىنتايىن جانلانغانىدى. خوتەن شەھەر ئىچىدىن سۈپۈرگە ھاجى، مەتتۆمۇر ئاخۇن ۋە ئىسھاقجان (ئۆزبېك) دېگەن سودىگەرلەر ئىچكى ئۆلكىلەرگە بېرىپ سودا قىلاتتى. 1915- يىلى روزى ھاجى ھىندىستان بىلەن سودا قىلىشنى توختىتىپ، تۇرپاننى مەركەز قىلىپ، خاتىجۇ قاتارلىق جايلاردىن ھەر خىل تاۋار- دۇردۇن، چىنە ۋە باشقا چەرچىن مال، دورا- دەرمەكلەرنى ئېلىپ كېلىپ، شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى ۋىلايەت، ناھىيىلىرىگە ئاپىرىپ ساتاتتى. بۇنىڭدىن باشقا كېرىيەدىن ئوسمان ھاجى قودەي، سىدىق ئاخۇن قودەي قاتارلىق سودىگەرلەر دۇنخۇاك ئارقىلىق ئىچكى ئۆلكىلەرگە بېرىپ سودا قىلىپ تۇراتتى. ھەتتا ئۇلار كاۋاۋىچىن دەرىخىنى ئېلىپ كېلىپ، ئۆز بېغىدا يەرلەشتۈرگەن. گۈما، قاراقاش، ئىلچى، لوپ، چىرا، كېرىيە قاتارلىق جايلاردا يەنە چەت ئەللىكلەرگە دېھقانلارنىڭ خام ماللىرىنى ئەرزان ئېلىپ بېرەلەيدىغان دەللاللارمۇ بار ئىدى.

خوتەن ناھايىتى باي جاي بولسىمۇ، ئەمما چەت ئەللىك ۋە يەرلىك بايلارنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيەسى ئاستىدا، دېھقانلار ناھايىتى نامرات تۇرمۇش كەچۈرەتتى. 1938- يىلى شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتى چەت ئەللىكلەرنى ئۆز يۇرتىغا قايتۇرۇپ، نامدار بايلارنى تۇتقۇن قىلىپ، ئۇلارنىڭ مال- مۈلكىنى مۇسادىرە قىلغاندىن كېيىن، قەشقەردىكى «سوۋسن تۈرك» سودا ئىدارىسى بىلەن دوگۈارلىششقا سودىگەر چىقماي قالدۇ. شۇ سەۋەبتىن،

بىر نەچچە سودىگەر بىرلىشىپ «بىرلىك شىركىتى»، «پىلە- پاختا شىركىتى»، «دېھقانلار شىركىتى»، «ئىتتىپاق شىركىتى» قاتارلىق شىركەتلەرنى قۇرغان بولسىمۇ، لېكىن شېكى شىسەي ھۆكۈمىتىنىڭ ھەر خىل باج- سېلىقلىرى تۈپەيلىدىن، بۇ شىركەتلەر ئازقا- ئازقىدىن تاقىلىپ، ئۇلارغا پاي قوشقانلارنىڭ قولىغا ھېچنىمە تەگمەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن، سودا ئىشلىرى بارغانسېرى زاۋاللىققا يۈزلىنىپ، خەلقنىڭ تۇرمۇشى تېخىمۇ نامراتلىشىدۇ.

1944- يىلى شىنجاڭدا گومىنداڭ ھاكىمىيىتى تىكلەنگەندىن كېيىن، بازاردا مال باھاسى ئۆرلەپ پۇل پاخاللىشىپ، خەلق ئاچ- يالىڭاچلىق تۇرمۇشقا قالغاندى. 1949- يىلى ئۆلكە ئازاد بولغاندىن كېيىن، ئۇلۇغ جۇڭگو كوممونىستىك پارتىيەسىنىڭ رەھبەرلىكىدە، خوتەننىڭ سودا- ئىشلىرى زور دەرىجىدە يۈكسەلدى. بولۇپمۇ 3- ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، سودا- سانائەت ئىشلىرى تېخىمۇ يۈكسلىپ، خەلقنىڭ تۇرمۇشى بارغانسېرى ياخشىلىنىشقا باشلىدى.

مەھەممەد ھېيت ھاجىم

خوتەننىڭ يېقىنقى زاماندىكى سودا - تىجارەت ئەھۋالى

تارىختا ئۇدۇن نامى بىلەن ئاتالغان «يىپەك يولى»، «قاشتېشى ماكانى» دەپ شۆھرەتلەنگەن خوتەن دىيارى شەرق بىلەن غەرپنىڭ سودا، مەدەنىيەت تۇگۇنى بولۇشتەك جۇغراپىيىلىك ئورنى، ئالاھىدە ئەۋزەل شارائىتى تۈپەيلى نۇرغۇن توقۇش، يونۇش، قېزىش، بېقىشنى ئۆز ئىچىگە ئالغان قول ھۈنەرۋەنچىلىك، باقمىچىلىق، توقۇمىچىلىق سانائىتىنى ۋۇجۇتقا كەلتۈرگەن ئىدى.

خوتەننىڭ قول سانائەت ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتى تەبىئى ھالدا ئۆزىنىڭ، ئۆز جايىنىڭ ئىستىمالىدىن ھالقىپ توۋار- تىجارەت بازىرىنى ۋە مۇناسىپ ھالدىكى تىجارەتچى، سودىگەرلەر تەبىقىسىنى، يىراق چەتئەللەرگە مال يۆتكەپ ساتىدىغان ئالماشتۇرغۇچىلار سېپىنى يارىتتى. ئۇلار خوتەندە پىششىقلاپ ئىشلەنگەن قول ھۈنەرۋەنچىلىك تۈرىدىكى مال ھەم خام ئەشيالارنى ئەتراپتىكى قوشنا دۆلەتلەرگە، ئىچكىرى جايلارغا ئاپىرىپ ساتسا، ئۇ يەرلەردىن زۆرۈر دەپ قارىغان نەرسىلەرنى خوتەنگە يۆتكەپ كېلەتتى. بۇ خىل ئالماشتۇرۇش بىر تەرەپتىن بازارلارنى ئاۋاتلاشتۇرۇپ سودىگەرلەرنى زور دەرىجىدە پۇل- بايلىققا ئىگە قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن

يەرلىك ھۈنەر- سانائەتنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش، كىشىلەر (مەبلەغ سالغۇچىلار) نى جەلپ قىلىشقا تۈرتكە بولغان ئىدى.... مانا، شۇ سەۋەبتىن خوتەننىڭ يېقىنقى زامان تارىخىدا تەسىرى چوڭ، بايلىقى كۆپ بولغان خېلى نۇرغۇن نامدار سودىگەر- بايلار، چارۋىدارلار بارلىققا كەلدى. ئۇلار ھىندىستان، كەشمىر تەرەپلەرگە خوتەندە ئىشلەنگەن جايناماز، خام يىپەك (مەشۇت)، تىۋىت، ئۇچەي... قاتارلىقلارنى تايلاپ، ئاتقا ئارتىپ ئاپىرىپ ساتاتتى. ھىندىستان، كەشمىر تەرەپتىن ئىپار، ھەر خىل دورا، ياردان، دەرياى، تاۋار- دۇردۇن، داكا... دىگەندەك تاۋارلارنى يۆتكەپ كېلىشەتتى. ئەنجان تەرەپكىمۇ ئوخشاشلا يىپەك، گىلەم، يۇڭ، تېرە، ئۇچەي، ئەلتىرە... قاتارلىق خام ماللارنى يۆتكەپ سېتىپ، ئۇ يەردىن گەزمال، ھەر خىل يىنىك سانائەت مەللىرى، تۇرمۇش بۇيۇملىرىنى ئېلىپ كېلىشەتتى.

بۇ مالىلار ئەنئەنىۋى كارۋان يوللىرىدا پۈتۈنلەي ئات- خېچىرلار ئارقىلىق توشۇلاتتى. سەپەردە نەچچە ئون ئات- ئۇلاغ بىر كارۋان قىلىنىپ، ئۇلاغلارنى ھەيدەشكە ئاتچى- چاكارلار يالىلىشاتتى، چاكارلارغا كارۋان بېشى مەسئۇل قىلىناتتى. سودىگەرلەرنىڭ ھىندىستان، ئەنجان تەرەپلەردە ساراي- دەڭلىرى ۋە يېقى دائىمىي تۇرۇشلۇق شىركەت- گۇماشتىلىرى بولۇپ، يۆتكەپ بېرىلغان مالىلار شۇلارغا تاپشۇرۇلۇپ، ئۇلارنىڭ قولى ئارقىلىق سېتىپ بىر تەرەپ قىلىناتتى. خوتەن تەرەپكە ئېلىپ كېلىنگەن مالىلارمۇ ئۇششاق تىجارەتچىلەرگە، گەزمال دۇكانلىرىغا نەق ياكى مەلۇم مۇددەتلىك نىسىي بېرىلەتتى. نىسىنىڭ ۋاقتى ئالته ئايلىق يېقى بىر يىلغىچە بولاتتى. ئومۇمەن توختام- ھۆججەت يېزىلمايىتتى. پەقەت بېرىلگەن مالنىڭ سانى، تاپشۇرۇشقا تېگىشلىك پۇل مىقدارى دەپتەرگە تىزىملاپ قويۇلسىلا كۇپايە ئىدى. بۇ خىل سودىنىڭ

(نېسىنىڭ) جازانە ئۆسۈمى ھېسابلانمايىتتى. مال- تۇۋار مەيلى نەق پىرىلسۇن، مەيلى نىسىي پىرىلسۇن باھاسى، تاپشۇرىدىغان پۇلى پىر خىل ئىدى...

1942- يىللىرى ئەتراپىدا شەڭ شىسەي ھاكىمىيىتىنىڭ سۇۋېت روسىيىسىگە بولغان غەرەزلىك مايىللىقى، ئۇ تەرەپلەرگە بېرىپ تۇرغان سودىگەرلەرنىڭ تەسىر يۇقتۇرىشى بىلەن خوتەندە يەكىكە ئۇششاق تىجارەتچىلەر پاي تۇزۇمىدە بىرلىشىپ تىجارەت قىلىش، پىششىقلاپ ئىشلەش، يۆتكەش خاراكتېرىدىكى كارخانا- شىركەتلەرنى قۇرۇش دولقۇنى مەيدانغا كەلدى. بۇ خىل شىركەتلەرنىڭ كەسپىي خاراكتېرى بولسا، بىر بۇلۇك كىشىلەر جاي- جايلاردىن يۇڭ، يېپەك، تېرە، ئۇچەي، گېزىلەم، ئەتلەس- شايى، ئۇزۇم، ياڭاق... قاتارلىق مەھسۇلاتلارنى سېتىۋېلىپ «سىپسىن تۇرك» نامىدىكى باش ئورگانغا ئۆتكۈزۈپ، سۇۋېتنىڭ گەزلىمە، قەن- كېزەك، تۆمۈر، ئۆي سەرەمجان بۇيۇملىرى قاتارلىقلارنى سېتىۋالاتتى. ئۇلار تاي باھاسى بىلەن توپ سېتىش ئوتتۇرىسىدىكى تاپاۋەتتىن كىرىمنى ئاشۇرسا، ئۇششاق تىجارەتچىلەر توپ ئېلىپ پارچىلاپ سېتىش ئوتتۇرىسىدىكى پەرقتىن پايدا تاپاتتى. شۇ چاغلاردا خوتەندە «دېھقان شىركىتى»، «ئىتتىپاق شىركىتى»، «بىرلىك شىركىتى»، «گېزىلەم شىركىتى»، «ياڭاق شىركىتى» دېگەندەك ئىسىملار بىلەن ئاتالغان شىركەتلەر قۇرۇلغان ئىدى. بۇ شىركەتلەرنىڭ پايچىكلىرى باجدىن ئاشقان ساپ پايدىنى دەسمايىسىنىڭ ئاز- كۆپلىگى بويىچە نىسبەتلەشتۇرۇپ بۆلىشۋالاتتى.

ئېسىمدە قېلىشچە خوتەندە تۆۋەندىكىدەك ھۇنەر- كەسىپ تۇرلىرى بار ئىدى:

كانچىلىق- قېزىش تۇرىدە: ئالتۇن قېزىش، گۈڭگۇرت قېزىش،

قاشتېشى قېزىش...

توقۇش تۈردە: خالۋاپ (زىلچا- گېلەم توقۇمچىلىقى)، شايى- ئەتلەس توقۇش، تاغار- خۇرجۇن توقۇش، بۆز- خام توقۇش، چەكمەن (يۇڭ بىلەن توقۇلىدۇ)، ئۇشتىگەرلىك، داستىخان، ياغلىق، پوتا- بەلۋاغ توقۇش، غەلۋىر- ئەلگەك توقۇش...؛

پىششىقلاپ ئىشلەش تۈردە: قاشتېشى ئويمىچىلىقى، كىگىز- جاينامار ئىشلەش، كۆن- قىرىمچىلىق، ئەۋرىشىم قەغەز (ئۇجمە قوۋزىقىدا قەغەز ياساش)، موزدوزلۇق (ئاياغ كىيىم تىكىش)، كۈلا- كۈشۈك، ئارغامچا ئىشش، جۇۋازچىلىق... دوپپا- بۆك تىكىش، تەلپەكسازلىق، ماشنا- سەيفۇ ئچىلىق؛

قىرغىچىلىق، زىبۇ- زىننەت تۈردە: سەرگەزلىك، بۇياغچىلىق، زىرە- سۆكە، بىلەيزۈك، ئۈزۈك ياساش (زەرگەر)، گۈل بېسىش- كەشتىچىلىك، ياغاچتىن ئويۇپ گۈل- نەقىش ئىشلەش، ئاياغ- قوشۇق، كاساچىلىق؛

ئىستىمال، يىمەك- ئىچىمەك تۈردە: ناۋاي (گۆشكىردە، سامسۇ، پەرمۇدە، گىردە- نان)، ئاشپەزچىلىك، كاۋاپچىلىق (تونۇر كاۋىپى، زىخ كاۋاپ، سوقما كاۋاپ)، باققال، قۇرۇق يەل- يىمىش تىجارىتى، قاسساپچىلىق؛

ھىمارچىلىق- قىرغىچىلىق تۈردە: دىمكار (تامچى)، سۇۋاغچى، خارەت- ياغاچچى، سىرچى- نەققاشچى، ئۆي- ئىمارەت ئويمىچىلىقى (گەچ- ھاكتىن، ياغاچتىن ئويۇپ گۈل چىقارغۇچى)، خۇمدانچى (خىش پۇشۇرغۇچى)...؛

باشقا تۈرلەردە: تۆمۈرچى، مىسكەر، تاقىچى، ئاتقۇچى (پاختا، يۇڭ ئاتقۇچى)، زەيچى (قوي، ئۆچكە ئۇچەيلىرىدىن زەي ياسىغۇچى)،

ئەينەكچى (ئادەتتىكى ئەينەكنى سرلاپ كۆرىدىغان ئەينەك قىلغۇچى)، ئارا- تاماقچى، قازانچى (چۆيۈن بىلەن قازان قۇيغۇچى)، تۇگمەنچى، جۇۋازچى، مەشچىلىك، ياماقچى، ساتىراچ، پىچاق- قايچىچىلىق، سائەت تۈزگۈچى، تىكىش ماشىنىسى رېمۇنتچىلىقى... قاتارلىقلار.

يۇقىرىدا قەيت قىلىپ ئۆتۈلگەن بىر قاتار ھۈنەر- سەنئەت ۋە بۇنىڭ بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار ئىشلەپچىقارغان مال- بۇيۇملار سودىگەرلەرنىڭ قولى ئارقىلىق سرتقى ماكانلارغا چىقىرىلىش سەۋەبى بىلەن ئۇ يەردىكىلەرنىڭ دىققىتىنى ـــ خوتەنگە بولغان قىزىقىشىنى قوزغاپ ۋە خوتەننى چەتئەللەرگە تونۇتۇش يولى بىلەن بىر تەرەپتىن ئۆزلىرى پايدا ئېلىپ كاتتا مال- مۈلۈك ئىگىلىرىگە ئايلانسا، يەنە بىر تەرەپتىن سرت ماكانلىقلارنى، ئۇلارنىڭ مەبلىغىنى خوتەنگە جەلىپ قىلغان ئىدى. شۇنداق قىلىپ، خوتەن يېقىنقى 100 يىلدا ھۈنەر- سەنئەت، تىجارەت بىر قەدەر تەرەققى قىلغان، سودا جانلانغان، پاي تۈزۈمىدىكى شىركەتلەر ئارقا- ئارقىدىن قۇرۇلغان، جۈملىدىن تەسىرى بىر قەدەر چوڭ، پۈل- مەبلىغى كۆپ بايلار، چارۋىدارلار بار ئورۇن بولۇپ قالدى...

ئائىلىمىزدىكىلەر ئۇچ ئەۋلات سودا- تىجارەت بىلەن شۇغۇللانغان، كەمىنە (ماقالە ئاپتورى) 17 يېشىمدىن باشلاپ سودا- تىجارەتكە بىرىلگەن. دادام ھېيت ھاجىم 70 يىللىق ئۆمرىدە 15 يېشىدىن تارتىپلا تىجارەت- سودىنى ئۆزىگە كەسىپ قىلغان،دادامنىڭ دادىسىمۇ بىر ئۆمۈر سودىگەر بولغانىكەن. شۇڭا خوتەن سودىگەرلىرى، بايلىرى، چارۋىدارلىرى بىلەن بىر قەدەر مۇكەممەلراق تۇنۇشلىقىمىز بار ئىدى. مەن ئاشۇ باي، سودىگەر، چارۋىدارلارنىڭ ئاتالغانراقلىرىنىڭ ئىسىم- شەرىپى، ئىقتىسادى ئەھۋالىنى تۇنۇشتۇرۇپ ئۆتىمەن.

توختى ھاجىم: بۇ كىشى لوپ ناھىيە دول كەنتىدىكى مەھەممەت

ھاجىمنىڭ ئوغلى، زىمىندار بايلاردىن ئىدى. بۇ زات 1889- يىللىرىدىن باشلاپ ھىندىستانچىلىق (مەخسۇس ھىندىستان تەرەپلەرنىڭ سودىسى بىلەن شۇغۇللانغۇچى) قىلاتتى. ئۇنىڭ 300 ئېتى يۈك ئارتىپ خوتەندىن ماڭسا، يەنە 300 ئېتى يۈك ئارتىپ ھىندىستاندىن يولغا چىقاتتى. ئۇلارنىڭ ئاتچىلىرى قاراقۇرۇم تاغلىرىدا ئۇچرىشاتتى، سەرمايىسى ھازىرنىڭ پۇلى ھىسابىدا 500 مىليونغا يېتەتتى. توختى ھاجىم خوتەندىن مەخسۇس قاشتېشى ئەسۋابلىرى، يىپەك، جاينامаз، شايى- ئەتلەس يۆتكەپ بېرىپ، ھىندىستان تەرەپتىن دۇخاۋا، تەتۇللا، كىمخاپ، يارىدەن، ئەلپاكى خەسە، رەڭ، تۇرلۇك چەرچىن ماللارنى ئېلىپ كېلەتتى (1933- يىلى چەتكە چىقىپ كەتكەن).

روزى ھاجىم (توختى ھاجىمنىڭ ئىنىسى): بۇ زاتمۇ ئاكىسى توختى ھاجىم باراۋىرىدىكى كاتتا باي كىشى ئىدى. ئۇ 1901- يىللىرىدىن كېيىن ھىندىستانچىلىقنى توختىتىپ، ئىچكىرى ئۆلكىلەر تىجارىتىگە يۈزلەندى. ئۇ يەردىن چەرچىن مال، توقۇلما رەخت، چاي يۆتكەپ سېتىپ زور پايدا ئالدى. روزى ھاجىم كېيىنكى ئۆمرىدە تۇرپاننى مەركەز قىلىپ، پۈتۈن ئۆلكە تىجارىتىنى يولغا قويدى. مەزكۇرنىڭ چۆچەك، ئالتاي، خوتەن، گوچىڭ... قاتارلىق جايلاردا ۋاكالەتچى گوماشتىلىرى بولغان ئىدى. 1921- يىللىرى تۇرپاندا 83 يېشىدا ۋاپات بولغانلىق خەۋىرى كەلدى. خاس ئالتۇن- يامبۇسلا 10 مىڭدىن ئارتۇق ئىدى...

بەردى ھاجىم (مەھەممەت يۈسۈپ ھاجىم ئوغلى): خوتەن شەھرى گۈجان دەرۋازىلىق (ھازىرقى كونا شىيەنۋېي قوروسىدىكى ئۆي- ئىمارەتلەرنىڭ ھەقداسى). بۇ زات ھەم ھىندىستان ھەم ئەنجان، موسكىۋا... تەرەپكە يۈرۈش قىلغان بولۇپ، ھەر خىل چەرچىن مالدىن باشقا ئورۇس گۈگۈت، تىكىش ماشىنىسى يۆتكەپ كېلەتتى. ئۇنىڭ قوش

يۇنلىشلىك سودىسى 1890- يىللىرىدىن كېيىن ۋايىغا يەتكەن ئىدى. بايلىق دەسمايىسى ھازىرقى خەلق پۇلى ھېسابىدا 300 مىليۇندىن كۆپ ئىدى، ئۇ 55يېشىدا ۋاپات بولغان. بەردى ھاجىم ۋاپاتىدىن كېيىن ئۇنىڭ سودا ئىشلىرىغا، ئوغۇللىرىدىن سىدىق ھاجىم، ئەھمەت ھاجىم قاتارلىقلار ۋارىسلىق قىلىشتى. تاكى 1933- يىللىرى چەتئەل سەپىرىگە چىقىپ كەتكىچە تىجارىتى گۈللىنىپ، بايلىقى ئېشىپ بارغان ئىدى. شۇ يىللىرى سىدىق ھاجىم 65 ياشتا، ئەھمەت ھاجىم بولسا 56 ياشلاردا ئىدى...

مىرابلا ھاجىم (بەردى ھاجىمنىڭ ئىنىسى): 1907- يىللىرى پەرغانىچىلىق بىلەن راسا بېيىۋاتقاندا ۋاپات بولدى. شۇنىڭدىن كېيىن مەرھۇمنىڭ ئوغلى تۇرسۇنىنياز ئاخۇن موسكۇادا باش سودا تىجارىتى قۇرۇپ شىركىلىرىدىن مەھەممەت ئىبراھىم ھاجىمنى قەشقەر، مەمەتئابلا ھاجىمنى خوتەن سودىسىغا قويغان ئىدى. بۇ شىركەت قەشقەردىكى «سەپسىن تۇرك» بىلەن دېگۈارلىشىپ تىجارەت يۈرگۈزەتتى. تەخمىنەن 100 مىليۇن يۈەندىن ئارتۇق دەسمايە مەبلىغى بار ئىدى. بۇ زاتلارنىڭ ھەر ئىككىلىسى شىڭ شىسەي قەتلىسىدە ۋاپات بولۇشتى. بارلىق مال-مۈلكى مۇسادىرە قىلىۋېلىندى. شۇ چاغدا مەمەتئابلا ھاجىم 41 ياشتا، مەھەممەت ئىبراھىم ھاجىم 35ياشتا ئىدى...

قاسىمجان ھاجىم: بۇ زاتنىمۇ موسكۇا تەرەپلەرنىڭ سودىسى بىلەن مەشغۇل خوتەنلىك كىشى ئىدى. سەرمايىسى 10 مىليۇندىن كۆپ ئىدى. 1933- يىلى چەت ئەلگە چىقىپ كەتتى...

ئىمىن ھاجىم، سىلىم ھاجىم: بۇ زاتلار بىر تۇققان سودىگەرلەر بولۇپ، ئولتۇراق جايى ھازىرقى ۋىلايەتلىك پارتكوم قوروسىنىڭ ئارقا تەرىپىدە ـــ ناۋاغ مەھەللىسىدە ئىدى. باغ، ئۆي- ئىمارەتلىرى كاتتا ئىدى. بۇلارمۇ پەرغانە تەرەپلەرگە خوتەنلىك پۇتۇن خام ماللىرىنى

دىگدەك يۆتكەپ چىقىپ، ئۇياقتىن كەلتۈرگەن چەرچىن مىاللىرىنى توپ ھالدا نەق ۋە نىسىي ساتاتتى. تەخمىنەن 15 مىليون يۈەنلىك سەرمايىگە ئىگە ئىدى. بۇ ئاكا- ئىنى سودىگەر بايلار 1910- يىللىرى ئارقا- ئارقىدىن ۋاپات بولۇشتى...

يەركەنتلىك توختاخۇن باي (نىياز ئاخۇننىڭ ئوغلى): بۇ زات خوتەنگە 1915- يىللىرى قەشقەرلىك ئاخۇنبايۇپنىڭ ۋاكالەتچىسى بولۇپ كېلىپ، ئۇنىڭ خوتەندىكى تىجارەت ئىشلىرىنى باشقۇرغان ئىدى. ئاخۇنبايۇپ نامىدا يۈرۈشقاش دەرياسى بويىغا مويكا (يۇڭ، ئۇچەي پىششىقلاش ئورنى) بەرپا قىلغان ئىدى. ھەر يىلى تۆت- بەشيۈز ئۇلاغلىق يۇڭ پىشقلاپ قەشقەرگە ماڭغۇزاتتى. قەشقەر تەرەپتىن كەلتۈرگەن ھەر خىل ماللارنى ساتاتتى. توختاخۇن باي پۈتۈن خوتەن ۋىلايىتىنىڭ باجلىرىنى كۆتۈرە ئېلىۋېلىپ، ناھىيىنىڭ باجلىرىنى پارچىلاپ سېتىپ، خاس باجدىنلا يەتتە- سەككىز مىڭ سەر كۈمۈش تاپاتتى. ئۇنىڭ يېشى 80 لەردە ئىدى. قەشقەر سازاي دىگەن جايدا (ھازىرقى ئىلچى مېھمانخانىسىنىڭ ئالدىدا) ئولتۇراق ئورنى بار ئىدى. ئۇنىڭ ئىشلىرىغا ئوغلى ئىبراھىم ئاخۇن دىگەن كىشى يارىدەملىشەتتى. دەسمايىسى 500مىليۇن يۈەندىن كەم ئەمەس ئىدى. شىڭ شىسەي دەۋردە ئۇلارنى تۇتقۇن قىلىپ ئىقتىسادىنى مۇسادىرە قىلغان ئىدى.

قۇربان ھاجىم قايماق: بۇ زات خوتەندىن بولۇپ، قەشقەر سودىگەرلىرى بىلەن ھەمدەملىكتە سودا- تىجارەت يۈرگۈزىدىغان كىشى ئىدى. سەرمايىسى 20 مىليۇندىن ئاشاتتى. شىڭ شىسەي مال- مۈلكىنى تالان- تاراج قىلىپ، ئۆزىنى قەتلى قىلغاندا 65ياشلاردا ئىدى.

سۈپۈرگى ھاجىم: بۇ زاتمۇ خوتەندىكى نامدار سودىگەر بايلاردىن ئىدى. ئىچكىرى ئۆلكىلەرنى ئاساسلىق تىجارەت سەپەر نىشانى قىلغان

بولۇپ، سەرمايىسى 60 مىليۇن يۈەندىن كەم ئەمەس ئىدى. 1928- يىلى ۋاپات بولغان.

قادىراخۇن باي: بۇ زات خوتەن گازۇن كەنتلىك كىشى بولۇپ، ئۆزى سەپەرگە چىقمايتتى. ئىچكىرى ۋە چەتئەللەردىن يۆتكەپ كېلىنگەن توۋارلارنى سېتىۋېلىپ خوتەننىڭ ناھىيە، يېزا- بازارلىرىغا ئاپىرىپ سېتىپ زور پايدا كۆرگەن. 1928- يىللىرىدىن باشلاپ پىلە ئېلىپ مەشۇت تارتقۇزۇپ ھىندىستان تەرەپلەرگە مال ماڭدۇرغان. ماخۇسەن خوتەندە ھاكمىيەت يۈرگۈزگەندە «ۋىنمىن گوڭچاڭ» ناملىق بىر كارخانا ماڭدۇرغان. قادىراخۇن باي بۇ كارخانىغا چاڭجاڭ بولدى. شۇڭ شىسەي دەۋرىدە ئۇ كىشىنى 60 يېشىدا قولغا ئېلىپ، ئالتە مىليون يۈەن مىقداردىكى سەرمايىسىنى تالان- تاراج قىلدى.

ساۋۇر ھاجىم شاڭزۇڭ: بۇ زات 1910- يىللىرىدىن ئېتىۋارەن ئەنجان سودىسى بىلەن شۇغۇللىنىپ نۇرغۇن پايدىغا ئېرىشكەن ئىدى. كېيىن قەشقەردىكى «سەپسىن تۈرك» شىركىتى بىلەن سودا ماڭغۇزغان ۋە ئۇلارغا شاڭزۇڭ (سودىگەرلەر باشلىقى) بولغان. 55 ياشلىرىدا (1933- يىللىرى) چەتكە چىقىپ كەتكەن. سەرمايىسى 10مىليۇنچە بار ئىدى.

ئابدۇراخمان خەلچە ھاجىم: بۇ زات ھىندىستانچى سودىگەرلەر تەركىبىگە مەنسۇپ كىشى ئىدى. ئۆزىنىڭ 100 ئېتى بار ئىدى. ھەر يىلى ئىككى قېتىم ھىندىستانغا مال يۆتكەپ، مال كەلتۈرەتتى. تەخمىنەن 15 مىليۇن يۈەن سەرمايىسى بار ئىدى. 1933- يىلى خوتەن ناھىيىسىگە مۇئاۋىن ھاكىم بولغانلىقىنى باھانە قىلىپ، شىڭ شىسەي قولغا ئېلىپ كۆزدىن يوقاتقان ۋە مۇلكى- بىساتىنى مۇسادىرە قىلغان ئىدى.

خوتەن يېقىنقى زامان تارىخىدا ئۆتكەن چارۋىدالار

مەتقاسىم ھاجىم: بۇ زات خوتەن توساللا كەنتلىك كىشى بولۇپ 5000 چارۋىسى، نۇرغۇن يەر- زېمىنى بار باي ئىدى. 1929- يىلى ۋاپات بولدى.

خېلىل ئاخۇن ھاجىم: بۇ زاتمۇ خوتەن توساللا كەنتلىك كىشى ئىدى. چارۋا- مالىلىرى 2000 دىن ئاشاتتى. 1953- يىلى 75 يېشىدا ۋاپات بولغان.

مەتروزاخۇن ھاجىم: بۇ زاتمۇ توساللا كەنتىدىن بولۇپ 1200 چارۋىسى بار زېمىندار باي ئىدى. 1953- يىلى 70 يېشىدا ۋاپات بولغان.

ئايۇپ ھاجىم: بۇ زات خوتەننىڭ گۇجان كەنتىدىن بولۇپ، 3000 چارۋىسى، نۇرغۇن باغ- يېرى بار كىشى ئىدى. 1951- يىلى 75 يېشىدا ۋاپات بولغان.

مەھەممەتئابلا بەگ ھاجىم: بۇ زات خوتەن بورزان بوۋا قەمبەر كەنتلىك كىشى بولۇپ، 1700 چارۋىسى بار ئىدى.

تۇرسۇننىياز ھاجىم: بۇ زاتمۇ خوتەن بورزان كەنتلىك كىشى بولۇپ 800 چارۋىسى بار ئىدى. 1933- يىلى 85 يېشىدا ۋاپات بولغان.

قۇربانىنياز ھاجىم گوش: بۇ زات خوتەن تامباغ كەنتىدىن بولۇپ، چارۋىسىنىڭ سانى مىڭدىن ئاشاتتى. ئۇ 1940- يىلى 70 يېشىدا ۋاپات بولغان.

قۇربانىنياز ھاجىم ئوروس: بۇ زات خوتەننىڭ توساللا كەنتىدىن ئىدى. چارۋىسى 3000 دىن ئاشىدىغان، يەر- زېمىنى كۆپ نامدار باي ئىدى. 1937- يىلى 68 يېشىدا ۋاپات بولغان.

جامالىدىن ھاجىم: بۇ زاتنىڭ مىڭدىن ئارتۇق چارۋىسى، نۇرغۇن

يېرى بار ئىدى. 1951- يىلى 72 يېشىدا ۋاپات بولغان.

ئەخمەت ئاخۇن: خوتەنلىك بۇ چارۋىدارنىڭ 800 دىن ئارتۇق چارۋىسى بار ئىدى. 1953- يىلى 70 يېشىدا ۋاپات بولدى.

مىزىرەپ باي: بۇ زات خوتەن لاسكۇيدىن بولۇپ چارۋا سانى 1200دىن ئاشاتتى، زېمىندار باي ئىدى.

يۇقىرىدا ئىسمى قەيت قىلىنغانلار پەقەت خوتەن شەھەر ئەتراپىدىكى يېزا- كەنتلەردە ياشاپ ئۆتكەن چارۋىدارلار بولۇپ، تاغ- يايلاقلاردا مەخسۇس چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان. چارۋىچىلىق تەرەققىياتى ئەينى چاغدىكى يېزا ئىگىلىك تەرەققىياتى، تۇرمۇش ئىستىمالى بىلەن چەكلىنىپ قالمىغان، تېخىمۇ مۇھىمى تېرە- يۇڭ، ئۇچەي، گىلەم، چەكمەن... ئىشلەش قاتارلىق قول ھۈنەر كەسپىگىمۇ زور تۈرتكە بولغان. بۇ تۈرتكە ئاخىرقى ھېسابتا خوتەننىڭ ئەينى زامانىدىكى سودا- تىجارەت، ئوبۇروت ساھەسىنى جانلاندۇرغان ۋە بىز يۇقىرىدا نامىنى زىكىر قىلىپ ئۆتكەن ھىندىستانچى، تاشكەنتچى، شەمەيچى، كۇلى- شاڭخەيچى سودىگەرلەرنىڭ بارلىققا كېلىشى- مەۋجۇتلىقىنى مەنبە بىلەن تەمىنلىگەن ئامىل ئىدى...

نادىرخان ھاجى ئابدۇۋەلى

خوتەننىڭ يېقىنقى زامان سەنئەت ئەھۋالىدىن بىلىدىغانلىرىم

خوتەن خەلقى ئەزەلدىن تارتىپ خۇشخۇي، چاقچاقچى بولۇپ، ئويۇن- تاماشاغا ئامراق، كۆڭۈل ئازادىلىكىنى ياخشى كۆرىدىغان، سەنئەت سۆيەر خەلق. ئۇزۇن زامانلاردىن بېرى يەرلىك خەلق ئىچىدىن يېتىشىپ چىققان سازچى، ناخشىچى، قوشاقچى، لەتىپىچى، چاقچاقچىلار بىلەن داڭ چىقارغان. خوتەن- ھەربىر ئەسىرده ئۆز قويىندا ئەنه شۇنداق سەنئەت خۇمارلارنى يېتىشتۈرۈپ، خەلقنىڭ دەردىگە دەرمان، رەنجىگە شىپا، ئېغىر مېھنىتىگە ئارام بېرىپ، زالىملارنى مەسخىره قىلىپ، خەلق سۆيەر كىشىلەرنى مەدھىيەلەپ كەلگەن. شۇ كىشىلەردىن خەلق ئىچىده ئابروي قازانغان، كىشىلەرگە ئۇنتۇلغۇسىز تەسىراتلارنى قالدۇرغان پىشقەدەم سەنئەتكارلاردىن بىر نەچچىسىنى تونۇشتۇرىمىز. ئۇلار ئاتا- بوۋىلىرىمىزدىن مىراس قالغان داڭلىق «ئون ئىككى مۇقام»غا ۋارىسلىق قىلىپ، ئۇنى خەلق ئىچىگە كەڭ تاراتقان. ئۇلارنىڭ بۇ تۆھپىسى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ، شۇنداقلا خوتەن خەلقىنىڭ قەلبىده مەڭگۈ ياشايدۇ.

20- ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن تارتىپ شىڭ شىسەي ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن دەۋرگە قەدەر ئۆتكەن مەشھۇر مۇقامچىلار

قادىرىم: بۇ كىشى كېرىيەدىن بولۇپ، ساتار بىلەن مۇقام ئوقۇيدىغان مەشھۇر زات.

شىرىپ بەگ: بۇ كىشى ھەم كېرىيەدىن بولۇپ، داڭلىق مۇقامچى، داپ، دۇتار قاتارلىق سازلارغا ئۇستا.

تاراخۇن: بۇ زات ھەم كېرىيەدىن بولۇپ، ئۇستا ساتارچى، مۇقامچى.

1938- يىلى ھاكىم ئەمەتخان مەخسۇم خوتەن ۋىلايىتىدىن كېرىيەگە بارغان ئۇيغۇر ئويۇشما سانايىنەپسە ئارتىسلىرى ۋە مۇزىكانتلىرىغا يۇقىرىقى ئۇستازلار باشچىلىقىدىكى سەككىز نەپەر كىشىنى مۇقام چېلىپ بېرىشكە تەشكىللىگەن. شۇ نەق مەيداندا مەن (نادىرخان) بار ئىدىم. بۇ كىشىلەر ھەققىتەن مۇزىكا ئىلمىدە كامالەتكە يەتكەن بولۇپ، ئون ئىككى مۇقامدىن ئىنتايىن تەسىرلىك ئاريە ئورۇنداپ بەرگەن.

سۇلايمان ئاخۇن: داڭلىق مۇقام ئۇستازى بولۇپ چىرىلىق، مەشھۇر قالۇنچى، ساتارچى ھەم مۇقامچى، شۇ چاغلاردابۇ كىشىنىڭ يېشى 70لەردە بولۇپ، ئۇستىسى يار كەنتلىك زاتكەن. بۇ ئۇستىنى ياقۇپ بىدۋلەت ئۆزبېكستاندىن ئۆزى ئېلىپ كەلگەن ۋە يەكەندە مۇقام كۇرسى ئېچىپ، بۇ كۇرۇستا ئاقسۇ، كۇچار، قەشقەر، خوتەن، كېرىيە، چىرىلەردىن ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىپ، شۇ زاتنى مۇقام ئۆگىتىشكە ئۇستاز قىلغان. بۇ زات داڭلىق قالۇنچى، ئۇستا مۇقامچى بولۇپ، ئوقۇغۇچىلارغا ئىنتايىن قاتتىق تەلەپ قويۇپ ئۇگەتكەن. ئۆگىنەلمىگەن ئوقۇغۇچىلارنى كۆك تاياقنى سۇغا چىلاپ قويۇپ، ياتقۇزۇپ قورساق قىسمىغا ئۇرىدىكەن.

مۇشۇنداق ئۇرۇشتا ھەتتا ئۆلۈپ كەتكەنلەرمۇ بولغان. شۇنىڭ بىلەن ئوقۇغۇچىلار قورقۇپ، قاتتىق تىرىشىپ ئۆگىنىپ، بۇ مۇقاملارنى ئىگەللىگەن. بۇ سۆزلەرنى -- ۋەقەلىكنى بىۋاستە ئۆز بېشىدىن كۆچۈرگەن ئۇستازىم سۇلايمان ئاخۇن ماڭا (نادىرخانغا) ئۆزى سۆزلەپ بەرگەن.

سۇلايمان ئاخۇن ئۇستاز ئۆز ھاياتىدا نۇرغۇنلىغان شاگىرتلارنى تەربىيەلەپ يېتىشتۈرگەن. ئون ئىككى مۇقامنى تولۇق چېلىپ، خەلق ئارىسىدا كۆپ ئابرۇي قازانغان. خوتەننىڭ سەنئەت خىزمىتىگە ئۆچەمەس تۆھپىلەرنى قوشقان. سۇلايمان ئاخۇن ئۇستازنىڭ قالۇن بىلەن ئورۇنلىغان «پەنجىگاھ مۇقامى»نى تا ھازىرغىچە ئاپتونوم رايونلۇق رادىئو ئىستانسىسىدىن ئاڭلىتىدۇ.

بۇلبۇل ئاخۇن: خوتەن ناھىيەسىنىڭ لايقا يېزىسىدىن بولۇپ، مەشھۇر بالمانچى ھەم سۇنايچى ئىدى.

توختاخۇن قالۇنچى: قالۇن بىلەن مۇقام چېلىشتا داڭلىق كىشى بولغاچقا «قالۇنچى» دېگەن بۇ سۆز ئۇنىڭ ئىسمىغا ئايلانغان.

ساۋۇت خان: بۇ كىشى قاراقاشلىق ئاتاقلىق مۇقامچى ھاشىم ھاجىمنىڭ تۇغقىنى بولۇپ، ھەرخىل سەنئەت تۈرلىرىدە كامالەتكە يەتكەن. ئۇستا سىرىكچى، دارۋاز، مەشھۇر ساتارچى.

ئايىم خان ھاجىم: بۇ زاتمۇ ھاشىم ھاجىمنىڭ يېقىن تۇغقىنى بولۇپ، ئاياللار ئىچىدىن يېتىشىپ چىققان تالانتلىق، كامالەتكە يەتكەن ئۇستا مۇقامچى ۋە ئۇستا تەمبۇرچى.

تۇرسۇن ئاخۇن سائەتچى: كېرىيەدىن بولۇپ، سائەتچىلىك ۋە مەش ياسايدىغان ھۇنىرى بار. ئۇندىن باشقا ئۇستا مەشرەپ مۇقامچىسى ھەم تالانتلىق تەمبۇرچى ئىدى. خەلق ئىچىدە مەشرەپچى دەپ داڭ چىقارغان.

يۇسۇپ شاھ ئاكام: ئاتاقلىق مۇقام سۈنايچىسى بولۇپ، خوتەن ناھىيەسىنىڭ ئارال يېزىسىدىن.

1925- يىللىرى خوتەن كونشەھەردە پىل- پىل دەپ ئاتىلىدىغان 20مېتىر ئېگىزلىكتە ئىككى قەۋەتلىك ياغاچ مۇنار بار ئىدى. بۇ كىشى مانا مۇشۇ ياغاچ مۇنار ئۈشتىدە رامىزان كۈنلىرى بىر ئاي سەھەردە زوھورغا، كەچتە ئىپتارغا سۇناي چېلىپ «مۇشاۋرەك» بىلەن «ئۆزھال مۇقامى»نى ئورۇنلايتتى. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە تۆت كىشى سەككىز ناغرا چالاتتى. بىر چوڭ بوم ناغرىنى بىر كىشى چالاتتى. سۇناي باشلامچى بولۇپ مۇقامنى باشلىسا، باشقىلار تەڭكەش بولاتتى. يەنە بۇلارغا ئىككى چوڭ مىس كاناي قوشۇلاتتى. شۇنىڭ بىلەن روزى ھېيىت، قۇربان ھېيىت كۈنلىرىدە خوتەن شەھىرىنى داغدۇغا قاپلاپ، كىشىلەرنى خوشاللىقا چۆمدۈرەتتى. بۇ كىشىلەرنى مەن (نادىرخان) ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆرگەن ھەم تونۇيمەن.

خوتەندە شۇ زامانلاردا بار بولغان سازلار ۋە يوقىرىقى مۇقامچى ئۇستازلارنىڭ چالغان سازلىرى تۆۋەندىكىچە:

ھەشتەر -- بۇ ساتاردىن بۇرۇنقى ساز بولۇپ، ساتاردىن قىسقا، كىچىك يەتتە سىملىق قەدىمىي ساز.

ساتار -- ھەشتەردىن كېيىن ياسالغان ساز بولۇپ، ھەشتەرنىڭ ئۆزگەرتىلمىسى، 12سىملىق ساز.

تەمبۇر -- بەش سىملىق ساز بولۇپ، بۇنى «تارىخىي مۇسىقىيۇن» دېگەن كىتابتا 17ئۇستازنىڭ بىرسى بولغان سۇلتان شەيخى بەسرى دېگەن كىشى ئىجاد قىلغان دەپ سۆزلەيدۇ. سۇلتانى شەيخى بەسرى- بەسرىلىك زات بولۇپ، تەمبۇرنى ئۆزى ئىجاد قىلىپ،

كابۇلدىكى شاھلار بەزمىسىدە «چۆل ئىراق» مۇقامىغا چالىدۇ. سازنىڭ كىشىنى ھەس قىلدۇرغان يېقىملىق ئاۋازىدىن تەسىرلەنگەن بۇلبۇل ئۆزىنى تەمبۇرنىڭ دەستىسىگە ئۇرۇپ ئۆلىدۇ. بۇ زاتنىڭ ئالدىغا بۇلبۇلنىڭ ئۆلۈكى چۈشكەندە ئۆزىمۇ بىھۇش بولۇپ، شۇ بىھۇشلۇقتا ئالەمدىن ئۆتىدۇ دېيىلىدۇ.

بالىمان —— بۇ، قۇمۇش پىپى بولۇپ، نەيدىن بۇرۇن ئىجاد قىلىنغان.

نەي —— ئەرەپچە «بايادەك» دېيىلىدۇ.

سۇناي —— ئەڭ بۇرۇنقى جەڭ ھەيدانلىرىدا ئىشلەتكەن قەدىمكى مۇزىكا.

قالۇن —— كۆپ سىملىق ساز.

چاڭ —— قالۇندىن ئۆزگەرتىپ ئىشلەنگەن.

دۇتار —— بۇ پارىسچە «ئىككى تارلىق ساز» دېگەن سۆز.

غىجەك —— بۇمۇ ساتاردىن ئۆزگەرتىپ ئىشلەنگەن.

راۋاپ —— قەدىمكى قويچىلارنىڭ ئىجادىيىتىدىن تەرەققىي قىلىپ ھەيدانغا كەلگەن. راۋاپ ئۈچ خىل بولىدۇ: ئۆزبېك راۋاپ، مىللىي راۋاپ، قويچى راۋاپ.

خۇشتار —— بۇ ساز ساتارنىڭ ئۆزگەرتىلمىسى.

داپ —— داپمۇ ئۇچكە بۆلىنىدۇ: مۇزىكا ۋە داپ ئۇسۇل دېپى، كىچىك داپ، پىرىخونلارنىڭ چوڭ دېپى.

قوشۇق —— جۈپ ياغاچ قوشۇق بولۇپ، قەدىمىي سازلار ئىچىدە بار.

ناغرا —— ئۇيغۇر خەلقىنىڭ جەڭلەردە، ھېيىت، بايراملاردا، تويـ تۆكۈنلەردە سەنئەت ئىشلىرىدا چالىدىغان مىللىي مۇزىكىلىرىنىڭ بىرى.

چوڭ مىس كاناي -- بۇ قەدىمكى ساز بولۇپ، جەڭ مەيدانلىرىدا، ھېيىت كۈنلىرىدە، رامىزان كۈنلىرىدە سۇناي، ناغرا بىلەن بىرلەشتۈرۈپ چېلىپ ھەشەمەت پەيدا قىلاتتى.

1937- يىلغىچە خوتەندە ئوينىلىپ كەلگەن ئۇيغۇر خەلق ئويۇنلىرىدىن تۆۋەندىكى بىر نەچچىسىنى تېپىك قىلىپ كۆرسىتىمىز:

«قىرىق بىر يالغان».

«ئەمەت بىلەن نەمەت (چېلىش ئۇسۇلى)». بۇنىڭدا بىر ئادەم ئىككى كىشىنىڭ شەكلىدە كىيىم كىيىپ چېلىشىدۇ.

«ئۇغۇل بالا چاققان». بۇ ئويۇندا ئىككى جۈپ ئولتۇرۇپ بىرسى سۆزلەيدۇ، بىرسى ھەركىتىنى كۆرسىتىدۇ.

«چىلىم ئۇسۇلى». بۇ ئۇسۇل چوڭ ئولتۇرۇشلاردا ئوينىلىدۇ. ئاساسەن قىز- يىگىتلەر بىر- بىرسىگە نەزمە بىلەن چىلىم تۇتۇشۇپ ئويناپدىغان ئۇسۇل بولۇپ، لوپ ناھىيەسىنىڭ سامپۇل يېزىسىدا كۆپ ئوينالغان بولۇپ بۇلار: تۇغۇت ئۇسۇلى، بوۋا ئۇسۇلى، چىراغ ئۇسۇلى قاتارلىقلار بار ئىدى. مەسلەن، توكۇر باخشىم ئۇسسۇلى- بۇ داڭلىق ئۇسسۇل بولۇپ، ئىنتايىن قىزىقارلىق، بەزى كىشىلەر دەپ يۈرىدىغان «توكۇرغا ئۇسۇلنىڭ نېمە ئىشى» دېگەن سۆزلەرگە رەددىيە بېرىدۇ. قىزىقارلىق ئۇسۇل ھەركەتلىرى بىلەن كىشىلەرنىڭ دىققىتىنى جەلىپ قىلىپ، خوشاللىق، كۈلكە بېغىشلايدۇ.

«داستىخان ئەھۋالىدىن ھۆكۈم» (ئوچاق مەملىكىتىدە پىشقان تاماقلار. كۆلكىلىك ئوخشىتىشلار، قىزىق لەتىپىلەر ئارقىلىق داستىخان مەيدانىدا ھۆكۈم ئېلان قىلىپ، كىشىلەرگە شادلىق بېغىشلايدۇ.

قوناق ئاقلاش داۋامىدا ئېتىلىدىغان چۆچەك ۋە ھېكايىلەر.

تېيى پادىشاھ ھېكايىلىرى.

«قويچى قوشاقلىرى».
«پىيالە ئۈسسۈلى».
«تەخسە ئۈسسۈلى».

ئۇنىڭدىن باشقا «ۋاتىرۋات»، «ئالالمىدى ھە- ھە» قاتارلىق ئويۇنلارنىمۇ ئوينىغان. يوقىرقى ئويۇنلار تارىختىن بۇيان خەلق ئىچىدە كۆچمە ئويۇن بولۇپ تارقىلىپ، تا ھازىرغىچە ئوينىلىپ كەلمەكتە.

1938- يىلى خوتەندە تۇنجى قېتىم قۇرۇلغان سانايىنەپسەنىڭ ئەھۋالى

1937- يىلى خوتەندە تۇنجى قېتىم ئۇيغۇر ئويۇشما قۇرۇلدى. بۇ ئويۇشمىنىڭ تەركىبىدە تەشۋىقات بۆلۈمى بولغان. بۇ تەشۋىقات بۆلۈمىنىڭ بىۋاستە رەھبەرلىكىدە 1938- يىلى ھازىرقى چايخانا مەكتەپ ئورنىدا سانايىنەپسە (سەنئەت ئۆمىكى) قۇرۇلغان. بۇ ئۆمەكتە تۆت مۇزىكانت بولۇپ، ئۇلارغا ئۇيغۇر ئويۇشما تەرىپىدىن مائاش ئۇچۇن بۇغداي بېرىلەتتى. باشقا ئون بەشتەك كىشىنى يالالاپ ئىشلىتىپ، ئۇلارغا ئويۇن قويغاندا چۈشكەن پۇلدىن پىرسەنت بويىچە ئىش ھەققى بېرەتتى. سانايىنەپسەنىڭ دەسلەپكى مۇدىرى قەھرجان بولۇپ، تاشكەنتلىك ئۇستا ناخشىچى ئىدى. مۇزىكانتلاردىن تالىپ ئاخۇن قەشقەرلىك بولۇپ، ئۇستا ئىسكرىپچى ئىدى. ئابدۇرېھىم لېتىپ قەشقەردىن بولۇپ، ئۇ كىشىمۇ ئىسكرىپكا چالاتتى.

ئابلىز (قەشقەردىن) چاڭچى ئىدى. ئوبۇل قەشقەردىن) نەيچى ئىدى. مەن (نادىرخان) داپچى ئىدىم.

شۇ چاغدىكى ئارتىسلاردىن: قەھرجان، جورىۋاي (تاشكەنتتىن كەلگەن ئۆزبېك)، ئابلېز ھاجى (قەشقەرلىك ناخشىچى)، زىيائىدىن

(ئۆزبەك ناخشىچى)، ئابدۇرۇپ (ئۆزبەك ناخشىچى)، روزى قارى (قەشقەردىن) ئارتىس، ماخمۇتجان (ئۆزبېك) رەسسام.

يوقىرقىلار ياللىغان ئارتىسلار بولۇپ، جەمئى 20كىشىدىن تەركىپ تاپقان سانائىتىمىز گۇرۇپپىسى خوتەن خەلقىنىڭ مەدەنىي تۇرمۇش پائالىيەتلىرىنى جانلاندۇرغان. ئۇلار تۇنجى بولۇپ «ئايخان» دىرامىسىنى ئويناپ بۇنىڭ دىكراتسىيەلىرىنى قەشقەردە سىزدۇرۇپ كېلىپ، ھازىرقى چايخانا مەكتەپ ئورنىدىكى باغدا ئويناپ. شۇ ئويۇنغا قاتناشقانلاردىن ھازىر خوتەندە بار كىشىلەر زىيائىدىن ۋە مەن (نادىرخان) بار.

تۇنجى مۇزىكا كۇرسىنىڭ ئېچىلىشى

1940- يىلى خوتەن ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر ئويۇشمىسى چايخانا مەكتەپتە مۇزىكا كۇرسى ئاچتى. بۇ كۇرسنىڭ ئوقۇتقۇچىلىغا تاشكەنتلىك ھاجى مۇھەممەت دېگەن كىشىنى تەكلىپ قىلدى. بۇ كىشى شۇ چاغلاردا خوتەن جىڭسايجۇينىڭ كويەنى ئىدى. كۇرسقا ئون بەش ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىندى. كۇرسنىڭ مەسئۇللىقىغا مەن (نادىرخان) تەيىنلەندىم. كۇرس ۋاقتى ئۇچ ئاي بولۇپ، ئۆتۈلىدىغان دەرسلەر ئاساسەن تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت: ئىسكىرىپكا دەرسنى ھاجى مۇھەممەت ئۆتكەن. مەن (نادىرخان) بىلەن ھوشۇر ئەيسا ئۆگەنگەن. نەي -- دىمەن ئىمىن. (خوتەندىن) ئۆگەنگەن. چاك -- ماخمۇتجان. (قاغىلىقتىن) ئۆگەنگەن. تەمبۇر -- تۇرسۇن توختى. (خوتەندىن) ئۆگەنگەن. داپ -- ئابدۇقادىر غوجى (خوتەندىن) ئۆگەنگەن. ھەممىسنى ھاجى مۇھەممەت ئۆگەتكەن.

ئۇچ ئاي توشقاندىن كېيىن ئوقۇغۇچىلاردىن ئىمتىھان ئېلىپ، نەتىجىسى لايىقەتلىك بولغان يوقىرىقى بەش كىشى تاللاپ ئېلىندى ۋە خوتەن ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر ئويۇشما سانائىتىپسەگە ئۆتكۈزۈپ بەردى.شۇ

چاغلاردا مەن چايخانا مەكتەپنىڭ ئوقۇتقۇچىسى ئىدىم. كۈندۈزى مەكتەپتە ئوقۇتقۇچىلىق قىلسام، كەچتە مۇزىكا كۇرسىدا ئوقۇغۇچى بولدۇم.

1941- يىلدىن تارتىپ خوتەن ئۇيغۇر ئويۇشما سانائىتىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئۈچۈن ئۇيۇشتۇرۇلغان ئويۇنلار تۆۋەندىكىچە:

1) «چىمەنگۈل ئوپېراسى» (چايخانا مەكتەپ كۇلۇبىدا ئوينالغان).

2) «قانلىق داغ ئوپېراسى» (بۇمۇ چايخانا مەكتەپ كۇلۇبىدا ئوينالغان).

3) «رابىيە- سەئىدىن ئوپېراسى» (1943- يىلى خوتەن كۇلۇبىدا ئوينالغان).

1943- يىلى خوتەن قورچاق جىڭساجۇي ئۆز ئالدىغا سەنئەت گۇرۇپپىسى قۇرۇپ، «غېرىپ- سەنەم» ئوپېراسىنى جىڭساجۇيدە ئوينىغان. ئۇنىڭدىن باشقا جىڭساجۇي سەنئەت گۇرۇپپىسى 1944- يىلى «لەيلى- مەجنۇن» ئوپېراسىنى ۋە «غېرىپ- سەنەم» ئوپېراسىنى خوتەن خەلق كۇلۇبىدا ۋە قاراقاشتا ئوينىغان. 1945- يىلى ئۇيغۇر ئويۇشما سانائىتىنى «پەرھات- شىرىن»نى تەييارلاپ، خەلق كۇلۇبىدا ئوينىغان. يەنە «تاھىر- زۆھرا»، «ھارۇا باسقان» قاتارلىقلارنى، 1946- يىلى «ئارشىن مال ئالان»، «ئوينىغاننىڭ دەردى شۇ»، «سامساق ئاكا قاينايدۇ» قاتارلىقلارنى ئويناپ، خوتەن خەلقىنىڭ قىزغىن ئالقىشىغا ئېگە بولغان ۋە خەلقنىڭ مەدەنىي تۇرمۇشىنى جانلاندۇرغان.

بۇ سەنئەت گۇرۇپپىسىغا ئەيىۇك باشچىلىقىدىكى بىر قانچە ئارتىس ۋە ئارتىسكىلارنى، مۇزىكانتلارنى، داۋىەنلەرنى قاتناشتۇردى. ئارتىسلارنى ھەممىسى كويەنلەر، مۇزىكانتلار غولجا، قەشقەردىن كەلگەن كويەنلەر بولۇپ، ئارتىسلارنىڭ ھەممىسى ۋە ناخشچىلار كويەن ۋە باشلىقلارنىڭ

ئاياللىرى ئىدى.رېژىسسور- نۇرزات بولۇپ، خوتەن دوختۇرخانىسىدىن ئىدى. ئۆزى ئۇستا ئىسكىرىپكىچى، مەن (نادىرخان) ساز باشلىقى، ئىسكىرىپكىچى ئىدىم. غولجا، قەشقەردىن كەلگەن ئالتە كويەن چاڭچى، تەمبۇرچى، دۇتار، داپچى ئىدى. شۇ چاغدا دەسلەپتە ئۇلار «غېرىپ-سەنەم»نى ئوينىغان. روللاردا:

سەنەم- ھاۋا ساقى، ئەييۇشنىڭ ئايالى.
غېرىپ- ئابلىمىت سوجاڭ.
شاھى ئابباس- ئابدۇرېھىم سوجاڭ (قەشقەردىن).
ئاغچى ئانا- ھەدىيە مامۇت، تۇرسۇن قادىر ئايالى.
ئابدۇللا شاتىرى- تۇرسۇن قادىر (كۇچاردىن)، سوجاڭ.
ياش كېنىزەك- ساڭخان، كويەن، تەرجىمانىنىڭ ئايالى.
گۈلچېھرى- ئەنبەرنىسا، قەشقەرلىك كويەننىڭ ئايالى.
دىكراتۇر- چېڭ جۇڭيەن، نادىرخان.
چىراقچى- چېڭ جۇڭيەن.

1942- يىلدىن كېيىن ئۇيغۇر ئويۇشما سانائىتىنىڭ تەرەققىي قىلىپ ئارتىسكىلارنىڭ سەۋىيەسىمۇ زور دەرىجىدە ئۆستى. بولۇپمۇ داڭلىق خەلق قىزىقچىسى، مەشھۇر ئارتىس ئەمەت ئۆمەر ئۇرۇمچى دارىلمۇئەللىمىنى پۈتتۈرۈپ خوتەنگە ئوقۇتقۇچى بولۇپ كەلگەندىن كېيىن، خوتەننىڭ سەنئەت ئىشلىرى جانلىنىپ، خەلقنىڭ مەدەنىي تۇرمۇشى تېخىمۇ بېيىدى. 1942- يىلدىن كېيىن سانائىتىنىڭ باشلىقى ئەمەت ئۆمەر بولدى. ئابدۇقادىر تۇردى ھاجىم تەشۋىقات مۇدىرلىقىنى قوشۇمچە ئۆتىدى. ئۇنىڭدىن باشقا مۇزىكانتلاردىن مەن (نادىرخان)، ھوشۇر ئەيسا، مەتروزى مۇسا، ئابدۇقادىر روزى (نەيچى، چىرىدىن)، مەخمۇتجان (چاڭچى، قاغىلىقتىن)، ئابدۇقادىر غوجا (داپچى،

خوتەنـــدىن)، تۇرســـۇنتوختى (تەمبـــۇرچى) قاتـــارلىقلار بـــار ئـــدى. ئارتىسلاردىن: ھاۋاخان (ھوشۇر نىياز شياۋجاڭنىڭ ئايالى، ئۇرۇمچـــدىن). ئەيسا ياسىن (كورلىدىن بولۇپ، تاھىر رولىنى ئالغـــان). ســـاھىپجامالخان (خوتەن بولـــۇپ، 1946- يىلـــدىن باشـــلاپ شـــىرىن رولىنـــى ئالغـــان). تۇنىساخان (ئارتىسكا، ئۇسۇلچى)، خەيرىنىساخان، ھەببىخان، پاتەم باقى قاتارلىق ئارتىسلار ھەرخىل توسالغۇلارنى يېڭىپ، كۇرەش جەريانىدا ئالغا باستى.

ئەمەت ئۆمەر توغرىسىدا

ئەمەت ئۆمەر قەشقەر كونىشەھەر قورغاندىن بولۇپ، دادىسى ئۆمەر ئاخۇن خەلپـــىتىم باللارغـــا دىنـــي بىلىـــم ئۆگـــىتىش بـــىلەن ھايـــاتىنى ئاخىرلاشـــتۇرغان. ئەمەت ئۆمەرمـــۇ دەســـلەپتە دادىســـىغا ھەمكارلىشـــىپ خەلپەتلىك قىلغان. كېيىن ئۇرۇمچى دارىلمۇئەللىمنىگە ئىمتىھان بىرىپ ئۇچ يىل ئوقۇغان. ئوقۇشى پۈتكەندىن كېيىن 1939- يىلى 9- ئايـــدا خـــوتەن باشلانغۇچ مەكتەپكە (ھۆكۈمەت قارمىقىدىكى) ئوقۇتقۇچى بولغان. 1943- يىلدىن 1947- يىلغىچە خوتەن ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر ئويۇشما سانائىنەپســـە مۇدىرى بولۇپ ئىشـــلىگەن. بـــۇ جەريانـــدا ئەمەت ئۆمەر ئۆزىنىـــڭ رول ئىلىشتىكى ماھىرلىقى بىلەن كىشىلەرگە چوڭقۇر تەسىر قالدۇرسا، ئۆزىنىـــڭ يۇمۇرلۇق سۆز- ھەركەتلىرى بىلەن ئەكسىيەتچى كـــۈچلەرنى قـــامچىلاپ. خەلقنىڭ دەردىگە دەرمان بولغان. ھەسلەن: ئەمەت ئۆمەر سانائىنەپســـەنى باشقۇرۇپلا قالماستىن، بەلكى ئۇلار ئورۇنلىغان سەھنە ئەسەرلىرىدە بـــاش رول ئىلىپ، ئۆزىنىـــڭ تـــالانتىنى نامـــايەن قىلـــدى. يەنـــى «شـــاڭخەي كېچىسى» دراممىسىدا ياپۇن قوماندانىنىڭ رولىنى، «پەرھات- شـــىرىن»دا پادىشاھ رولىنى، «قانلىق داغ»دا لوزۇڭ رولىنى، «غېرىپ- ســـەنەم»دە

جۇنەيدىل باغدادى رولىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ئېلىپ چىقىپ، كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ ئالقىشىغا ئىگە بولغان.

ئەمەت ئۆمەر مەكتەپتە ئوقۇتقۇچىلىق قىلىۋېتىپ ياپۇنغا قارشى ئۇرۇشتىن ئېلىنغان ئەسەرنى سەھنىلەشتۈرۈپ، ئۆزى ياپۇن ئوفىتسېرىنىڭ رولىنى ئېلىپ گىرىم قىلغان. دەل شۇ چاغدا ئويۇندا ئىشلەتكىلى رەسمىي ملتىق لازىم بولۇپ قېلىپ، ئەمەت ئۆمەر ۋەلىسىپت مىنىپ بېرىپ گۇڭگەنجۇيدىن ئەكەلمەكچى بولغان. ئۇ گۇڭگەنجۇيگە كىرگەندە، پوستىكى ئەسكەرلەر بۇ ھەيۋەتلىك ياپۇن ئوفىتسېرىنى كۆرۈپ دەرھال دىققەتتە تۇرۇپ چاس بېرىپ ھۆرمەت بىلدۈرگەن. ئۇ گۇڭگەنجۇي باشلىقى ئەيىبۇغا: «سىلەرنىڭ ئەسكەرلىرىڭلار دوست- دۇشمەننى بىلمەيدىكەن. ماڭا قاراپلا ياپۇن ئوفىتسېرى كەپتۇ دەپ چاس بەردى. سىلەرنىڭ تەربىيەلىگەن ئەسكىرىڭلار شۇمۇ» دەپ زاڭلىق قىلغان. يەنە بىر كۈنى 38- تۈەن (شىڭنىڭ خوتەندىكى پولكى) نىڭ بىر ئۇيغۇر ئەسكىرى ئۇيغۇر ئويۇشمىسىدا ئىشلەيدىغان بىر كىچىك كاتىپ بالىنى پۇلۇمنى بەرمىدىڭ دەپ ئۇرۇۋاتقاندا، ئەمەت ئۆمەر كېلىپ قالىدۇ ۋە دەرغەزەپ بولۇپ بۇ ئەسكەرنى راسا دۇمبالايدۇ ۋە يەنە «بۇنىدىن كېيىن مۇشۇ بالىدا قىمار ئوينىماپ ئوتۇۋالغان پۇلۇم بار دەپ ئېغىزىڭدىن چىقىرىدىكەنسەن، مېنىڭ تايىقىمدىن قۇتۇلالمايسەن» دەپ قورقۇتقان. ئەتىسى قولىنى خام بىلەن شىرداپ تېڭىپ 38- تۈەننىڭ تۈەنجاڭغا «سىزنىڭ بىر ئەسكىرىڭىز بىر كىچىك بالىنى قىمارىدا ئوتۇۋالغان پۇلۇمنى بەرمىدىڭ دەپ ئۇرۇۋاتقان ئىكەن، ئاجرىتىپ قويای دەپ بارسام، مېنىمۇ ئۇرۇپ قولۇمنى سۇندۇرۇۋەتتى» دەپ ئەرز قىلىدۇ ۋە يالغان سۆزنى تۈەنجاڭغا كۆرسىتىدۇ. تۈەنجاڭ شۇ ئەسكەرنى تونۇمسەن دەپ سوربغاندا، تونۇيمەن دەپ جاۋاپ بېرىدۇ. تۈەنجاڭ ھەممە ئەسكەرلەرنى سەپ قىلىپ

شۇ ئەسكەرنى تاپقىن دەيدۇ. ئەمەت ئۆمەر ئەسكەرلەر ئىچىدىن ئالدىنقى كۈنى ئۆزى ئۇرغان ئەسكەرنى كۆرستىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئەسكەرنىڭ مەن ئۇنى ئۇرمىدىم، ئۇ مېنى ئۇردى دېگىنىگە قارىماي، يىتىقۇزۇپ ئەللىك كالتەك ئۇرىدۇ. شۇنداق قىلىپ ھېلىقى كىچىك بالىنىڭ ئەنتىنى ئەنە شۇنداق ئېلىپ بېرىدۇ.

نادىرخان 1923- يىلى خوتەن شەھىرىدە تېۋىپ ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن بولۇپ، دادىسى ئابدۇۋۇپلى ھاجىم ھاياتىنى تېۋىپلىق بىلەن ئۆتكۈزگەن.

نادىرخان 1938- يىلىغىچە دىنىي مەكتەپ ۋە باشلانغۇچ مەكتەپتە ئوقۇغان. 1939- يىلى خوتەن دارىلمۇئەللىمىدە بىر يىل ئوقۇپ مەكتەپنى پۈتتۈرۈپ، چايخانا مەكتەپتە ئوقۇتقۇچى بولغان. 1941- يىلى خوتەندە ئېچىلغان تۇنجى مۇزىكا كۇرسىنىڭ مۇدىرى ھەم ئوقۇغۇچىسى بولۇپ، ئۇچ ئايلىق مۇزىكا ئۆگىنىش كۇرسىنى ئەلا دەرىجە بىلەن پۈتتۈرۈپ، ۋىلايەتلىك سانايىنەپىسەنىڭ مۇزىكانتى، قوشۇمچە تەشۋىقات بۆلۈمىنىڭ كاتىپى بولغان. شۇنىڭدىن باشلاپ 1945- يىلى ئۆلكىلىك سانائەت مەكتىپىگە ئوقۇغۇچى بولغۇچە، بۇ ۋەزىپىنى قوشۇمچە ئۆتىگەن. 1945- يىلدىن كېيىن يەنە چايخانا مەكتەپتە ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان. 1947- يىلى 10- ئاينىڭ ئاخىرى ئىمتىھان بېرىپ، شىنجاڭ دارىلفۇنۇنغا ئوقۇشقا بارغان ۋە ئىككى يىرىم يىل ئوقۇپ بولغاندا، ئانىسىنىڭ كېسىلى تۈپەيلىدىن ئوقۇشنى تۈگەتمەيلا قايتىپ كېلىپ يەنە سانايىنەپىسەدە ئىشلىگەن. ئازادلىقتىن كېيىن «يېڭى قاشتېشى ناخشا ـ ئۇسسۇل ئۆمكى» دە ئۇزۇن يىل ئىشلەپ، ئالەمدىن ئۆتكەن.

مەمتىمىن توختى، ئابدۇقادىر مۇھەممەدى
دۆلەت بېگىم، ئابابەكرى تۇرسۇن (ۋاقتى شىكەزى)

ماخوسەن خوتەنده

1. ماخوسەننىڭ خوتەنگە كېلىشى

1934- يىلى يازدا ماخوسەن قوشۇنلىرى، شىڭشىسەي قوشۇنلىرى، خوجانىياز ھاجى باشچىلىقىدىكى قۇمۇل قوزغىلاڭچىلىرى ۋە ماموت سجاڭ قاتارلىقلارنىڭ زەربىسىگە ئۇچراپ، جەنۇبىي شىنجاڭغا سۈرۈلۈپ، 6- ئاينىڭ 23- كۈنى خوتەن رايونىغا يېتىپ كېلىدۇ. بۇ مەزگىل خوتەنده 1933- يىلى 2- ئاينىڭ 17- كۈنى (سەيشەنبە) مەمتىمىن بۇغرا باشچىلىقىدا قوزغالغان «ئىسلام قوزغىلاڭچىلىرى» ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈپ تۇرغىنىغا بىر يىل بەش ئايدەك ۋاقىت بولغان چاغ بولۇپ، بۇ جەريانىدا قوزغىلاڭچىلار يەركەن، قەشقەرگە قەدەر يۈرۈش قىلىپ، يەرلىك ھاكىمىيەت كۈچلىرى، قەشقەر يېڭىشەھەردىكى چۇلاق زىخوي قوشۇنى ۋە خوجانىياز ھاجى، تۆمۈر سىلىك، ئوسمان قىرغىز، ماجۇڭيىڭ قاتارلىقلارنىڭ قوشۇنلىرى بىلەن توقۇنۇشۇپ، بەزى مەغلۇبىيەتلەرگە ئۇچراپ، خوتەنگە يېغىلىپ ئۆزىنى ئوڭشىماقچى بولىۋاتقان مەزگىل ئىدى.

ماخوسەن قوشۇنلىرى 1934- يىلى 6- ئاينىڭ 23- كۈنى قاراقاش ناھىيەسىنىڭ زاۋا دېگەن يېرىگە كېلىپ، مەمتىمىن ھەزرەتنىڭ ئەسكەرلىرى

بىلەن بىر كۈن جەڭ قىلىپ، ئاخىرى پەقەت چۈماق، نەيزە، كالتەك بىلەن قوراللانغان مەمتىمىن ھەزرەت ئەسكەرلىرىنى يېڭىپ، كەچ تەرەپتە خوتەن شەھەر ئىچىگە كىرىدۇ. مەمتىمىن ھەزرەت زاۋدىكى مەغلۇبىيەتتىن كېيىن، خوتەنگە قايتىپ كېلىپ ئۆزىنىڭ 500دەك ئەسكىرى بىلەن ھازىرقى لاڭىرۇ گۈڭشېنىڭ پوپونا دېگەن يېرىگە قېچىپ كېتىدۇ (بۇ يەر قاراقاش دەرياسىنىڭ بويى بولۇپ، ئېگىز تاغلىق ئىدى). لېكىن، بۇ يەردە يەنىلا ماخوسەننىڭ قوغلاپ چىققان ئەسكەرلىرى بىلەن توقۇنۇشۇپ قالىدۇ. مەمتىمىن ھەزرەت ئەسكەرلىرى بىلەن دەريا بويىدىكى تىك چوققىدا يول تاپالماي گاڭگىراپ قالىدۇ. ئاخىرى ئەسكەرلىرى قاراقاش دەرياسىغا ئۆزىنى ئېتىپ، قارشى قىرغاققا ئۆتۈشكە بەل باغلايدۇ. مانا شۇ ھالقىلىق پەيتتە يول باشلىغۇچى كېلىپ، مەمتىمىن ھەزرەتنى چېقىل بىلەن دەريانىڭ ئۇ تەرىپىگە بىخەتەر ئۆتكۈزۈپ قويىدۇ. ئەسكەرلىرىنىڭ بىر قىسمى دەرياغا ئۆزىنى ئاتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن كالتەك- چۈماق بىلەن قوراللانغان مەمتىمىن بۇغرا ئەسكەرلىرى شۇ چاغلارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، زامانىۋى بولغان مىلتىق، پىلمۇتلار بىلەن قوراللانغان ماخوسەن ئەسكەرلىرىگە تاقابىل تۇرالمايدۇ- دە، «ئىسلامىيە ھاكىمىيىتى» ئاغدۇرۇلۇپ، ماخوسەن ھاكىمىيىتى تىكلىنىدۇ.

2. ماخوسەننىڭ خوتەندىكى ھاكىمىيەت تۈزۈمى

خوتەن رايۇنى شىنجاڭنىڭ غەربىگە، جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ غەربىي شىمالىغا جايلاشقان بولۇپ، جەنۇبتا ھىندىقۇش تاغلىرى ئارقىلىق ھىندىستان، كەشمىر بىلەن، شەرقتە شىزاڭ، چىڭخەي بىلەن چېگرىلىنىدۇ.

خوتەن رايۇنى پۈتۈنلەي ماخوسەننىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا ئۆتكەندە، بۇ

زېمىن قاغلىق، گۇما، قاراقاش، خوتەن، لوپ، چىرا، كېرىيە، نىيا، چەرچەن قاتارلىق توققۇز ناھىيەنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى (نىيا ئۇ چاغدا ناھىيە بولمىسىمۇ، ھازىرقى ناھىيە بويىچە ئېلىندى). ماخوسەننىڭ ئايالى شۇ چاغدىكى شىنجاڭدا ھۆكۈمران بولغان ماجۇڭيىڭنىڭ سىڭلىسى بولغاچقا، ماخوسەن ماجۇڭيىڭنىڭ ئىشەنچىسى ۋە قوللىشىغا ئىگە ئىدى. ماخوسەن خوتەنگە كېلىپ ئۇزۇن ئۆتمەيلا كەينى- كەينىدىن يەتتە لۈي ئەسكىرى كېلىدۇ. ئۇ خوتەندىكى ئۆز ھاكىمىيىتىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، قاغىلىقتىن چەرچەنگىچە ئۆزىنىڭ ئەسكىرى قىسمىنى تۇرغۇزىدۇ. خەلقە دەھشەتلىك زۇلۇم سېلىپ، خەلق ئۈستىدىكى ئالۋاڭ- سەيسىنى تېخىمۇ كۆپەيتىدۇ. شۇنداقلا خوتەن رايۇنىدا ھەربىي جەھەتتىن سەككىز باشقارما قۇرۇپ، ئۇنىڭ مەسئۇللىرىنى ئۆزىنىڭ ئىشەنچلىك كىشىلىرىدىن بېكىتىدۇ. بۇ سەككىز باشقارما تۆۋەندىكىچە:

1) ھەربىي لاۋازىمەت باشقارمىسى.
2) ھەربىي ئەسلىھە باشقارمىسى.
3) ھەربىي قانۇن باشقارمىسى.
4) مەھرەملەر باشقارمىسى.
5) سىياسىي تەلىم باشقارمىسى.
6) ھەربىي ئات- ئۇلاغ باشقارمىسى.
7) ھەربىي دوختۇرلۇق باشقارمىسى.
8) مەسلىھەتچىلەر باشقارمىسى.

ماخوسەن ئۆز ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن بىر تەرەپتىن ھەربىي تۈزۈمنى چىڭ تۇتسا، يەنە بىر تەرەپتىن يەرلىك ھاكىمىيەتنى چىڭ تۇتىدۇ. ئۇنىڭ ئەسكىرىي قىسمى ئىچىدە: پىيادىلەر قىسمى، توپچىلار قىسمى، ھىلتىق قىسمى، ساقچى قىسمى، ئاتلىق قىسمى، قېلىچ- نەيزە

قىسمى قاتارلىق مۇنتىزىم قىسىملىرى بار ئىدى. خوتەن شەھەر ئىچىدە بولسا، ئاساسلىق قىسمىنى تۇرغۇزغان ئىدى. قاغىلىق، گۇما، قاراقاش، لوپ ھەم كېرىيەدە بىر لۇيدىن ئىككى لۇيگىچە ئەسكەر تۇرغۇزغان بولۇپ، شۇ چاغدىكى بىر لۇي ئىككى تۈەن، ئىككى يىڭ، ئالتە لىيەن ئىدى. بىر لىيەندە ئىشچى- خىزمەتچىلىرى بولۇپ 150 ئەسكىرى بار ئىدى. بىر لۇيدە 1200 دەك ئەسكەر بار بولۇپ، خوتەن رايۇنىدا ماخوسەننىڭ جەمئى 13 مىڭدىن ئارتۇق ئەسكىرىي بار ئىدى.

ماخوسەننىڭ ئەسكەر تۇتۇش تۈزۈمى ئىنتايىن چىڭ بولۇپ، بۇمۇ خوتەن خەلقىغە بىر بالايى- ئاپەت ئىدى. ئۇ ئۇچ ئوغلى بار ئائىلىدىن بىردىن ئوغۇلنى ئەسكەرلىككە تۇتاتتى. بەرمىگەنلەرنى ئۇرۇپ، ئېسىپ، بۇلاپ- تالاپ ئۆلتۈرەتتى. بۇ جەھەتتە تۆۋەندىكىچە پاجىئەلىك بىر ۋەقە بولغان: قاراقاش ناھىيەسىنىڭ زاۋىدىكى جالالدىن غوجام دېگەن كىشىنىڭ 20ياشلىق ئوغلى ئەبەيدۇللا غوجامنى ئەسكەرلىككە تۇتماقچى بولىدۇ. جالالدىن غوجام ماخوسەننىڭ ئەمەلدارلىرىغا يالۋۇرۇپ «قانچىلىك مال- دۇنيا دېسەڭلارمۇ بەرسەم، بالامنى ئەسكەرلىككە تۇتمىساڭلار» دەيدۇ. بۇ گەپنى ئاڭلىغان ئەمەلدار 15چارەك ئالتۇن تەلەپ قىلىدۇ. جالالدىن غوجام 15چارەك ئالتۇننى تۆلەيدۇ. لېكىن، بۇ ئەمەلدار ئالتۇننى ئېلىپ بولۇپلا ئەبەيدۇللا غوجامنى نەق مەيداندا دادىسىغا كۆرسىتىپ تۇرۇپ قېلىچ بىلەن چېپىۋېتىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە 1936- يىلى يازدا ماخوسەننىڭ ئون ئەسكىرى تاغ تەرەپكە قاچقاندا، ئۇلارنى تۇتۇپ كېلىپ خوتەننىڭ سوچاڭ دېگەن يېرىدە پۇتۇن ئەسكەرلىرىنىڭ ئالدىدا بۇ ئون ئەسكەرنىڭ پىشانىسىنىڭ تېرىسىنى سويۇپ يۇزىگە، بۇرنىنى كېسىپ ئېڭىكىگە، قولىقىنى كېسىپ يۇزىگە، ئەمچىكىنى كېسىپ قورسىقىغا ساڭگىلىتىپ قويۇپ قىيناپ ئۆلتۈرۈەتكەن. بۇنداق پاجىئەلەرنى كۆرگەن خەلق ماخوسەنگە

بولغان نەپرەتنى باسالماي، زۇلۇمدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن بىر قانچە قېتىم قوزغىلىپ باققان بولسىمۇ، لېكىن ماخوسەن ھۆكۈمرانلىق قىلغان ئۈچ يېرىم يىل ئىچىدە بۇ ھەرىكەتلەر مەغلۇپ بولغان.

ماخوسەن ئەسكىرىي كۈچىگە تايىنىپ، مەمۇرىي باشقۇرۇش تۈزۈمىنىمۇ مۇكەممەللەشتۈرگەن. يەنە شۇ چاغلاردا مىلىك ھەزرەت (مەتنىياز ئەلەم) خوتەننىڭ دوتىيى (ۋالىيسى) ئىدى. ھەربىي ئىچىدىن چىققان چىڭ سىلىڭ مۇئاۋىن ۋالىي بولۇپ، ئەملىيەتتە پۈتۈن ئىشنى شۇ باشقۇراتتى. ھەرقايسى ناھىيەلەردە ئامبال (ھاكىم، شەنجاڭ) تۇرغۇزغان بولۇپ، خوتەن ناھىيەسىنىڭ ھاكىمى ئابدۇللا قارى ئىدى. ھاكىمنىڭ ئاستىدا بەگ (رايۇن دەرىجىلىك)، يۈز بېشى (دوغا بەگ)، ئون بېشى، چوقا بېشى (يۈز مو يەردە بىر چوقا بېشى بولاتتى) قاتارلىقلار ھوقۇق يۈرگۈزەتتى. ماخوسەن ھۆكۈمرانلىقىدىكى چاغلاردا خوتەن ناھىيەسىدە توققۇز بەگلىك بولۇپ، ئۇلارنىڭ مەمۇرىي رايۇنلارغا بۆلۈنىشى ۋە مەسئۇل بولغان بەگلىرى تۆۋەندىكىچە:

1) ئىلچى بەگلىكى (بىڭچىن دەپمۇ ئاتىلاتتى). بۇ يەرنىڭ بىگى ئىبراھىمجان بەگ (ئىبراھىمجان شالتاق) بىلەن بەردى بەگ ئىدى.

2) يۇقارقى توساللا بىگى: ئېلى بەگ لاتا بىلەن نەجمىدىن بەگ ئىدى.

3) تۆۋەن توساللا بىگى: مەھەممەت ھاجى بەگ بىلەن مەتتۇرسۇن مىلىك ھاجىم ئىدى.

4) يۇقارقى بورزان بىگى: مەھەممەت سىددىق قازى بەگ بىلەن ئەخمەتتوختى بەگ ئىدى.

5) تۆۋەن بورزان بىگى: نىياز ھاجىم بەگ بىلەن ئىمىن بەگ ھاجى ئىدى.

6) يۇقارقى سۇپا بىگى: ئابدۇكېرىم ھاجى بىلەن ئوبۇلقاسىم بەگ ئىدى (ئوبۇلقاسىم بەگ ھازىرمۇ ھايات بولۇپ، 72ياش ئەتراپىدا)

7) تۆۋەن سۇپا بىگى: سادىر بىگىم بىلەن يەھيا بەگ ئىدى.

8) يېڭىئاۋات بىگى: توختى ئاخۇنۇم بىلەن سەيدى بەگ ئىدى.

9) تاغ رايۇنى بىگى: مىرزا كېرىم بەگ بىلەن غوجىئەخمەت بەگ ئىدى. يوقىرىقى بەگلەرنىڭ بىر قىسمى بىر قارار خەنزۇچە ئوقۇپ، كۇرسنى تۈگەتكەندىن كېيىن يېڭىدىن بەگلىككە تەيىنلەنگەنلەر بولۇپ، يەنە بىر قىسمى «ئىسلام ھۆكۈمىتى» ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىنمۇ بەگلىكتە قالغانلار ئىدى. بۇ بەگلەرنىڭ ماۋاشى چوزا پۇلى بولۇپ (يەر ساتقاندا ئالىدىغان شېرىنكا پۇلى)، يۇز بېشىمۇ شۇ پۇلدىن تەمىنلىنەتتى.

ماخوسەن يوقىرقىدەك ھەربىي، مەمۇرىي باشقۇرۇش تۈزۈمى ئارقىلىق، ئۆز ھاكىمىيىتىنى ساقلاپ، ئەڭ مۇھىمى ئۆزىگە ئالتۇن، كۈمۈش (يامبۇ) توپلايتتى. ئەسكەرلىرى مۇداپىيە كۆرۈشتىن باشقا يەنە ئىچكى جەھەتتە قوزغىلىشلارنى بېسىقتۇرۇپ، ئالۋاڭ- سەيسە يىغىشقا مەسئۇل بولاتتى. يەنە بىر لېيەن ئەسكەر كېرىيە تاغلىرىدىن مەخسۇس ئالتۇن كولايتتى. خەلق ئۇستىدىكى ئالۋاڭ- سەيسىنى كۈندىن- كۈنگە ئېغىرلاشتۇراتتى. بۇنىڭغا قارشى چىققان خەلقنى ئېسىپ ئۆرۈپ ئۆلتۈرەتتى.

ماخوسەننىڭ زۇلۇمىغا قارشى باتۇر خوتەن خەلقى كۆپ قېتىم قوزغالغان بولسىمۇ، كۈچ سېلىشتۇرمىسىدا يېڭىلدى. يەنى قاراكۆغۇ تاغ ۋەقەسى بىلەن تەۋەككۈل ۋەقەسى بۇنىڭغا مىسال بولالايدۇ (بۇلار ئۆز بابىدا سۆزلىنىدۇ).

ماخوسەن خوتەنده ھۆكۈم سۈرگەنده، ئۆز ئالدىغا پۇل ياساپ تارقاتتى. بۇ پۇللاردىن: خام قەغەزده ئىشلەنگەن توپىشا قەغەزى، خاپىيو

(قەشقەر تىزىسى)، يۇپيو (خەسكە باسقان پۇل يەنى خام تىزا) قاتارلىقلار بار ئىدى. بەزى چاغلاردا كونا داچەن پۇلنىمۇ خەجلەيتتى.

3. ئالۋاڭ – سەيسى

ماخوسەن دەۋردە خوتەن خەلقىنىڭ ئۇستىدىكى ئالۋاڭ- سەيسە ئىنتايىن كۆپ بولۇپ، 40 خىلدىن ئاشاتتى. ھەر كۇنلىكى بىر قانچە ئادەم ئالۋاڭ- ياساق دەرىددىن ئېسىپ ئۇرۇلۇپ، جېنىدىن ئايرىلاتتى. ماخوسەن خوتەندىكى 90%تىن ئارتۇق دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان خەلقنى دەھشەتلىك ئىزىپلا قالماستىن، بەلكى تاغ جىلغىلىرىدا، يىراق يايلاقلاردا ياشايدىغان چارۋىچى خەلقلەرنىمۇ زۇلۇم سېلىپ قاقشىتاتتى.

ماخوسەنىنىڭ خوتەن رايۇنىدىكى 13مىڭدىن ئارتۇق ئەسكىرىنىڭ يېمەك- ئىچمەك، كىيىم- كېچەكى ۋە ئات- ئۇلاغلىرىنىڭ يىمىلكىنى شۇنداقلا ماخوسەنىنىڭ ئالتۇن، كۈمۈش (يامبۇ) ئالۋاڭلىرىنى خوتەن خەلقى تەل قىلىپ بېرىشكە مەجبۇر ئىدى. ئۇنىڭ سېلىقلىرى ئىچىدە ھەتتا ئۆزىنىڭ ئاتلىرىنى سەمرىتىش ئۈچۈن پىت سېلىقىمۇ بار ئىدى. خەلق ئۇستىدىكى سېلىقلارنىڭ بەزىسى كۇندىلىك، بەزىسى ھەپتىلىك ۋە بەزىسى قەرەلسىز بولۇپ، خەلقنى ئۆڭ- ماكانىدىن ئايرىلىشقا مەجبۇر قىلاتتى.

مەسىلەن: تۆۋەندىكى ئالۋاڭ- سېلىقلارنى كۆرۈپ باقايلى:

1) غەللە (يەرگە قويۇلغان ئاساسلىق باج).
2) ئۆشرە (مۇسۇلمانچىلىق قائىدىسىدىكى ئوننىڭ بىرىنى بېرىش).
3) دەن ئاشلىقى (بىر دەن ئون چارەك).
4) چۆرىمە ئاشلىق (بوغازغا كېلىدىغان ئاشلىق).
5) ھەر ھۇ يەرگە كەلگەن بۇغداي، قۇناق، گۈرۈچ، ئارپا

(ئاتلىرىنى سەمرىتىش ئۇچۇن).

6) كېپەك (ئات بېقىش ئۇچۇن).

7) ئوتۇن، سامان، پىچان (ئىسسىنىش ۋە ئات- ئۇلاغلار ئۇچۇن).

8) ئالتۇن، كۈمۈش (يامبۇ).

9) خام، چەكمەن، پاختا يىپ (كىيىم كېچەكلىرى ئۇچۇن).

10) خۇرۇم، چەم، كۆن، تېرە (ئايىغلىرى، ئات جابدۇقلىرى ئۇچۇن).

11) يۇڭ، يۇڭ يىپ (يوتقان، كۆرپە، گىلەم ھەم ياتاق خورجۇنى ئۇچۇن).

12) تۆمۈر، مىس، چۆيۈن، قوغۇشۇن، قەلەي، تۇچ، پولات (ئاتلىرى ئۇچۇن يۆگەن، تاقا، قېلىچ، كوكەر، مىشەك، بومبا ياساش ئۇچۇن).

13) ئارغامچا (ئادەم باغلاش، ئاتلىرىنى باغلاش ئۇچۇن).

14) تاغار، چوڭ- كىچىك خورجۇن (ئەسكەرلىرىگە ئاشلىق توشۇش، ئاتلىرىغا سامان، پىچان توشۇش).

15) چىنە، قاچا، لىگەن پەتنۇس، چەينەك، چۆمۈچ، مەش، تۇڭزا، ئاياق- قۇشۇق، كاساڭ قاتارلىقلار.

16) كالا، تۆگە (تايلاق)، ئات، قوي (يىيىش ھەم مىنىش ئۇچۇن).

17) توخۇ، ئۆردەك، كەپتەر، باچكا (تامىقى ئۇچۇن).

18) توخۇ، ئۆردەك، كەپتەر تۇخۇمى (يىيىش ئۇچۇن).

19) ئىگەر، يۆگەن، ئىزەڭگۈ، نوختا، پۇشتان (ئاتلىرىنى جابدۇشقا).

20) ئاياللارنىڭ چېچى كىرپە (ئاتلىرىنى سەمرىتىش ئۇچۇن).

21) جىگدە، ئۇرۇك يىلمى (ئاياغ تىكىش ئۇچۇن).
22) قاشتېشى (نەپىس بۇيۇملار ياساشقا).
23) داۋغان تېرىسى (چاپانلىرىغا ياقىلىق قىلىش ئۇچۇن).
24) تۇلكە تېرىسى (چاپانلىرىغا ياقىلىق ئۇچۇن).
25) پاي پۇلى (تەنزە پۇلى).

ماخوسەن يوقىرىقىدەك ئالۋاڭلار بىلەنلا چەكلىنىپ قالماي، يەنە ھۇنەرۋەنلەرنى تۇتۇپ، مەجبۇرىي ئىشقا سېلىش ئارقىلىق خەلقنى ئازاپلايتتى. قارشىلىق قىلغانلارنى ئېسىپ ئۆلتۇرەتتى. ھۇنەرۋەنلەر بۇنداق زۇلۇمدىن بىزار بولۇپ، «ئۆز ھۇنىرىمىز ئۆزىمىزگە دۇشمەن بولدى» دېيىشەتتى. شۇنداق قىلىپ نۇرغۇنلىغان ھۇنەرۋەن خەلق يۇرت-ماكانىدىن، بالا- چاقىلىرىدىن ئايرىلىپ، سەرگەردان بولۇشاتتى. مانا ھۇشۇنداق ئازاپلارنى تارتقان ھۇنەر ئىگىلىرى 40خىلدىن ئاشاتتى. يەنە: ياغاچچى، سەيفۇك، تامچى- سۇۋاقچى، كىگىزچى، جۇۋىچى، مۇزدوز، جۇۋازچى، تۆمۇرچى، گىلەمچى، ساتىراچ، ئاشپەز، ناۋاي، خامچى (چەكمەنچى)، مىسكەرچى، بۇياقچى، تورچى (يوتقان- كۆرپە توري ئەتكۇچى)، ئاتقۇچى (پاختا ئاتقۇچى)، يىكچى، ئاياقچى (تاماق يەيدىغان ياغاچ قاچا)، بوريچى (قۇمۇشتا توقۇلىدۇ)، كۆن ساندۇقچى، تاغا- خورجۇنچى، تۇماقچى، ئىگەچى، زەرگەر، سۆھەتچى، مۆلە- توقۇمچى، زەيچى، ئەلگەكچى، شاخاچى (سوپۇن قۇيىدىغان ئادەم)، قەغەزچى، نۇختىچى (ئات- ئۇلاغلارنىڭ بېشىنى باغلاش ئۇچۇن)، ياڭلوچى (مەشچى)، قازانچى (بومبا قۇيۇش ئۇچۇن)، تاشچى، تۇگمەنچى، تۇزچى، خەيجاڭ، بۆتچى (شايى، ئەتلەس توقۇيدۇ)، سارات (ئىگە- جابدۇق ئەتكۇچى) قاتارلىقلار بولۇپ، بۇ كىشىلەرنى تۇتۇپ مەجبۇرىي ئىشلىتىشنىڭ سىرتىدا، يەنە خىلمۇ- خىل ئۇسۇللار بىلەن ئادەم تۇتۇپ

ئەمەلدارلارنىڭ شەخسى ئىشلىرىغا سېلىپ ھايۋان قاتارىدا خورلايتتى. يوقىرىقىدەك ئالۋاڭ- سەيسىنىڭ كۆپلىكىدىن ياشىلار ئەسكەرلىككە تۇتۇلسا، قېرىلار ئوتۇن- ساماندا توشۇيتتى. ئاياللار ئىش- ئەمگەك بىلەن بولۇپ، مەھسۇلات ئالالمايتتى. شۇڭا ماخوسەن ھۆكۈم سۈرگەن بۇ دەۋرلەردە يەيدىغان نەرسە يوق، كۈنجىرىنى نان ئورنىدا يېگەن. بۇ زۇلۇمغا چىدىمىغان خەلق قوزغىلىپ قارشىلىقىنى كۆرسەتكەن. لېكىن ماخوسەن تەرىپىدىن پاجىئەلىك باستۇرۇلغان. مەسىلەن: 1935- يىلى يازدا قاراڭغۇ تاغ خەلقى ماخوسەننىڭ ئالۋاڭ- سېلىقىغا قارشى نارازىلىق بىلدۈرۈپ قارشىلىق كۆرسەتكەن. ھەتتا قاراڭغۇ تاغ كۆۋرۈكىنى ئېلىۋېتىپ، ئىككى يىلدىن ئارتۇق ئالۋاڭ- سېلىق تۆلىمەي كەلگەنلىكى ئۈچۈن ماخوسەن غەزەپلىنىپ، ما لۇيجاڭ (خۇيزۇ) باشچىلىقىدا 180ئەسكەر چىقارتىپ قاراڭغۇ تاغ خەلقىنى قانلىق باستۇرغان. ئۇلار 188نەپەر ئادەمنى نەق مەيداندا قېلىچ بىلەن چېپىپ ئۆلتۈرۈپ، 16مىڭ 500قوي، 3500قوتاز، 680ئات، 1500ئېشەكنى بۇلاپ ئېلىپ كېلىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا يەرلىك ئەمەلدارلارمۇ «كۆتۈرەلمىسەڭ، ساڭگىلىتىۋال» دېگەندەك، ھىلىگەرلىك قىلىپ خەلقنىڭ سېلىقىنى ئېغىرلاتىپ، قاقتى- سوقتى قىلىپ، خەلقنى قىينايدۇ. مەسىلەن: خېلىل ئاخۇن ھاجى («ئىسلام ھۆكۈمىتى» ۋاقتىدا توسالالا بېگى ئىدى) قاراڭغۇ تاغقا بېرىپ خەلقىگە: «سىلەر ماڭا 500سەر ئالتۇن بەرسەڭلار، مەن سىلەرنى ماخوسەننىڭ ئالۋاڭ- سېلىقىنى تۆلىمىدى دەپ ئازاپلايدىغان قىيناشلىرىدىن قۇتقۇزۇپ قويىمەن» دەپ گوللىغان، شۇنىڭ بىلەن قاراڭغۇ تاغنىڭ پىيشى دېگەن يېرىدىن ئىدىرىس ھاجىم چوناقنىڭ ئىنىسى مۇھەممەت مۇسا 500سەر ئالتۇن بەرگەن. لېكىن، بۇ ئالدامچى خۇمپەر بۇ ئالتۇننى ماخوسەنگە بەرمەي ئۆزى ئېلىۋالغان. بۇنى ئۇققان ماخوسەن تېخمۇ غەزەپلىنىپ،

قاراڭغۇ تاغ خەلقىگە دەھشەتلىك زۇلۇم سېلىپ، تېخىمۇ قىرغىنچىلىق ئېلىپ بارغان. بۇ ھەقتە قاراقغۇ تاغ خەلقىنىڭ تا ھازىرغىچە ئېغىزدىن-ئېغىزغا كۆچۈپ ئېيتىپ يۈرگەن تۆۋەندىكى قوشاقلىرى ماخوسەننىڭ زۇلمىنىڭ ئېنىق دەللىلى:

ئازنە- شەنبە كۈنلەردە،
دۈشمەن ئالدىدا كىم كەلدى؟
ئەل نامازدا تۇرغاندا،
قىبلە تامدىن ئوق كەلدى.
خوتەندىن چىققان ئون كىشى،
دەييىاۋتۇ① دەپ ئات قويدى.
بەش پاشا② نىڭ مەنزىلىگە،
تۈڭگان گۈيلار ئوت قويدى.
ئوينىغان گۈي، كۈلگەن گۈي،
ئوددىسى يالغان تۈڭگان گۈي.
ئاللا- ئاللا ئەربالا،
باغلاپ كەتتى تۈڭگانلار.
نېسىغا③ چىققان ئەر لۈيجاڭ،
پېشىغا④ چىققان ما لۈيجاڭ.
ئاق تۈزسۇنىنى تۈتۈپ كەلدى،
يېگى شەھەرلىك سەنمۇجاڭ⑤.
بۇ يىل يامغۇر بەك ياغدى،
لەيلەك بولدى داۋانلار.
ئۆز ئېرىدىن ئايرىلىپ،

ۋەيران بولدى جۇۋانلار.
قاراڭغۇ تاغنىڭ ئىچىدە،
قۇمۇش بىلەن تارىشا.
بىزگە بولدى نەسىھەت،
تاغدىن چىقماس بولدى پادىشا.

بۇنداق قوشاقلار ئىنتايىن كۆپ، قوشاقلاردىن شۇنى كۆرۈۋالالايمىزكى، خەلق ئۆزىنىڭ غەزەپ- نەپرىتىنى باسالماي ماخوسەننىڭ باستۇرۇشىغا، بۇلاڭ- تالاڭ قىلىشىغا نارازى بولۇپ قەتئىي قارشىلاشقان. ئالدىنقىلارنىڭ ئىزىنى كېيىنكىلەر بېسىپ، زۇلۇم ئالدىدا ھەرگىز تىز پۈكمىگەن.

---

① ۋەكىل بېشى. ② بەش پاشا. -- تاراجىم، مەمتىلى ھاجىم، ئاق تۈرسۇن موللام، ئاق سەيدى، مۇھەممەت سەيدى.③، ④ نېيىسى، پېشى: قاراڭغۇ تاغدىكى كەنتلەرنىڭ ئىسىملىرى. ⑤ قاراقاشلىق مىلىك ھەزرىتىمنىڭ سەنمۇجاڭى نۇراخۇن.

4. قاراڭغۇ تاغ خەلقىنىڭ ماخوسەنگە قارشى ئېلىپ بارغان كۈرىشى

قاراڭغۇ تاغ خوتەن ناھىيەسىگە تەۋە تاغ بولۇپ، خوتەن ناھىيەسىنىڭ جەنۇبىغا جايلاشقان، 136 ئائىلىلىك چارۋىچى ئورۇنلاشقان جاي (شۇ چاغدىكى سان). بۇ يەرنىڭ شەرق تەرىپى يورۇققاش دەرياسىدىن كۈلا كۆۋرۈك ئارقىلىق، پېشە، بۇيا ۋە خوتەنگە كېلىدىغان يول بىلەن تۇتاشقان. شىمال تەرىپىدە كوئىنلۇن تاغ تىزمىسى، جەنۇپ

تەرىپىدە ھىندىقۇش تاغ تىزمىسى، شەرق تەرىپىدە مۇز تاغ، غەرپ تەرىپىدە يەنە ھىندىقۇش تاغ تىزمىسى بار. قاراڭغۇ تاغ خەلقى ئاساسەن چاۋچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. ئۆتمۈشتە ئۇ يەردە خوتەنلىكى بايلارنىڭمۇ، لوپلىكى بايلارنىڭمۇ يايلاقلىرى بار ئىدى.

1935- يىلى ماخوسەننىڭ ھەرپىي تەمىنات باشقارمىسىدىن قاراڭغۇ تاغ خەلقىگە گۆش ۋەزىپىسى قويۇپ پەرمان چۈشۈرىدۇ. بۇ پەرماننى قاراڭغۇ تاغ مىڭبېگى خوجى ئەخمەت بەگ تاپشۇرۇپ ئالغاندىن كېيىن، ئوغلىنى بۇ ئىشنى ئورۇنلاشتۇرۇشقا چىقىرىدۇ. بەگنىڭ ئوغلى مېتىز، نېپسي قاتارلىق جايلاردا چاۋچىلارنى يىغىپ 500 قوتاز، 1500 قوينىڭ ئالۇنكىنى خەلقتە چاچىدۇ ۋە بۇ چارۋىلارنى ئەتىسى چۈشكىچە يىغىپ ئەكىلىپ بەگكە ئۆتكۈزۈپ بېرىشنى بۇيرۇيدۇ. خەلق تۆت كۈندىن كېيىن تاپشۇرۇپ بېرىشنى ئېيتىدۇ. لېكىن بەگ ئوغلى بۇنى رەت قىلىدۇ. خەلق بىلەن بەگ ئوتتۇرىسىدا سۈركىلىش يۈز بېرىش ئېھتىمالغا ئىنتايىن يېقىن بولۇپ قالىدۇ. بۇنى سەزگەن خەلق ئىچىدىكى ئاق تۇرسۇن موللا دېگەن كىشى بەگ قېشىغا بېرىپ، تاغنىڭ ئەھۋالىنى سۆزلەيدۇ ۋە مالالارنىڭ يايلاقتا ئىكەنلىكىنى، يايلاقتىن ئەكىلىش ئۈچۈن ئىككى- ئۈچ كۈن ۋاقىت كېتىدىغانلىقىنى، خەلقنىڭ تۆت كۈندىن كېيىن يەتكۈزۈپ بېرەيلى، دېگەن گېپىنىڭ ئىنتايىن ئورۇنلۇق ئىكەنلىكىنى ئېيتىدۇ.

بەگنىڭ ئوغلى ئۇنىماي يەنە ئۆزىنى كۆرسىتىپ: «ھەي ئاق تۇرسۇن موللا، سەن مېنى بىلەمسەن؟ بىلمىسەڭ، بىلىپ قوي: مەن غۇجەخمەت بەگنىڭ ئەركىن بالىسى بولىمەن. مەن ئەتە دېدىم، ئەتە بېرىسەن. ئەگەر ئەتە بەرمىسەڭ، قىيامەتنى شۇ چاغدا كۆرسەن» دەيدۇ. بۇ گەپنى ئاڭلىغان ئاقتۇرسۇن موللا دەر غەزەپ بولۇپ: «سېنى كىم بىلمەيدۇ، سەنمۇ مېنى تونۇپ قوي: مەن بولسام نېسىلىق ئاقتۇرسۇن

بولىمەن. سەن غۇجەخمەت بەگنىڭ ئوغلىغۇ؟ داداڭ لوجىڭفانىڭ ۋاقتىدا يايلاقتىن باج ئالدى. ئىسلام بولغاندا سەن ئىمىر بولۇپلىپ، داداڭنىڭ يۆگەپ قالدىڭ، يېڭىساردا ئىمىر سايىپىنىڭ مۇھاپىزەت قىسمىدا ئىدىڭ. ماخوسەن بىلەن جەڭ قىلغاندا ئەسكەرلەرنى تاشلۇۋېتىپ قېچىپ كەلدىڭ، سېنىڭ سەۋەبىڭدىن ئىمىر سايىپ نۇرغۇن ئەسكەرلەر بىلەن شېھىت بولدى. نەتىجىدە، بىز خەلىق زالىم ماخوسەنگە تۆتۈلدۇق. ئەمدى بۈگۈنكى كۈندە بەگ بولۇۋېلىپ ماخوسەننىڭ دېپىنىي چېلىپ، خەلىق ئالۋاڭنى تۆت كۈندىن كېيىن بىرەيلى دېسە ئۇنمايۋ، بۈگۈن بىرسەن دەپ قىستامسەن؟» دەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇ ئىككىسى تۆتۈشۈپ قالدۇ. تاغ خەلقى بەگ ئوغلىنى ئۇرۇپ بىر ئۆيگە قاماپ قويىدۇ. تاغ خەلقىنىڭ ئەلپازىدىن قورققان بەگنىڭ ئوغلى يىغلاپ تۇرۇپ يالۋۇرىدۇ. ئاقتۇرسۇن موللا: «ساڭا جان لازىم بولسا تاغدىن ھازىر كەت، مېلىك ھەزرىتىم بىزنىڭ پادىشاھىمىز، سۆزىگە بوي سۇنمىز، لېكىن، ماخوسەنگە بېيئەت قىلمايمىز» دەيدۇ ۋە بەگنىڭ ئوغلىنى ھەيدەۋېتىپ، ئاقتۇرسۇن موللا ئۆزىنى «تاغ پادىشاھى» دەپ ئېلان قىلىدۇ. شۇنداقلا تاغ تەۋەسىدىكى پالۋانلارنى يىغىپ ماخوسەن ئەسكىرى كېلىدىغان يولنى توسۇپ ياتىدۇ. بۇ ۋاقىت دەل تاغ تۇمۇزى كېلىپ دەريادا سۇ ئۇلغىيىدىغان چاغ ئىدى. مۇشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئۇلار دەريادىكى كۆلا كۆۋرۈكنى ئېلىۋېتىدۇ.

ئاقتۇرسۇن موللىنىڭ بۇ ھەركەتلىرىنى بەگلەر خوتەن ناھىيەسىنىڭ ئامبىلى ئابلاجان قاتىمغا مەلۇم قىلغاندىن كېيىن، ئامبال بۇ ئەھۋالنى دوتەي مېلىك ھەزرەت بىلەن ماخوسەنگە يەتكۈزىدۇ. ماخوسەن بۇنى بىر ياقلىق قىلىشنى مېلىك ھەزرەتكە تاپشۇرىدۇ. ئۇ، لوپ ناھىيەسىدىكى ما لۇيجاڭغا بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، ئاقتۇرسۇن موللىنى تىرىك تۇتۇپ كېلىشنى، ئەگەشكۈچىلىرىنى باستۇرۇشنى تاپىلايدۇ. بۇيرۇقنى ئالغان ما لۇيجاڭ

قىسىملىرى بىر قانچە قېتىم بېرىپمۇ كۇلا كۆۋرۈك بولمىغاچقا، دەريادىن ئۆتەلمەي يېنىپ كېلىدۇ. بۇ ئەھۋال ئىككى يىلدەك داۋاملىشىدۇ. ماخوسەن تاغ خەلقىدىن ھېچقانداق ئالۋاڭ ئالالمايدۇ. ماخوسەن بۇ ئەھۋالنى ئاڭلاپ بىر تەرەپتىن قاتتىق غەزەپلەنسە، يەنە بىر تەرەپتىن ھېيلىگەرلىك، ئالدامچىلىق بىلەن تۇزاق قۇرۇپ، قولغا چۈشۈرۈشنى پىلانلايدۇ. شۇنىڭ بىلەن قاراڭغۇ تاغ خەلقى چوقۇنىدىغان ئېلىيخان ئىشانىنى ئەۋەتمەكچى بولىدۇ. ئېلىيخان ئىشان خوتەن ناھىيەسىنىڭ خانئېرىق يېزىسىدىن بولۇپ، دائىم قاراڭغۇ تاغقا بېرىپ ئىشانلىق قىلىپ، مۇرۇت توپلىغان ۋە شۇ ئارقىلىق كۆپ ئابروي تاپقان. قاراڭغۇ تاغ، مېتىز، نېسە، ئەشپۇل، پىشە، بۇيا ئايماقلىرىدىكى خەلق بۇ ئىشاننىڭ سۈپىلىرى ئىدى. شۇڭلاشقا مېلىك ھەزرەت قاراڭغۇ تاغقا ۋەكىل بولۇپ باردىغان بىر گۇرۇپپا قۇرۇپ، شۇ گۇرۇپپىدىكى ۋەكىللەرگە ئېلىيخان ئىشانىنى قوشۇپ ئەۋەتىدۇ. بۇلار بېرىپ تاغ خەلقىغە خىزمەت ئىشلەپ تۇرغاندا، ئەر لۇيجاڭنى 180دەك ئەسكەر بىلەن يوشۇرۇن ماڭدۇرىدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدىكى خېلىل ئاخۇن ھاجى كۆپچىلىككە قاراپ: «بىز بۇيىغا كۈندۈزى بېرىپ قالساق، ئۇلار كۆرۈپ پېشىغا، پېشىدىكىلەر قاراڭغۇ تاغقا خەۋەر قىلسا، قاراڭغۇ تاغلىقلار يەنە كۇلا كۆۋرۈكنى ئېلىۋەتسە، 14ئۇچا (24مېتىر) كەڭلىكتىكى دەريادىن قانداق ئۆتىمىز؟» دەپ مەسلىھەت بېرىدۇ. ئەر لۇيجاڭ قىسىملىرى بۇ مەسلىھەت بويىچە تېرىم قىلاقتا قونماي مېڭىپ، يېرىم كېچىدىن كېيىن پېشىغا كېلىۋالىدۇ. ۋەكىللەر ئالدىدا ماڭىدۇ. ئەر لۇيجاڭ قىسىملىرى كەينىدە مېڭىپ ئۇچرىغانلا يولۇچىلارنى باغلىۋالىدۇ. ئېلىيخان ئىشان باشچىلىقىدىكى ۋەكىللەر قاراڭغۇ تاغقا ئۆتۈپ كېتىدۇ.

تاغ خەلقى ئېلىيخان ئىشانغا بەكمۇ چوقۇنغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭ

سۆزىنى ئاڭلايتتى. ئۇنىڭ «ماخوسەننىڭ ئەسكىرى كەلمەيدۇ، خاتىرجەم بولۇڭلار» دېگەن سۆزىگە ئىشىنىپ، پوستىكىلەر پوستا تۇرمايدۇ. خەلق بىخوتلىشىدۇ. شۇ كۈنى تاڭنىڭ سۈزۈلۈشى بىلەن تەڭ «ماخوسەن ئەسكەرلىرى كەلدى» دېگەن چوقان كۆتۈرۈلدۇ. بۇ چاغدا ئېلىيخان ئىشان باشلاپ ئوقۇغان بامدات نامىزىنىڭ ئۈزۈن سۈرە بىلەن باشلانغان پەرزى تۈگمىگەنتى. نامازئوقۇۋاتقان 17ئادەم ئۆز ئورنىدىلا ئېتىپ تاشلىنىدۇ. ماخوسەن ئەسكەرلىرى كۆۋرۈكتىن قانداق ئۆتتى؟ كۆلا كۆۋرۈك نېمە ئۈچۈن سېلىندى؟ ئەسلىي تاغلىقلار كۆلا كۆۋرۈكنى ئالاھىدە ئادەم قويۇپ ساقلاۋاتاتتى. بىراق بۇ چاغدا پېيىشلىق ئىشان نىياز ئاخۇنىڭ ئايالى توختىخان ئۆلۈپ كەتكەنلىكتىن، نامازغا بارىدىغان خەلق كۆلا كۆۋرۈكنىڭ تاختايلىرىنى سېلىپ قويىدۇ. بۇ پۈرسەتنى غەنىمەت بىلگەن ماخوسەننىڭ ئەسكەر باشلىقى ئەر لۈيجاڭ 180 ئاتلىق ئەسكەر بىلەن كۆلا كۆۋرۈكتىن ئۆتۈپ، نامازبامدات ئوقۇۋاتقان بىگۇنا خەلقنى قانلىق باستۇرىدۇ. قاراڭغۇ تاغلىق تارى ھاجىم، مەمتىلى ھاجىم، مەتغازاخۇن، ئاق ئالىم ئاخۇن قاتارلىق چارۋىدارلاردىن 17كىشىنى يالىڭاچلاپ باغلاپ قويۇپ، 176ئادەمنى ئۇلارنىڭ كۆز ئالدىدا چېپىپ تاشلايدۇ. بۇنىڭغا چىدىمىغان تارى ھاجىم، مەمتىلى ھاجىملارنىڭ ئىككىسى ئوغلى ئۆيدىكى ملىتقنى ئېلىپ چىقىش ئۈچۈن يۈگرەيدۇ. لېكىن ئەر لۈيجاڭ ئەسكەرلىرى بۇ ئىككى ئوغۇلنى تۇتۇپ، بوينىغا يۆگەپ ئوت قويۇپ كۆيدۈرۈپتىدۇ. چاۋىچىلارنىڭ بۇغدايلىرىغا ئوت قويىدۇ. ماخوسەن ئەسكەرلىرىنىڭ تۈيۇقسىز قىرغىنچىلىقىدىن قورقۇپ بۇغدايلىقتا يۇشۇرۇنۇۋالغان بەش نەپەر قېرى، ئاجىز كىشىلەرمۇ بۇغداي بىلەن بىللە كۆيۈپ كېتىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا بۇغدايلىقتا يۇشۇرۇپ قويغان ئىككىسى بۇشۇكتىكى ئىككى بوۋاقمۇ كۆيۈپ كېتىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن تۇتۇپ

كەتكەن كىشىلەرنىڭ ئۆيلىرىگە ئوت قويۇۋېتىدۇ. يۇقىرىدا ئېيتقىنىمىزدەك 15مىڭ 500قوي، ئۈچ مىڭ 500قوتاز، 1500ئېشەك، 680ئات ۋە نۇرغۇن ئالتۇن، كۈمۈش (ياكى)لارنى بۇلاپ قاراڭغۇ تاغنى گۆرۈستانلىققا ئايلاندۇرۇپ، ئاقتۇرسۇن موللا باشچىلىقىدىكى 18كىشىنى ئالدىغا سېلىپ ھەيدەپ قايتىپ كېلىدۇ. بۇ كىشىلەرنى پەيشەنبە كۈنلۈكتە ھازىرقى «قىزىل يۇلتۇز» كىنوخانىسىنىڭ ئورنىدا پاجىئەلىك ھالدا چېپىپ تاشلايدۇ. بۇلارنى چاپىدىغان چاغدا ماخوسەننىڭ ئاخۇنى ئاخۇن لۇيجاڭ بېشىغا سەللە ئوراپ يېنىغا تاپانچا ئېسىپ، بۇ 18كىشىنى يالاڭباشتاق قىلىپ ئولتۇرغۇزۇپ، كونا جوڭگۇنىڭ مۇستەبىت پادىشاھلىرىنىڭ قائىدىسى بويىچە «ئۆلۈم» دېگەن تۆمۈر تامغىنى قىزىتىپ ئۇلارنىڭ گەدىنىگە يېقىپ، ئاندىن «سا» (بوغۇزلا) دېگەن پەرمان بىلەن تەڭلا چاپىدۇ. قاراڭغۇ تاغ خەلقىنىڭ ماخوسەننىڭ ئالۋاڭ- سەيىسىگە قارشى ئېلىپ بارغان كۈرىشى گەرچە ئىككى يىلدىن ئارتۇق غەلبىگە ئېرىشكەن بولسىمۇ، لېكىن يەرلىك ئەمەلدارلارنىڭ، دىنىي تونغا ئورۇنئۇالغان ئالدامچىلارنىڭ خائىنلىقى بىلەن ئاخىرى قانلىق باستۇرۇلىدۇ. لېكىن، قاراڭغۇ تاغ خەلقىنىڭ زالىملارنىڭ زۇلمىغا قارشى يۈرەك قېتىدىن چىققان قوشاقلىرى ھازىرغىچە خەلق قەلبىدە ساقلىنىپ، ماخوسەنگە بولغان چەكسىز غەزەپ- نەپرىتىنىڭ نامايەندىسى بولۇپ قالماقتا.

5. تەۋەككۈل خەلقىنىڭ ماخوسەننىڭ زۇلمىغا قارشى ئېلىپ بارغان كۈرىشى

1935- يىلى 6- ئايلاردا ماخوسەننىڭ خوتەن ناھىيە تەۋەككۈل يېزىسىدا توققۇز نەپەر، ئىسلامئاۋاتتا يەتتە نەپەر ئەسكىرى بولۇپ، بۇلار

يورۇقلىقاش دەريالىسى ئىككىگە ئايرىلىپ تۇرغان تەۋەككۈل بىلەن ئىسلامئاۋاتنا ماخوسەننىڭ تۇرلۇك ئالۋاڭ- سەيسلىرىنى يىغىشتىن سىرت، تەۋەككۈل ئارقىلىق ئاقسۇ، كۇچارغا ھەم شىمالىي شىنجاڭغا باردىغان ۋە ئۇ يەردىن كېلىدىغانلارنى توتۇش، بۇلاش ئىشلىرىنى قىلاتتى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، شۇ تەرەپلەردىن كېلىدىغان ھۇجۇمنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن قويغان ئەسكىرى كۈچى ئىدى. ئۇلار يەنە پۇقرالارغا دەن ئاشلىقى، ئوتۇن، سامان، پىچان قاتارلىق سېلىقلارنى سېلىپ، ۋاقتىدا بەرمىگەنلەرنى بىر كۈندىن ئۈچ كۈنگىچە ئېسىپ قويۇپ ئۇرۇپ، يېرىم جان قىلىپ قويياتتى. ئۇنىڭدىن باشقا، ماخوسەننىڭ چېرىكلىرى ئىنسان قېلىپىدىن چىقىپ خەلقنىڭ خوتۇن- بالىلىرىنى، قىزلىرىنى زورلۇق بىلەن ئاياغ- ئاستى قىلىپ، ئۇلارنىڭ ئۆلۈپ كېتىشىگە سەۋەبچى بولاتتى. قورال كۈچى بىلەن ئاياللارغا زورلۇق ئىشلىتىپ بۇلاپ كېتەتتى. بۇنداق زوراۋانلىقلارنى كۆرۈپ چىداپ تۇرالمىغان تەۋەككۈل دېھقانلىرى: «ماخوسەن ئەسكەرلىرى قاغىلىقنىڭ بۇ تەرىپىدىلا بارمىش، بۇلار ھۆكۈمەتنىڭ ئەمەس ئوخشايدۇ» دېگەن گەپلەر بىلەن بىراقلا قوزغىلىپ، قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، بۇلارنى يوقىتىۋەتسەك، بۇ زۇلۇمدىن قۇتۇلغىلى بولغىدەك دېگەن خىيالغا كېلىدۇ- دە، ئەخمەت سەردار دېگەن كىشىنىڭ باشچىلىقىدا قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشكە تەييارلىنىدۇ. ئەخمەت سەردار ئەسلىي قاراقاش ناھىيەسىدىن بولۇپ، ماخوسەننىڭ زۇلمىغا چىداپ تۇرالماي تەۋەككۈلغا قېچىپ بارغان كىشى ئىدى. ئۇ تەۋەككۈلنىڭ دەرتمەنلىرىدىن ئېلى ھاجى، شاكىر كۆك، مۇھەممەت چاناق، ساۋۇر بوۋا قاتارلىق كىشىلەر بىلەن ئۈچرىشىپ پىلان تۈزۈپ، بۇلار باشچىلىقىدا جەمئى 80نەچچە ئادەم قوزغىلىپ چىقىدۇ. بۇلار ئىچىدىن ئەخمەت سەردار «ئىمىن ھەزرىتىم»، شاكىر كۆك دېگەن كىشى «شاھ ماتسۇر» بولۇپ تەيىنلىنىپ، ئازنە

كېچىسى ماخوسەننىڭ ئازنە بازاردىكى ئەسكەرلىرىگە تۈيۈقسىز ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلار ئىچىدىكى خەي فۇگۇەن، ما فۇگۇەن قاتارلىق داڭلىق جاللاتلارنى تاياق- توقماق بىلەن ئۇرۇپ ئۆلتۈردۇ. قالغان ئەسكەرلىرى پاتىپاراقلىشىپ تەرەپ- تەرەپكە قاچىدۇ. بۇ قوزغىلاڭچىلار ئازنە بازاردىكى ماخوسەن ئەسكەرلىرىنىڭ بازىسىدا يېرىم كۈن تۇرۇپ، ئاندىن خوتەن تەرەپكە قاراپ يولغا چىقىدۇ. ئۇلار ئوتتۇرا لەڭگەرگە يېتىپ چىققاندا ئۇلارنىڭ كەينىدىن مىڭغا يېقىن دېھقان تەشكىللىنىپ ئەگىشىپ چىقىدۇ. شۇ ئارىلىقتا ئىسلامئاۋاتتىكى ماخوسەن ئەسكەرلىرىدىن لۇفۇگۇەن ئاتقا مىنىپ تېزدىن خوتەنگە چىقىپ ئاخۇن لۇيجاڭغا «تەۋەككۇلدا زىۋازا پەيدا بولدى» دەپ مەلۇم قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار تەۋەككۇل تەرەپكە خوجانىياز ھاجى ئادەم باشلاپ چىقىپتۇ دەپ، ئەر لۇيجاڭنى بىر لۇي ئاتلىق ئەسكىرى بىلەن تەۋەككۇلگە ماڭدۇرىدۇ. بۇلار خوتەندىن يولغا چىقىپ باش لەڭگەر دېگەن يەرگە يېتىپ كەلگەندە، تەۋەككۇل تەرەپتىن چىققان قوزغىلاڭچىلار بىلەن ئۇچرىشىپ قالىدۇ. ئەر لۇيجاڭنىڭ ئەسكەرلىرى قوزغىلاڭچىلارنى ئوققا تۇتىدۇ. نەچچە ئونلىغان ئادەم ئۆلىدۇ. خەلق ھەر تەرەپكە قېچىشقا باشلايدۇ. ئەخمەت سەردار باشچىلىقىدىكى قوزغىلاڭچىلار گەرچە قەھرىمانلىق كۆرسەتكەن بولسىمۇ، قولدا تاياق- توقماقتىن باشقا قورال بولمىغاچقا، مەغلۇپ بولىدۇ. قوزغىلاڭچىلارنىڭ باشلىقى ئەخمەت سەردار (سەردار —— 1933- يىلىدىكى «ئىسلام قوزغىلاڭچىلىرى»نىڭ روتا كوماندىرلىرىغا بىرىلگەن ھەربىي ئۇنۋان) بىر بۇلۇك ئادەملارنى باشلاپ دەريانى بويلاپ، جاڭگال يولى بىلەن ئاقسۇغا قېچىپ كېتىدۇ. يەنە بەزى قوزغىلاڭچىلار ئىككى- ئۈچ كۈنلۈك يىراقلىقتىكى توغراقلىق جاڭگاللارغا قېچىپ كېتىپ جان قۇتقۇزىدۇ. ماخوسەننىڭ ئاتلىق ئەسكەرلىرى قاچقانلارنى قوغلاپ، ئالدىغا

ئۇچرىغانىنى ئېتىپ- چېپىپ شۇ كۈنى كەچتە تەۋەككۈل، ئىسلامئاۋاتقا باستۇرۇپ كىرىپ، ئۇچ - تۆت كۈن «قەتلىئام قىلىپ» — ئالدىغا ئۇچرىغانىنى ياش- قېرى دېمەي ئېتىپ- چېپىپ قىرغىنچىلىق قىلدۇ. ھەتتا ئۆيمۇ- ئۆي ئاختۇرۇپ يوشۇرىنىۋالغانلارنىمۇ تۇتۇپ ئۆلتۈردۇ. يۇرت ئىچىدە ئانچە- مۇنچە نامى چىققان كىشىلەرنى تېپىپ كېلىپ ئېسىپ ئۆلتۈردۇ. ئۇلار ئېغىر تاياق زەربىسىگە چىدىماي، قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئورۇق- تۇغقانلىرىنى «زىۋازا» دەپ كۆرسىتىپ بېرىدۇ. شۇ چاغدا تەۋەككۈلغا تارى بەگ دېگەن كىشى بەگ بولغان بولۇپ، ئۇ كىمنى كۆرسىتىپ بەرسە، شۇ كىشىنى «زىۋازا» دەپ قېلىچ بىلەن چېپىپ ئۆلتۈردۇ. ماخوسەن ئەسكەرلىرى يېتىپ بېرىپ ئىككى كۈندىن كېيىنلا تۇتۇلغان بىگۇنا ئادەملەردىن 35كىشىنى ئېلىپ چىقىپ، ئازنە بازارنىڭ شەرق تەرىپىدىكى شورلۇقتا ئورا كولاپ قېلىچ بىلەن چېپىپ ئۆلتۈردۇ. ئىتنىڭ قېلىچلاردا چېپىلغان ئادەملەر بىر ئىككى قېلىچ ئۇرۇش بىلەنلا ئۆلسىمۇ، گاھال قېلىچلاردا چېپىلغان كىشىلەر ئون نەچچە قېلىچ ئۇرۇش بىلەن ئۆلىدۇ. ئەتىسى يەنە ئادەم ئىزدەپ ھوقۇ دېگەن يەرگە چىقىپ، ئىمىن ھاجىم دېگەن كىشىنىڭ ئۆيىدىن بىر خورجۇن ئاق تەڭگىنى بۇلاپ ماڭىدۇ. ئىمىن ھاجىم قارشىلىق كۆرسىتىپ توسقاندا، ئىمىن ھاجىمنى يەكشەنبە بازارغا ئېلىپ چىقىپ قېلىچ بىلەن چېپىپ تاشلايدۇ.

تەۋەككۈل تەرەپتە 35ئادەمنى چاپقان كۈنى ئىسلامئاۋاتتىمۇ 34ئادەمنى قېلىچ بىلەن چېپىپ ئۆلتۈردۇ. بۇ ئۆلگەن 34ئادەم ئىچىدىن مەتتوختى قۇش دېگەن كىشى ئۆلمەي قېلىپ كېيىن قويۇپ قېچىپ كېتىدۇ. بۇ كىشى شۇ قانلىق تارىخنىڭ گۇۋاھچىسى سۈپىتىدە ھايات ياشىماقتا. لېكىن ئۇنىڭ بويىنى قىيسىق ساقايغانلىقتىن، ئۇنىڭ قۇش دېگەن لەقىمى قىيسىققا ئۆزگىرىپ، كىشىلەر ئۇنى مەتتوختى قىيسىق دەپ ئاتىماقتا. يەنە

قاقشال دېگەن يەردىن بىر ئادەمنى چاپقاندا، ئايالى «ۋايجان»دەپ توۋلىغانلىقى ئۈچۈن، بۇ ئايالنىمۇ چېپىپ تاشلايدۇ. ئۇنىڭ ئەتىسى يەنە ئازنە بازاردا قادىر يۈز بېشى، ئەخمەت چوقا دېگەن كىشىلەرنى «زىۋازا» تۈتۈپ بەرمىدىڭ دېگەن بانا بىلەن ئازنە بازاردىكى ئادەم چاپقان شورلۇققا ئېلىپ چىقىپ قېلىچ بىلەن چېپىۋېتىدۇ. ماخوسەن ئەسكەرلىرى يېتىپ بېرىپ يەتتە كۈن ئۆتكەندە، يەنە شەھەر بويى دېگەن يەردە سەيدى ئاخۇن قاتارلىق توققۇز بىگۇنا كىشىنى چېپىپ ئۆلتۈردۇ. قوزغىلاڭچىلاردىن ماخمۇت ئاخۇن دېگەن كىشىنى تۈتۈپ كېلىپ «زىۋازا» تۈتۈپ بېرىسەن دەپ ئاتقا مىنگۈزۈپ، يورۇقلاش دەريا سىنىڭ بويىغا ئېلىپ بارىدۇ. دەريادا كەلكۈن بولغاچقا، ئەسكەرلەر سۈدىن قورقۇپ ئۆتەلمەيدۇ. پۇرسەتنى غەنىمەت بىلگەن ماخمۇت ئاخۇن ئاتنى تاشلاپ ئۆزىنى سۇغا ئاتىدۇ. ئەسكەرلەر ئۇنىڭ كەينىدىن ئوق ئاتسىمۇ تەگمەيدۇ. شۇنداق قىلىپ ماخمۇت ئاخۇن ماخوسەن ئەسكەرلىرىدىن قۇتۇلۇپ، ساق- سالامەت ئاقسۇغا بېرىپ بىر نەچچە يىلدىن كېيىن قايتىپ كېلىدۇ. ماخوسەن ئەسكەرلىرى قىرغىنچىلىق يۈرگۈزۈۋاتقاندا كۆپلىگەن كىشىلەر ئۆي- ماكانلىرىنى تاشلاپ، دەشت- چۆللەرگە قېچىپ كېتىپ، بىر نەچچە كۈنلەردىن كېيىن غەلۋە بېسىققاندا ئاندىن قايتىپ كېلىدۇ. تەۋەككۈل ۋە ئىسلامئاۋاتتىكى قىرغىچىلىقتا بۇ ئىككى كەنتتىن جەمئى 200دىن ئارتۇق ئادەم ئۆلىدۇ. كېيىن خوتەندىن ئاخۇن لۇيجاڭ بىلەن مەمتىلى دامواللام دېگەنلەر تەۋەككۈلغا بېرىپ ئادەم تۈتۈپ ئۆلتۈرۈشنى توختاتقاندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ مۇئاۋىن لۇيجاڭنى سا لۇيجاڭنى ئەسكەرلىرى بىلەن تەۋەككۈلدا داۋاملىق ئەسكەر تۈتۈشقا قالدۇرىدۇ. سا لۇيجاڭ تەۋەككۈلدا ئۈچ ئاي تۇرۇپ، ئۆز ئەسكەرلىرىنى قاتتىق ئۇرۇپ قېينىغانلىقى ئۈچۈن، ئەسكەرلىرى ئۆز باشلىقلىرىدىن تۆت ئادەمنى ئېتىپ

ئۆلتۈرۈپ، ئاقسۇ تەرەپكە قېچىپ كېتىدۇ.

ئەمدى ماخوسەننىڭ تەۋەككۇل، ئىسلامئاۋاتنا تۇتقان ئادەملىرىگە كېلەيلى: ماخوسەن قوشۇنلىرى تەۋەككۇل، ئىسلامئاۋاتنىكى خەلقنى قانلىق باستۇرغاندىن كېيىن، قوزغىلاڭغا ئەگەشكەن، ئەگەشمىگەن خەلقتىن بولۇپ بىر بۇلۇك ئادەملەرنى باغلاپ ئاتنىڭ ئالدىغا سېلىپ، پىيادە ھەيدەپ خوتەنگە ئېلىپ چىقىدۇ. ھەتتا لوپ ناھىيەسىدىن تەۋەككۇلغا كېتىۋاتقان يولۇچىلارنىمۇ تۇتۇپ بىرگە ھەيدەپ چىقىدۇ. بۇلارنى بىر نەچچە كۈن ھەرخىل ئازاپلار بىلەن قىينىپ، سوراق قىلىپ ئاخىرى بىر شەنبە كۈنىدە (خوتەن كونىشەھەردە شەنبە كۈنى بازار بولاتتى) چۈشتىن كېيىن بازار قىزىغان ۋاقتىدا سۇ دەرۋازىسىدىكى قارا سۇ تۈگمەن يېنىدىكى تۈزلەڭ يەرگە (بۇ يەر ئەسلىي قىغ دۆڭلەنگەن يەر ئىدى) تەۋەككۇلدىن تۇتقان ۋە يولدىن ئۆتكۈچى يولۇچىلاردىن بولۇپ 36نەپەر كىشىنى ئالتىدىن سەپ قىلىپ تىزىپ چىقىدۇ. ئالدىنقى قاتاردىكى ئالتە كىشىنىڭ بۇرنىدىن سىم بىلەن تېشىپ ئۆتكۈزۈپ چاتىدۇ. ئىككىنچى قاتاردىكى ئالتە ئادەمنىڭ قۇلىقىدىن سىم ئۆتكۈزۈپ چاتىدۇ. ئۈچىنچى قاتاردىكى ئالتە ئادەمنىڭ دولىسىدىن تېشىپ سىم ئۆتكۈزۈپ چاتىدۇ. تۆتىنچى قاتاردىكى ئالتە ئادەمنىڭ ئالقىنىدىن تېشىپ سىم ئۆتكۈزۈپ چاتىدۇ. بەشىنچى، ئالتىنچى قاتاردىكى ئالتىدىن 12ئادەمنىڭ قولىنى كەينىگە قىلىپ سىم بىلەن ئوراپ باغلايدۇ. بۇ كىشىلەرنىڭ ھەممىسى يالاڭباشتاق قىلىپ يۈكۈندۈرگۈزۈپ ئولتۇرغۇزىدۇ. ئاندىن 18نەپەر جاللات يەڭلىرىنى تۈرۈپ قولىغا قىلىچ ئېلىپ، ئالدىنقى قاتاردىكى ئالتە ئادەمنىڭ ھەر بىرىنىڭ بېشىدا ئۈچتىن تىزىلىپ قىلىچ يالىڭاچلاپ تۇرىدۇ.

بىزنى مۇشۇ ماتېرىيال بىلەن تەمىنلىگەن يولداشلاردىن ھەمتىمەن توختى مۇنداق دەيدۇ: «ھەن مۇشۇ پاجىئە يۈز بەرگەندە 16ياشقا كىرگەن

ئېدىم. ئۇ چاغدا ماخوسەنگە «گاۋا» لىقا تۈتۈلۈپ قېلىشتىن قورقۇپ، ماخوسەن ئاچقان خەنزۇ مەكتەپتە ئوقۇۋاتاتتىم. شەنبە كۈنى بازارغا چىقىپ بۇ پاجىئەنى كۆرۈش ئۈچۈن مەن مەمەت رەجەپ قاتارلىق بىر نەچچە ئوقۇغۇچىلار بىلەن شۇ مەيداندىكى بىر تۈپ سۆگەتكە چىقىۋېلىپ ھەممە ئەھۋالنى ئېنىق كۆرۈپ تۇرغاندۇق. خەلق پۈتۈن ئەتراپىنى ئورىۋالغان ئىدى. ئاخۇن لۇيجاڭ قىغ دۆۋىسىنىڭ ئۈستىگە چىقىپ قىسقىنە بىر نەچچە ئېغىز سۆز قىلدى. ئۇنىڭ نېمە دېگەنلىكىنى ھېچكىم ئاڭلىيالمىدى. ئاندىن بىر پۈشتەك چالغانتى، جاللاتلار تەڭلا قېلىچ سېلىپ ئالدىنقى قاتاردىكى ئالتە ئادەمنىڭ كاللىسىنى ئالدى. بىر ئادەم قېلىچ تېگىش بىلەن ئورنىدىن قوپۇپ كېتىپ ئاندىن يېقىلدى. يەنە بىرسى ئورنىدىن تۇرۇپ تىزلىنىپ ئولتۇرۇپ قېلىپ ئاندىن يېقىلدى، بۇلارغا يەنە بىر قېلىچ ئۇرۇلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن جاللاتلار ئىككىنچى قاتاردىكى ئالتە ئادەمنىڭ ئارقىسىدا تىزىلىپ تۇردى. يەنە بىر پۈشتەك بىلەن بۇلارنىڭ ھەم كاللىسى ئېلىندى. ھۇشۇ ئۇسۇل بىلەن 36ئادەمنىڭ بېشى كېسىلدى. پۈتۈن خەلقنىڭ كۆزى ياش يۇقى بولۇپ، چەكسىز ئازاپلىنىۋاتاتتى. دەل شۇ چاغدا جازا مەيدانىنىڭ شىمال تەرىپىدىكى چوڭ يولدا بىر ئايالنىڭ ئاللا-چوقان كۆتۈرۈپ يىغا- زارە قىلغان ئاۋازى ئاڭلاندى، كىشىلەر بۇ ئايالنى ئورىۋېلىشتى. ئۇ ئاق كىيىم كەيگەن ئوتتۇرا ياشلىق بىر ئايال بولۇپ، چاچلىرىنى چوڭۇپ، ھەر تەرەپكە ئۆزىنى تاشلاپ دات- پەريات قىلىپ يىغلايتتى. بىر نەچچە ئاياللار ئۇنى قۇچاقلاپ يۆلەپ تۇراتتى. ئۇنىڭ يىغا- زارىدىن پۈتۈن خەلق چىداپ تۇرالماي ياش تۆكتى. ئەسلىي بۇ ئايال لوپنىڭ جىيا يېزىسىدىن بولۇپ، 19ياشلىق ئوغلى ئېشەك ھەيدەپ تەۋەككۈلغا كېتىۋاتقاندا، تەۋەككۈلدىن تۇتقان خەلقنى ھەيدەپ كېلىۋاتقان ماخوسەن ئەسكەرلىرىگە ئۇچراپ قاپتۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇ بالىنمۇ قوشۇپ

باغلاپ ئېلىپ چىقىپ، جازا مەيدانىدا ئىككىنچى قاتاردىكى ئالتە ئادەمنىڭ بىرسى بولۇپ بېشى ئېلىنغان ئىكەن. بۇ كىشىلەر 1936- يىلىنىڭ باھار پەسلىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلى بولۇپ، دەل- دەرەخلەر ئەمدىلا كۆكەرگەنىدى. 36ئادەمنىڭ بېشى كېسىلىپ ئارىدىن بىرەر سائەتمۇ ئۆتمەيلا شەرق تەرەپتىن ھاۋا بۇزۇلۇپ ئالەمنى سېرىق توپا باستى. كىشىلەر مانا بۇ ناھەق قان تۆكۈلگەنلىكى ئالامتى دېيىشىپ، ئۆلۈكلەرنى يۆتكەشكە كىرىشىپ كەتتى. مەنمۇ ئاغىنىلىرىم بىلەن قايتىپ كەتتىم».

دېمەك، تەۋەككۇل، ئىسلامئاۋاتتىكى ئەخمەت سەردار باشچىلىقىدىكى خەلقنىڭ ماخوسەنلىكى زۇلمىغا قارشى قوزغىلىڭى ئەنە شۇنداق پاجىئە بىلەن ئاياغلىشىدۇ.

ماخوسەن خوتەنگە كېلىپ توپتوغرا ئۈچ يىرىم يىل تەييارلىق قىلىپ، ئەسكىرىي كۈچلىرىنى سەككىز لۈيگە يەتكۈزۈپ، شىمالىي شىنجاڭنى قارشى ھەربىي يۈرۈش قىلىپ قەشقەرنى ئىشغال قىلىدۇ. لېكىن قەشقەرگە ئەكسىلىنقىلابىي ھۆجۇم قىلىپ كىرگەن يازى لۈيجاڭ ماخوسەندىن يۈز ئۆرۈپ، شىمالىي شىنجاڭنى مايىل بولىدۇ. ماخوسەن ئەھۋالنىڭ ئۆزگىرىپ پايدىسىز ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ، دەرھال قەشقەردىن يەكەنگە قايتىپ كېلىپ، يازى لۈيجاڭ بىلەن شىمالىي شىنجاڭنى ئەسكەرلىرىدىن مۇداپىيە كۈچىنى ئۈچۈن چولاق زىخۇينى ئورۇنلاشتۇرىدۇ. ئاندىن كېيىن بەي سەنمۇجاڭنى يەنە بىر قىسىم ئەسكەرلەر بىلەن خوتەنگە ماڭدۇرىدۇ. ئۇ بەي سەنمۇجاڭ ئارقىلىق خوتەنىدە قالغان ئالتۇن- كۈمۈشلەرنى قاغىلىقچا ئەكەلدۈرۈپ، ھىندىستانغا قاچىدۇ. چىگىرادىن ئۆتۈش ۋاقتىدا بەي سەنمۇجاڭنى ئېتىۋېتىپ، ئۇنىڭ ئالتۇنلىرىنىمۇ ماخوسەن ئۆزى ئېلىۋالىدۇ. لېكىن ماخوسەن ھىندىستانغا چىققاندىن كېيىن، بۇ دۇنيالارنى ھىندىستان ھۆكۈمىتى مۇسادىرە قىلىۋالىدۇ. ماخوسەن قېچىش بىلەن، ئۇنىڭ

ئەسكەرلىرىمۇ قالايمىقانلىشىپ تەرەپكە قېچىشقا باشلايدۇ.

6. ماخوسەن قوشۇنلىرىنىڭ ئاخىرقى زوراۋانلىقى ۋە مەغلۇبىيىتى

1937- يىلى 10- ئاينىڭ 10- كۈنىدىن كېيىنكى بىر كۈنى چۈشتە خوتەن ئاسمىنىدا تۈيۇقسىز قوش قاناتلىق، كۆك رەڭلىك ئۇچ ئايرۇپىلان پەيدا بولىدۇ. ئايرۇپىلانلار پەسلەپ ئۇچۇپ شەھەرنى بىر نەچچە قېتىم ئايلىنىپ، ئاندىن كېيىن يەنە ئېگىزلەپ ماخوسەن ئەسكەرلىرى جايلاشقان سېپىل ئىچىگە بىر قانچە بومبا تاشلاپ، يەنە بىر مۇنچە تەشۈىق ۋاراقلىرىنى چېچىۋېتىپ كېتىپ قالىدۇ. شەھەردىكى خەلق قاچ- قاچ بولۇشقا باشلايدۇ. تەشۈىق ۋاراقلىرىنى تىرىۋېلىپ كۆرگەن كىشىلەرنىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا: «ماخوسەن ئەسكەرلىرىنى ئۆيۈڭلاردا ساقلىماڭلار، نەرسە- كېرەك بەرمەڭلار ھەم ساتماڭلار، ئۇلارنى يوشۇرماڭلار، ئۇلارنى يوشۇرغان، ئۆيىدە ساقلىغان، ئوزۇق- تۇلۇك، نەرسە- كېرەك بىلەن تەمىنلىگەن ۋە يول كۆرسىتىپ يارىدەملەشكەنلەرنى قاتتىق جازالايمىز، پاش قىلىپ تۇتۇپ بەرگەن ۋە كۆرسىتىپ بىرگە يارىدەم قىلغانلارنى مۇكاپاتلايمىز» دېگەنلەردىن ئىبارەت بولۇپ، دۇبەن شىڭ شىسەي، رەئىس خوجا نىياز ھاجى دەپ مەتبەئىدە بېسىلغان ئىكەن. ماخوسەنىڭ زۇلمىدىن قاتتىق بىزار بولغان خوتەن خەلقى بۇنىڭدىن ناھايىتى خوشال بولۇپ، ماخوسەنىڭ تېزرەك يوقىلىشىنى تىلەيدۇ. شۇ كۈنى كەچتە يېڭىشەھەرگە ئوت قويىدىكەن دېگەن گەپلەر تارقىلىدۇ. راست دېگەندەك تېخى قاراڭغۇ چۈشمەيلا يېڭىشەھەر ھاۋا بوشلۇقىنى قارا تۈتەكلەر قاپلاپ، قىپقىزىل ئوت يالقۇنى كۆتۈرۈلۈشكە باشلايدۇ. سېپىل

ئىچىدىكى يېڭىشەھەردە ئىدارە- جەمئىيەتتىن باشقا، خەلقلەر ناھايىتى زىچ ئولتۇراقلاشقان بولۇپ، سودا- دوكانلىرى، ئاشپۇزۇل، ناۋايخانىلار كۆپ ئىدى. بۇ ئوت ئۇچ كۈندىن كۆيۈپ، شەھەر ئىچى تامامەن كۈلگە ئايلىنىپ تۈپتۈز بولۇپ كېتىدۇ. پەقەت شەرق تەرەپتىكى ئاشلىق ئامبىرى بىلەن سېپىل تاملا قالىدۇ. شەھەر ئەتراپىدىكى بىر تۈركۈم ئادەملەر شەھەرگە ئوت كېتىشى ھامان، شەھەر ئىچىگە ھۇجۇم قىلىپ كىرىپ ئالدىغا ئۇچرىغاننى ئېلىپ تالان- تاراج قىلىشقا باشلايدۇ. شەھەر مانا مۇشۇنداق قالايمقانلاشقىلى تۇرغاندا، دىنىي مەھكىمە ئاخۇنلىرىدىن مۇھەممەت شېرىپ مۇپتى، ھوشۇر نىياز مۇپتى، نىياز قارىم قاتارلىق بىر نەچچە ئاخۇنلار شەرقىي «تۆمۈر دەرۋازا» ئالدىغا چىقىپ خەلققە: «باشقا نەرسە ئالساڭلار مەيلى، ئاشلىققا تەگمەڭلار، ئاشلىقنى مەھكەم ساقلايلى، يېڭى كىلىدىغان ھوكۈمەتنىڭمۇ ئەسكىرى بار، ئۇلارغمۇ ئاشلىق لازىم، بىز سىلەرگە دۇئا قىلىپ رەھمەت ئوقۇيلى. ساڭنىڭ ئەتراپىدىكى ئوتنى ئۆچۈرۈپ، ساڭنى مۇھاپىزەت قىلايلى» دەپ نەسىھەت قىلىپ، ئاشلىق ئېلىپ چىققانلارنىڭ ئاشلىقنى قايتۇرۇالمىدۇ. شۇچاغدىكى خەنزۇ مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىدىن مەمتىمىن توختى، ۋاڭ شىڭزى (ئاتابەكرى تۇرسۇن)، مەمەت رەجەپ، ئەمەت ئاخۇن ھاجى، زىكرۇللا، رەھىم، ھەسەننىياز قاتارلىقلارمۇ مەكتەپتىن بەرگەن كۆك كىيىملەرنى كېيىپ، قولىغا ئالا كالتەك ئېلىپ، «تۆمۈر دەرۋازا»نى توسۇپ، ئاشلىقنى سىرتقا توشۇشنى توسىدۇ. خەلق بۇ ئىشلاردىن رازى بولۇپ، يۈدۈپ چىققان ئاشلىقلارنى تاپشۇرۇپ، ساڭ ئەتراپىدىكى ئوتلارنى ئۆچۈرۈشكە ياردەملىشىدۇ. شۇنداق قىلىپ ساڭنىڭ ئاشلىقى ئاساسەن ساقلاپ قېلىنىدۇ. لېكىن، شەھەر ئىچىدىكى تالان- تاراج كۆپىيىپ كېتىدۇ. بىر تەرەپتىن پاتپاراقلاشقان ماخوسەن ئەسكەرلىرى كۈنىدۈزى يېزىلارغا تارقاپ يېتىپ، كېچىسى

شەھەرگە كىرىپ، باي بولسۇن، نامرات بولسۇن ئۆيمۇ- ئۆي كىرىپ بولاشچىلىق قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئۆي، مال- مۈلۈكلىرى كۆيۈپ كەتكەن خەلقلەر ۋە ماخوسەننىڭ ھۇنەر- كارخانلىرىغا مەجبۇرىي تۇتۇلۇپ، ھۇنەر قىلىۋاتقان ھۇنەرۋەنلەر قولىغا چىققان نەرسىنى ئېلىپ ئۆزماكانلىرىغا كېتىشىدۇ. ماخوسەن ئەسكەرلىرى بۇلاپ- تالاپ قولغا كەلتۈرگەن ئالتۇن، كۈمۈش، يىپەك قاتارلىق پۇللۇق يەڭگىل مااللارنى ئېلىپ، چەرچەن يولى بىلەن قېچىشقا باشلايدۇ. بۇنداق قېچىش شىڭ شىسەي ئەسكەرلىرى خوتەنگە كېلىشتىن تۆت، بەش كۈن بۇرۇن داۋام قىلىدۇ. مەسىلەن: دەسلەپكى كېچىدە ھېيتكار مەھەللىسىدىكى ھېيىت ئاخۇن تاشچىنىڭ (قاشتېشى سودىگىرى ھەم زەرگەر) ئۆيىگە ماخوسەننىڭ ئۇچ ئادىمى بېسىپ كىرىپ، قورال تەڭلەپ نەق بار بولغان ئالتۇنلىرىغا قانائەت قىلماي، ھېيىت ئاخۇننى ئېسىپ قويۇپ، يەنە ئالتۇن تاپشۇرۇشقا قىستايدۇ. ھېيىت ئاخۇن ئالتۇننىڭ تۇغىگەنلىكىنى ئېيتقاندا، بۇلاڭچىلار ھېيىت ئاخۇننى ئېسىپ قويغان يېرىدىلا ئېتىۋېتىدۇ. بۇ پاجىئەنى ئاڭلىغان بايلار ۋە هاللىق تۇرمۇش كەچۈرىدىغان كىشىلەر ئۆي- ماكان، مال- مۈلكىنى تاشلاپ، قولغا چىققانىنى ئېلىپ، جان قۇتقۇزۇش ئۈچۈن ھەرتەرەپكە قاچىدۇ. مانا شۇنداق بۇلاڭچىلىق بولۇۋاتقاندا، يەنە مەھكىمە ئاخۇنلىرى كوچىلارغا چىقىپ، بەزى يامان غەرەزلىك لۇكچەكلەرنىڭ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ بۇلاڭچىلىق قىلىشتەك يامان ئاقىۋەتلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، پۇقرالارنى مەھەللىلەردە ئۆز ئارا ھەمكارلىشىپ، ئۆز- ئۆزىنى قوغداپ ھۇشيار تۇرۇشقا چاقىرىدۇ. ئەمما ماخوسەن قوشۇنلىرى بۇلسا، ئالدىغا نېمە ئۇچرىسا شۇنى ئالىدۇ. ھەتتا قېچىش جەريانىدا يولدا ئۇچرىغان، جاڭگالدا ئۇچرىغان چارۋىلارنىمۇ بۇلاپ ئالىدىغا سېلىپ، ھەيدەپ شەرققە قاراپ كېرىيە، نىيە، چەرچەن، چاقىلىق يولى بىلەن

چىڭخەي تەرەپكە قاچىدۇ. مەسىلەن: تۇرسۇن شاڭخەي دېگەن كىشى ئەينى ۋاقىتتا 15ياشلاردا بولۇپ، چەرچەندە بىر بايىنىڭ قويىنى بېقىۋاتقانىدا، بۇ يەردىن ئۆتكەن ماخوسەن ئەسكەرلىرى ئۇ بېقىۋاتقان 600قوي بىلەن بىللە ئۇنى ئالدىغا سېلىپ ماڭىدۇ. بۇ قويلارنى ئەسكەرلەر يول بويى يەپ تۈگىتىپ، تۇرسۇن ئاخۇننى چىڭخەيگە ئاپىرىپ قويۇپ بېرىدۇ.

بۇ كۈنلەردە شىڭ شىسەي ھۆكۈمىتى ئەۋەتكەن ئايروپىلانلار ھەر كۈنى خوتەن ئاسمىنىدا پەيدا بولۇپ، شەرق تەرەپكە ئۇچۇپ كېرىيە، نىيە، چەرچەن يولىدا چۆللەردە كېتىۋاتقان قاچقۇن ماخوسەن ئەسكەرلىرىگە ئوق ياغدۇرۇپ، كەچتە قايتىپ كېتىدۇ. كېيىنكى كۈنلەردە قاچقۇنلار كۈندۈزدە يول ماڭماي يوشۇرنۇپ يېتىپ كېچىسى قاچىدۇ. ئايروپىلانلار مانا شۇنداق ئون نەچچە كۈن قوغلاپ زەربە بېرىدۇ. يۇرت ئىچىدە يوشۇرنۇپ قالغانلارنى بولسا، شىڭ ھۆكۈمىتى خوتەنگە كەلگەندىن كېيىن يىل ئاخىرىغىچە تازىلاپ بولىدۇ.

يېڭى ھۆكۈمەت كېلىدىكەن دېگەن خەۋەر تارقالغاندىن كېيىن، خەلق دىنىي مەھكىمە ئاخۇنلىرىنىڭ باشچىلىقىدا شورباغ يولىغا چىقىپ ھازىرقى مالىيە- سودا مەكتەپنىڭ ئۈدۈلىغا قەدەر يولنىڭ ئىككى ياقىسىدا تۇرۇپ، يېڭى ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرىنى قارشى ئالىدۇ (ئۇ مەزگىللەردە دەريالاردا كۆۋرۈك بولمىغاچقا، كەلكۈن سۈيى يوق مەزگىللەردە قاتناش ئىشلىرى قاراقاش بىلەن ئايلىنىپ ماڭماي ئۈدۈل يول بىلەن بولاتتى). ئەڭ ئالدىدا 20تانكا، 40 زەرەھلى ئاپتوموبىل (گاڭبەن چېچى) ئاندىن كېيىن ئادەتتىكى ئاپتوموبىللار كېلىدۇ. بۇ كەلگەنلەرنىڭ ھەممىسى روس ئەسكەرلىرى بولۇپ، ئۇلاردىن كېيىن ئاتلىق قىرغىز ئەسكەرلەر كېلىدۇ. بۇ ئەسكەرلەرنىڭ ھەممىسى ھازىرقى كوئىنلۇن سۇ ئامبىرىنىڭ شىمالىي تەرىپىدىكى قەدىمىي چوڭ مەيدان (سوچاڭ)غا چىدىر تىكىپ

ئورۇنلىشىدۇ. مەۋلانۇپ تۇەنجاڭ باشچىلىقىدىكى قىرغىز پولكى بولسا، يىل ئاخىرىدا (جەمئىيەت ئاساسىي جەھەتتىن تىنچلانغاندىن كېيىن) ھازىرقى خوتەن ناھىيە ۋە شەھەرلىك ئاشلىق ئىدارىسىنىڭ ئورنىدىكى خۇدا بەردى ئەرمىنى دېگەن بايىنىڭ قوروسىغا قايتىپ كېلىپ ئورۇنلىشىدۇ. كېيىن باشقا قىسىملار كېتىدۇ. بۇلار ماخوسەن ئەسكەرلىرىدىن ئەسىرگە چۈشكەن ۋە ئۆزۈ- ئۆزىنى مەلۇم قىلىپ كەڭچىلىك تەلەپ قىلغانلاردىن پەقەت پەيجاڭدىن يوقىرى ئەمەل تۇتقانلارنى ئېلىپ قېلىپ، قالغانلارنى كەڭچىلىك قىلىپ قويۇپ بېرىدۇ. ئۇيغۇر ئەسكەرلەرگە بىر قۇردىن يېڭى كىيىم بېرىدۇ. ئېلىپ قالغان پەيجاڭدىن يوقىرى ئەمەل تۇتقانلارنى بولسا ھەر كۈنى قۇماتنىڭ چۆلىدە بىسىقتۇرىدۇ. شۇ چاغلاردا مەلانۇپ تۇەنجاڭنىڭ قوشۇنىدا بەنجاڭ بولۇپ ئىشلىگەن، ھازىر قارامايدا پىنسىيەگە چىققان بىر پىشقەدەم ئىشچى ئەسلەپ مۇنداق دەيدۇ: «مەن مەۋلانۇپ تۇەنجاڭنىڭ قوشۇنىدا بەنجاڭ ئىدىم. ماخوسەن ئەمەلدارلىرىنى يوقىتىشتا، ئۇلارنى ئاپتوموبىلدا ئولتۇرغۇزۇپ چۆلدىكى قۇملۇققا ئېلىپ چىقاتتۇق. ئاندىن كېيىن ھەممىسىنىڭ بوينىدىن سىم بىلەن بىر- بىرىگە چېتىپ قويۇاتتۇق. ئۇلارغا ئوق ئىشلەتمەيلا چېتىلغان سىمنىڭ ئۇچىنى ئاپتوموبىلنىڭ توكىغا ئۇلايتتۇق- دە، ھەممىنى بىراقلا يوقىتاتتۇق».

شۇنداق قىلىپ 1937- يىلنىڭ ئاخىرىغا قەدەر ماخوسەن قوشۇنلىرى تازىلىنىپ تۇگەيدۇ. 1938- يىلدىن باشلاپ شىڭ شىسەي خوتەندە ئۆزىنىڭ ھاكىمىيەت ئورگانلىرىنى تەسىس قىلىدۇ.

ئاۋۇدۇن ئالىم

بىزنىڭ پەخرىمىز

مەشھۇر ئۇيغۇر تېبابەت ئالىمى، ئاتاغلىق تارىخشۇناس، تۇركىلوگ، تىلشۇناس ۋە ئەدەب ئابدۇلھېمىت يۇسۇپ داموللا ھاجىم 1924- يىلى 11- ئايدا خوتەن شەھرىنىڭ خەلپىلىك ھويلا مەھەللىسىدە (ھازىرقى شەھەرلىك ئىلېكتىر شىركىتىنىڭ ئورنىدا) مەرىپەتپەرۋەر تېۋىپ ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. 1994- يىلى 11- ئاينىڭ 12- كۈنى كېسەل سەۋەبىدىن داۋالاش ئۇنۇم بەرمەي، 70يېشىدا خوتەن شەھرىدە ۋاپات بولغان.

ئابدۇلھېمىت يۇسۇپ داموللا ھاجى 1932- يىلىدىن 1936- يىلغىچە خوتەن شەھەر غوجامكۆلبېشى مەھەللىسىدىكى مەشھۇر ئۇستاز ئەمەت ھاجىمنىڭ مەكتىپىدە ئوقۇپ ساۋاتلىق بولغاندىن كېيىن، 1945- يىلغىچە خوتەن ھەم قەشقەر قاتارلىق جايلاردىكى مەدرىسلەردە ئوقۇپ ئىلاھىيەت ئىلمى، تۈرك، ئوردۇ، ئەرەب، پارس تىل- يېزىقلىرىنى پىششىق ئۆگىنىپ ئەدەبىيات، تارىخ، جۇغراپىيە بىلىملىرى ۋە ئۇيغۇر تېبابەتچىلىك- دورىگەرلىك ئىلمى بويىچە چوڭقۇر ئىلىم تەھسىل قىلغان. 1945- يىللىرىدىن باشلاپ ئاتىسى يۇسۇپ ئاخۇنۇم ۋە باشقا داڭلىق تېۋىپلارنىڭ تېبابەتچىلىك، دورىگەرلىك ئىلمىگە ۋارىسلىق قىلىپ، ئەمەلىي داۋالاش ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغان.

1954- يىلى خوتەن ۋىلايەتلىك خەلق دوختۇرخانىسىدا ئېچىلغان

مىللىي تېۋىپلارنى تەربىيەلەش كۇرسىدا بىلىم ئاشۇرۇپ غەرپ تېبابەت ئىلمى بىلەن تونۇشقان. 1955- يىلى خوتەن ناھىيەسىدە قۇرۇلغان مىللىي تېۋىپلار بىرلەشمىسىدە ئامبۇلاتۇرىيەنىڭ مەسئۇلى بولۇپ ئىشلەپ ئەمەلىي داۋالاش ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغان. ئۇ، 1957- يىللىلا ئۆگىنىش، تەجرىبىدىن ئۆتكۈزۈش ۋە تەتقىق قىلىش ئاساسىدا ئۇيغۇر تېبابەتچىلىك ساھەسىدە تۇنجى بولۇپ «ئۇيغۇر تېبابىتىدە كۆپ ئىشلىتىلىدىغان رېتسېپلار قوللانمىسى» دېگەن كىتابنى يېزىپ چىقىپ، ئۇيغۇر تېبابەتچىلىك، دورىگەرلىك ئىشلىرىنى گۈللەندۈرۈش ۋە روناق تاپقۇزۇش ئۈچۈن تۆھپە قوشقان.

ئۇ 1959- يىلى خاتا لۇشيەننىڭ كاشىلسى تۇپەيلىدىن قولغا ئېلىنغان. ئۇ، بۇ مەزگىلدىمۇ تېبابەتچىلىك ئىلمىنى تەتقىق قىلىشنى توختاتماي ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىدە كۆپ ئىشلىتىلىدىغان ئوت- چۆپ دورىلارنى تېرىپ ئۆستۈرۈپ، دورىلارنى تۇنۇش، يىغۇۋېلىش، ئىشلىتىش جەھەتتە نۇرغۇن ئىزدىنىشلەرنى ئېلىپ بارغان. ئۇ، مۇشۇ ئاساستا ئىككى پارچە دورىگەرلىك كىتابنىڭ ئارگىنالىنى يېزىپ چىققان. ئۇنىڭ يازغان ئارگىنالىدىكى بەزى رېتسېپلار تۈرمە كادىرلىرى ۋە ئۆزگەرتىلمۇاتقان كىشىلەرنىڭ كېسىلىنى داۋالاشتا ناھايىتى ياخشى ئۇنۇم بەرگەن. ئۇ، تۈرمە ئەمگەكلىرىدىن قايتىپ كەلگەندە خەنزۇچە خەتلەرنى تونۇش، ئوقۇش، يېزىش ۋە يادلاش بىلەن شۇغۇللىنىپ خەنزۇ تىلىدا ساۋاتلىق بولۇپ ماتېرىياللاردىن پايدىلىنالايدىغان سەۋىيگە يەتكەن.

ئابدۇلھېمىت يۈسۈپ دامولا ھاجى 1977- يىلى ئاقلىنىپ خىزمىتى ئەسلىگە كەلگەندىن كېيىن، خوتەن ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر تىبابەت دوختۇرخانىسى ئىچكى كېسەللىكلەر بۆلۈمىنىڭ مەسئۇلى بولۇپ ئىشلىگەن. ئۇ گەرچە ئوتتۇرا ياشقا يەتكەن بولسىمۇ، قىلچە

ئىككىلەنمەستىن غەيرەت، شجائىتىنى ئۇرغۇتۇپ تولۇپ تاشقان قىزغىنلىق بىلەن ئۇيغۇر تېبابەتچىلىك- دوربگەرلىك ئىشلىرىغا ئۆزىنى بېغىشلاپ ئىجتىمائى پەن، تەبىئى پەنگە ئائىت كىتابلارنى بولۇپمۇ، چەتئەل يېزىقىدىكى تېبابەتچىلىككە ئائىت كىتابلارنى كۆرۈپ ئۆگۈنۈپ ئۆزىنىڭ بىلىمى، نەزەر دائىرىسىنى ئۆزۈكسىز كېڭەيتكەن. بولۇپمۇ ھازىرقى زامان تېببى پېنى، بىئولوگىيە، خېمىيە، پىسخولوگىيەگە ئائىت بىلىملەرنى ئۆگىنىشكە ئالاھىدە كۈچ سەرپ قىلىش بىلەن يەنە تىل، تارىخ جەھەتتىكى ئۆگىنىش ۋە تەتقىقاتنى داۋاملاشتۇرۇپ، يۇقىرى پايدىلىنىش قىممىتىگە ئىگە، ئىلمىيلىكى يوقىرى ماقالە ۋە چوڭ ھەجىملىك ئەسەرلەرنى يېزىپ تېبابەتچىلىك ئوقۇتۇشى ۋە ئىجتىمائى پەن ساھەسىدە مۇھىم رول ئوينىغان. ئۇ قىسقىغىنە بىر نەچچە يىل ئىچىدە «يۈرەك قان تومۇر كېسەللىكلىرى ۋە ئۇنى داۋالاش توغرىسىدا»، «بۆرەككە تاش چۈشۈش كېسەللىكلىرى ۋە ئۇنى داۋالاش توغرىسىدا»، «جىگەر قېتىش كېسىلى ۋە ئۇنى داۋالاش ھەققىدە»، «ئۇنۇتقاقلىق كېسىلى ۋە ئۇنىڭ ئالدىنى ئېلىش توغرىسىدا»، «ھەساسىيەت كېسەللىگى ۋە ئۇنى داۋالاش توغرىسىدا»، «ھىسسىيات ۋە ئۇنى كونترول قىلىش توغرىسىدا»، «ياشلىق ۋە قېرىلىقنىڭ ئۆلچىمى توغرىسىدا»، «ئۇيغۇر تىبابەت ئاساسى نەزىرىيەلىرىدىن ئۆمرى- تەبىئەتھەققىدىكى قاراشلىرىم»، «ئۇيغۇر تېبابەت دوربگەرلىك نەزىرىيەسى دەرسىنى ئوقۇتۇش توغرىسىدا قاراشلىرىم» دېگەندەك تېمىلاردا 30پارچىدىن ئارتۇق ئىلمى ماقالىنى ئاپتۇنۇم رايۇنلۇق «ئۇيغۇر تىبابەت ژورنىلى» ۋە «شىنجاڭ ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكى ئالىي تېخنىكوم ئىلمى ژورنىلى»دا ئېلان قىلىپ، ئۇيغۇر تېبابەت خادىملىرى، ھەر ساھە زاتلىرى ۋە مەكتەپتىكى ئوقۇتقۇچى- ئوقۇغۇچىلارنىڭ يوقىرى باھاسىغا ئىگە بولۇپ، چوڭقۇر تەسىر پەيدا

قىلغان. ئۇنىڭ ئەرەب تىلىدا يازغان ئۇيغۇر تېبابەت دورىگەرلىگى توغرىسىدىكى بىر پارچە تەتقىقات ماقالىسى 1987- يىلى قاھىرەدە ئۆتكۈزۈلگەن خەلقئارا ئەنئەنىۋى تېبابەتچىلىك- دورىگەرلىك بويىچە ئىلىم- پەن ئالماشتۇرۇش يىغىنىدا ئوقۇلغان. ئۇ، يەنە بىر تەرەپتىن ئۆزىنىڭ بارلىق بىلىم ۋە تەجرىبىلىرىنى ئىشقا سېلىپ، خەلق ئىچىدە كۆپ ئۇچرايدىغان، داۋالاش قىيىن بولۇپ كېسەللىكلەرنى داۋالاپ ساقايتىش جەھەتتە زور نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرگەن. مەسىلەن: يۈرەك قان تومۇر كېسەللىكلىرىنى مەتبۇخى ئەپتىمون شەربىتى بىلەن؛ ئاشقازان يارىسى، ئون ئىككى بارماق ئۆچەي يارىسىنى جاۋارىش ئوتتۇرۇش بىلەن؛ روھى- ئەسەبى كېسەللىكلەرنى خېمىرى گاۋزىبان ئەنبىرى، ئود سېلىپ، قاتارلىق دورىلار بىلەن داۋالاپ ساقايتقان. ئۇ ئىجات قىلغان بۇ نۇسخىلار ھازىرمۇ خوتەن ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر تېبابەتچىلىك شىپاخانىسىدا ئىشلىتىلۋاتىدۇ. ئۇ يەنە جىگەر كېسەللىكلىرى، تېرە كېسەللىكلەر ۋە ئۆتكە تاش چۈشۈش كېسەللىكلىرىنى داۋالاشتا ئاددىي دورىلار بىلەن يوقىرى داۋالاش ئۇنۇمنى قولغا كەلتۈرگەن. بولۇپمۇ ئۆت تاش كېسەللىكلىرىنى داۋالاشتا ئوپېراتسىيە قىلماي، دورا بىلەن داۋالاشنى تەشەببۇس قىلىپ دورا ئارقىلىق تاش پارچىلاپ چۈشۈرۈشتە ياخشى نەتىجە ياراتقان. ئۇ يەنە، قان راكىنى داۋالاشتىمۇ زور نەتىجە ياراتقان. مەسىلەن: خوتەن شەھرىدە ئولتۇرۇشلۇق غاپپار ھاجى دىگەن كىشى قان راكىغا گىرىپتار بولۇپ قېلىپ خوتەن، ئۈرۈمچى قاتارلىق ئورۇنلاردىكى دوختۇرخانىلارغا كۆپ قېتىم بېرىپ كۆرۈنۈپ داۋالانغان بولسىمۇ داۋالاش ئۇنۇم بەرمىگەن. ئۇنىڭغا ھەر ھەپتىسىگە 400گىرام قان سېلىپ تۇرمىسا ئورنىدىن تۇرالمىغان. ئۇ كىشى مۇشۇ يۇسۇندا بىر يىلدەك ۋاقتىنى ئۆتكۈزگەن. ئابدۇلھېمىت يۈسۈپ دامولا ھاجى مەزكۇر كېسەلنى پەقەت

440يۈەن قىممەتلىكى 400گىرام دورا بىلەن داۋالاپ، بىمالال ئورنىدىن تۇرغۇزۇپ يىراق- يېقىنلارغا بارغۇدەك ھالەتكە يەتكۈزگەن.

ئابدۇلھەمىت يۈسۈپ دامۇللا ھاجى ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىنىڭ نەزەرىيە ئاساسلىرى ۋە ئەمەلىي داۋالاش پىرىنسىپلىرىدا چىڭ تۇرۇش، كېسەللەرگە دىئاگنوز قويۇش، داۋالاش جەھەتتىكى ئالاھىدىلىگى بىلەن خەلق ئارىسىدا يوقىرى ئابرويغا ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭغا كېسىلنى كۆرسىتىدىغان ۋە داۋالىتىغانلارمۇ كۆپ ئىدى. ئۇ مەيلى دوختۇرخانىغا مەيلى ئۆيىگە كېسەل كۆرسەتكىلى كەلگەنلەرنى ئىللىق چىراي، قىزغىن مۇئامىلە بىلەن قارشى ئالاتتى ھەمدە ئۇلارنىڭ كېسەللىك ئەھۋالىنى سەۋرىچانلىق بىلەن تەپسىلىي سوراپ دورا يېزىپ بېرەتتى. ئۇنىڭغا خوتەن ۋىلايىتىنىڭ ھەرقايسى ناھىيە، يېزا- قىشلاقلىرىدىن كىشىلەر كېلىپ كېسەل كۆرسۈتۈپ داۋالانغاندىن باشقا، خوتەنگە كەلگەن يوقىرى دەرىجىلىك رەھبەرلەر، ھەرساھە كىشىلىرى كېسىلنى كۆرسۈتۈپ ئۆزىنىڭ سالامەتلىك ئەھۋالىنى ئېنىقلىتاتتى ياكى كېسىلگە دىئاگنوز قويدۇراتتى. ئۇنىڭ كىشىلەرگە قويغان دىئاگنوزى ھازىرقى زامان دىئاگنوز ئۇسكۇنلىرىنىڭ تەكشۈرۈشى، دىئاگنوز نەتىجىسى بىلەن ئوخشاش چىقاتتى. ھەتتا بۇ خىل ئۇسكۇنلەردە تەكشۈرۈپ ئېنىقلانمىغان كېسەللەرگە تۇغرا، ئىلمىي دىئاگنوز قويۇپ كىشىلەرنىڭ كېسىلنى بالدۇرراق داۋالىتىپ سالامەتلىكىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش، ھەتتا يۈز بېرىش ئېھتىمالى بولغان ئېغىر ئاقىۋەتلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىشقا ئىمكانىيەت يارىتىپ بەرەتتى (بۇ يەردە شۇنى ئەسكەرتىپ قويۇش زۆرۈركى، ھازىرقى زامان دىئاگنوز ئۇسكۇنلىرىدە ئەزالارنىڭ قۇرۇلۇشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك مىزاجنىڭ ماددىلىق بۇزۇلۇشىدىن بولغان كېسەللەرنى ئېنىقلىغىلى بولمىدۇ، ئەمما، ئەزالار خىزمىتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك مىزاجنىڭ ماددىسىز بۇزۇلۇشىدىن

بولغان كېسەللەرگە دىئاگنوز قويۇش قىيىن بولۇپ، ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكى بۇ خىل كېسەللەرگە دىئاگنوز قويۇشتا ئۆزگىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە). ئۇ نەپنى دەپ كىشىلەرنى زىيانغا ئۇچراتمايتتى. تەننەرقى ئەرزان دورىلارنى بىرەتتى. شۇڭا ئۇنىڭغا كېسەل كۆرسىتىدىغانلارنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمەيتتى.

ئابدۇلھېمىت يۈسۈپ دامۇللا ھاجى يۇقىرى بىلىم ۋە ئەمەلىي تەجرىبىگە ئىگە كىشى بولۇپلا قالماي يەنە ئۆزىنىڭ ئۇگەنگەنلىرىنى باشقىلارغا ئۆگىتىش ئارقىلىق، ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىنىڭ كەلگۈسى ئىز باسارلىرىنى تەربىيەلەپ يېتىلدۈرۈشكىمۇ ئىزچىل ئەھمىيەت بىرىپ كەلگەن. ئۇ، ھەمىشە باشقىلارغا «ھەربىرىمىز ئون ئادەمنى ئىلىم-ھېرىپەت بىلەن تەربىيەلسەك، ئون ئادەم يۈز ئادەمنى تەربىيەلسە ئاندىن بىزنىڭ مىللىتىمىز ئىلىم- پەن، مەدەنىيەت جەھەتتە مىسلىسىز زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشەلەيدۇ»، دەيىتتى.

ئۇ مۇشۇ ئارزۇسى بويىچە 20يىلغا يېقىن ۋاقىتتىن بۇيان شاگىرت ئەگەشتۈرۈپ ئىز باسار تەربىيەلەش بىلەن بىرگە، ھەرقايسى كەسىپى مەكتەپلەرگە تەكلىپ بىلەن بېرىپ، ئۇيغۇر تېبابەتچىلىك- دوختۇرلۇق ئىلمىنىڭ ئالاقىدار پەنلىرى بويىچە دەرس ئۆتۈپ كەلدى. شىنجاڭ ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكى ئالىي تېخنىكومى قۇرۇلغاندىن كېيىن، مەكتەپنىڭ ئوقۇتۇش پروگراممىسىنى تۈزۈش، دەرسلىك تۈزۈش ۋە ئوقۇ- ئوقۇتۇش ئىشلىرىغا بىۋاسته قاتنىشىپ، ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىدە مۇنتىزىم ئالىي ماڭارىپ ئىشلىرىنى يولغا قويۇش ئۈچۈن زور تۆھپىلەرنى قوشتى. ئۇ ئىلگىرى- ئاخىرى بولۇپ تەربىيەلەپ يېتىشتۈرگەن شاگىرتلار ۋە ئىز باسارلار ھازىر خوتەننى ئاساس قىلغان ھالدا ئاپتونوم رايۇنىمىزنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى ئۇيغۇر تېبابەتچىلىك شىپاخانىلىرى ۋە تەلىم- تەربىيە ئورۇنلىرىدا مۇھىم خىزمەتلەرنى ئۈستىگە ئېلىپ ئىشلەپ كېلىۋاتىدۇ.

ئابدۇلھەمىت يۈسۈپ دامۇللا ھاجىمدا ئەخلاقى- پەزىلەت بابىدا باشقىلاردا ئاز تېپىلىدىغان ئېسىل خسلەتلەر مەۋجۇت بولۇپ، كەمتەر، كىچىك پېئىل ئىدى. ئۇ ئۆزىدىن چوڭ بولسۇن كىچىك بولسۇن ئوخشاشلا ھۆرمەتلەيتتى. تۇرمۇشتا ئاددى- سادىدا ياشايتتى، قىلچە نام- مەنپەئەت كۆزلىمەيتتى. بەزىلەر «ئابدۇلھەمىت يۈسۈپ دامۇللا ھاجى پۇلنى كۆزلىگەن بولسا، نۇرغۇن پۇل- مال توپلىغان بولاتتى»، دېيىشىدۇ. شۇنداق! باشقا تېڭىپلارنىڭ «تىللا تۆكۈلىدىغان مەخپى رېتسېپلىرى» بولغىنىغا ئوخشاش، ئابدۇلھەمىت يۈسۈپ دامۇللا ھاجىنىڭمۇ كېلىنكا ئەھمەلىيتىدە نەتىجىگە ئېرىشكەن نۇرغۇن مۇھىم رېتسېپلىرى بار ئىدى. ئۇ مۇشۇلارغا تايىنىپ جان بېقىشنىڭ كويىغا كىرگەن بولسا ھال- كۇنى خېلى ياخشى ئۆتەتتى. ئەمما، ئۇنداق قىلمىدى. ئۇنىڭ ئويلايدىغىنى نام- مەنپەئەت، پۇل- دۇنيا بولماستىن، بەلكى خەلقىمىزدىكى ئىلىم- پەن، مەدەنىيەت جەھەتتىكى قالاقلىقنى تۈگىتىش، ئۇيغۇر تېبابەتچىلىك، دورىگەرلىك ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇپ خەلق ئاممىسىنىڭ ساقلىقنى ساقلاش ئىشلىرىغا ھەقىقىي خىزمەت قىلدۇرۇش ئۈچۈن ئازراق بولسىمۇ تۆھپە قالدۇرۇش ئىدى.

ئابدۇلھەمىت يۈسۈپ دامۇللا ھاجى كۆزگە كۆرۈنگەن داڭلىق تېبىبي ئالىم، تۇركلوگ، تىلشۇناس، تارىخشۇناس ۋە ئەدەب بولۇپلا قالماي يەنە تەرەققىيپەرۋەر، ۋەتەنپەرۋەر دىنىي زات ئىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ دىنىي جەھەتتىكى ئىلمىنىڭ چوڭقۇرلىقى بىلەن دىنىي زاتلار ۋە ئېتىقاتچى ئاممىا ئىچىدە يۈكسەك ئابرويغا ئىگە ئىدى. ئۇ پارتىيەنى، سوتسىيالىستىك ۋەتەننى ۋە خەلقنى قىزغىن سۆيەتتى. پارتىيەنىڭ تۈرلۈك فاڭجىن، سىياسەتلىرىنى ھىمايە قىلاتتى. ئىتتىپاقلىقنى، مۇقىملىقنى ئاكتىپ قوغدايتتى. ئۇ، مەملىكەتلىك سىياسى كېڭەشىنىڭ ئەزاسى، خوتەن

شەھەرلىك سىياسى كېڭەشنىڭ دائىمى ھەيئىتى بولۇش سۈپىتى بىلەن، كۆپ قېتىم ھۆكۈمەتكە ياردەملىشىپ ھەرخىل سوروۇنلاردىن پايدىلىنىپ، كەڭ ئاممىغا پارتىيەنىڭ مىللىي، دىنىي سىياسەتلىرىنى تەشۋىق قىلىپ ئىسلاھات، ئىشىكنى ئېچىۋېتىشنى قوللاش، ئىتتىپاقلىقنى، مۇقىملىقنى قوغداش جەھەتتە قايىل قىلارلىق سۆزلەر بىلەن تەربىيە ئېلىپ بېرىپ، ياخشى نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرگەن.

ئابدۇلھەمىت يۈسۈپ داموللا ھاجى 1985- يىلى شىنجاڭ ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكى ئالىي تېخنىكومنىڭ مۇھىم تەييارلىق خىزمەتلىرىدىن بىرى بولغان ئوقۇتۇش پروگراممىسىنى تۈزۈش خىزمىتىگە قاتناشقان ھەمدە پروگراممىغا ئاساسەن دەرسلىك تۈزۈشكە كىرىشكەن. 1987- يىلى مەكتەپ قۇرۇش، ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىپ ئوقۇتۇش ئىھتىياجىغا ئاساسەن مەزكۇر مەكتەپكە رەسمىي يۆتكۈلۈپ كېلىپ، ئوقۇتۇش پىلانىنى تۈزۈش، دەرسلىك تۈزۈش، دەرس ئۆتۈش ۋە قوشۇمچە داۋالاش ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغان.

1990- يىلى 11- ئايدا سەھىيە نازارىتى ئۇنى مەكتەپنىڭ پەخرى مۇدىرلىقىغا تەينىلىگەندىن كېيىن، ئۇ قاتمۇ- قات قېينىچىلىقلارنى يېڭىپ ئىلگىرى- ئاخىرى بولۇپ «جۇڭگو تېببىي قامۇسىنىڭ تارماق تومى ئۇيغۇر تېبابەتچىلىك تومىنىڭ 1- تومى» نى «ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكى ئاساسىي نەزەريەسى»، «ئۇيغۇر تېبابەتچىلىك دىئاگنوستىكا ئىلمى»، «ئۇيغۇر تېبابەتچىلىگى روھى ۋە ئەسەبى كېسەللىكلەر ئىلمى» قاتارلىق كىتابلارنى يېزىپ نەشىر قىلدۇرغان. ئالاھىدە تەكىتلەپ ئۆتۈشكە تېگىشلىكى شۇكى، ئۇ شىنجاڭ ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكى ئالىي تېخنىكومنىڭ 13 خىل —— بىر يۈرۈش دەرسلىك كىتاۋىنى يېزىش، تۈزۈش، نەشىر قىلدۇرۇشتا ئاساسلىق رول ئوينىغان، ئۇيغۇر تېبابەتچىلىگى ھائارىپىدا

ئۆچمەس ئىز قالدۇرغان.

ئابدۇلھەمىت يۈسۈپ دامۇللا ھاجى تارىخ، ئەدەبىيات پەنلىرى جەھەتتىمۇ بەزى تەتقىقاتلارنى ئېلىپ بارغان. ئۇ، خوتەن شەھەرلىك سىياسى كېڭەش تارىخى ماتېرىياللار گۇرۇپپىسىنىڭ مەسئۇلى بولۇپ ئىشلەپ، خوتەننىڭ يېقىنقى 100يىللىق تارىخىنىڭ تىزىسىنى يېزىپ چىققان. ھەمدە مۇشۇنىڭغا ئاساسەن باستۇرۇلغان «خوتەن تارىخ ماتېرىياللىرى» دېگەن كىتابنى تۈزۈش، تەھرىرلەش خىزمىتىگە تېگىشلىك ھەسسە قوشقان. ئۆزىمۇ «خوتەن دېگەن نامنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا» سەرلەۋھىلىك بىر پارچە ماقالە يېزىپ يوقىرىقى كىتاپقا كىرگۈزگەن. ئۇ يەنە ئۇيغۇر تېبابەتلىرى، ئىسلام تېبابىتى، ھىندى تېبابىتى قاتارلىق تېبابەتلەر توغرىسىدىمۇ بەزى تەتقىقاتلارنى ئېلىپ بېرىپ تارىخىي مەسىلىلەرگە تارىخىي ماتېرىيالىزىم نوقتىسىدىن ھۆكۈم چىقارغان. ئۇ ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىنىڭ پەيدا بولىشى ۋە ئۇنىڭ تەرەققىيات تارىخىي توغرىسىدا نوقتىلىق ئىزدىنىپ، تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ مەخسۇس ماقالە يېزىپ ئېلان قىلغان. ئۇ 1978- يىلى ئاپتونوم رايونلۇق ئىجتىمائى پەنلەر ئاكادېمىيەسى مىللەتلەر تەتقىقات ئورنى تەرىپىدىن تەكلىپ قىلىنىپ مەھمۇت كاشغەرىينىڭ مەشھۇر ئەسىرى «تۈركى تىللار دىۋانى» نى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىشقا قاتناشقان. ئۇ، ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخى، ئۇيغۇر شېئىرىيىتى جەھەتتىمۇ بەزى تەتقىقاتلارنى ئېلىپ بارغان. ئۇ ئۆزىنىڭ تەتقىقات نەتىجىسىگە ئاساسەن 1983- يىلى «ئەرەب، پارس ئەدەبىياتىنىڭ ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىغا بولغان تەسىرى» دېگەن ئىلمىي ماقالىنى يېزىپ 10- ئەسىردىن كېيىنكى ئەرەب، پارس تىلى ۋە ئەدەبىياتىنىڭ ئۇيغۇر تىلى ۋە ئەدەبىياتىغا كۆرسەتكەن ئىجابى ۋە سەلبى تەسىرلىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ھەقىقەتنى ئەملىيەتتىن ئىزدىگەن ھالدا مۇھاكىمە

يۇرگۈزگەن، ھەمدە 10- ئەسىردىن كېيىنكى ئۇيغۇر تىل- ئەدەبىياتىغا يوقىرى باھا بەرگەن. بۇ ماقالە شۇ يىلى ئۇرۇمچىدە ئۆتكۈزۈلگەن كىلاسسىك ئەدەبىيات تەتقىقات يىغىنىدا ئوقۇلۇپ كۆچلۈك ئىنكاس قوزغىغان. ئۇ يەنە ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ مۇھىم شەكلى بولغان ئاروز ۋەزىن توغرىسىدا ئىزدىنىپ، ئەدەبىيات ساھەسىدىكىلەر بىلەن بۇ جەھەتتە پىكىر ئالماشتۇرۇپ ئۇلارنىڭ بۇ ھەقتىكى چۈشەنچىسىنى چوڭقۇرلاشتۇرۇشىغا يار-دەم بەرگەن. ھەمدە ئۆزىمۇ مۇشۇ ۋەزىندە كۆپلىگەن شېئىرلارنى يېزىپ ئېلان قىلغان. ئۇ، ئۆزىنىڭ تىل- ئەدەبىيات، تارىخ جەھەتتىكى بىلىمىگە ئاساسەن خوتەن پېداگوگىكا ئالىي تېخنىكومىنىڭ ئەدەبىيات، سىياسى- مائارىپ ئوقۇغۇچىلىرىغا كۆپ قېتىم ئىلمىي دوكلات بىرىپ، قىزغىن ئالقىشقا ئېرىشكەن. ئۇ، ئۆزىنىڭ شېئىرىيەت جەھەتتىكى ئىقتىدارىغا ئاساسەن ۋەتەننى، خەلقنى، ئانا تىلنى كۆيلەيدىغان چوڭقۇر پىكىرلىك، بەدىئىلىكى يوقىرى شېئىرلارنى يېزىپ مەتبۇئاتلاردا ئېلان قىلىپ كەڭ كىتابخانلارنىڭ ياخشى باھاسىغا ئېرىشكەن (شېئىرى بېرىلدى).

ھەيلى ئىشخانىلاردا داۋالاش ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغان مەزگىللەردە بولسۇن ياكى مەكتەپتە ئوقۇش، ئوقۇتۇش، ئىز باسارلارنى تەربىيەلەش، پەن- تەتقىقات ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغان مەزگىللەردە بولسۇن ھەر ۋاقىت ئۇيغۇر تېبابەتچىلىك دوربگەرلىك ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش ئارقىلىق خەلق ئاممىسىنىڭ تەن سالامەتلىكىنى كاپالەتلەندۈرۈشنى ئويلاپ، ئۆزىنىڭ ياشىنىپ قالغانلىقى ۋە تەن سالامەتلىك ئەھۋالى بىلەن ھسابلاشماي، تىرىشىپ خىزمەت قىلىپ پارتىيە ۋە ھۆكۈمەتنىڭ تەقدىرلىشىگە ۋە ھەرمىللەت خەلق ئاممىسىنىڭ ماختىشىغا سازاۋار بولغان.

1982- يىلى ئۇنىڭغا ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكى بويىچە ۋىراچلىق ئۇنۋانى

بىرلىگەن. 1983- يىلى دۆلەت مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتى، ئەمگەك- كادىرلار مىنىستىرلىكى، جوڭگو پەن- تېخنىكا جەمئىيىتى تەرىپىدىن «ئاز سانلىق مىللەتلەر رايونلىرىنىڭ پەن- تەتقىقات خىزمىتىدىكى ئىلغار شەخس» دېگەن شەرەپ گۇۋاھنامىسى بىرىلگەن. 1986- يىلى ئاپتونوم رايونلۇق پەن- تېخنىكا كادىرلار ئىدارىسى تەرىپىدىن «مۇنەۋۋەر كەسپىي تېخنىكا خادىم» دېگەن شەرەپ گۇۋاھنامىسى، 1994- يىلى 9- ئايدا سەھىيە مىنىستىرلىكىنىڭ كادىرلار مەھكىمىسى، پەن- تېخنىكا، مائارىپ مەھكىمىسى، جوڭگو خەلق ئازاتلىق ئارمىيىسى باش ئارقا سەپ تەمىنات بۆلۈمىنىڭ سەھىيە ئورگىنى ۋە «ساغلاملىق ئىدارىسى» بىرلىكتە «چەت، يىراق رايونداكى مۇنەۋۋەر تېببىي پەن خىزمەتچىسى» دەپ شەرەپلىك نام بەرگەن. مەكتەپ تەرىپىدىن بىر قانچە قېتىم «مۇنەۋۋەر ئوقۇتقۇچى»، «مۇنەۋۋەر مائارىپ خىزمەتچىسى» بولۇپ باھالىنىپ تەقدىرلەنگەن.

ئابدۇلھەمىت يۈسۈپ دامۇللا ھاجىم يېقىنقى 10نەچچە يىلدىن بۇيان ئۆزىنىڭ پارتىيەگە، سوتسىيالىستىك ۋەتىنىمىزگە بولغان سادىقلىقى، تېببابەتچىلىك، تىل، تارىخ ۋە دىنىي جەھەتتىكى بىلىم سەۋىيەسىنىڭ يۇقىرىلىقى، خەلق ئىچىدىكى ئابرويىنىڭ يۇكسەكلىكىگە بىلەن مەملىكەتلىك 7- ، 8- نۆۋەتلىك سىياسى كېڭەشنىڭ ئەزاسى، مەملىكەتلىك ۋە ئاپتونوم رايونلۇق ئىسلام دىنىي جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى، جوڭخۇا مەملىكەتلىك جوڭگو تېببابەتچىلىك ئىلمى جەمئىيىتى 2- نۆۋەتلىك مۇدىرىيىتىنىڭ ئەزاسى، مەملىكەتلىك جۇڭيى تېببابتى ئىلمى جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى، مەملىكەتلىك پەن- تېخنىكا جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى، «تۈركى تىللار دىۋانى» تەھرىر ھەيئەت ئەزاسى، جوڭخۇا تېببىي قامۇسى ئۇيغۇر تېببابەت قامۇسىنىڭ تەھرىر ھەيئەت ئەزاسى، «تىبەنجەن جۇڭيى تېببابتى» ژورنىلىنىڭ تەھرىر ھەيئىتى، جوڭگو ئىلىم- پەن جەمئىيىتى شىنجاڭ

شۆبىسىنىڭ ئەزاسى، ئاپتونوم رايونلۇق پەن- تېخنىكا جەمئىيىتى تېببىي پەنلەر مەخسۇس ئىلمى جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى، ئاپتونوم رايونلۇق مىللىي تېبابەت ئىلمى جەمئىيىتىنىڭ 1- 2- نۆۋەتلىك مۇدىرىيىتىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى، 3- نۆۋەتلىك مۇدىرىيىتىنىڭ پەخرى باشلىقى، ئاپتونوم رايونلۇق مىللىي تېبابەت تېخنىكا خادىملىرىنىڭ يوقىرى دەرىجىلىك كەسپىي تېخنىكا ئۇنۋانىنى باھالاپ بېكىتىش ھەيئىتىنىڭ ئەزاسى، جۇڭگو تېببىي قامۇسىنىڭ تەھرىر ھەيئەت ئەزاسى، ئاپتونوم رايونلۇق ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى ئىلمى جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى، شىنجاڭ ئۇيغۇر تېبابەتچىلىك ئالىي تېخنىكومىنىڭ پەخرى مۇدىرى، سىياسى كېڭەش خوتەن شەھەرلىك 1- ،2- ،3- ،4- نۆۋەتلىك كومىتېتى دائىمى كومىتېتىنىڭ ئەزاسى، سىياسى كېڭەش خوتەن شەھەرلىك كومىتېتى تارىخ ماتېرىياللىرى كومىتېتىنىڭ مۇدىرىيەت ئەزاسى ۋە تەھرىرى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن ھەمدە ئۆزىنىڭ ھەرقايسى تەشكىلاتلار ۋە جەمئىيەتلەردىكى رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرغان.

ئابدۇلھېمىت يۈسۈپ دامۇللا ھاجىنىڭ مەغرۇرلۇق ۋە قانائەتچانلىقتىن ساقلىنىپ، جاپا- مۇشەققەتلەرگە چىداپ، تىرىشىپ ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىشتەك ئىگىلمەس- سۈنماس روھى، بارلىقنى ھەرمىللەت بىمارلىرىنى كېسەل ئازاۋىدىن قۇتۇلدۇرۇشقا بېغىشلاشتەك ئىنسانپەرۋەرلىك روھى، ئۆز كۆچىنى ئۇيغۇر تېبابەتچىلىك ئىشلىرىنىڭ ئىز باسارلىرىنى تەربىيەلەشكە بېغىشلاشتەك ئۆزىنى تەقدىم قىلىش روھى، كەمتەر،كىچىك پېئىل، شەخسىيەتسىز بولۇشتەك گۈزەل ئەخلاقىي پەزىلىتى، ۋەتەننى، خەلقنى سۆيۈشتەك ۋەتەنپەرۋەرلىك روھىغا ئاساسەن ئۇ ۋاپات بولغاندىن كېيىن مەملىكەتلىك ئىسلام دىنىي جەمئىيىتى، ئاپتونوم رايونلۇق سىياسى كېڭەش

بەنگۈتتىكى، ئاپتونوم رايۇنلۇق سەھىيە نازارىتى، ئاپتونوم رايۇنلۇق مىللىي تېبابەتچىلىك ئىلمىي جەمئىيىتى قاتارلىق ئورۇنلار ھەمدە مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمى كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى، ئاپتونوم رايۇنلۇق پارتكومنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى يولداش تۆمۈر داۋامەت، ئاپتونوم رايۇننىڭ مۇئاۋىن رەئىسلىرىدىن يولداش غوپۇر ئابدۇللا، مەجىت ناسىر قاتارلىق رەھبەرلەر شۇنداقلا مەرھۇمنىڭ ھايات ۋاقتىدىكى دوست- بۇرادەرلىرى بولغان زىيالىلاردىن ئىبراھىم مۇتىئى، ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر، ئىمىن تۇرسۇن، ھاجى ياقۇپ يۈسۈپى، جاپپار ئەمەت، ئىبراھىم ئېلى، ھەم ئالمىنىڭ ئىخلاسمەنلىرىدىن شائىر رۇزى سايىت ئابدۇللا سۇلايمان قاتارلىق يولداشلار ئارقا- ئارقىدىن تەزىيە تېلىگرامىمسى، تەزىيە خېتى ئۆەرتىپ، مەرسىيە نامە يېزىپ مەرھۇم ئابدۇلھەمىت يۈسۈپ دامولا ھاجىمنىڭ ۋاپاتىغا چوڭقۇر قايغۇرىدىغانلىقىنى، ھەمدە ئۇنىڭ ئائىلە تاۋاباتلىرىدىن ھال سورايدىغانلىقىنى بىلدۈرۈشكەن.

ئابدۇلھەمىت يۈسۈپ دامولا ھاجى شېئىرى
ئانا تىلىم

ئەي تىلىم- ئۇيغۇر تىلى، سەن ئانا تىل- ئەلنىڭ تىلى،
سەن بۈيۈك تىل، سەن يېتۈك تىل، بارچە تىللار سەرخىلى.
سەن گۈزەل تىل، سەن سۆزۈك تىل، سەن ھوزۇرۇم،
تاتلىغىم،
سەن يۇۋاش تىل ھەم ئاسان تىل، سەندە نۇسرەت شادلىغىم.

ئەۋۋىلى «ئىتتىھاد» دە سىڭدىڭ جانغا دىلنى لال قىلىپ،
كەينىدىن بولبۇلغا ئوخشاتتىڭ، زۇۋانىنى بال قىلىپ.
سەندە چەتئى پۇشتى ئۇيغۇرنىڭ تىلى ئۇيغۇرچىلاپ،
سەن بىلەن تارقالدى ئۇيغۇر لەۋزىدىن خوشبۇي گۈلاب.
سەندە ھازىرلاندى «مىللەت» شەرتىنىڭ بىر ماددىسى،
سەن بىلەن بىخ سۈردى «مىللەت» شاخلىرىنىڭ قالدىسى.
مىللىيەت مەۋجۇت ياران، مىللى تىلىڭ يوق بولمىسا،
نەدە ئۇ مىللىي شەرەپ، ئىززەت تىلىڭ «تۇق» بولمىسا.
ئانا تىل- مىللىي تىلىڭ بولغاچقا ئۇيغۇرلۇق سېنىڭ،
ئانا تىل بىرلە جاھان ئىچرە يۈزۈڭ نۇرلۇق سېنىڭ.
ئەي ياران مەن «ھاجى»لىقتا قايسى يۈرتنى كەزمىدىم؟
ئانا تىل ئۇيغۇر تىلىمدەك تەمدە بالنى سەزمىدىم!
جان ياشاردى ئۆز زۇۋانىم بىرلە بىر سۆز ئاڭلىسام،
قالدى ھەيران خەق شۇ تىلدا ئۆز ئىلمىنى داڭلىسام.
چۈنكى بۇ تىل قانغا سىڭگەن ئەتىۋا تىل —— يۇرت تىلى،
ئوشبۇ تىلدا پۈتتى داستان شائىرىم —— يۇرت بۇلبۇلى.
ئوشبۇ تىلدا يازدى ئەللامە- ئەدىبلەر كۆپ زامان،
ئوشبۇ تىلدا قالدى مەۋجۇد شۇ يۈسۈپ، مەھمۇد ھامان...
تىلغا ئەل ھەغدا، ئۇنىڭ ۋايى قەلەمكەش تىلچىدىن،
ئۆچمىسۇن بۇ تىل ئىلى، تۇرپان، قەشقەر، ئىلچىدىن.

خوتەن شەھىرى تارىخ ماتېرىياللىرى

ئاۋۇدۇن ئالىم 1940- يىلى خوتەن ناھىيە تەۋەككۇل يېزىسىدا تۇغۇلۇپ، 1959- يىلىغىچە ئائىلە تەربىيەسى ۋە باشلانغۇچ مەكتەپ، 1966- يىلىغىچە خوتەن دارىلمۇئەللىمىن مەكتىپىدە ئوقىغان.

1958- يىلىدىن 1976- يىلىغىچە گۈما ناھىيە سانجۇ ئوتتۇرا مەكتەپتە، خوتەن ناھىيە ئىسلامئاۋات ئوتتۇرا مەكتىپىدە ئوقۇتقۇچى، خوتەن ناھىيەلىك مائارىپ بۆلۈمىدە بۆلۈم ئەزاسى بولۇپ ئىشلىگەن. 1976- يىلىدىن 1984- يىلى 2- ئايغىچە خوتەن ناھىيەلىك پارتكوم تەشۋىقات بۆلۈمىدە مۇئاۋىن بۆلۈم باشلىقى، ئىلچى يېزىسىنىڭ باشلىقى بولغان. 1984- يىلى 2- ئايدىن 1993- يىلى 2- ئايغىچە خوتەن شەھەرلىك ھۆكۈمەتنىڭ مۇئاۋىن شەھەر باشلىقى، 2000- يىلى 6- ئايغىچە خوتەن شەھەرلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ رەئىسى ھەم مەخسۇس ۋەزىپىدىكى دائىمىي ھەيئىتى بولۇپ ئىشلىگەن.

ھۇشۇر ئەمەت

ئەدەب ئابدۇۋۇپلى يۈسۈپ دامولا ۋە ئۇنىڭ ئىجادىي پائالىيىتى توغرىسىدا

تىلى راۋان، دىلى خۇشخۇي مەرھۇم ئابدۇۋۇپلى يۈسۈپ دامولا 1901- يىلى لوپ ناھىيەسىنىڭ دول يېزىسىدا دېھقان ئائىلىسىدە دۇنياغا كېلىپ، 1991- يىلى 6- ئايدا 90يېشىدا ۋاپات بولغان. ئۇ 70يىلدىن ئارتۇق ئۆمرىنى ئىلىم مەرىپەتنىڭ ئىشقىدا ئۆتكۈزگەن. ئىلىم- مەرىپەتنى ھارماي- تالماي ئۆگەنگەن، خۇشخۇي، تىرىشچان ئەدەب ئىدى. ئۇ ئائىلە تەربىيەسىدىن كېيىنلا ئىلچىدىكى مەدرىسكە ئوقۇشقا كېلىپ شۇ يەردە تۇرۇپ قالغان. ئۇنىڭ زېھنى- قابىلىيىتى ياخشى بولۇپ، مول بىلىمى بىلەن تىل ئۇستىسى قاتارىدىن ئورۇن ئالغان بولۇپ پارىس، ئەرەب ۋە كونىچە ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ لوغەت تەركىبىنى ھەم ئۆزگىرىش مەنىلىرىنى پىكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ مەنىلىرىگە ماس ھالدا تەدبىق قىلىشنى ياخشى بىلەتتى. ئۇ ئەدەبىيات- سەنئەتنىڭ نەزەرىيە قائىدىلىرىگە ئالاھىدە قىزىقىپ سەنئەت ئىلمىنىڭ نەزىرىيەۋى بىلىملىرىنى شەرھىلەپ بىرنەچچە نۇرغۇن خاتىرە ۋە ماتېرىياللارنى يازغان ئىدى. ئۇ 80يېشىدا «مەتلەئىل ئۇلۇم» ناملىق چوڭ كىتابنى تەرجىمە قىلىدى. («مەتلەئىل ئۇلۇم» ناملىق كىتابنىڭ ئىلمىي بايانى ھەققىدە يېزىلغان پارىسچە ئونىنچى ماۋزۇنىڭ ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى 1991- يىلى 5- سان «يېكى قاشتېشى»

ژورنىلىنىڭ 73- بېتىدە تەييارلىغۇچى مەتقاسىم ئەكرەم تەرىپىدىن تونۇشتۇرۇلغان).

ئۇ 85 يېشىدا سەئىدىنىڭ «بوستان» ناملىق پارىس تىلىدىكى كىتاۋىنى نەسرى يول بىلەن پارىسچىدىن ئۇيغۇرتىلىغا تەرجىمە قىلدى. 86يېشىدا «كاشكۇل سەلمى» ناملىق كىتابىنى پارىسچىدىن تەرجىمە قىلدى. ئۇنىڭ باشقا پارچە تەرجىمە ئەسەرلىرىمۇ كۆپتۇر. ئۇنىڭ تەرجىمىلىرى ھازىر خوتەن ۋىلايەتلىك قەدىمقى ئەسەرلەر ئىشخانىسىدا ساقلانماقتا.

ئابدۇۋېلى يۈسۈپ دامۇللام خوتەن شەھەرلىك سىياسىي كېڭەشىنىڭ 2-، 3- قېتىملىق قۇرۇلتىيىنىڭ دائىمى ھەيئىتى ئىدى. 1991- يىلى 6- ئاينىڭ بېشىدا مەرھۇم ئۆلۈپ كېتىشتىن 10كۈن بۇرۇن شەھەرلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ رەھبەرلىرى كېسىلىنى كۆرگىلى كىرگەندە، ئابدۇۋېلى يۈسۈپ دامۇللام تولىمۇ خوشال بولۇپ، «ھايات چېغىمدا سىلەرگە يەتكۈزەي» دەپ، قول يازمىدىن تۆت دەپتەرنى تاپشۇرۇپ بەرگەن. ئۇنىڭ بىر دەپتىردە ئۆزىنىڭ يازغان تۇرلۈك تېمىدىكى شېئىرلىرى، يەنە بىر دەپتەردە ئۆز قولى بىلەن كۆچۈرگەن «نەۋبەتى شېئىرلىرى» 14باپ، قاپىيەلەرنى بىلىشنىڭ بايانى قاتارلىقلارنى خاتىرىسىگە يېزىپ قالدۇرغان (89ۋاراق، 178بەتلىك خاتىرىدە).

يەنە بىر خاتىرىسى 166بەتلىك بولۇپ ئۇنىڭغا پارىسچىدىن ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلغان ۋە ئۆزىنىڭ يازغان شېئىرلىرى يېزىلغان.

4- خاتىرىسى تولۇق تەرجىمە ئەسەر بولۇپ، بۇ تۆت خاتىرە خوتەن شەھەرلىك سىياسى كېڭەش ئىشخانا مۇدىرىنىڭ قولىدا ساقلىنىپ كەلمەكتە.

ئەدەب ئابدۇۋېلى يۈسۈپ دامۇللام 40 يىلدىن بۇيارتۇق ۋاقىت

ئىچىدە پارتىيەنى، خەلقنى، ۋەتەننى كۆيلەيدىغان شېئىرلارنى يېزىپ «يېڭى قاشتېشى» ژورنىلى، «خوتەن گېزىتى» دە ئېلان قىلىپ تۇراتتى.

ئابدۇۋۇپلى يۈسۈپ دامۇللام ئازاتلىقتىن ئىلگىرى ۋە ئازاتلىقتىن كېيىنمۇ باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ مەسئۇلى بولۇپ ئىشلىگەن. يەنە خانئېرىق باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ مەسئۇلى بولغان. ئۇ مائارىپتا ئىشلىگەن تەرەپلىرىنى بايان قىلىپ مۇنداق نەزمە قىلىدۇ.

مائارىپقا بايان قىلاي ئەھۋالىمنى،
ئايان قىلاي قەلبىم رىشتى ئەسرارىمنى.
ئەمدى تاپتىم قولدىن كەتكەن دوست- يارىمنى،
تاپتىم بۇگۈن يول كۆرسەتكۈچى ئۇستازىمنى.

قىرىق يىل بۇرۇن جاھالەتنى كۆيگەن ئىدىم،
ئىزلىرىڭنى تاۋاپ قىلىپ سۆيگەن ئىدىم.
ئون بەش يىلدەك دىيارىڭنى كۆرگەن ئىدىم،
مائارىپچى نامىنى ئېلىپ يۈرگەن ئىدىم.

مانا، مەرىپەتپەرۋەر مەرھۇم ئابدۇۋۇپلى يۈسۈپ دامۇللا ئۆتمۈشتە مەدرىسە ئوقۇپ شۇ يەردە بىلىم ئېلىپ، تىل ئۆگۈنۈپ كامالەتكە يېتىپ، تالىپلارنى ئوقۇتقان بولسا، كېيىنچە باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ مەسئۇلى بولۇپ 15 يىلدەك مائارىپتا ئىشلىگەن.

يەنە مائارىپقا مۇراجەت قىلىپ ئۆز ئەھۋالىنى مۇنداق بايان قىلىدۇ:

مەن ئايرىلىپ سەندىن ھالىم بەتەر بولدى،
ئوتتۇز يىللىق ھالىم خەتەر بولدى.
تەڭلىكتىن يىگەنلىرىم زەھەر بولدى،
غېرىپ كەبى تۇرلى بالا يېتەر بولدى.

قېرىغاندا پارتىيەمدىن شەپقەت يەتتى،
تەنلىرىم ئىلمىدىن سۇ ئىچىپ قۇدرەت تاپتى.
يەتمىش ياش چېغىمدا ياشلىق تونىنى ماڭا ياپتى،
يۈز- ئابروي، ئىززەت- ھۆرمەت ماڭا يەتتى.

مەرھۇم ئابدۇۋۇپلى يۈسۈپ داموللام ئوقۇتقۇچىلارنى ھۆرمەتلەپ مۇئەللىم دىگەن شېئىرنىڭ 11- قىسمىدا مۇنداق بايان قىلىدۇ:

مۇئەللىمنى ياخشىلار ھەرگىزمۇ يول ماڭدۇرماس،
دەپتەر- قەلەم ھازىرلاپ مەكتەپتىن قالدۇرماس.
ھەركۈنلىكى بالا يىغىپ مۇئەللىمنى ماڭدۇرماس،
ياخشى ئادەم ھېچقاچان ئۇستازلارنى خار قىلماس.

يوقىرقى شېئىرغا قاراپ، ئوقۇتقۇچىلارنى ھۆرمەتلەپ، بالىلىرىنى چاقىرىشقا سالماي دەپتەر، قەلەمنى تەييارلايدۇ، ئوقۇتقۇچىنى ھۆرمەتلەپ ئۇنى ياخشى ئادەملەر ھەرگىز خار قىلمايدۇ دېيىش ئارقىلىق، ھەقىقى مەرىپەت ئىگىلىرىنىڭ يېڭىچە ئوبرازىنى نامايەن قىلغان.

شائىر «خوتەن» دىگەن 21 كۇبلىتلىق شېئىرنىڭ 3- سىدە ئۆز يۇرتىنىڭ گۈزەل، يايلىقى مول، يەرلىك مەھسۇلاتلىرى ئەلگە داڭلىق

ئىكەنلىگىنى بايان قىلىپ ئۇنىڭدىن پەخىرلىنىدۇ.

يېتىپ باردى سېنىڭ سوۋغاتلىرىڭ ئەللەرگە ھەم بارى،
كۆڭۈللەرنى قىلۇر خۇرسەنت يېپەك، ئەتلەس، گىلەم، شايى.
قىلۇرلەر ئارزۇ بۇ سوۋغىنى پۈخرا ھەم شاھى،
پۈتۈن ئەلگە كۆرۈندى سۈيىڭىز خۇددى تولۇنئاي.

ئابدۇۋۇپلى يۈسۈپ داموللام 10يىللىق بالايى- ئاپەت يىللىرىدا (مەدەنىيەت زور ئىنقىلاۋىدا) شەھەردىكى ئۆيىدىن، مال- مۈلكىدىن ئايرىلىپ يېڭىبېرىق مەيدانىغا ھەيدىلىپ كىرىدۇ. ئۇنى بۇ شېئىردىن كۆرگىلى بولىدۇ:

تۆت كىشىلىك گوروھتىن جىن- شەيتان جاكالاندىم،
ئۆي- مۈلكىمدىن ئايرىلىپ جاڭگالغا تېز پالاندىم.
مەرىپەتتىن ئايرىلىپ كېچە- كۈندۈز زارلاندىم،
گومندالڭ قالدۇقى دەپ، ئون بىر يىلدەك پالاندىم.

يەنە شائىر ئۆز- ئۆزىگە تەسەللى بېرىپ مۇنداق يازىدۇ:

تۆت زىياندىش زۇلمىدىن خارلانمىغان كىم قالدى؟
ئۇلۇغ ۋەتەن خەلقىدىن خارلانمىغان كىم قالدى؟
ئالەم پىغان دېڭىزىغا تاشلانمىغان كىم قالدى؟
ھەرخىل يالغان- تۆھمەتلەر چاپلانمىغان كىم قالدى؟

يەنە شۇ ئاپەتلىك يىللاردا خەلقىمىزنىڭ بېشىغا كەلگەن بالايى-ئاپەتتىن بىزار بولۇپ، بازار مەسلىسى ھەققىدە مۇنداق يازىدۇ:

دوكانلارغا بارغاندا ھېچ نەرسىنى ئالالماي،
نامرات بولغاچ دېھقانلار ئارقا ئىشككە بارالماي.
سارجا، سوكنا، چېپەرقوت، شىپاڭ ئەتلەس ئالالماي،
ئون يىلى ئۆتتى ئارىدىن مۇرادىغا قانالماي.

پارتىيەنى چىن قەلبىدىن سۆيگەن مەرھۇم ئابدۇۋۇپلى يۈسۈپ دامۇللام خوشاللىق ئىلكىدە مۇنداق يازىدۇ.

سرىنباڭدىن قۇتۇلۇپ قانداق بولدىيۇ ۋەتەن،
گۈزەللەشتى گۈللەندى يېڭى جوڭگو مالڭ تۇمەن.
يېڭى ھاياتقا ئېرىشتى شەھەر- يېزا ھەم خوتەن،
ھەممە ئادەم بولدىغۇ ئادالەتتىن بەھرىمەن.

ئۆلۈپ بولۇپ تىرىلدۇق كىم بەردى بۇ ھاياتنى؟
يوقاپ يۈلۈپ بار بولدۇق، كىم بەردى نىجاتنى؟
يېڭى روھقا ئىگە بولدۇق كىم قىلدى بۇ زىماتنى؟
ھاياتقا كىم ئۆزگەرتتى مۇنقەرىزلىك مىماتنى؟

تولۇپ تاشقان ئىپتىخارلىق ئىچىدە مەرھۇم شائىر شۇنداق بايان قىلىدۇ.

كومپارتىيە يېپ- يېڭى ئازاتلىقنى بەردىغۇ،
ئۇچ مىليۇندەك ئادەمنىڭ قالپىقىنى ئالدىغۇ.
ۋەتەن خەلقى بۇ ھەقتە زور خۇرسەندە بولدىغۇ،
ۋەتەن خەلقى بېشىغا رەھمەت سۈيى ياغدىغۇ.

كومپارتىيە رەھبەرلىكىدىكى ھەرمىللەت خەلقىنىڭ ئىتتىپاق، ئىناق تۇرمۇشىنى مەدھىيلەپ مۇقۇملىقتىن ئىبارەت قۇدرەتلىك كۈچنى شۇنداق بايان قىلىدۇ.

ئىشچى- دېھقان ئالىمى ئالدى كۆپلەپ دارامەت،
كۆپ ئىشلىدى خالايىق كۆڭلى بولغاچ ئارامەت.
ئورنىتىلغاچ ۋەتەندە تىنچ- ئىتتىپاق داۋامەت،
بىر- بىرىگە بەك ئوماق تەن قۇرلىشى سالامەت.

بازارلارنىڭ ئاۋاتلىشىشىدىن خوشال بولغان شائىر مۇنداق بايان قىلىدۇ.

ھەممە ئەلنىڭ كۆڭلىدە خوش قىزىپ تۇرار بازار،
خوتەن شەھرى ئىچىدە يەتمىش ياڭزا تاماق بار.
ھەرقاچاندا بارسىڭىز ئىزايىڭىز تېز تەييار،
ئەملىيەتتە كۆرسىڭىز خوتەن شەھرى گۈل- گۈلزار.

شائىر سوتسىيالىستىك تۇزۇمىدىن رازىمەن بولۇپ، ئۆزىنىڭ خوشاللىقىنى بۇ شېئىر ئارقىلىق بايان قىلىدۇ.

قولغا تەگدى خەلقنىڭ دېموكراتىك ھوقۇقلار،
ئىختىسادى سىياسى نۇرغۇنلىغان ئۈتۈقلار.
قەلبىمىزدىن كەتمىگۇ ئەندىشە ھەم قايغۇلار،
ئادالەتنىڭ سۇبھىدىن زوھۇر قىلدى يۇرۇقلار،

بۇ ۋەتەنپەرۋەر شائىر بوز يەرگە كىرىپ ئىشلىگەندە باشقىلارغا زور ئىلھام، ھەدەت بېرىپ ئۆزىنىڭ شېئىرى ئارقىلىق ئۆز يۇرتىغا، ۋەتىنگە بولغان مۇھەببىتىنى مۇنداق بايان قىلىدۇ.

قۇم تىكەنلىك چۆلدە مېھنەت قىلغىنىم سۇلتانلىقىم،
تاغنى تالقان چۆلنى بوستان قىلغىنىم ئىنسانلىقىم.
چۆل- جەزىرىدە ئىشلىشىم پەرھات كەبى بولغانلىقىم،
دىلرەبا شەھرى ئۈچۈن ئىشلەش مېنىڭ ئوبدانلىقىم.

شائىر پارتىيە، خەلق ئۈچۈن، سوتسىيالىستىك تۈزۈم ئۈچۈن «مەدەنىيەت ئىنقىلاۋى» ئۈچۈن نۇرغۇنلىغان شېئىرلارنى ھەم قوشاقلارنى بايان قىلىپ، خاتىرە قالدۇرۇپ ئەڭ ئاخىرىدا ئۆزىگە تەسەللى بېرىپ مۇنداق دەيدۇ.

ئابدۇۋۇپلى يۇسۇفى ئەمدى توختاتى سۆزۈڭنى،
بېگى ئۈزۈن سەپەرگە قاراتمامسەن كۆزۈڭنى.
ئىشچى- دېھقان سېپىگە قوشقىن دەرھال ئۆزۈڭنى،
سوتسىيالىزىمغا تىرىشىپ ئاپئاق قىلغىن يۈزۈڭنى.

دەپ، 1981- يىلى 6- ئاينىڭ 5- كۈنى بۇ شېئىرلارنى تاماملايدۇ. بۇنداق مىسالالرنى ئابدۇۋۇپلى يۈسۈپ داموللام يازغان شېئىرلاردىن كۆپ كۆرەلەيمىز. مەن ئۇنىڭ يۈزىدىن بىرىنى بايان قىلىش ئارقىلىق كىتاپخانىلارغا تونۇشتۇردۇم. بارا- بارا تېخىمۇ كۆپ ئەسەرلىرى بىلەن تونۇشىشمىز مۇمكىن. مويىسىپىتنىڭ دەسلەپكى ئەشئارلىرى تالېپلىق ۋاختىدىن باشلانغان بولۇپ 40- يىللاردىكى «شىنجاڭ گېزىتى» ۋە خوتەندىكى «بىرلىك» گېزىتلىرىدە بىر بۆلۈك شېئىرلىرى ئېلان قىلىنغان. ئۇمرىنىڭ ئاخىرىغا قەدەر يېزىپ توپلىغان ئېلان قىلغان غەزەل ۋە مۇخەممەسلىرى 300پارچىدىن ئاشىدۇ، تەرجىمە ئەسەرلىرى ۋە ماقالىلىرى بولسا 15پارچىغا يېتىدۇ. ئۇ ھايات ۋاختىدا جوڭگۇ خەلق ئېغىز ئەدەبىيات- سەنئەت تەتقىقات جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى ئىدى. مەن مەرھۇمنىڭ ھاياتىنىڭ ئالتە يىلىدا بىرلىكتە ئۆتكەن. يىغىنلارغا قاتنىشىپ ئۆگىنىشتە ئاكتىپ پىكىر قاتناشتۇرغان ھەم باشقىلارغا نىسبەتەن ئۆزى تولىمۇ ھېسىياتچان ئادەم بولغىنى ئۈچۈن قوشاق قېتىپ ئوقۇپ، يىغىن قاتناشچىلىرىنى تولىمۇ مەمنۇن قىلغان تەرەپلىرىنى ئەسلەپ ئۆتۈش توغرا كېلىپ قالدى.

1988- يىلى بىر يىغىندا ئۆزى گەرچە 87ياشقا بېرىپ ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈۋاتقانلار قاتارىغا كىرگەن بولسىمۇ، گويا 45ياشلىقلاردەك پىكىر قىلغان ئىدى. ئۇنىڭ يېڭى ئېرىنىشكى خوشنىسىدىن بىرسى تېلىۋىزور ئېلىپ كۆرگەنىدە، ئۇ يەرنىڭ ئىمامى ئۇنى كۆرۈش ھارام دەپ، چېقىۋەتكىلى تاس قالغاندا ئابدۇۋۇپلى يۈسۈپ داموللام دەل ۋاقتىدا كىرىپ دىنى جەھەتتە داۋالى سۆزلەپ قايىل قىلغان. شۇنىڭدىن تارتىپ بۇ يەردىكى 30دەك ئائىلىدە تېلىۋىزور پەيدا بولغان. بۇ ئەھۋالنى كۆرگەن مەھەللىدىكى خوشنىلىرى تا ھازىرغىچە ئۇنتۇماي قەلبىدە ساقلاپ كەلگەن.

بۇ ئىشنى ئاڭلاپ سىياسىي كېڭەش رەھبەرلىگى مەرھۇمنى ئالاھىدە تەقدىرلەپ ئۇنىڭ روھىدىن باشقىلارنى ئۆگۈنۈشكە دەۋەت قىلغان.

يەنە شۇ يىلى ياز كۈنلىرىدە ئىلچى يېزىلىق ھۆكۈمەتنىڭ زالىدا بىر قېتىم يىغىن ئېچىلغاندا مەرھۇم، مەشھۇر ناخشىچىمىز سالامەت توغرىسىدا 16كۈبلىتلىق شېئىر يېزىپ ئوقۇپ يىغىن قاتناشچىلىرىنىڭ زور ئالقىشىغا ئىگە بولغانلىقى ھەم سالامەت مەخسۇتنى ناخشا بىلەن ئۇسۇلغا تەكلىپ قىلىپ ئويناتقانلىقى تېخىچە كۆز ئالدىمدىن كەتكىنى يوق. شۇڭا بۇ ئەدىبنىڭ ئەسەرلىرىنى ھەم ئىجادىيەتلىرىنى كۆرگەندە كىممۇ تەسىرلەنمەي تۇرالىسۇن؟ شۇڭا ئۇ قەلبىمزدە مەڭگۈ ھايات.

مەن سالامەت توغرىسىدىكى قوشاقنى بىر قېتىم ئاڭلاپ ھەيران قالغان ئىدىم، ئىككىنچى قېتىم ئاڭلاشقا تەشنا ئىدىم. مەن ئەدىبنىڭ ئەسەرلىرىنى كۆرۈپ بىر خاتىرىسىنىڭ 133- بەتتىكى «دەرتمەنگە» دىگەن ئەسىرىگە كۆزۈم چۈشۈپ قالدى، بۇ 16كۈبلىتنى تولۇق كۆرۈپ چىقتىم. ئەدىپ بۇنى 1980- يىلى 6- ئايدا يېزىپ قالدۇرغان ئىكەن. بىزگە 1988- يىلى يازدا ئوقۇپ بەرگەن مەن شۇ چاغدا يازغان ئوخشايدۇ، دەپ ئويلىغان ئىدىم. لېكىن ئۇ، بۇرۇنلا يېزىپ كۆڭلىدە بىر ئوقۇشنى ئارزۇ قىلىپ، شۇ كۈنى ئوقۇپ قەلبىدىكى ئاتەشتەك مۇھەببتىنى ئىزھار قىلغان ئىكەن. تولۇق تېكىستى بىلەن بىرىشنى تۇغرا تېپىپ تۆۋەندىكىدەك بايان قىلىمەن.

دەرتمەنگە

ياشىم يەتتى سەكسەنگە،
ئاشىق بولدۇم مەن سەنگە.

مەرھەمەت قىل ئەي شىرىن،
غېرىپ- پەرھات دەرتمەنگە.

ئاشىق بولدۇم ئۆزۈڭگە،
ناۋات كەبى سۆزۈڭگە.
مەن پەرۋانە سەن بىر نۇر،
ئاشىق بولدۇم يۈزۈڭگە.

ئۇچ يىل بولدى كۆيگىلى،
يېقىن بولدۇم ئۆلگىلى.
ئون ئاي بولدى ئارانلا،
جامالىڭنى كۆرگىلى.

باغىمدا بار قىزىل گۈل،
سايىراۋاتىدۇ بۇلبۇل.
بۇلبۇل ئىسمى سالامەت،
دەرت- ئەلەمگە مەن مەسئۇل.

خېنىم ئويناپدۇ ھەر يەردە،
مەن يىغلايمەن بوز يەردە.
مەجنۇن بولدۇم جاڭگالدا،
لەيلى ئۆزى شەھەردە.

ئىسمىڭىز سالامەتكەن،
لەۋلىرىڭىز ھىلاھەت ئىكەن.
سەن ئۇچۇن كۆيۈپ ئۆلسەم،
ھەق ئۇچۇن ئىبادەت ئىكەن.

خۇدا سېنى خان قىلدى،
ئېزىز شېرىن جان قىلدى.
سېنىڭ دەردى پىراقىڭ،
يۈرەك باغرىمنى قان قىلدى.

سەن ئۇيغۇرمۇ خەنزۇمۇ،
لۇڭ ماجانمۇ جەنتۇمۇ.
سۆزلىرىڭ ئەجەپ شېرىن،
تىلىڭ شەكەرمۇ مانتۇمۇ.

بار ھەممەنىڭ خۇداسى،
ئىنسان ئادەم بالاسى.
كېسەل بولدۇم ئەي دوختۇر،
يوقمۇ كۆيەك دواسى.

ئاشىق بولدۇم خونۇڭغا،
سەرۋە ئەر ئەر بويۇڭغا.
قولغا ئالدىم ھاسىنى،
كىردىم سېنىڭ يولۇڭغا.

مېنىڭ ياردىم بەك زېرەك،
ئەجەپمۇ كۆيدى بۇ يۈرەك.
كۆيگىنىمنى بىلگەندۇ،
لېكىن ئۇڭا پۇل كېرەك.

بولبۇلۇم بار سەنئەتتە،
سايرايدىغان خىزمەتتە.
ئىسرافىل شۇر تارتقاندا،
كۆرۈشكەيمىز جەننەتتە.

ئىسمىڭىز سالامەتكەن،
خۇلقىڭىز ئالامەتكەن.
قانچە تارتسام دەردىڭنى،
جانىمغا ھالاۋەتكەن.

ئەل ئىچىدە دېڭى بار،
ئىپار كەبى مېڭى بار.
كۆيگىنىمنى بىلگەندۇ،
چۈنكى ئۇنىڭمۇ ئېڭى بار.

مېنىڭ ياردىم بەك ياخشى،
ئېيتىدۇ مۇڭلۇق ناخشى.
ئۇنى سۆيمەك بەك قىيىن،
بولمىسا ئەگەر ئاقچى.

بويندا تۇمارى بار،
كۆيدۈرۈش خۇمارى بار.
گەرچە سۆز تامام بولدى،
يۈرەكتە داۋامى بار. 1980- يىلى 6- ئاي

مەرھۇم ئابدۇۋۇبلى يۈسۈپ دامولللىنىڭ يازغان ئەسەرلىرىنىڭ مۇندەرىجىسى ھەم كۆبلىت سانى(قول يازمىسىدىن كۆچۈرۈلدى)

«ھۆرمەت قىلدى». 8كۆبلىت (1- 4- بەتكىچە)
«ماۋزىدوڭ ۋاپاتىغا تەزىيە». 14كۆبلىت (4- 9- بەتكىچە)
«پەن- تېخنىكا ئاچقۇچى»، «پەننى ئىلىم».
24كۆبلىت(9- 18- بەتكىچە)
«پىغان». 10كۆبلىت (18- 22- بەتكىچە)
«خوشاللىق». 14بەت (22- 27- بەتكىچە)
«سىرىنباڭ ۋاقتى 10يىل». 13كۆبلىت (27- 33- بەتكىچە)
«خوتەن». 15كۆبلىت (33- 39- بەتكىچە)
«قوشاقلار». 9كۆبلىت (39- 43- بەتكىچە)
«سىرىنباڭ ۋاقتىدىكى بازار ئەھۋالى».
7كۆبلىت (43- 46- بەتكىچە)
«تىرىلدۇق». 10كۆبلىت (46- 50- بەتكىچە)
«پارتىيە رەھبەرلىگىدىكى بازار ئەھۋالى». (50- 56- بەتكىچە)
«ئەدەبىي- سەنئەت». 9كۆبلىت (56- 60- بەتكىچە)
«تۆتنى زامانىۋىلاشتۇرۇش». (60- 65- بەتكىچە)
«تۆتنى زامانىۋىلاشتۇرۇشتا شەرت ھازىرلاندى».
تۆت كۆبلىت (68- 80- بەتكىچە)

«ئۆلىمىمگە جاي يوق». 14كۇبلىت (70- 76- بەتكىچە)
«جوڭگۇ داھىلىرىغا مەدھىيە». (ئەرەپچە)
21كۇبلىت (76- 80- بەتكىچە)
«چىراقچى». 8كۇبلىت (88- 91- بەتكىچە)
«مۇھىم سۆزلەر». (91- 97- بەتكىچە)
«ھەممە ئادەم ئوخشاش ئەمەس».
42 مىسرا (92- 102- بەتكىچە)
«تۇرمۇش قۇرۇش ھەققىدە».
26كۇبلىت (102- 104بەتكىچە)
«مەھسۇلات تۇزۇمگە بېغىشلاپ».
10كۇبلىت (104- 109- بەتكىچە)
«يازاي». 6كۇبلىت (109- 112- بەتكىچە)
«مۇئەممالا». (تېپىشماق) (112- 118- بەتكىچە)
«ئەبجەت». (ئەرەپچە ھەرىپلەر سانى) (118- 120- بەتكىچە، پارىس تىلىدىن ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان)
6كۇبلىت (120- 123- بەتكىچە)
«كەمنە شائىرنىڭ ئىلتىماسىم». (123- 16- بەتكىچە)
«مازار ھەققىدە». 4كۇبلىت (126- 128- بەتكىچە)
«خۇراپاتقا رەددىيە». 10كۇبلىت (128- 133- بەتكىچە)
«دەرتمەنگە». 16كۇبلىت(133- 143- بەتكىچە)
«جەننەت سېنىڭ». 10كۇبلىت (143- 144- بەتكىچە)
«ئۆزىنى كاتتا بىلىش» 58مىسرا (144- 150- بەتكىچە)
«ھەقىقەت». 8كۇبلىت (154- 158- بەتكىچە)
«ئىنتىپاقلىق». 12كۇبلىت (158- 166- بەتكىچە)

ئابدۇۋاھىت توختى ، ئابدۇقادىر ئابدۇۋايىت

يۇرۇڭقاش سودا بازىرىنىڭ ئۆتمۈشى

يۇرۇڭقاش ـــــ يۇرۇڭقاش دەريانىڭ شەرقىي قىرغاق ساھىلىدىكى قەدىمىي يۇرتلارنىڭ بىرى. يۇرۇڭقاشنىڭ غەرب تەرىپى خوتەن شەھرى بىلەن دەريا ئارقىلىق تۇتىشىدۇ. شەرق، شىمال، جەنۇب تەرىپى لوپ ناھىيەسىگە قاراشلىق بۇيا يېزىسى بىلەن تۇتىشىدۇ، شىمال تەرىپى خوتەن شەھرىگە قاراشلىق جىيا يېزىسى بىلەن تۇتىشىدۇ. قەدىمكى تارىخىي ماتېرىياللاردا يۇرۇڭقاش ۋە يۇرۇڭقاش دەريانىڭ ئائىت نۇرغۇن بايانلار خاتىرىلەنگەن. تاڭ سۇلالىسىنىڭ باشلىرىدا، يەنى مىلادى 636- يىلى يېزىلغان تارىخىي ئەسەر «لياڭنامە» نىڭ ئۇدۇن تونۇشتۇرۇلغان قىسمىدا: «بۇ يەرنىڭ سۇ مەنبەسى ۋە قۇم- تاشلىرى كۆپ، كىلىماتى مۆتىدىل...، دەريانىڭ قاشتېشى چىقىدۇ، بۇ دەريا يۇرۇڭقاش دەريانىڭ دەپ ئاتىلىدۇ»① دەپ خاتىرىلەنگەن. كېيىنكى دەۋرلەردە يېزىلغان خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللاردىمۇ مۇشۇنىڭغا ئوخشاش بايانلار كۆپ ئۇچرايدۇ.

مىلادى 11 - ئەسىردە ياشىغان ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇد كاشغەرىينىڭ بۇيۇك ئەسىرى «تۈركى تىللار دىۋانى»دا11:« 〈قاش ئۆگۈز〉 خوتەن شەھرىنىڭ ئىككى يېنىدىن ئاقىدىغان ئىككى دەريا،

بىرى〈يۇرۇقتاش دەريياسى〉دېيىلىدۇ، بۇ يەردىن سۇزۇك ئاق تاش چىققاچقا، دەريا مۇشۇ نام بىلەن ئاتالغان. يەنە بىرى〈قاراقاش دەريياسى〉دېيىلىدۇ، بۇ يەردىن سۇزۇك قارا تاش چىقىدۇ. بۇ تاشلار دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىدىن چىقمايدۇ، پەقەت مۇشۇ يەردىنلا چىقىدۇ»②دېگەن بايانلار بار. «پۇتۇن تۇرك ئەللىرىنى كەزسەڭ، تۇركىي خەلقلەر ئارىسىدا ياشاپ، ئۇلارنىڭ سۆز بايلىقىنى، ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنى خاتىرىلەپ، مىڭلارچە يىل بۇرۇنقى قەدىمىي دەۋرلەردىن، مىڭلارچە يىل كېيىنكى زامانىمىزغىچە ئېلىپ كەلگەن تۇنجى ماتېرىيال توپلىغۇچىمىز مەھمۇد كاشغەرىي »③ ئۆز ئەسىرىدە يۇرۇقتاشتىن سۇزۇك ئاق تاش چىقىدىغانلىقى، شۇڭا بۇ يەردىكى دەريانىڭمۇ شۇ نام بىلەن ئاتالغانلىقىنى ئىزاھلاش ئارقىلىق يۇرۇقتاشنىڭ ناھايىتى ئۇزاق تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكىنى، ئاق تاش(قاشتېشى) بىلەن دۇنياغا داڭلىق ئىكەنلىكىنى مەڭ يىللار بۇرۇن ئوتتۇرىغا قويغان. «خوتەننىڭ قىسقىچە تارىخى»دا چىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلىپىدە خوتەندىكى ئالتە شەھەرنىڭ بىرى بولغان يۇرۇقتاش شەھرىنىڭ ئايلانىما ئۇزۇنلىقى 2.5چاقىرىم بولۇپ، شەرق ۋە غەربتە تەرەپتە ئىككى دەرۋازىسى بارلىقى، جەمئى 1852تۇتۇن، 6318نوپۇسقا ئىگە ئىكەنلىكى تونۇشتۇرۇلغان④. «لوپ ناھىيەسىنىڭ يەر ناملىرى خەرىتىلىك تەزكىرىسى»دە يۇرۇقتاشنىڭ قەدىمىي زامانلاردىلا ئۇدۇنغا قارشىلىق ئالتە شەھەر (ئىلچى، قاراقاش، يۇرۇقتاش، چىرا، تاغ، كېرىيە) نىڭ بىرى ئىكەنلىكى، گۇاڭشۇيىنىڭ 28- يىلى(مىلادى1902- يىلى)غا كەلگەندە لوپ ناھىيەسى قۇرۇلغاندىن كېيىن لوپ ناھىيەسىگە قوشۇۋېتىلگەنلىكى ئوتتۇرىغا قويۇلغان. 1984- يىلى 12- ئايدا

ھاكىمىيەت بىلەن كوممۇنا ئايرىلغاندا، يۇرۇڭقاش تەۋەسىدىكى خېلى بىرقىسىم كەنتلەر ئايرىپ چىقىلىپ، بۇيا يېزىسى قۇرۇلۇپ، يۇرۇڭقاشتا بازارلىق خەلق ھۆكۈمىتى تەسىس قىلىنغان. 2006-يىلى يۇرۇڭقاش بازىرى خوتەن شەھرىگە قوشۇۋېتىلدى.

(ئاپتۇر ئابدۇۋايىت توختى ئۆتمۈشتىكى يۇرۇڭقاش بازىرىنىڭ شاھىدى 90 ياشلىق ئىدرىس ئاخۇن بىلەن سۆھبەتتە.)

بۇنىڭدىن يۇرۇڭقاش سودا بازىرىنىڭ ئۆز زامانىسىغا نىسبەتەن خېلىلا كۆلەملەشكەن، خوتەن ۋىلايىتى تەۋەسىگىلا ئەمەس، بەلكى جەنۇبىي شىنجاڭغا تونۇلغان بىر قەدەر چوڭ بازارلارنىڭ بىرى ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. ئەينى دەۋردىكى بازار غەربىتىن شەرىققە سۈزۈلغان كۆچىنى ئاساسىي لىنىيە قىلىپ بەرپا قىلىنغان. غەربىي بېشى ھازىرقى يۇرۇڭقاش بازارلىق خەلق ھۆكۈمىتى ئورگىنىنىڭ غەربىدىكى 530 مېتىر كېلىدىغان جايدىن باشلىنىپ، شەرقىي يۇرۇڭقاش بازارلىق شىپاخانا ئەتراپىغىچە بولغان دائىرىنى،يەنى، ھازىرقى يۇرۇڭقاش بازارلىق خەلق ھۆكۈمىتى

ئورگىنىڭ غەربىدىكى 355 مېتىرغىچە بولغان جايىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. بازار ئوتتۇرىسىدا كەڭلىكى ئۈچ مېتىر كەلگۈدەك ئۇستى يېپىلغان بىر كۈچا، بۇ كۈچىدىن جەنۇپ ۋە شىمالغا سۇزۇلغان بىر قانچە كىچىك كۈچا بولۇپ، تۇتاش كەتكەن كۆپلىگەن سودا سارايلىرى، تۇرلۇك سودا بازارلىرى ۋە سودا- سېتىق نۇقتىلىرى مۇشۇ چوڭ ـ كىچىك كۈچىلارغا ئورۇنلاشقان بولۇپ، بەزى جايلىرىدا ئاھالىلەر ئولتۇراق ئۆيلىرى بار ئىدى. سودا سارايلىرى ئاساسەن شال قۇرۇلمىلىق ، ئۇستى مۇستەھكەم يېپىلغان بولۇپ، بازارغا ئۆزگىچە ھۆسن ۋە ھەيۋەت كىرگۈزۈپ تۇراتتى.

يۇڭ بازىرى ئاھالە كومىتېتىدا ئولتۇرۇشلۇق 90ياشتىن ھالقىغان ئىدىرىس ئاخۇن ئاكا ئەينى زامانىدىكى يۇرۇڭقاش بازىرىنىڭ سودا سارايلىرىنىڭ ئەھۋالىنى ئەسلەپ مۇنداق دەيدۇ: «چوڭ ـــ كىچىك كۈچىلاردا بىر بىرىگە تۇتىشىپ كەتكەن سودا سارايلىرى بولۇپ، ئۇستى يېپىلىق ئىدى، كىچىك بالىلار ئۆيۈن قىلىش ئۈچۈن، كۈچا ئۆگزىسىنىڭ بۇ بېشىدىن چىقىۋالسا، ئۇ بېشىدىن چۈشەتتى. قىش- ياز، ھەر كۈنى سودا- سېتىق بۇلاتتى. تۇڭگان يېغىلىقى ۋاقتىدا ، يۇرۇڭقاشتا تۇرۇشلۇق تۇڭگان ئەسكەرلىرىنىڭ پات- پات مۇشۇ كۈچىلار ۋە سودا سارايلىرىغا كىرىپ، نەيزە ـ قىلىچلىرىنى ئويىنىتىپ مەشىق قىلىشقانلىقى ھېلىمۇ ئېسىمدىن چىقمايدۇ، ئۇ چاغلاردا مەن 13 ياشلارغا كىرگەن ۋاقتلىرىم ئىدى. يۇرۇڭقاشتا قەدىمدىن باشلاپ ھەپتىنىڭ ھەر قايسى كۈنلىرى نۇرمال سودا- سېتىق بولغاندىن باشقا، چاھارشەنبە كۈنى قاينىاق بازار بولاتتى. شۇڭا كىشىلەر يۇرۇڭقاش بازىرىنى «چارشەنبە بازار» دەپ ئاتايتتى(ھازىرمۇ خەلق ئارىسىدا شۇنداق ئاتىلىدۇ). بۇ كۈنى

يۇرۇقچاشتىكى سودىگەر- تىجارەتچىلەر، ھۈنەرۋەنلەر ۋە كەڭ خەلق ئاممىسى بازارغا كېلىپ سودا- سېتىق قىلغانىدىن باشقا، خوتەن ۋىلايىتىنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىن سودىگەر- تىجارەتچىلەر، ھۈنەرۋەن- كاسىپلار ئات- ئۇلاغلىرىغا مىنىپ ۋە ماللىرىنى ئارتىپ كېلىپ سودا- تىجارەت قىلاتتى».

ئازاتلىقتىن كېيىن، يەنى 50- يىللارنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە خوتەن شەھىرىدىن شەرقتىكى ناھىيەلەرگە بارىدىغان تاشيول ياساش ۋە يول كېچەيتىش مۇناسىۋىتى بىلەن غەربىتىن شەرققە سۈزۈلغان كۇچا ۋە سودا سارايلىرىنىڭ ئۈستى ئېچىۋېتىلىپ، ئەسلىدىكى بازار ۋە سودا سارايلىرى يۆتكەلدى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىگە كەلگەندە «چاھارشەنبە بازار» تاقىلىپ، خەلق ئاممىسىنىڭ سودا- سېتىق ئىشلىرى توختاپ قالدى. سودا- سېتىق ئىشلىرىنى دېگۈدەك «تەمىنات- سودا كوپېراتىپى» ئۈستىگە ئېلىپ، يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىش- سېتىش، سانائەت ماللىرىنى سېتىش- تەمىنلەش ئىشلىرى بىلەن شوغۇللىنىپ، پىلانلىق تەمىنلەشنى يولغا قويدى. ئاشخانا ئېچىپ، ئاممىنى يېمەك- ئىچمەكلەر بىلەن قوشۇمچە تەمىنلىدى. 80- يىللارنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە، پارتىيىنىڭ ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشنى مەركەز قىلىش، ئىسلاھات ئېلىپ بېرىپ، ئىشكىنى ئېچىۋېتىشكە ئالاقىدار سىياسەتنىڭ تۈرتكىسىدە، يۇرۇقچاش بازىرى قايتىدىن ئەسلىگە كېلىپ ۋە قايناپ- تاشقىنلىققا تولۇپ، سودا- سېتىق ئىشلىرى جۇش ئۇرۇپ راۋاجلىنىشقا باشلىدى.شۇنىڭغا ماس ھالدا بازار قۇرۇلۇشى ئېلىپ بېرىلىپ، سودىگەر- تىجارەتچىلەر ۋە كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ ئەسلىدىكىدەك يۇرۇقچاش بازىرىغا كېلىپ، سودا- سېتىق قىلىشىغا

قولايلىق شارائىتلار يارىتىلدى.

تۆۋەندە يۇرۇڭقاش سودا بازىرىنىڭ ئازاتلىقتىن ئىلگىرىكى بازار ئەھۋالىنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز.

يۈك بازىرى: بۇ بازار ھازىرقى يۇرۇڭقاش ئوتتۇرا مەكتىپىنىڭ ئالدى تەرەپ شەرقىي بۇرجىكىدىن «يۈك بازىرى ئاھالە كومىتېتى» ئورگىنى تەرەپكە ماڭىدىغان كۇچىنىڭ باش تەرىپىگە جايلاشقان بولۇپ، كۆلىمى بىر قەدەر چوڭ، سودا مقدارىمۇ بىر قەدەر كۆپ ئىدى، چىرا، كېرىيە، چەرچەن ۋە تاغ تەرەپلەردىن ئات- تۆگىلەرگە ئارتىپ ئېلىپ كېلىنگەن يۈك، تېرە، تۇت، ئۇچەي قاتارلىقلار مۇشۇ بازارغا چۈشۈرۈلۈپ سېتىلاتتى ۋە ئالماشتۇرۇلاتتى. بۇ خىل خام ئەشيالار جاي- جايلاردىن كەلگەن چوڭ سودىگەرلەر، كارخانىچىلار ۋە قول ھۈنەرۋەنلەر ئارقىلىق سېتىۋېلىنىپ، تەرەپ- تەرەپلەرگە يۆتكىلەتتى.قەشقەر قاتارلىق جايلاردىنمۇ يۈك- تېرە سودىگەرلىرى- كاسىپلىرى كېلىپ يۈك، تېرە سېتىۋالاتتى.بۇلاردىن مۇشۇ يەردە يەرلىكلىشىپ سودا قىلغانلارمۇ بار ئىدى. مەسىلەن:ساۋۇت ئاخۇن دىگەن كىشى قەشقەردىن يۈك، تېرە سودىسى قىلىشقا كېلىپ، يۈك بازىرىدىن ھېيۇخان دىگەن ئايال بىلەن توي قىلغان ھەمدە يۈك بازىرىدا ئولتۇراقلىشىپ قالغان. 19- ئەسىرنىڭ ئاخىرى،20- ئەسىرنىڭ باشلىرىدا يۇرۇڭقاش دەريا ساھىلىدا،يەنى ھازىرقى «ۋىلايەتلىك گىلەم كارخانىسى» ئورنىدا يۈك، تېرە پىششىقلاپ ئىشلەيدىغان مەمتىلى ھاجىمنىڭ مويكىسى قاتارلىق 7~8 مويكا (مويكا ــ خەنزۇچىدىن كەلگەن سۆز بولۇپ، ئېلىم- سېتىم تۆگۈنى دېگەن مەنىدە) ئارقا- ئارقىدىن قۇرۇلدى. يۇرۇڭقاش بازىرىدىكى يۈك، تېرە، تۇت قاتارلىقلارنىڭ

سۈپەتلىكلىرى ئەشۇ مويكىلار تەرىپىدىن سېتىۋىلىنىپ، يۇيۇپ تازىلىنىپ، گىلەم، كىگىز، جايناماز قاتارلىقلار يۇرۇڭقاشلىق ئۇسۇللار تەرىپىدىن پىششىقلاپ ئىشلىنەتتى. پىششىقلاپ ئىشلەنگەن كىگىز، گىلەم، جايناماز قاتارلىقلار شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا، ھەتتا ئوتتۇرا ئاسىيا دۆلەتلىرىگىچە يۆتكىلىپ سېتىلاتتى.ئېيتىشلارغا قارىغاندا يۇڭ بازىرىغا ھىندى سودىگەرلىرىمۇ كىلىپ سودا قىلغان ئىكەن.

گىلەم بازىرى: بۇ بازار ھازىرقى يۇرۇڭقاش بازارلىق خەلق ھۆكۈمىتى ئورگىنىنىڭ شەرقىگە 270 مېتىر كېلىدىغان جايدىكى تاختا كۆۋرۈكتىن ئېگىز ئېرىقتا ماڭىدىغان يول بۇيىغا جايلاشقان بولۇپ، تاختا كۆۋرۈك بىلەن بولغان ئارىلىقى 60-70مېتىر كىلەتتى. غەربىي جەنۇپ تەرىپى جۇڭا(ئاشلىق بازىرى)بىلەن تۇتىشىدۇ. بازارنىڭ ئۇستى يېپىقلىق بولۇپ، بىر نەچچە ساراي بار ئىدى. بۇ بازاردا يۇرۇڭقاش دىياردا توقۇلغان ۋە خوتەننىڭ باشقا جايلىرىدىن يۆتكەپ كىلىنگەن تۇرلۇك نۇسقىدىكى گىلەملەر ۋە كېگىز قاتارلىق يۇڭ توقۇلما ماللىرى سېتىلاتتى. ئازاتلىقتىن كېيىن يۇرۇڭقاشتا ئۇستا خالۋاپلار (گىلەمچى) دىن تەشكىللەنگەن گىلەم كارخانىسى قۇرۇلۇپ، يۇرۇڭقاش گىلەمچىلىكىنىڭ ئەنئەنىسى داۋاملاشتۇرۇلدى. 1951- يىلى يۇرۇڭقاش دەريا‌سى بۇيىدا «دۆلەت ئىگىلىكىدىكى ۋىلايەتلىك گىلەم كارخانىسى» قۇرۇلۇپ، يۇرۇڭقاشتىن كۆپلىگەن گىلەم توقۇش ئۇسۇللىرى بۇ يەرگە قوبۇل قىلىنىپ، گىلەمچىلىك ئىشلىرى تەرەققي قىلدۇرۇلى.

جۇڭا (ئاشلىق، گۆلە- قاق بازىرى): بۇ بازار گىلەم بازىرىنىڭ غەربىي تەرىپىدە بولۇپ، ھازىرقى يۇرۇڭقاش بازارلىق خەلق

ھۆكۈمتى ئورگىنىڭ شەرقىگە 200مېتىر كېلىدىغان جايدىكى سەي-كۆكتات بازىرىنىڭ ئارقا تەرىپىگە توغرا كېلىدۇ. (بۇ ئورۇندا ھازىر شەخسلەر ئولتۇراق ئۆي سېلىپ ئولتۇرىۋاتىدۇ). بۇ بازار خېلىلا چوڭ بولۇپ، ئاشلىق سودىگەرلىرى ۋە دېھقانلار ئېلىپ كەلگەن بۇغداي، قوناق، ئارپا، گۈرۈچ، مايلىقدان ھەمدە ئۈزۈم، ياڭاق، گۈلە، قاق قاتارلىقلار سېتىلاتتى. بۇ يەر خەلق ئارىسىدا «جۇڭا» دەپ ئاتىلاتتى. بۇ بازارنىڭ يېنىدا يەنە چامغۇر- زەدەك(سەۋزە) بازىرى بار ئىدى.

پىلىخانا: بۇ جۇڭنىڭ غەربىي تەرىپىگە، يەنى ھازىرقى يۇرۇڭقاش بازارلىق خەلق ھۆكۈمتى ئورگىنىڭ شەرقىگە 140مېتىر كىلىدىغان ئورۇندا بولۇپ، بۇ يەردە يۇرۇڭقاشنىڭ ئۆزىدىن چىققان پىلە ۋە پىلە مەھسۇلاتلىرى سېتىلغاندىن باشقا، خوتەننىڭ باشقا جايلىرىدىن كەلتۈرۈلگەن پىلە مەھسۇلاتلىرى سېتىلاتتى. يىراق قەدىمكى زامانلاردىن باشلاپ يۇرۇڭقاشتا پىلە بېقىپ يىپەك تارتىش، شايى- ئەتلەس توقۇش ئومۇملىشىپ، خوتەن پىلىچىلىك ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىدا مۇھىم سالماقنى ئىگىلىگەن، ئىگىلىگەن. شۇڭا بۇ بازارمۇ يىراق ئۆتمۈش زامانلاردىلا شەكىللىنىپ،تەدرىجى تەرەققي قىلغان.

قاسساپ بازىرى: بۇ پىلىخانىنىڭ غەربىي يان تەرىپىدە بولۇپ، نەچچە ئونلىغان قاسساپلار بۇ بازاردا قاسساپچىلىق قىلىپ، ئاھالىلەرنى ھەمدە ئاشپەز، ناۋايلارنى گۆش بىلەن تەمىنلەيتتى. كۈنىگە 40-50 كالا، 100 ئەتراپىدا قوي سويۇلاتتى.

دوپپا- تۇماق، تەلپەك ساردىيى: بۇ ساراي ھازىرقى يۇرۇڭقاش ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ ئورنىدا بولۇپ، سودا سارايدا يۇرۇڭقاشتىكى

ھۇنەرۋەنلەردىن باشقا، يەنە ئەتراپتىكى يۇرتلاردىن كەلگەن دوپپا-تۇماقچى، تەلپەكسازلار دۇكان ئېچىپ، ھەرخىل نۇسقىدىكى رەڭگا-رەڭ دوپپا- تۇماق، تەلپەك قاتارلىق باش كىيىملىرىنى ساتاتتى. ساراي ئىچى رەڭمۇ رەڭ گۈللەر ئېچىلغان گۈلۈستانغا ئوخشايتتى.

خۇپپىدىن ئەلەم ئاخۇنۇمنىڭ ساربىيى: بۇ ساراي ھازىرقى يۇرۇڭقاش بازارلىق خەلق ھۆكۈمىتى ئورگىنى ئورنىدا بولۇپ، بۇ سارايدا تۇرلۇك دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرىنىڭ سودىسى بولاتتى. دېھقانلار قوللىرىدىكى تۇرلۇك ئېشىنچى مەھسۇلاتلار ياكى ئۇششاق دېھقانچىلىق لاۋازىمەتلىكلىرىنى ھۆشۇ سارايغا ئېلىپ كېلىپ ساتاتتى. ساراي چوڭ بولۇپ، نەچچە يۈزلىگەن كىشى سودا- سېتىق قىلاتتى.

مىسكەر بازىرى: بۇ بازار خۇپپىدىن ئەلەم ئاخۇنۇم سارىيىنىڭ غەربىي تەرىپىگە، نۇرۇللائاخۇنۇمنىڭ مەدرىسىنىڭ ئالدىغا جايلاشقان ئىدى. نۇرۇللائاخۇنۇمنىڭ مەدرىسى بىر قەدەر چوڭ مەدرىسلەردىن بولۇپ، مەدرىسنىڭ ئالدىدا سۇ گەتلەر سايە تاشلاپ تۇرىدىغان چوڭ كۆل، كۆل ئالدىدا تىجارەتچىلەر ئۈچۈن سېلىنغان ساراي- ئۆيلەر بار ئىدى. بۇ ساراي ۋە ئۆيلەرنى يۇرۇڭقاشلىق سودىگەرلەر ۋە پۇلدار كىشىلەر سېلىپ، ئۆزلىرى سودا- سېتىق قىلىش بىلەن بىرگە، يەنە بىر قىسمىنى باشقا يۇرتلاردىن كەلگەن سودىگەرلەرنىڭ سودا قىلىشى ۋە قونالغۇ قىلىشىغا ئىجارە بېرەتتى.مەدرىسنىڭ غەربىي يان تەرىپىدە يەنە «سىرلىق مەسچىت»دەيدىغان بىر مەسچىت بار ئىدى. ھەر چاھارشەنبە كۈنى مەدرىس ئالدىدا خۇپپىدىن ئەلەم ئاخۇنۇم قاتارلىق مۇپتى- ئەلەملەر يىغىلىپ، ئىسلام شەرىئىتى ھۆكۈمىنى يۈرگۈزەتتى. مىسكەر بازىرىدا چۆگۈن، قازان، چۆمۈچ، ئاپتۇۋا، چىلاپچا دېگەندەك

مىتالدن ياسالغان تۇرمۇش بۇيۇملىرى سېتىلاتتى.

ئاھاك كۇچىسى: بۇ ئەھمىيەتتە قۇرۇلۇش ماتېرىياللىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەش ۋە سېتىشنى ئاساس قىلىدىغان بازار بولۇپ، كۇچا ھازىرقى يۇرۇڭقاش بازارلىق خەلق ھۆكۈمىتى ئورگىنىڭ ئالدى تەرىپىدىن شەرقىي شىمال تەرەپكە سۇزۇلۇپ، ئەسلىدىكى ئاشلىق ئامبىرى ئالدىغىچە، ئۇيەردىن جۇڭا(ئاشلىق، گۈلە- قاق بازىرى)غىچە باراتتى، كۇچىنىڭ باشلىنىش ئېغىزىدا گەج، ئاھاك قاتارلىق قۇرۇلۇش ماتېرىياللىرى پىششىقلاپ ئىشلىنىپ سېتىلاتتى. كوچىنىڭ غەربىپ تەرىپىدە، يەنى ھازىرقى پوچتا پونكىتىنىڭ ئورنىدا «چىگىت مەدرىسى» دەپ ئاتىلىدىغان بىر مەدرىسمۇ بار ئىدى.

ئىزمىچەك ساردىيى: بۇ ئايالالارنىڭ چۈمبىلى ۋە باشقا كەشتە قاتارلىق يىپتا توقۇلىدىغان بۇيۇملار سېتىلىدىغان ساراي بولۇپ، ئورنى ھازىرقى يۇرۇڭقاش تەمىنات- سودا كوپراتىپىنىڭ ئالدىدىكى كۇچا ئېغىزىدا ئىدى.

گەزمال ساردىيى: بۇ ھازىرقى يۇرۇڭقاش تەمىنات- سودا كوپراتىپى ئىچىدىكى بىر نەچچە كونا سۇگەت سايە تاشلاپ تۇرىدىغان چوڭ سەينادا ئىدى، بۇ يەرگە كۆپلىگەن سودا سارايلىرى ئورۇنلاشقان بولۇپ، يەرلىكتە توقۇلغان رەختلەردىن باشقا، يەنە، ئىچكىرى ئۆلكىلەر ۋە ھىندىستان، ئافغانىستان قاتارلىق دۆلەت ۋە رايۇنلاردىن كەلتۈرۈلگەن تۇرلۇك رەڭدىكى رەختلەر دۇكان سارايلارغا تىزىلىپ سېتىلاتتى.

كۆن- قىرىم، ئاياغ ساردىيى: بۇ ساراي ھازىرقى باج پونكىتىنىڭ ئورنىغا جايلاشقان، ھازىرقى يۇرۇڭقاش بازارلىق خەلق ھۆكۈمىتى ئورگىنىنىڭ غەربىگە 115مېتىرچە كىلىدىغان جايدا بولۇپ.

سارايدا قوي ـ كالا قاتارلىقلارنىڭ تىرىلىرىدىن پىششىقلاپ ئىشلەنگەن كۆن ـ قىرىم(خروم) ھەمدە بۇلاردىن تىكىلگەن مەسە ـ كالاچ، ئۆتۈك، چۈرۈق قاتارلىق ئاياق كىيىملىرىنىڭ سوداسى بولغاندىن سىرت، موزدوزلارمۇ ئولتۇرۇپ ياماقچىلىق قىلاتتى.

داۋا بازىرى: داۋا بازىرىغا كىرىدىغان كۇچىنىڭ ئەسلىدىكى كىرىش ئېغىزى گەزمال سارىيى جايلاشقان چوڭ سەينادا (ھازىرقى باج پونكىتى ئۇدۇلىغا توغرا كېلىدۇ) بولۇپ، بۇ كوچا بىلەن قۇتچى قاتارلىق كەنت- مەھەللىلەرگە بارغىلى بولاتتى. كۇچا ھازىرقى «داۋا بازىرى» مەسچىتىنىڭ جەنۇپ تەرىپىدىن مەسچىت ئارقىسىنى بويلاپ شىمال تەرەپكە كېتەتتى، داۋا بازىرى مەسچىت ئەتراپىدا قىزىدىغان بولۇپ، بازاردا سەرگەز ـ چەكمەن، شايى ـ ئەتلەس، گىلەم ـ كېگىز قاتارلىقلارنىڭ ماتېرىيالى بولغان يۈك ۋە يىپلارنى بۇياشقا ئىشلىتىلىدىغان چېمان(يۇلغۇن غازىكى)، ئۇجمە پورى، ئانار پوستى قاتارلىق بۇياق ماتېرىياللىرى ۋە تەييار بۇياقلار سېتىلاتتى.

خام بازىرى: بۇ ھازىرقى يۇرۇڭقاش بازارلىق خەلق ھۆكۈمتى ئورگىنىنىڭ غەربىگە 340مېتىر كىلىدىغان جايىدىكى چوڭ يولنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىدا بولۇپ، بۇ يەردە خام، داكا، خوتەن قەغىزى قاتارلىقلارنىڭ سوداسى قىلىناتتى. بۇنىڭ ئالدى تەرىپىدىكى كوچىدا تۇرسۇن ئاخۇن خەلپەمنىڭ مەدرىسى بولۇپ، بۇ يەردە تۇرلۇك دىنىي مۇراسىملار ئۆتكۈزۈلۈپ تۇراتتى.شۇڭمۇ ئەتراپتىكى بازارلار دائىم قىزىپ تۇراتتى

سەرگەز كۇچىسى: بۇ ھازىرقى يۇرۇڭقاش بازارلىق خەلق ھۆكۈمتى ئورگىنىنىڭ غەربىگە 440مېتىر كىلىدىغان جايىدىكى چوڭ يولنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىدا ، يەنى خام بازىرىنىڭ غەربىدە بولۇپ،

بۇ يەردە يەرلىك ھۈنەرۋەنلەر تەرىپىدىن تۇقۇلغان سەرگەز، زەدىۋال، دەستۇرخان قاتارلىقلارنىڭ سودىسى قىلىناتتى.

توخۇ بازىرى: ئىلگىرى ھازىرقى توخۇ بازىرى نامى بىلەن ئاتالغان ئورۇننى باشلىنىش نۇقتىسى قىلىپ،شىمال تەرىپكە سوزۇلۇپ، يۇرۇشقاشتىن جىيا يېزىسىغا بارىدىغان بىر چوڭ يول بار ئىدى. بۇ يول سەرگەز كۆچىسىنىڭ قارشى تەرىپىدىن، يەنى ھازىرقى يۇرۇشقاش بازارلىق خەلق ھۆكۈمىتى ئورگىنىنىڭ غەربىگە 467مېتىر كېلىدىغان جايدىن باشلىنىپ،مال بازىرىغا تۇتىشاتتى. بۇ بازاردا ئۇزاق تارىختىن باشلاپ توخۇ- كەپتەر، غاز- ئۆردەك قاتارلىق ئائىلە قۇشلىرىنىڭ سودىسى ناھايىتى قىزىيتتى.شۇڭا بۇ بازار ھازىرمۇ كىشىلەر تەرىپىدىن «توخۇ بازىرى» دەپ ئاتىلىپ كەلمەكتە.

مال بازىرى: بۇ توخۇ بازىرىنىڭ ئاخىر تەرىپىدە بولۇپ، بازارنىڭ ئالدىدىن جىيا يولى ئۆتەتتى، غەرىپ تەرىپى «سىكىلەك مازار» بىلەن تۇتىشاتتى. بازارنىڭ بېشىدىراق قوي بازىرى، ئاخىرىدا ئات، ئېشەك، كالا بازىرى بولۇپ، بازاردا خوتەننىڭ جاي- جايلىرىدىن ئات- ئۇلاغلار ئېلىپ كېلىنىپ سېتىلغاندىن سىرت، توقسۇ، شايار، ئاقسۇ، كۇچار قاتارلىق يېراق يۇرتلاردىن توپ- توپ ئات، كالا، ئېشەك قاتارلىق مال- چارۋىلار ئېلىپ كېلىنىپ سېتىلاتتى. بازارنىڭ پەس تەرىپىدە كەڭرى كەتكەن بىر پارچە بوش يەر بولۇپ، ئات، ئېشەكنى مىنىپ سىناپ كۆرىدىغانلار مۇشۇ يەردە سىنايتتى.

ناۋايخانا- ئاشخانىلار: يۇرۇشقاش قەدىمدىن تارتىپ گۈشگىردىسى بىلەن داڭلىق ئىدى. نۇراخۇن تۆگە، باقاخۇن، تۇرسۇن ھاجىم سا، روزى ئاخۇنۇم، ئىمىن ئاخۇن چەككە قاتارلىق

ناۋايلار ئازاتلىقنىڭ ئالدىدىلا تونۇلغان ناۋايلاردىن بولۇپ، ئۇلار ئاتا- بوۋىسىنىڭ كەسپىنى داۋاملاشتۇرۇپ، ناۋايچىلىق بىلەن شوغۇللىنىپ گۈزگىرده، گىرده، كاكچا قاتارلىقلارنى يېقىپ ساتاتتى. ناۋايخانا- ئاشخانىلار «يۇڭ بازىرى» تەرەپكە كۆچەك ئورۇنلاشقاندىن سىرت، يەنە يۇڭ بازىرىدىن توخۇ بازىرىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى سودا بازارلىرىغا جايلاشقان ئىدى. ئازاتلىقنىڭ دەسلىپىده باجچىلار بۇ بازاردا 84 ناۋاينىڭ ناۋايچىلىق قىلىدىغانلىقىنى ئىدىتلاپ چىققان.بۇگۈنكى كۈندىمۇ يۇرۇڭقاش ناۋايچىلىقنىڭ داۋامى سۈپىتىدۇ يۇرۇڭقاش گۈزگىردىسى ئۆزىنى نامايەن قىلىپ، پۈتۈن ئاپتونۇم رايۇنىمىزغا تونۇلدى ھەمده «ئاپتونۇم رايۇن دەرىجىلىك غەيرى ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قوغداش تىزىملىكى»گە كىرگۈزۈلدى.

تېۋىپ- دورىۋال بازىرى: يۇرۇڭقاشتا قەدىمدىن باشلاپ تېبابەتچىلىك ئىشلىرى بىر قەدەر تەرەققىي قىلغان بولۇپ، خەلىق ئاممىسىنىڭ ساقلىقىنى ساقلاپ، تۇرلۇك ئاغرىق- سىلاقلارنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئىشلىرىدا مۇھىم رول ئويناپ كەلگەن. يۇرۇڭقاشتا ئۆتكەن مەشھۇر تېۋىپلاردىن: ئاخۇن ھاجى ۋە ئۇنىڭ ئوغلى ھەسەن ھاجى(1872- 1955)، ھەسەن ھاجىنىڭ ئوغلى مۇسا ئاخۇن(1891- 1993) ۋە ئابدۇللا ئاخۇنۇم (1911- 1997)، توختاجى سەكپاي (1883- 1953)، يۈسۈپ ئاخۇنۇم(1887- 1972)، ئېلىخان ھەزرىتىم(1887- 1989)، ئابدۇخالىق ئاخۇنۇم(1903- 1990) قاتارلىق تېۋىپلار ئادەتتىكى ۋاقىتلاردا نۇرمال كېسەل كۆرگەندىن باشقا، چاھار شەنبە كۈنلىرى بازارغا چىقىپ يۇڭ بازىرى، داۋا بازىرى ئەتراپلىرىدا دۇكان ئېچىپ كېسەل كۆرۈپ،

دورا سېتىپ، خەلق ئاممىسىنىڭ دەردىگە دەرمان، رەنجىگە شىپاھ بولغان. 1956- يىلى خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىككە قارىتا سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش ئېلىپ بېرىلغاندا، ئېلىخان ھەزرىتىم، يۈسۈپ ئاخۇنۇنۇم، ئابدۇللا ئاخۇنۇم، ئابدۇخالىق ئاخۇنۇم قاتارلىق تېۋىپلارنىڭ قاتنىششىسى بىلەن ئۇيغۇر تېبابەتچىلىك ئامبۇلاتۇرىيىسى قۇرۇلۇپ، تاكى 90- يىللارنىڭ باشلىرىغچە داۋاملاشقان.

يۇرۇشقاشتىكى سودا بازارلىرى مەخسۇس كىشىلەر تەرىپىدىن باشقۇرۇلۇپ، نازارەت قىلىناتتى. ئادەتتىكى ۋاقىتتا بازار ئىچى ئاساسەن مەمتېلى بەگ دېگەن كىشىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولۇپ، ئۇنىڭ قول ئاستىدا دورغىلار بار ئىدى. ھەر قايسى سودا بازارلىرى ۋە سودا سارايلىرىنى ھەمدە سودا تۇرلىرىنى باشقۇرۇش- نازارەت قىلىشقا مەخسۇس كىشىلەر قويۇلاتتى. مەسىلەن: ناۋايىنى نۇراخۇن ئاقساقال دېگەن كىشى باشقۇراتتى. ناۋايخانىلاردا يېقىلغان نانلار ئۆلچەمدىن كىچىك بولۇپ قالغانلىقى، ئاشلىق بازىرىدا تارازىدا كەم تارتىپ بەرگەنلىكى سېزىلسە، مەھكىمە شەرئى تەرىپىدىن سازايى قىلىنىپ، تۈزۈتۈشكە بۇيرۇلاتتى.

يۇرۇشقاش بازىرى سودا ئىشلىرىنىڭ راۋاجلىنىشىدا مۇناق ئامىللار مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ:

1.يۇرۇشقاش بازىرى ۋە بازارغا تۇتاش كەنت- مەھەللىلەردە قەدىمدىن تارتىپ قول ھۈنەرۋەنچىلىك ئىشلىرى مۇنتىزىم تەرەققىي قىلىپ، كەسىپلىشىش، كۆلەملىشىش يولغا قاراپ ماڭغان. گىلەمچىلىك، پىلە- يىپەكچىلىك ئىشلىرى ئەڭ بالدۇر باشلىنىپ، ئۇنىڭ تەرەققىياتى ھەرقانداق يۇرتلارغا سېلىشتۇرغاندا تېز

بولغاچقا، يۇرۇشقاش «شايى- ئەتلەس يۇرتى»، «گىلەم يۇرتى» دېگەن نام بىلەن مەشھۇر سانىلىپ كەلگەن. تۇرمۇش ۋە ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ھەر قايسى ساھەلىرىگە چېتىلىدىغان بۇيۇم- جابدۇقلارنى پىششىقلاپ ئىشلەشنى ئاساس قىلغان قول سانائەت ئىشلىرى كەنت- مەھەللىلەردە ئومۇملاشقان ھەمدە كۆپ قىسىم كەنت- مەھەللىلەر ھۈنەر- كەسىپ ناملىرى بىلەن ئاتالغان. مەسىلەن: قۇتچى، سوپۇنچى، شايىچى، داكىچى، سەرگەزچى، كۆنچى، مىسكەرچى، قازانچى، ئىنگەرچى، ناغرىچى، تۆمۈرچى مەھەللىسى ۋە تېۋىپ مەھەللىسى دېگەندەك، كەنت- مەھەللىلەردە پىلىچىلىك، سوپۇنچىلىق، شايى- ئەتلەس، داكىچىلىق، سەرگەزچىلىك، كۆنچىلىك، مىسكەرچىلىك، قازانچىلىق، ئات- ئۇلاق جابدۇقچىلىقى قاتارلىق ھۈنەر- كەسىپ ئاساسىي ئورۇندا تۇرغاچقا، شۇ خىلدىكى ھۈنەر- كەسىپ ناملىرى بىلەن ئاتالغان. قول ھۈنەرۋەنچىلىك ئىشلىرىنىڭ تەرەققىي قىلىشى يۇرۇشقاش بازىرى سودىسىنىڭ راۋاجلىنىشىنى مۇھىم ماددىي ئاساس بىلەن كاپالەتلەندۈرۈپلا قالماستىن، بەلكى ئۇيغۇر قول ھۈنەرۋەنچىلىك مەدەنىيىتىنى قوغداش ۋە راۋاجلاندۇرۇشنىڭمۇ مۇھىم كاپالىتى ھېسابلىنىدۇ.

2.يۇرۇشقاشنىڭ يۇرۇشقاش دەريا ۋادىسىغا جايلاشقانلىقىدىن ئىبارەت جۇغراپىيىلىك ئورنىمۇ يۇرۇشقاش سودا بازىرىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تەرەققىي قىلىشىدىكى مۇھىم ئامىل ھېسابلىنىدۇ.خوتەن (ئۇدۇن) يىراق قەدىمكى زامانلاردىلا يىپەك يولىنىڭ جەنۇبىدىكى مۇھىم بىر ئۆتەڭ،ئۆتكەل بولۇش سۈپىتى بىلەن، سودا كارۋانلىرى ئۈزۈلمەي قاتناپ تۇرىدىغان ۋە سودا قىلىدىغان ئاۋات جايلارنىڭ بىرى بولغان. بۇ خىل ھالەت ئەلۋەتتە

ئۇدۇندىكى ئالتە شەھەرنىڭ بىرى سانالغان ئىلچىگە قارىشىپ تۇرىدىغان يۇرۇڭقاشقا تەسىر كۆرسەتمەي قالمىغان. ئىلچىدا تۇرۇشلۇق ھىندى، ئافغانىستان سودىگەرلىرى ۋە قىسمەن خەنزۇ سودىگەرلىرىمۇ يۇرۇڭقاشتا سودا دۇكانلىرى ئاچقان ۋە سودا- سېتىق قىلغان.

3. يۇرۇڭقاشتىن يۇرت ئاتلاپ ۋە چەت ئەللەرگە چىقىپ سودا قىلىدىغان سودىگەرلەرنىڭ بېتىشىپ چىقىشىمۇ يۇرۇڭقاش بازىرى سودا ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىدا مۇھىم رول ئوينىغان. يەكەن خانلىقى دەۋرىدە، ھۇنەر- كەسىپ، سودا- سېتىق ئىشلىرىنىڭ گۈللىنىشىگە ئەگىشىپ خوتەنىنىڭ ئىقتىسادى، سودا ئىشلىرى قايتىدىن جانلانغانلىقتىن، خوتەندە چەت ئەللەر بىلەن بىۋاستە سودا قىلىدىغان سودا يوللىرى ئېچىلىپ، كۆپلىگەن ئۇيغۇر سودىگەرلىرى چەت ئەللەر بىلەن سودا قىلىشقا باشلىغان. بۇ جەريانىدا يۇرۇڭقاشتىنمۇ ئۆز ھاللىرىنى چەت ئەللەرگە ئېلىپ چىقىپ سودا قىلىدىغان سودىگەرلەر بېتىشىپ چىققان. مەسىلەن، 19- ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا(1880- يىل ئەتراپلىرىدا) يۇرۇڭقاشلىق ئەمەتجان ھاجى، داۋۇت ھاجى، ئىمىن ھاجى قاتارلىق سودىگەرلەر ئىلچى سودىگەرلىرىدىن يۈسۈپ ھاجى، بەردى ھاجى، مىراپ ھاجى، تارى ھاجى، ھەلىم ھاجى، ئىمىن ھاجى ۋە باشقا سودىگەرلەر بىلەن سودا كارۋانلىرىنى تەشكىللەپ، گىلەم، كىگىز، يۇڭ، تېرە، تىۋىت قاتارلىق ھاللارنى ئېلىپ، تاشكەنت، قوقان، ئەنجان، مەرغىلان، بۇخارا، نەمەنگان قاتارلىق شەھەرلەرگە ئاپىرىپ سېتىش بىلەن بىرگە، ئۇ جايلاردىن يۇڭ توقۇلما بۇيۇملار، پاختا رەخت، ھەر خىل تاتلىق يېمەكلىكلەر، رەڭلىك مېتال، ئات تاقىسىغا ئىشلىتىدىغان تۆمۈر، چىنە- قاچا، ئەينەك بۇيۇملار،

كىرسىن، سەرەڭگە، يىپ- يىڭنە، پەرداز بۇيۇملىرى قاتارلىقلار ئېلىپ كېلىپ⑤، ئىلچى بازارلىرى ۋە يۇرۇڭقاشتىكى سودا سارايلىرىدا سېتىپ، يۇرۇڭقاش سودىسىنىڭ گۈللىنىشىگە تۆھپە قوشقان. يۇرۇڭقاشتىن يەنە ئابلاجان قارىم(قۇتچىلىق) قاتارلىقلار خوتەن بىلەن ھىندىستان ۋە ئافغانىستان ئارىلىقىدا قاتناپ،⑥ مەشۇت (يىپەك) جايناماز، كېگىز، شايى، ئەتلەس، قاشتېشى، چىنە قاتارلىق مالىلىرىنى ھىندىستانغا ئېلىپ بېرىپ، مالنى مالغا ئالماشتۇرغان ياكى ساتقاندىن كېيىن ھىندىستاندىن ئاساسەن ياۋروپانىڭ پاختا رەختلىرى، رەڭ، ماموق، ياۋايى ھايۋان تېرىلىرى، ھىندىستان مەرۋايىتى، پۇراقلىق ماتېرىياللار ۋە ياۋروپانىڭ يۇڭ توقۇلما مالىلىرى، سېرىلانكا چېيى قاتارلىقلارنى ئېلىپ كېلىپ ئىلچى ۋە يۇرۇڭقاش بازارلىرىنى تەمىنلىگەن. يۇرۇڭقاشتىن ئىمنجان ھاجىم قاتارلىق كىشىلەر ئات- ئۇلاغلىرىنى كىرا قىلىپ، يۇرۇڭقاش سودىگەرلىرىنىڭ(مويكىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) گىلەم،كېگىز، جايناماز قاتارلىق مالىلىرىنى چەت ئەللەرگە توشۇش ۋە چەت ئەللەردىن مال ئېلىپ كىلىش ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغان. بۇ سودىگەرلەر ۋە كارۋانلار ئاساسەن 5- ئايدىن 11- ئايغىچە بولغان ئارىلىقتا ھاياتىنىڭ خەۋپىكە ئۇچرىشىغا قارىماي، دېڭىز يۇزىدىن 5000 مېتىر ئېگىزلىكتىكى قارلىق تاغلاردىن ئۆتۈپ، ئاندىن ھىندىستان، ئافغانىستان قاتارلىق جايلارغا باراتتى. يۇرۇڭقاشتا 20- ئەسىرنىڭ 50- يىللىرىغىچە ئاخىرقى سودىگەرلەردىن ياسىن ئاخۇن، مەتنىياز ئاخۇن، سادىر ئاخۇن، رېجەپ ئاخۇن، غۇلام يۇسۇن ھاجىم، مەتيۇسۇپ ئاخۇن قاتارلىقلار ئازاتلىقتىن كېيىنمۇ سودا ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغان. 1956- يىلى خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىككە قارىتا

سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش ئېلىپ بېرىلغاندا، ئۇلار كوللېكتىپ بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكىدىكى يۇرۇشقاش سودا شىركىتىگە پاي قوشۇپ كىرىپ، ئەۋلادلىرىنىڭ سودا ئىشلىرىنى داۋاملاشتۇرغان(ئۇلار بىر بىرلەپ ئالەمدىن ئۆتتى).

بۇگۈنكى كۈندە يۇرۇشقاش بازىرى خوتەن ۋىلايىتى بويىچە بىر قەدەر چوڭ ھېسابلانغان بېزا- بازار دەرىجىلىك سودا بازىرىغا ئايلاندى.بۇ بازارغا خوتەن ۋىلايىتىنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىن سودىگەر- تىجارەتچىلەر ۋە دېھقان- چارۋىچىلار كېلىپ سودا قىلغاندىن باشقا يەنە ئاقسۇ، قەشقەر، باينىغۇلىن قاتارلىق ۋىلايەت، ئوبلاستلاردىنمۇ تىجارەتچىلەر كېلىپ، سودا- سېتىق قىلىدىغان بولدى. يۇرۇشقاش دەرياسىدا قاشتېشى كولاش دولقۇنىنىڭ كۆتۈرۈلىشىگە ئەگىشىپ، يۇرۇشقاش دەريا كۆۋرۈكى بۇيىدا قاشتېشى بازىرىنى ئاساس قىلغان يەنە بىر بازار شەكىللىنىپ، يۇرۇشقاش بازىرى بىلەن تۇتۇشۇپ، يۇرۇشقاش بازىرىنى تېخىمۇ ئاۋاتلاشتۇردى. بۇ يۇرۇشقاش بازىرىنىڭ، شۇنداقلا خوتەن شەھرىنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە مۇھىم رول ئوينىماقتا.

ئىزاھاتلار:

①«خوتەننىڭ قىسقىچە تارىخى». شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى. 2005- يىل10- ئاي. 1- نەشرى. 1- قىسىم. 28- بەت

②مەھمۇد كاشغەرىي «تۈركى تىللار دىۋانى»،شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى،2008- يىل 10ئاي 1- نەشرى. 802- بەت

③ شۇكرۇ خالۇك ئاكالىن: «مەھمۇد كاشغەرىي ۋە دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»

مىللەتلەر نەشرىياتى.بېيجىڭ. 2009- يىل 8- ئاي 1- نەشرى)

④ «خوتەننىڭ قىسقىچە تارىخى». شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى. 2005 - يىل 10- ئاي. 1- نەشرى.1- قىسىم.72- ،73- بەت

⑥⑤«شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى». 38- قىسىم. خوتەن ۋىلايىتىنىڭ ئازاتلىقتىن ئىلگىرىكى سودا- سانائىتى ھەققىدە ئەسلىمە.209- ،212- بەتكە قارالسۇن.

(ئاپتۇرلار:ئابدۇۋاھىت توختى يۇرۇشقاش بازارلىق سابىق سودا كوپراتىپىنىڭ پىنسىونېرى، ئابدۇقادىر ئابدۇۋاھىت شىنجاڭ ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكى ئالىي تېخنىكۇمىدا)

خوتەنده ئەڭ...

1. مەرھۇم زۇڭلىيىمىز جۇئېنلەي 1965- يىلى ئەرەب بىرلەشمە خەلىپىلىكىنى زىيارەت قىلىپ قايتىشىدا خوتەنده توختاپ، پاكىستاندىن ئېلىپ كەلگەن بادام ئۈرۈقىنى خوتەنگە تەقدىم قىلدى. بۇ بادام ئۈرۈقى خوتەن شەھرىنىڭ شورباغ يېزا قۇمباغ كەنتىدىكى 100مو مۇنبىلىك باققا تىكىلگەن بولۇپ، تۇنجى ئۇنۇپ چىققان بەش تۈپ بادام ھازىر باراقسان ئۆسۈپ 31- يىلغا قەدەم قويدى. ھازىر بۇ بادام 100گە يېقىن ئائىلىگە يۆتكەپ سېلىنىپ كۆپەيتىلدى. جۇزۇڭلى شىنجاڭ بويىچە تۇنجى قېتىم ئىسمىنى قويۇپ بەرگەن ئورۇن-خوتەن ۋىلايەتلىك «يېڭى قاشتېشى» سەنئەت ئۆمىگى ئىدى.

2. دېھقانلار ئىچىده ئەڭ بۇرۇن پارتىيە ۋە ماۋجۇشىغا بولغان چەكسىز مۇھەببىتىنى ئىزھار قىلىپ، ماۋجۇشنى كۆرۈش ئۈچۈن ئىشەك بىلەن بېيجىڭغا ئاتلانغان كىشى، كېرىيە ناھىيەسىدىكى مەملىكەتلىك ئەمگەك نەمۇنچىسى قۇربان تۇلۇم. ئۇ ئاخىرى ماۋجۇشىنىڭ قوبۇل قىلىشىغا ئېرىشكەن.

3. دۆلەت رەھبەرلىرىدىن خې لۇڭ فۇزۇڭلى 1965- يىلى خوتەنگە كەلگەنده، خوتەن شەھرى شورباغ يېزىسىنىڭ شورباغ كەنتىدىكى ئاپتۇنۇم رايۇنلۇق ئەمگەك نەمۇنچىسى 100ياشلىق مەتمۇسا ئاكىغا بىر دانە ھاسا تەقدىم قىلغان.

4. تارىخىي پاكىتلارنىڭ ئىسپاتلىشىچە، خوتەن غەربىي دىياردىكى ئەڭ مەشھۇر «شايى-ئەتلەس ماكانى» دەپ ئاتىلىپ كەلگەن. بىزنىڭ ئەجداتلىرىمىز بۇنىڭدىن ئىككى مىڭ يىللار ئىلگىرىلا يىپەكتىن ھەرخىل شايى-ئەتلەس، بەقەسەملەرنى توقۇپ بازارغا سالغان.

5. «خوتەن قاشتېشى» دۇنياغا مەشھۇر. پايتەختىمىز بېيجىڭدىكى گۈگۈك ساراىيدا دۇنيا بويىچە ئەڭ چوڭ، سۈپەتلىك 5مىڭ 350كىلوگرامليق بىر قاشتېشى بار. بۇ چىڭ سۇلالىسىنىڭ چېيەنلۇڭ دەۋرىدە كوتىنلۇن تېغىدىن قېزىۋېلىنغان. ئۇنى مىڭدىن ئارتۇق ئادەم بىر نەچچە يۈز ئات بىلەن ئۇچ يىلدا بېيجىڭغا يۆتكەپ كەلگەن. 1980- يىلى 7- ئايدا، يۈرۈڭقاش دەرياسىنىڭ يوقۇرى ئېقىندىكى 4مىڭ 400مېتىر ئېگىزلىكتىكى تاغدىن، دۇنيا بويىچە ئەڭ چوڭ 590كىلوگرامليق يەنە بىر ئەلا سۈپەتلىك ئاق قاشتېشى تېپىلغان.

6. «خوتەن گېلىمى» رەڭدارلىقى، گۈزەللىكى، خىلمۇ- خىللىقى بىلەن دۇنياغا مەشھۇر. بۇ ھازىر تۆت چوڭ قىتئەدىكى 17دىن ئارتۇق دۆلەتكە ئېكسپورت قىلىنىپ دۇنيادا بازار تاپتى. شۇڭا خوتەننى كىشىلەر «گېلىم ماكانى» دەپ تەرىپلىمەكتە.

نىيا خارابىسىدىن ئىككى مىڭ يىلدىن ئارتۇق بولغان خوتەن گېلىمىنىڭ نۇسخىسى تېپىلغان.

7. «خوتەن قويى» قورغاقچىلىققا چىداملىقى، يۇڭىنىڭ ئىلاستىكلىقى، يىپەكتەك پارقىراقلىقى بىلەن مەشھۇر بولۇپ، خوتەن گېلىمىنىڭ دۇنياغا تونۇلۇشىدا مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ.

8. مەملىكەت بويىچە ئەڭ ئۇزۇن ئۆمۈر چولپانلىرىنىڭ كۆپچىلىگى شىنجاڭدا. بۇلارنىڭ كۆپچىلىگى جەنۇبى شىنجاڭدا. جەنۇبى شىنجاڭنىڭ خوتەندە ئەڭ كۆپ بولۇپ %80نى تەشكىل قىلىدۇ. شۇڭا خوتەن ب د ت

نىڭ ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرىدىغان 5- رايونى بولۇپ 1985- يىلدىن تارتىپ قامۇسقا كىرگۈزۈلگەن. مۇددىر ۋىراچ تۇردى ھاجىم 126يېشىدا قامۇسقا ئەڭ بۇرۇن كىرگۈزۈلگەن ئادەم. مۇددىر ۋىراچ مەشھۇر ئەمەت ھاجىممۇ 120يېشىدىمۇ داۋاملىق كېسەل كۆرۈپ كەلگەن.

9. خوتەندە ئازاتلىقتىن كېيىن تۇنجى يېزىلغان ئۇيغۇر تىبابەتچىلىك كىتاۋىنى مەشھۇر مۇددىر ۋىراچ تۇردى مۇھەممەت ئاخۇنۇم يازغان بولۇپ، ئۇ كىتاپ مەملىكەت بويىچە 1- دەرىجىلىك باھالىنىپ مۇكاپاتقا ئېرىشكەن.

10. مەملىكەت بويىچە ئەڭ بۇرۇن خوتەن شەھرىدە ئۇيغۇر تىبابەت ئالىي تېخنىكومى 1987- يىلى قۇرۇلدى. 1991- يىلى مەكتەپنىڭ پۈتۈپ ئوقۇش باشلىغانلىق مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلگەن. مەكتەپ 13مىڭ 100كۇۋادىرات مېتىر بولۇپ تولىمۇ گۈزەل، ھازىر 6سىنىپ، 240دەك ئوقۇغۇچىسى بار.

11. خوتەندە 1992- يىلى، 6سانتىمېتىرلىق ئەڭ كىچىك قۇرئان تېپىلغان.

12. خوتەن - قاراقاش دەريا بېشىدىكى ئۇلۇغئاتا سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشىنىڭ توغان ئېگىزلىكى 135مېتىر بولۇپ، مەملىكەت بويىچە 1- ئورۇندا تۇرىدۇ. بۇنىڭغا كېتىدىغان مەبلەغ 662مىليۇن يۈەن بولۇپ، ئازاتلىقتىن بۇيان خوتەننىڭ سۇ قۇرۇلۇشىغا سېلىنغان مەبلەغنىڭ 2 ھەسسىسىگە توغرا كېلىدۇ. بۇ تەخمىنەن 7تونىنا ئالتۇننىڭ قىممىتىگە باراۋەر.

13. 1986- يىلى ئەڭ بۇرۇن ياش دېھقان كېرەم ئىمىن ئۆز يېنىدىن پۇل چىقىرىپ، خوتەن ناھىيە خانئېرىق يېزا يوقاقۇن كەنتىدە «كېرەم ئىمىن باشلانغۇچ مەكتىۋى» نى سېلىپ، ئاپتونۇم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن «مائارىپنى قوللاش نەمۇنىچىسى» دىگەن شەرەپكە

ئېرىشكەن. 1990- يىلى يەنە ئۆز كەنتىدە ئوتتۇرا مەكتەپ، دوختۇرخانا سېلىپ، ئەڭ بۇرۇن ئوتتۇرا مەكتەپ ھەم دوختۇرخانا سالغان مەشھۇر شەخس بولۇپ قالدى. يەنە تارىختا ئەڭ بۇرۇن بورانچى دەريياسىغا سېمونت كۆۋرۈك سالغان كىشى بولۇپ قالدى.

14. 1986- يىلدىن ھازىرغا قەدەر خوتەن ناھىيىسى 1500كىلومېتر ئۇزۇنلۇقتىكى ئۇزۇم كارىدورىنى بەرپا قىلىپ ھويلا- ئارام ئىگىلىكىدە داڭ چىقاردى.

15. 1990- يىلى خوتەن ناھىيەسى ب د ت تەرىپىدىن «كۆكەرتىشتە ئىلغار ئورۇن» بولۇپ ، تۇنجى قېتىم خەلقئارالىق مۇكاپاتقا ئېرىشكەن ۋە ئالتۇن مېدالغا ئىگە بولغان ناھىيە بولۇپ قالدى.

16. 《خەلق گېزىتى》 1986- يىلى، جەنۇبى شىنجاڭدىكى 8 تۇپ قېرى دەرەخ، دەپ ئېلان قىلغان دەرەخنىڭ ھەممىسى خوتەندە.

ئۇنىڭ بىرى توغراق نىيا ناھىيىسىدە، ھازىر 1000 يىل بولۇپ، ئىگەللىگەن يەر مەيدانى بىرمو ئىككى پۇڭ، ئېگىزلىكى 22مېتىر. ھازىرغا قەدەر چۆلدە ياپ- يېشىل قەد كۆتۈرۈپ تۇرماقتا.

17. ھازىر 560 يىللىق تارىخقا ئىگە بولغان ياڭاق پادىشاھى خوتەن ناھىيە باغچى بازىرىنىڭ چالۋاش دىگەن يېرىدە. ئۇ ئۆزىنىڭ ئۇزۇن تارىخى بىلەن دۇنياغا مەشھۇر. بۇ ئەڭ داڭلىق قەغەز ياڭاق بولۇپ، دەرەخنىڭ ئېگىزلىكى 24مېتىر، ئورنى بىر مو يەردە. دەرەخ غولىنىڭ ئايلانمىسىغا 5ئادەمنىڭ غولچى يېتىدۇ. خوتەننىڭ ياڭاق مەھسۇلاتى شىنجاڭ بويىچە ئەڭ ئالدىنقى ئورۇندا بولۇپ، ياڭاقنىڭ تارىختىكى ئەڭ يوقىرى مەھسۇلاتى 10 مىڭ 565 تونىنغا يەتكەن.

18. يۇلغۇن دەرىخى. لوپ ناھىيەسىدە بولۇپ ھازىر 111 يىل بولغان. ئېگىزلىكى 10 مېتىر، لوپ ناھىيەسىنىڭ چۆلدە قېپ- قىزىل قەد

كۆتۈرۈپ ياشىرىپ تۇرماقتا.

19. ئەنجۇر دەرىخى. خوتەن ناھىيەسىنىڭ لايقا يېزا بېغىدا. بۇنىڭغا 487يىل بولدى. ھازىر 45كىلوگرامدىن 75كىلوگرامغىچە مېۋە بېرىپ تۇرىدۇ. يېرىم مو يەرنى ئىگەللىگەن.

20. كۆمۈش تىرەك. چىرا ناھىيەسىدە، ھازىر 306يىل بولغان. ئېگىزلىكى 22مېتىر. ئورنى بەش پۇڭ يەردە.

21. ئۈزۈم تېلى. لوپ ناھىيەسىنىڭ سامپۇل يېزىسىدا. ھازىر 106يىل بولغان. ھەرىلى 500كىلوگرام مەھسۇلات بېرىدۇ.

22. چىلان. قاراقاش ناھىيەسىنىڭ زاۋا يېزىسىدا. ھازىر 356يىل بولغان. ئېگىزلىكى 16.5مېتىر. ھەرىلى 20كىلوگرام مەھسۇلات بېرىدۇ.

23. چىنار. قاراقاش ناھىيەسىنىڭ زاۋا يېزىسىدا. 306يىل بولغان. ئېگىزلىكى 32مېتىر. غولىنىڭ دىئامېترى 2مېتىر 70سانتىمېتىر كېلىدۇ.

24. لوپ ناھىيەسىنىڭ ئاقسېپىل قەدىمىي شەھرى، ئاپتۇنۇم رايۇن بويىچە نوقتىلىق مۇھاپىزەت قىلىنىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلار ئورنى بولۇپ، يۇرۇڭقاش دەرياسىنىڭ شەرقىدىكى قۇملۇقتا، لوپ ناھىيە بازىرىدىن 17كىلومېتىر يىراقلىقتا جايلاشقان. بۇ قەدىمىي شەھەر قۇم ئاستىدا قالغان بولۇپ، ھازىر پەقەت شەھەرنىڭ 100مېتىرغا يېقىن شىمالى سېپىلى ساقلىنىپ قالغان. سېپىلنىڭ ئېگىزلىكى 5مېتىر، بۇ يەردىن مەشھۇر يادىكارلىقلار تېپىلغان. ئاقسېپىل قەدىمىي شەھرىدىن قېزىۋېلىنغان ساپال پىلە قۇرتىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 2ـ 5سانتىمېتىر، باش قىسمى چوڭراق، بوغۇملىرى بار، شەكلى ھازىرقى پىلە قۇرتىغا ئوخشاپ كېتىدۇ.

25. يوتقان خارابىسى. خوتەن شەھرىنىڭ غەربىدىن 10كىلومېتىر يىراقلىقتىكى باغچى بازىرىغا جايلاشقان. تاڭ، سۇڭ سۇلالىسىگە دائىر خارابە ئىكەنلىگى دەسلەپكى قەدەمدە تەكشۈرۈپ بېكىتىلدى. بۇ ئۆز

ۋاقتىدا قەدىمىي خوتەن يەنى ئۇدۇننىڭ مەركىزى بولغان. ئۇ يەردىن مىس پۇل، ئالتۇن بۇيۇملار ۋە ساپال پارچىلىرى تېپىلغان. بۇمۇ تارىختا ئەڭ مەشھۇر جايلارنىڭ بىرسى بولغان.

26. خوتەن شەھەر ئىچىدىكى چوڭ جامە 1820- يىلى ياسالغان بولۇپ خوتەن بويىچە ئەڭ مەشھۇر جامە بولۇپ ساقلىنىپ كەلمەكتە.

27. بېيجىڭ تارىخى مۇزېيىدا خوتەننىڭ بىر دانە ئات سۈرەتلىك مىس پۇلى ساقلانماقتا. ئۇنىڭ خۇاڭ ۋېنىي 1929- يىلى خوتەننىڭ شىمالىدىكى ئاقسېپىل قەدىمىي شەھەر خارابىسىدىن تاپقان. بۇ تولىمۇ ئەھمىيەتلىك، داڭلىق مىس پۇل بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

28. كېرىيەدىن ئابدىغېنى ئەيسا 1984- يىلى ئۆتكۈزۈلگەن مەملىكەتلىك مېيىپلار تەنتەربىيە مۇسابىقىسىدە بىرىنچى بولۇپ، يىنىك ئاتلىتىكا تۈرىدە ئىككى ئالتۇن مىدال، بىر كۈمۈش مىدالغا ئىگە بولغان.

29. خوتەندىن تۇنجى قېتىم مەملىكەتلىك ۋاسكېتبول كومانداسىغا قاتناشقان ئادىلجان، 25-قېتىملىق خەلقئارا ۋاسكېتبول مۇسابىقىسىغا ئۇيغۇرلاردىن ئەڭ بىرىنچى بولۇپ قاتناشقان بىردىن- بىر كىشى بولۇپ قالدى.

30. خوتەندە ئەڭ مەشھۇر سەنئەتكارلاردىن خەلق سازەندىسى ھەم قوشاقچىسى شامۇھەممەت، ئابدۇللا مەجنۇن، كۈلكە چولپانلىرىدىن سۇلايمان رۇزى بىلەن سۇدىيە مەخمۇت ھەم ناخشىچى سالامەت مەخسۇت داڭلىق ئارتىسلاردۇر.

31. داڭلىق خەلق سەنئەتكارى ئابدۇللا مەجنۇن ئەڭ بۇرۇن ھەم تەمبۇر ھەم راۋاپ بىر گەۋدە بولغان دىلتار سازىنى كەشپ قىلغان.

32. خوتەن ئاياللىرى ئىچىدىن بوغداينىڭ ئىككى خىل سورتىنى يېتىشتۇرۇپ، ئۇنى نېيا ناھىيەسىنىڭ شارائىتىغا ماس ھالدا تەجرىبە

يارىتىپ، بوغداينىڭ بىرلىك مەھسۇلاتىنى 620كىلوگىرامغا يەتكۈزگەن «ئالتۇن سۈمرۇخ» دەپ ئاتالغان مەملىكەتلىك 8- مارت قىزىل بايراقدارى، پەن-تېخنىكا ئىلغارى، ئالى ئاگرانوم ئۇنۋانىنى ئالغان ئامانگۈل خوتەن ۋىلايىتىنىڭ پەن- تېخنىكا ساھەسىدە ئەڭ دەسلەپ غەلبە قىلغان ئۇيغۇر ئايال بولۇپ قالدى.

33. خوتەن قەدىمىي يېپەك يولىغا جايلاشقان مۇھىم بازار بولۇپ، ئىسسىقلىق بايلىقى مول، قىروسىز مەزگىلى ئۇزۇن، سۇ بايلىقى كۆپ بولغاچقا ئۇجمە تىكىپ، پىلە بېقىشقا تازا باپ كېلىدۇ. شۇڭا پىلە ئۇجمىچىلىكىنى تەرەققى قىلدۇرۇشتا ئەۋزەل شارائىتقا ئىگە. جۇملىدىن خوتەن خەلقىنىڭ ئۇجمە تىكىپ پىلە قۇرتى بېقىش ئەنئەنىسى ئەڭ ئۇزاق تارىخقا ئىگە. شىمالى سۇلالىلەر تارىخىدا: «خوتەن زىمنى زىرائەت تېرىپ، ئۇجمە ئۆستۈرۈشكە باپ كېلىدۇ» دەپ خاتىرە قالدۇرۇلغان.

خوتەندە 1954- يىلى مەملىكەت بويىچە ئىككىنچى يېپەك توقۇمچىلىق فابرىكىسى رەسمىي ئىشقا كىرىشكەن. ھازىر لوپ، قاراقاش، كېرىيە، چىرا ناھىيەلىرىدىمۇ ئارقا- ئارقىدىن يېپەكچىلىك زاۋۇتلىرى قۇرۇلدى. خوتەن، لوپ ناھىيىلىرى ئاپتۇنۇم رايۇن بويىچە پىلىچىلىكتە نوقتىلىق ناھىيە بولۇپ، پىلە غوزىسى مەھسۇلاتى 1000تونىنىدىن ئاشتى. قاراقاش ناھىيىسىنىڭ پىلە-ئۇجمىچىلىكتە خوتەن بويىچە قەدىمىي داڭلىق ناھىيەدۇر.

34. خوتەن باغۋەنچىلىكتە ئەڭ چوڭ «مېۋە- چېۋە ماكانى» دەپ ئاتالغان. ئۇ شىنجاڭدىكى ئاساسى باغۋەنچىلىك بازىسى. شۇنىڭدەك ئىلىمىزنىڭ غەربىي شىمال رايۇنى بويىچە قەدىمقى يەرلىك سورتلارنى ئەڭ كۆپ ساقلاپ كەلگەن رايۇنلارنىڭ بىرى. ۋىلايەت بويىچە مېۋىلىك دەرەخ سورتى 300خىلدىن ئارتۇق. قوغۇن- تاۋۇز سورتىلا 40 خىلغا يېتىدۇ.

ئۈزۈم، ياڭاق، شاپتۇل، ئۈرۈك، ئالما، ئامۇت، ئۈجمە، ئانار، چىلان، بېيە، ئەنجۈر، نەشپۈت قاتارلىقلار چىقىدۇ. خوتەن قىزىل ئۈزۈمى غەربىي شىمال رايۇنى بويىچە ئۈزۈم يېتىشتۇرۇش ۋە ھاراق ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكا ھەمكارلىق يېغىننىڭ ياخشى باھاسىغا ئېرىشىپ، شىنجاڭ بويىچە ئەلا سورتقا ئۆتتى.

خوتەن ۋىلايىتى بويىچە مۇھەللە چۈشە ئەڭ كۆپ چىقىدىغان ناھىيە قاراقاش بولۇپ، قەدىمدىن قاراقاشنى «مېۋىلىك چۈشە ماكانى» دەپ ئاتايدۇ.

35. نىيا ناھىيەسىدە نىيا خارابىلىقى بار. بۇ نىيا ناھىيەسىنىڭ شىمالى تەرىپىدىكى قۇملۇققا جايلاشقان بولۇپ، نىيا ناھىيە بازىرىغا تەخمىنەن 140كىلومېتىر كېلىدۇ. ئەنگلىيىلىك ستەين نەچچە قېتىم بۇ خارابىلىققا كېلىپ، قېزىش ئېلىپ بارغان. خارابە ئورنى بىر قەدەر چوڭ بولۇپ، بىر قانچە بۆلەك بويىچە 300- 400كۋادىرات كىلومېتىر كېلىدىغان قۇم بارخانلىرىغا جايلاشقان. بۇ يەردە ئەڭ بۈرۈنقى ئەر-خوتۇن قەبرىسى بولۇپ، قەبرىدىن ئېلىنغان بۇ ئىككى جەسەت قۇرۇپ كەتكەن. جەسەتنىڭ تېگىگە جاۋا گىلەم سېلىنغان. بۇ خىل گىلەم شىنجاڭنىڭ ئەڭ بۈرۈنقى گىلىمى ھېسابلىنىدۇ. يەنە يېپەكتىن توقۇلغان ھەرخىل رەڭدىكى شايى كۆينەكلەر تېپىلغان. ئۇندىن باشقا ھەرخىل ئۆي جازىلىرى، سۆڭەك جابدۇقلار، چۈشەك توقۇلما جابدۇقلاردىن كامان، سۆڭەك دەستىلىك پىچاق، سېۋەت قاتارلىقلار بار. يەنە ئىلگىرى ھەمزەك پارچىسى بار. قاقشال بولۇپ كەتكەن شاپتۇل، ئۈرۈك، ئۈجمە، سۆگەت، توغراق، جىگدە، يۇلغۇن، قاپاق تېرەك، تال قاتارلىقلار بار.

36. قاراقاش ئاپتۇنۇم رايۇن بويىچە نوقتىلىق پاختىچىلىق ناھىيەلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، تارىختا خوتەن ۋىلايىتى بويىچە پاختىچىلىقتا

بىرىنچى ئورۇندا ، ئاپتونوم رايۇن بويىچە 5- ئورۇندا تۇرۇپ كەلدى.

37. 1983- يىلى ۋىلايەت بويىچە «ئۇچ شىمالىي رايۇن» ئىھاتە ئورمان قوغۇلۇشىدا، خوتەن ناھىيەسى ھەم بۇزاق يېزىسى ئۆلگىلىك ئورۇن بولدى. خوتەن شىنجاڭ بويىچە ئەڭ ئاۋۋال «5تە ياخشى يېزا» قوغۇلۇشى بويىچە ئۆلگىلىك ئورۇن بولۇپ، مەملىكەت بويىچە مەشھۇر ئورۇنلارنىڭ بىرى بولۇپ قالدى. «ئۇچ شىمالىي رايۇن» ئىھاتە ئورمان بەرپا قىلىش نەق مەيدان يېغىنى ئەڭ دەسلەپ خوتەندە ئېچىلدى.

38. ئۇجمە قوۋزىقى خام ئەشيا قىلىنغان خوتەن قەغەزى ئۇزۇن يىللىق تارىخقا ئىگە بولۇپ، خام قەغەز خوتەندە ئەڭ بۇرۇن ئىجاد قىلىنغان.

39. خوتەندە چوڭ تېپتىكى خەلق ئاۋۇتاتسىيە ئايرۇدۇرومى 1965- يىلى رەسمى پۈتۈپ ئىشقا كىرىشتۈرۈلدى.

40. مەملىكەت بويىچە ئىلغار ئوقۇتۇش ئۇسكۇنىسىگە ئىگە بولغان قوغۇلۇش ياپۇنيە مەبلەغ سېلىپ قۇرغان ئوقۇتۇش مەركىزى (پاراۋانلىق ئوقۇش مەركىزى)، خوتەن شەھەرلىك 1- ، 2-باشلانغۇچ مەكتەپ. 1987- يىلى قوغۇلۇش باشلىنىپ 1989- يىلى رەسمىي ئوقۇش باشلىدى ۋە مەملىكەت بويىچە ئالدىنقى قاتاردا تۇرىدىغان مەكتەپلەرنىڭ بىرى بولۇپ قالدى.

41. گۇما ناھىيەسى سانجۇ يېزىسىنىڭ 25كىلومېتىر نېرىسىدىكى كوئېنلۇن تېغىنىڭ ئولاچى جىلغىسىدا مەشھۇر تاش رەسىم ۋە خاتىرە تاشلار بولۇپ، قىممەتلىك يادىكارلىق ھېسابلىنىدۇ.

42. 1983- يىلى 9- ئايدا گوۋۇيۈەننىڭ تەستىقى ئارقىلىق، 1984- يىلى 8- ئاينىڭ 18- كۈنى خوتەن شەھىرى رەسمى قوغۇلغان. ئومۇمىي كۆلىمى 189km²بولۇپ ئۇچ يېزا، بىر بازار، تۆت كوچا ئىش بىجىرىش

باشقارمىسى، 55كەنت، 289مەھەللىدىن ئىبارەت. جەنۇبتىن شىمالغا ئۇزۇنلۇقى 23.3كىلومېتر، شەرقتىن غەربكە كەڭلىكى 1300مېتر كېلىدۇ. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ ئەڭ جەنۇبىغا جايلاشقان شەھەر ھېسابلىنىدۇ.

43. 1986- يىلى ئىسمايىل ئەھمەت ئۇيغۇرلار ئىچىدىن بىرىنچى قېتىم مەملىكەتلىك مىللىي ئىشلار كومىتېتىنىڭ مۇدىرى بولدى. مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتېيىنىڭ 8- نۆۋەتلىك 1- ئومۇمى يىغىنىدا، يەنى 1993- يىلى 3- ئايدا مەملىكەت بويىچە ئۇيغۇرلاردىن 1- بولۇپ دۆلەت كومىسسارلىقىغا سايلاندى. شۇنداقلا يەنە مىللىي ئىشلار كومىتېتىنىڭ مۇدىرى بولدى. 6- 7- 8- نۆۋەتلىك مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتېيىنىڭ 1- ئومۇمى يىغىنىدا ئارقىمۇ-ئارقا سايلاندى.

(1989 — يىلى 2 — ئايدا رەتلەندى)

تەييارلىغۇچى: ھوشۇر ئەمەت

ھوشۇر ئەمەت 1938- يىلى ئاتۇش شەھرى ئۇستۇن ئاتۇش ئۇچار كەنتىدە دېھقان ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن.

1952- يىلدىن 1955- يىلغىچە قەشقەر دارىلمۇئەللىمىنىدە ئوقىغان. 1959- يىلى 9- ئايغىچە خوتەن ۋىلايەتلىك 1- ئوتتۇرا مەكتەپتە ئوقۇتقۇچى، 1982- يىلىغىچە خوتەن ناھىيە باغچى ئوتتۇرا مەكتەپتە ئوقۇتقۇچى، 1998- يىلى 12- ئايغىچە خوتەن شەھەر شورباغ ئوتتۇرا مەكتەپتە مۇدىر بولۇپ ئىشلىگەن. 1998- يىلى 12- ئايىدا پېنسىيگە چىققان. 1978- يىلدىن 1981- يىلغىچە شىنجاڭ رادىئو سىفىن داشۆسىدە ئوقۇپ، تىل- ئەدەبىيات بويىچە ئالىي تېخنىكوم دىپلومىنى ئالغان.

1988- يىلى ئوتتۇرا مەكتەپ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچى بولۇپ مۇكاپاتلانغان. 1983- يىلى ئاپتونوم رايون ۋە مەملىكەتلىك «مۇنەۋۋەر ئوقۇتقۇچى» بولۇپ مۇكاپاتلانغان.

1984- يىلدىن 2002- يىلغىچە خوتەن شەھەرلىك سىياسىي كېڭەش 1-، 2-، 3-، 4-، 5-نۆۋەتلىك يىغىنىنىڭ دائىمىي ھەيئىتى بولغان. دۆلەت، ئاپتونوم رايون، ۋىلايەت گېزىت- ژورنال مەتبۇئاتلىرىدا 300 پارچىدەك شېئىرى، 10 پارچىدەك ئۆچىرىكى، 30 پارچىدەك ئىلمىي ماقالىسى ئېلان قىلىنغان. «ئۇيغۇر ئۇزۇن ئۆمۈر چولپانلىرى» كىتابى نەشر قىلىنغان.